शिशुपालवधम् ।

महाकवि श्रीमाघ-विरचितम् ।

महामहोपाध्याय-

कोलाचलमल्लिनाथसूरिकृतसर्वङ्कषाख्यया

व्याख्यया समेतम् ।

पण्डितकुलपति-

वि, ए, उपाधिधारि-

श्रीमज्जीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्यात्मजाभ्यां

पण्डित श्रीमदाशुबोधविद्याभूषण-

पण्डित श्रीमन्नित्यबोधविद्यारत्नाभ्यां

मूलाङ्गान्वयनिर्देश-संक्षिप्तकथा-टिप्पन्यादिना

संस्कृतं प्रकाशितञ्च ।

षष्ठसंस्करणम् ।

कलिकातानगर्य्यां

सिद्धेश्वरयन्त्रे

मुद्रितम् ।

इं १९२० ।

सर्वं सत्वं संरक्षितम्

Calcutta:

PRINTED BY ABINASH CHANDRA MANDAL,

AT THE SIDDHESWAR PRESS,

11, Jadunath Sen's Lane.

भूमिका ।

इह खलु सुविशाले तुहिनाचलाऽऽलिङ्गितचारुभाले पारावार-विधौतपादतले बहुलपण्डितकुलकौर्त्तिमालानिलये पुण्यभूमौ भारते वर्षे, वर्षान्तरेषु च वाङ्मयैः संस्कृतभाषारसतत्त्वं विशेषतया विविदिषुभिः विद्वद्भिः सहृदयैः, जिज्ञासुभिः अन्तेवासिभिः, अपरैश्च प्रेक्षावद्भिः राजपुत्राऽऽदिभिः प्रथमं साग्रहं काव्यशास्त्रमेवाधीयते ; तत्र सत्स्वपि सुप्रसिद्धेषु सुबहुषु राघव-पाण्डवीयाऽऽदिषु हरविजयाऽऽदिषु च काव्यसमूहेषु "लघुत्रयी" इति समाख्यया प्रसिद्धं कविकुलशिरोमणि-महाकविकालिदासप्रणीतं रघुवंश-कुमारसम्भव-मेघदूताख्यकाव्यत्रयं, "बृहत्त्रयी" इति नाम्ना प्रथितं प्रसिद्धमहाकवित्रयप्रणीतं किरातार्जुनीयशिशुपालबधनैषधचरिताख्यकाव्यत्रयञ्च क्रमेण तैः सानुरागमभ्यस्यते, बङ्गेषु इत्येषा प्राचीनानुसृता सरणिः प्रतिगृहं चिरमेवावर्त्तत । तत्र बृहत्त्रय्यामपि सकलमहाकाव्यलक्षणसत्त्वेन अलङ्कारप्राचुर्य्येण कवित्वाऽऽधायकविविधगुणविभूषिततया व्याकरण-प्रयोगबाहुल्येनातिव्युत्पत्त्याधायकतया च, शिशुपालबधं महाकाव्य-मेव सर्वथा सर्वेषु काव्येषु प्राधान्यं लेभे, इत्येव बहूनां मनीषिणामभि-मतं, तत्प्रमाणार्थञ्च तैरभिहितम्,—

"उपमा कालिदासस्य भारवेरर्थगौरवम् ।
नैषधे पदलालित्यं माघे सन्ति त्रयो गुणाः ॥
पुष्पेषु जाती नगरेषु काञ्ची नारीषु रम्भा पुरुषेषु विष्णुः ।
नदीषु गङ्गा नृपतौ च रामः काव्येषु माघः कविकालिदासः ॥"

गुर्ज्जरदेशान्तर्गतश्रीमालाऽऽख्यदेशवास्तव्यः, तद्देशाधिपतेः* श्रीधर्म्मनाभस्य मन्त्रिणः पूतचरितस्य सर्वकार्य्यनिपुणस्य सर्वाधिकारिपदभाजः सुप्रभदेवस्य पौत्रः, सर्वगुणाऽऽधारस्य दत्तकस्य तनयः, धाराऽधीश्वरश्रीभोजभूपालबालमित्रं, महामहोपाध्यायपदभाक् वैष्णवो महाकविर्माघः श्रैवेन महाकविना भारविणा कृतं किरातार्ज्जुनीयं महाकाव्यं समालोक्य, तदृयशोजिहीर्षया तच्छायामवलम्ब्य शिशुपालवधाऽऽख्यं महाकाव्यमिदं विरचितवान्; एतत्तु ग्रन्थद्वयपाठेन स्फुटं प्रतीयते।

तथा हि, शिशुपालवधकिरातार्ज्जुनीययोः रचनाप्रणाली तुल्या एव,—किराते यथा पाण्डवोपदेशार्थं महर्षिव्यासस्योपस्थितिः, तथा शिशुपालवधेऽपि कृत्यवस्तुनि श्रीकृष्णस्य नियोगाय देवर्षिनारदस्यागमनम्।

अपि च, किरातार्ज्जुनीये यथा युधिष्ठिराऽऽदीनां राजनीतिविषयसमालोचनम्, एवमेव शिशुपालवधेऽपि श्रीकृष्णबलरामाऽऽदीनां राजनीतिविषयानुशीलनम्।

किराते यथा तपस्यार्थं महावीरस्यार्ज्जुनस्य इन्द्रकीलपर्वतावस्थानं, शिशुपालवधेऽपि तथैव इन्द्रप्रस्थप्रस्थानपरस्य वासुदेवस्य रैवतकपर्वताधिष्ठानम्।

किराते यमकालङ्कृतिभिः पद्यबन्धैः हिमालयवर्णनमिव शिशुपाले यमकालङ्कारैः रैवतकाद्रिवर्णनमपि दृश्यते।

किराते यथा सुराङ्गनानां वनविहार-जलविहार-नायकसमागम-विरह-मानाऽऽदीनां विचित्रा वर्णना, एवमेव माघेऽपि वनविहाराऽऽदीनां चारुतरा वर्णना विलोक्यते।

---

* महाकाव्यस्यास्यान्ते स्ववंशवर्णनप्रसङ्गे महाकविना माघेन धर्म्मनाभाख्यमहीपतिर्वर्णितः। एतस्य तु राज्ञः धर्म्मनाभः, धर्म्मनाथः, धर्म्मलाभः, धर्म्मलातः, धर्म्मदेवः, वर्म्मलाख्यः, वर्म्मलातः, वर्म्मनामः, निर्म्मलान्तः इति बहुविधानि नामानि विभिन्नेषु ग्रन्थेषु दृश्यन्ते, तस्य तु याथार्थं सुधीभिर्विचारणीयम्।

तपस्यतो धनञ्जयस्य समुत्तेजनार्थं किराते किरातनृपतिर्दूतमुखेन तिरस्कृतिसूचकं वचनजातं प्रायुङ्क्त, एवमेव माघेऽपि भगवतो वासुदेवस्य तिरस्कारार्थं चैदिपतिर्दूतमुखेनातिपरुषार्थं वचनमभिहितवान्।

किराते यथा पञ्चदशसर्गे एकद्व्यक्षरयमकालङ्कृतैः पद्यैः विनिबध्य युद्धमुपवर्णितं, तथैव माघेऽपि ऊनविंशसर्गे तादृग्भिः श्लोकैः समरवर्णना चित्रिता।

अपि च किरातार्जुनीये महाकविना भारविणा यथा सर्गाऽऽदौ श्रीशब्दप्रयोगेण, प्रतिसर्गान्ते च लक्ष्मीशब्दप्रयोगेण स्वकाव्ये वर्णगणाऽऽदिशुद्धिः प्रदर्शिता, शिशुपालबधेऽपि माघकविना तथैव स एव पन्था अवलम्बितः; केवलं सर्गान्त्यश्लोके लक्ष्मीशब्दं विहाय तत्पर्य्यायकश्रीशब्दप्रयोगः कृत इति।

दृश्यन्ते च ग्रन्थद्वये बहवोऽपि अनुरूपाः श्लोकाः; तथा हि,—तत्र किराते यथा,—"ततः शरच्चन्द्रकराभिरामैः" इत्यादिश्लोकः, एवमेव माघेऽपि,—"दधानमम्भोरुहकेशरद्युतीः" इत्यादि। किराते यथा,—"श्रियं विकर्षत्यपहन्त्यघानि", तथा माघेऽपि,—"हरत्यघं सम्प्रति हैतुरेष्यतः" इति। यथा च किराते,—"निरास्पदं प्रश्रुकुतूहलित्वम्", तथैव माघेऽपि,—"गतस्पृहोऽप्यागमनप्रयोजनम्" इति। एवमेव यथा किराते,—"अनुभाववता गुरु स्थिरत्वात्" इति, तथा माघे,—"न नीतमन्येन नतिं कदाचित्" इत्यादिषु श्लोकेषु अर्थानां सौसादृश्यं पर्य्याप्ततया परिदृश्यते एवेति।

अत्र हि कविना वासुदेवोद्धवबलरामाणां चैद्याभियानेन्द्रप्रस्थगमनयोरन्यतरस्य कर्त्तव्यनिर्द्धारणमन्त्रणमिषेण अतीव मनोहारिणी श्रेयसी च राजनीतिः प्रदर्शिता; किञ्च, तदनन्तरं भगवतो हरेरिन्द्रप्रस्थप्रयाणावसरे नगनदीप्रभाताऽऽदिवर्णनाऽपि चारुतयैव कृता; शिशुपालप्रेषितस्य दूतस्य शान्तपरुषाऽऽत्मकहार्द्यवचनविन्यासेन स्वकाव्ये मधुरतायाः पराकाष्ठा प्रतिपादिता च; एवं गाढ़तरपदविन्यासेनार्थगौरवेण

रमणीयोपमाऽऽद्यलङ्कृतिसन्निवेशेन च मनोहरमिदं महाकाव्यं सुधीजनानां परमप्रीतिकरं सञ्जातम् ।

अस्य च महाकवेः दोषोऽपि कश्चित् परिलक्ष्यते ; तथा हि,—एकस्य सुललितपदस्यानुरोधेन अमुना तादृशः श्लोक एवैको निरमायि, यस्य तत्रान्यत् किमपि प्रयोजनं नोपलक्ष्यते ; अप्रस्तुतवर्णनबाहुल्यञ्चात्र दृश्यते ।

महाकविरसौ माघः कस्मिन् समये किमाख्यं जनपदं समलङ्कृतवान्, एतदेव निर्णेतुमिदानीं प्रस्तूयते ; तत्र प्रथमन्तावदस्मत्सङ्कलिते पण्डितप्रवरवल्लालविरचिते भोजप्रबन्धे समाहितं मतमुपन्यस्यते ; तथा हि,—

गुर्जरदेशवास्तव्यो महाकविरयमतिश्रयितसुनासीरसमृद्धिरासीत्, परन्तु विप्रत्वजातिदोषाच्च नासौ राजपदवीमध्यरुक्षत्। भोजराजस्तु कदाचिदस्य सदनमुपागतोऽनेन कृताऽऽतिथ्यो लक्ष्मीसरस्वत्योः सहावस्थानमवलोक्य परं पिप्राय, नितरां विसिस्मिये च। अथ कालक्रमेण अतिवदान्यतया च माघकविः तथाविधाद्विपुलादपि विभवाद्विच्युतो बभूव ; ततो दुर्भिक्षनिपीड़िते च स्वदेशे शरणमागतेभ्यः अर्थिभ्यः किञ्चिदपि दातुमशक्नुवतया नितरां निर्विण्णोऽसौ तदानीं भोजराजमेव धनाऽऽसारवर्षणैः दारिद्र्यादावदहननिर्वाणक्षमतया समुचितं शरणं मन्यमानः पत्न्या सह तन्नगरं धाराऽऽख्यमुपाययौ ; ततश्च वहिः कल्पिताऽऽवसथः शिशुपालवधमहाकाव्यस्यास्य कवितामेकां विलिख्य पत्नीहस्तेन नृपान्तिकं प्रेषयामास। सा च स्वामिनियोगस्याविचारणीयतया पत्रमादाय कथमपि भोजराजसमीपमुपगम्य आशिषा तं संवर्द्धयामास। राज्ञा च,—"का त्वं भद्रे ? किमर्थमागता ?" इति सादरं पृष्टाऽसौ माघपत्नी यथावत्सर्वमस्मै निवेद्य पत्रं समर्पितवती। राजा तदादाय वाचयति,—

"कुमुदवनमपश्रि श्रीमदम्भोजषण्डं
त्यजति मुदमुलूकः प्रीतिमांश्चक्रवाकः।

उदयमहिमरश्मिर्याति शीतांशुरस्तं
हतविधिलसितानां ही विचित्रो विपाकः ॥"

इति (शिशुपालवधे ११।६४)।

ततश्चासौ "विचिलमिदं प्रभातवर्णनम्" इत्युक्त्वा दीनाराणां लक्षत्रयं तस्मै दत्त्वा अब्रवीत्,—"मातः! मदन्तिकं किमिदमपूर्वं रत्नमानीतम्? कोऽस्य विनिमयः? मदीयं समग्रं राज्यमपि नास्य षोड़शीमपि कलामुपभोक्तुमर्हतीति मन्ये, तथाऽपि प्रातराय्याय वो यत्किञ्चिदधुना दीयते, प्रातरहं महात्मानं माघपण्डितं स्वयमुपगम्य नमस्कृत्य च पूर्णमनोरथं करिष्यामि" इति। ततः सा तदादाय प्रत्यागच्छन्ती पथि याचकेभ्यः स्वभर्तुः शारदचन्द्रकिरणधवलान् गुणान् श्रुत्वा प्रमुदितान्तःकरणा तेभ्य एव भोजदत्तं धनमखिलं दत्तवती। ततः भर्तारमुपगम्य सर्वमुदन्तजातं यथावत् न्यवेदयत्। कविस्तु तदाकर्ण्य प्रीतिभरेण पुलकिताङ्गयष्टिरर्थाभावादपराधिभ्यः किमपि दातुमसमर्थतया च चिन्तितमानसः प्रत्यवदत्,—"प्रिये! साधु कृतम्; परमेते चान्ये याचकाः समायान्ति, एतेभ्यः किं देयम्?" इत्युक्त्वा नितरां निर्विण्णः क्षणं तूष्णीं स्थित्वा शयनमधिशिश्ये। अलान्तरे केनचिदर्थिना तदन्तिकमुपगम्य तस्य तादृशीं दशामवलोक्य उक्तम्,—

"आश्वास्य पर्वतकुलं तपनोष्मतप्त-
मुद्दामदावविधुराणि च काननानि।
नानानदीनदशतानि च पूरयित्वा
रिक्तोऽसि यज्जलद! सैव तवोत्तमश्रीः॥"

इत्येतदाकर्ण्य माघः स्वपत्नीमाह,—"देवि!

अर्था न सन्ति न च मुञ्चति मां दुराशा
त्यागे रतिं वहति दुर्ललितं मनो मे।
याच्ञा च लाघवकरी स्वधिये च पापं
प्राणाः स्वयं व्रजत किं परिदेवनेन?॥

दारिद्र्यानलसन्तापः शान्तः सन्तोषवारिणा ।
याचकाऽऽशाविघातान्तर्दाहः केनोपशाम्यति ? ॥" इति ।

ततः माघपण्डितस्य तादृशीमवस्थां विलोक्य सर्वे याचका यथास्थानं जग्मुः । एवं गच्छत्सु च तेषु माघः प्राह,—

"व्रजत व्रजत प्राणाः ! अर्थिभिर्व्यर्थतां गतैः ।
पश्चादपि च गन्तव्यं क्व सोऽर्थः पुनरौदृशः ? ॥"

इति विलपत एव तस्य प्राणाः परलोकाय निरगमन् । ततो माघपत्नी स्वामिनि परलोकमुपगते,—

"सेवन्ते स्म गृहं यस्य दासवद्भूभुजः सदा ।
स स्वभार्यासहायोऽयं म्रियते माघपण्डितः ॥"

इत्युक्त्वा गुरुतरशोकादतिमात्रं यावत् विललाप, तावत् राजा माघं विपन्नमाकलय्य निजनगराद्विप्रशतपरिवृतो रात्रावेव तत्राऽऽजगाम । माघपत्नी च तं वोक्ष्य सर्वमुदन्तजातं यथावत् वर्णयित्वा गद्गदस्वरेण प्राह,—"राजन् ! क्रियतामपुत्रस्यास्य मे पत्युः पुत्रकृत्यं भवता सम्राजा" इति । एवमाकर्ण्य भोजभूपतिरात्मानं तादृशसुधीजनपुत्रकृत्यसौभाग्यभाक्तया धन्यं मन्यमानः "तथा" इत्युक्त्वा तं महाकविं माघं नर्म्मदातीरमानाय्य यथोक्तेन विधिना सुत इव तस्य सर्वाः और्द्धदैहिकाः क्रियाः समकारयत् । अपांशुलललनाकुललालामभूता माघपत्नी अपि प्रज्वलितचितावह्नौ निखिलगुणाऽऽधारं तादृशं मृतं स्वामिनं समासाद्य तदन्वारोहणं कृतवती ।

भोजप्रबन्धादधिगतादस्मात् प्रबन्धात् एतदेवानुमीयते यत्, कविरयं भोजराजसमसामयिक एवाभवदिति । भोजराजस्य राज्यस्थितिकालस्तु षड़धिकदशशतखृष्टाब्दमारभ्य त्रिचत्वारिंशदधिकदशशतखृष्टाब्दं यावदवधार्य्यते । एवञ्च खृष्टीयैकादशशताब्दीप्रथमार्द्धे माघकविरासीदिति सिद्धान्तः ।

जैनमेरुतुङ्गाऽऽचार्य्येण खृष्टीयचतुरधिकत्रयोदशशतवत्सरप्रणीते प्रबन्धचिन्तामणौ पुनः एवं दृश्यते; तथा हि,—भोजभूपतिः पण्डित-

प्रवरस्य महाकवेर्माघस्य गुणराशीन् विदित्वाच्च सततं समाकर्ण्य तद्दर्शनौत्सुक्यात् हिमसमये श्रीमालनगरात् तमानीय भोजनाऽऽदिभिः सत्कृत्य च चिरं तेन सार्द्धं प्रियालापान् कुर्वाणः सुखं सुष्वाप। तत्यरदिवसे च नृपानुज्ञातोऽसौ स्वदेशमगमत्। तदनु कतिपयदिवसैः तद्विभवदिदृक्षया च श्रीमालनगरमसौ भोजराजः आजगाम; माघकविस्तु यथोचितप्रत्युद्गमाद्युपचारैस्तं सत्कृत्य राजोचितामेव परिचर्य्यां व्यदधात्, अनास्वादितपूर्वम् आकालिकं देशान्तरजञ्च विचित्रमशनजातं तमाकण्ठमभोजयच्च। स च तस्य सौधमध्यास्य काञ्चनवप्रां सञ्चरणभुवं विचित्रमणिमरकताऽऽदिमण्डितं कृत्रिमजातञ्च विलोक्य परं विस्मयं भेजे। अनुचरजनैः सदैव सेव्यमानः, माघपण्डितस्य विचित्रमैश्वर्य्यं प्रत्यक्षीकुर्वाणश्च स कति दिनानि तत्रावस्थाय मालवमण्डलं प्रति प्रतस्थे। ततो गच्छता च कालेन विधिनियोगस्यावन्ध्यतया प्राज्यसाम्राज्योऽप्यसौ माघः अमानैर्दानैरर्थिसार्थं कृतार्थीकुर्वन् विद्वज्जनेभ्यश्च विभवं यच्छन् क्रमेणातिमालमेव क्षीणविभवो बभूव। एवंविधविभवक्षयजनितदशाविपर्य्यये सञ्जाते च स्वदेशवसतिं नितरां तिरष्क्रियाकरीं विभाव्य, अर्थिशतानां याच्ञाशतञ्च सोढुमशक्नुवन् सपत्नीको मालवमण्डलं गत्वा धारायामवसत्।

ततश्च धाराऽधीश्वरात् भोजदेवात् कियदपि दैन्यदूरीकरणक्षमं द्रव्यमानेयमिति निश्चित्य, दैन्यनिपीड़ितचेताः महाकविः माघस्तदानीं स्वरचितशिशुपालवधाऽऽख्यमहाकाव्यग्रन्थमेकं गुणग्राहिणे धाराऽधीशाय दानशौण्डाय राज्ञे पत्नीहस्तेन प्रेषयामास। सा तु सती पत्युर्निर्देशमविचारयन्त्येव वस्त्रखण्डसमाच्छादितं तत् पुस्तकं राज्ञे दत्तवती। राजा च पुस्तकस्याऽऽवरणमुद्घाट्य उपरिलिखितं तस्यैव महाकाव्यस्य "कुमुदवनमपश्रि....." इत्यादि पद्यमेकमालोक्यातीव प्रीतो बभूव। "का कथाऽस्य ग्रन्थस्य समग्रस्य? केवलमस्यैव पद्यस्य ससागरा विश्वम्भराऽपि मूल्यमल्पम्" इत्येवं विमृशन्नसौ नरपतिः तत्काव्यान्तर्गतस्य केनाप्यव्यवहृतपूर्वस्य कालोपयोगिनः 'ह्री' शब्दस्यैव केवलं पारि-

तोषिकं लक्षदीनाररूपं दत्त्वा तां विससर्ज। अन्यत् सर्वं भोजप्रबन्धानुरूपम् ।

एतेनापि खृष्टीयचतुरधिकलयोदशशतवत्सरात् पूर्वमेव कविरयमाविरासीदिति नूनमेव प्रतीयते, भोजराजसमकालिकत्वेन च पूर्ववदेवास्य कवेः समयनिरूपणं सम्भवति; अधस्तनन्यस्तयुक्त्या कविसमयनिरूपणसिद्धान्तसिमं न खलु बहुमन्यन्ते केचन मनीषिणः ।

तथा हि,—काश्मीरदेशवास्तव्यः खृष्टीयनवमशतवत्सरोत्तरभागे वर्त्तमानः श्रीमदानन्दवर्द्धनाऽऽचार्य्यो ध्वन्यालोकग्रन्थस्य द्वितीयोद्योते "लासाऽऽकुलः परिपतन्" (५।२६) "रम्या इति प्राप्नवतीः" (३।५३) इत्यादि पद्यं शिशुपालवधादुद्धृतवान्। तेन दृढ़मेव प्रतीयते यत्, खृष्टीयनवमशताब्दाः परमसौ कथमपि न जातवानिति। अस्य च भोजराजसमकालौनत्वे खृष्टीयैकादशशताब्दी एव जन्मकालो भवतीति कथं युज्यते ?

किञ्च, चतुस्त्रिंशदधिकलयोदशशतविक्रमाब्दे श्रीप्रभाचन्द्रप्रणीतप्रभावकचरितस्य चतुर्दशशश्लोकेऽपि भोजराजस्य बाल्यसुहृदासौदसौ माघकविरिति दृश्यते ; तथा चोक्तम्,—

"तस्य श्रीभोजभूपालबालमित्रं कवीश्वरः।
श्रीमाघो नन्दनो ब्राह्मीस्यन्दनः श्रीलचन्दनः ॥" इति ।

बहवोऽपि भोजराजसमसामयिकोऽयमिति वदन्ति, प्रचरति च एवंविधैव किंवदन्ती, परन्तु ध्वन्यालोकप्रामाण्यादेतदसङ्गतमेव प्रतिभाति ।

केचित्तु, षष्ठशताब्दा मध्यभागजातोऽयमिति वदन्ति, न च तदपि वयं साधु मन्यामहे;यतो हि भारविनाम्नो महाकवेः अनन्तरजोऽयमित्यत्र कस्यापि नास्ति विप्रतिपत्तिः। भारविस्तु खृष्टीयचतुस्त्रिंशदधिकषष्ठशतवत्सरात् परमजायत। तेन हि हेतुना सप्तमशताब्दीशेषदशायां कविप्रवरश्रीभारविनामा पण्डितः किरातार्ज्जुनीयं नाम महाकाव्यं

व्यरचयदित्येवावगम्यते। तत्परवर्त्तिनो माघस्य षष्ठशताब्दीमध्य-भागजातत्वमिति तु न खलु युज्यते।

तदनन्तरमष्टमशताब्दां माघकविरजायतेत्येव वक्तुं सर्वथा शक्यते। आसीद्धि भारवेः परवर्त्ती चासौ माघ इत्यत्र तु,—

"भारती भारवेर्भाति यावन्माघस्य नोदयः।
उदिते नैषधे काव्ये क्व माघः क्व च भारविः॥"

इत्याद्युद्भटश्लोक एव प्रामाण्यं प्रतिपादयति। तेन हि शार्ङ्गीयदेशवासी "याकोवी" पण्डितः, अपरे च यद्वदन्ति खृष्टाब्दीयषष्ठशतक-मध्यभागान्नार्वाचीनो माघकविरिति, तदप्यसङ्गतमिव प्रतिभाति। एतत्समाधानन्तु तत्तन्मतानुसारिण एव यथायथं विदधीरन्। वयन्तु मन्यामहे यदष्टमशताब्दां माघकविर्जातवानिति।

अयन्तु गुर्ज्जरदेशान्तर्गतश्रीमालाऽख्यदेशनिवासी, एतत्तु प्रभावक-चरितात् जनश्रुतितश्च स्फुटं प्रतीयते। तथा चोक्तं प्रभावकचरिते,—

"अजर्ज्जरश्रियां धाम वेषाऽऽलक्ष्यजरज्जरः।
अस्ति गुर्जरदेशोऽन्यसज्जराजन्यदुर्जरः॥ ५॥
तत्र श्रीमालमित्यस्ति पुरं मुखमिव क्षितेः।
चैत्योपरिस्थकुम्भाऽऽलिर्यत्र चूड़ामणीयते"॥ ६॥ इति

एतद्ग्रन्थावसाने स्ववंशवर्णनप्रसङ्गे कविरसौ वसतिस्थानस्योल्लेख-मपि न कृतवान्, केवलमतिपवित्रचरित्रः कार्य्यनिपुणः "सुप्रभदेवः" इति नाम्ना स्वपितामहः आसीत्, स च धर्म्मनाभाऽख्यनरपतेः सर्वाधि-कारी बभूव, तद्गुणमुग्धश्चासौ राजा तदुपदेशवचनं सर्वथा स्वीचकार; सुप्रभदेवस्य तु दत्तकनामा युधिष्ठिर इव धार्मिकः पुत्रो बभूव; तदात्मजश्चायमित्येतावन्मात्रं वर्णितवान्। धर्म्मनाभराजपरिचयात् राजधान्याः प्रसिद्धतया वसतिस्थानस्योल्लेखनं नैवासौ प्रयोजनीयतया मेने इति मन्यामहे।

प्रभावकचरिते तु सुप्रभदेवस्य दत्तः शुभङ्करश्चेति द्वौ पुत्रौ व्यजायेताम् इत्याद्युल्लेखो दृश्यते। विश्वविश्वप्रियङ्करात् शुभङ्करात् सिद्धनामा

पुत्रो कल्पद्रुम इवापरः बभूव, स च रम्यामुपमितिभवप्रपञ्चाऽऽख्यां महाकथां विरचितवानिति। तथा चोक्तं प्रभावकचरिते १४ श्लोके,—

"तत्रास्ति हस्तिकाम्बोयापहस्तितरिपुव्रजः।
नृपः श्रीवर्म्मलाताऽऽख्यः शत्रुमर्म्मभिदाक्षमः॥ ८॥
तस्य सुप्रभदेवोऽस्ति मन्त्री मिततपाः किल।
तस्य पुत्रावुभावंसाविव विश्वभरक्षमौ॥ १०॥
आद्यो दत्तः स्फरद्वृत्तो द्वितीयश्च शुभङ्करः"॥ ११॥

*　　*　　*　　*

"तथा शुभङ्करः श्रेष्ठी विश्वविश्वप्रियङ्करः।
यस्य दानाङ्गतैर्गीतैर्हर्य्यश्वो हर्षभूरभूत्॥ १५॥
तस्याभूद्गेहिनी लक्ष्मीर्लक्ष्मीर्लक्ष्मीपतेरिव।
यया सत्यापिताः सत्यासीताया विश्वविश्रुताः॥ १६॥
नन्दनो नन्दनोत्तंसः कल्पद्रुम इवापरः।
यथेच्छादानतोऽर्थिभ्यः प्रथितः सिद्धनामतः"॥ १७॥

अनन्तरञ्च,—

"इत्यमुद्वेजितस्वान्तस्तेनासौ निर्ममे बुधः।
अन्यदुर्बोधसंबद्धां प्रस्तावाष्टकसम्भृताम्॥ ८५॥
रम्यामुपमितिभवप्रपञ्चाऽऽख्यां महाकथाम्।
सुबोधकथितां विद्वदुत्तमाङ्गविधूननीम्"॥ ८६॥

इत्यादिकं सिद्धर्षिचरितं वर्णितमास्ते; चरितान्ते च—

"श्रीमत्सुप्रभवदेवनिर्म्मलकुलालङ्कारचूड़ामणिः
श्रीमन्माघकवीश्वरस्य सहजः प्रेक्षापरीक्षानिधिः।
तद्वृत्तं परिचिन्त्य कुग्रहपरिष्वङ्गं कथञ्चित्कलि-
प्रागल्भ्यादपि सङ्कृतं त्यजत भोः! लोकद्वये शुद्धये"॥ १५६॥

एतत् पद्यं दृश्यते। एतद्ग्रन्थसमाप्तौ च खृष्टीयद्विषष्टितमाधिकनवशतवत्सरमितो ग्रन्थनिर्म्माणसंवत्सरो लिखितः। एतदवलोक्य च केनचित् पण्डितेन माघकवेरपि सत्ता दशमशताब्दीप्रारम्भे इति स्थिरीचक्रे। किन्तु

प्रभावकचरितमन्तरेण शुभङ्करस्य सिद्धर्षेश्च उपाख्यानं कुत्रापि नोपलभ्यते। एतन्मालप्रमाणेन वा कथं निःसंशयं कालनिर्णयो भवितुमर्हति? तत् सुदूरमास्तामयं पन्थाः।

महाकवेः श्रीमन्माघस्य प्रणीतं ग्रन्थान्तरमस्ति न वा इति पर्य्यालोचनायां वल्लभदेवेन सुभाषितावलौ,—

"श्रीलं शैलतटात् पतत्वभिजनः सन्दह्यतां वह्निना
मा श्रौर्यं जगति श्रुतस्य विफलक्लेशस्य नामाप्यहम्।
श्रौर्य्यं वैरिणि वज्रमाशु निपतत्वर्थस्तु मे सर्वदा
येनैकेन विना गुणास्तृणवुषप्राया: समस्ता अमी॥"

"नारीनितम्बफलके प्रतिबध्यमाना
हंसौव हैमरशना मधुरं ररास।
तन्मोचनार्थमिव नूपुरराजहंसा-
श्चक्रन्दुरार्त्तमुखरं चरणावलग्नाः।"

एतत्पद्यद्वयं शिशुपालवधेऽनुपलभ्यमानमपि माघकृतमिति समुद्धृतमस्ति; तथा औचित्यविचारचर्चायां क्षेमेन्द्रेणापि,—

"बुभुक्षितैर्व्याकरणं न भुज्यते पिपासितैः काव्यरसो न पीयते।
न विद्यया केनचिदुद्धृतं कुलं हिरण्यमेवार्जय निष्फलाः कलाः॥"

एतत् पद्यमपि माघनाम्नैव समुद्धृतम्; तेन च माघकविकृतं ग्रन्थान्तरमप्यस्ति इति प्रतीयते।

शिशुपालवधाख्यमहाकाव्यस्यास्य धीरोदात्तो नायको वासुदेवः, प्रतिनायकः शिशुपालश्चालम्बनविभावौ। दूतोक्तानि शिशुपालोक्तानि च वाक्यानि तयोश्चेष्टाऽऽदीनि चोद्दीपनविभावाः। धृत्यादयो व्यभिचारिणः, उत्साहः स्थायी, वीररसोऽङ्गी, अङ्गरसाः शृङ्गारादयः, रीतिर्गौड़ी, ओजो गुणः। शिशुपालप्रहितो दूतो निसृष्टार्थः।

अस्य च महाकाव्यस्य मल्लिनाथकृता सर्वङ्कषाऽऽख्या, वल्लभदेवकृता सन्देहविषौषधाऽऽख्या, भरतमल्लिककृता सुबोधाऽभिधाना, दिनकरमिश्रकृता सुबोधिनीनामधेया, गोपालकृता हसन्तीनाम्नी च

पञ्चसङ्ग्रहकाः ; तथा रङ्गराजकृता, एकनाथकृता, चारित्रवर्द्धनकृता च तिस्रः इति मिलित्वा अष्टौ टीकाः सन्ति इति ज्ञायते ।

आसु च टीकासु सर्वाङ्गपैव सर्वाङ्गसम्पूर्णतया साधीयसीति तत्-सहितमेव विद्वज्जनसमादृतं पुस्तकमेतदेकोनसप्तत्यधिकसप्तदशशत-शकाब्दे पण्डितप्रवरेणास्मत्पितामहेन महात्मना ८तारानाथतर्कवाच-स्पतिमहोदयेन कतिपयहस्तलिखितपुस्तकानि सङ्कृत्य बहुलाऽऽयास-मङ्गीकृत्य संशोध्य प्रथमं मुद्रितम् । तथाऽप्यस्य सर्वेऽभावास्तदानीं न पूर्णा इति तानिदानीं यथाशक्ति पूरयितुम्, अस्माकं पूज्यपादपितामह-प्रदर्शिता एव कुमारसम्भवपूर्वार्द्धव्याख्यानपङ्क्तिरिहाप्यनुसृता-ऽस्माभिः ; मल्लिनाथकृतमङ्गलाऽऽचरणपद्यानां, तथा पञ्चदशसर्गे प्रक्षिप्तानां चतुस्त्रिंशच्छ्लोकानां, विंशसर्गे च शेषयोर्द्वयोः पद्ययोः, कवि-वंशवर्णनस्य च प्रायशः सर्वत्र हस्तलिखितेष्वपि पुस्तकेषु दुर्लभं व्याख्यान-मप्यत्र सन्निवेशितम् । परीक्षाप्रदानसमुत्सुकानां सुकुमारधियामन्ते-वासिनां कर्मान्तराऽऽसक्तानामपि सुधियां काव्यरसाऽऽस्वादलोलुपाना-माद्यजनानाञ्चाल्पेनैव कालेन काव्यार्थबोधसौकर्य्यार्थं प्रतिसर्गसंस्थित-विवरणञ्च सरलसंस्कृतभाषया संक्षेपेण निवेश्य, श्लोकेषु टीकासु च लिपिकरप्रमादवशादायाताः यथासम्भवमशुद्धीः संशोध्य, असङ्कतेषु स्थानेषु युक्तान् पाठानधो विलिख्य मल्लिनाथेनाप्रदर्शितान् दोषानलङ्कारांश्च प्रायशः प्रदर्श्य तदेव पुस्तकं पुनः प्रतिसंस्कृतम् । अभिनवया रीत्या मुद्रितमिदं पुस्तकं यदि लेशतोऽपि विदुषामन्तेवासिनामुपकाराय सञ्जायेत, तदैवायं यत्नः सफलतां यायात् इत्यलमतिपल्लवितेन ।

पण्डितश्रीमदाशुबोधविद्याभूषण-
पण्डितश्रीमन्नित्यबोधविद्यारत्नाभ्याम् ।

शिशुपालवधस्य विवरणसंक्षेपः ।

प्रथमसर्गे

नारदस्य श्रीकृष्णभवनोपस्थितिः ।

तत्रभवान् भगवान् कुत्रिस्थाखिलभुवनः लक्ष्मीपतिः श्रीविष्णुः लोकशासनाय वसुदेववेश्मनि रुक्मिणीरूपया लक्ष्म्या समेतः कृष्णरूपेणावतिष्ठमानः इन्द्रसन्देशसम्भाषणार्थं गगनमण्डलादायान्तं नारदं दृष्ट्वा प्रथमं तेजःपुञ्जमात्रमसुमवधार्य्य, क्रमेण आकारवान् पुमान् नारदोऽयमित्यबोधि। जनास्तु तदानीं "किमयमहिमांशुः ? अथवा हुताशनः ? अपूर्वमिदं धाम किमधः पतति ?" इति वितर्कयन्तो विस्मयात् ससम्भ्रममीक्षाम्बभूवुः। रजतशुभ्रेण शम्भुना स्फुटसाट्टहास्यः, पिङ्गलैः जटाः धारयन्, मुञ्जमेखलायुक्, अजिनाऽऽभक्तृणाजिनमाच्छादयंश्च, यज्ञोपवीतवान्, स्वच्छस्फटिकजपमालाशोभमानोऽसौ नारदः मुहुर्मुहुर्मृहतीनाम्नीं वीणामवलोकयन् सन् कृतप्रणामाननुव्रजतश्च मुनिप्रवरान् निवर्त्य इन्द्रभवनवदतिरमणीयं श्रीकृष्णभवनं समाययौ। अच्युतश्च तत्क्षणमेव शैलशिखरात् तडित्वानिव निजाऽऽसनादुत्थाय त्रिलोकपूज्यं तमर्घ्यादिपूजोपचारेण सम्यक् पर्य्यपूपुजत्, स्वहस्तसमर्पिताऽऽसने तं समुपावेशयच्च। समुपविश्य च तस्य पुरतस्तदासने मुनिरसौ नानातीर्थोपहृताः कलुषराशिविनाशपटीयसीरपः कमण्डलोः पाणौ निधाय, तदपचितिविधानादतिप्रीतिमन्तमानतशिरसञ्च तमच्युतमभिषिषेच, अनुज्ञया काञ्चनमयाऽऽसने न्यवीविशच्च। उपविष्टश्चासौ स्वभवने नारदाऽऽगमनातिप्रमुदितः सन् अनन्तरोदीरितां वाचं सप्रश्रयमभाषत।

नारदं प्रति श्रीकृष्णोक्तिः ।

"भवदवलोकनं हि शरीरधारिणां द्रष्टृणां वर्त्तमानभूतभविष्यत्कालेषु

पवित्रतामेव प्रकटयति, यतः प्रागनुष्ठितैः प्रचुरैः सुकृतैरेव तत् कृतं भवति, दर्शनकाले च निखिलं पापं विनाशयति, सूचयति च विपुलं भावि कुशलम्। तथा सहस्रकिरणोऽपि यदन्धकारजालं निवारयितुं न शशाक, तदज्ञानसम्भूतं तमस्त्वयैव च्छिन्नम्। हे मुने! यद्यपि श्रुतिसम्प्रदायद्वारा धर्म्माधर्म्मव्यवस्थापकतया जगत्प्रतिष्ठाहेतुभूतस्य तव अमुना दर्शनेनैव कृतार्थीकृतोऽस्मि, तथाऽपि *त्वद्वाक्यमहं श्रोतुमिच्छामि, श्रेयसि कस्यापि तृप्तिरेव नास्ति। निस्पृहोऽपि त्वमागमनकारणं कथय, इति यत् वक्तुमिच्छामि, तत्र तवेहाऽऽगमनेन जनिताऽऽत्मगौरव एव कारणम्"।

कृष्णं प्रति नारदवाक्यम्।

"हे पुरुषश्रेष्ठ! योगिनामपि साक्षात्करणीयेन त्वया नैवं भाष्येत, यतस्त्वद्दर्शनमेवातिमहत्प्रयोजनम्। दुर्गमसोक्षपथसञ्चरणैषिणां मनस्विनामपि "न स पुनरावर्त्तते" "तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति, नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय" इत्यादि श्रुतिभिः त्वमेव निरपायस्थानमुदीरितम्। त्वामेव च कपिलादयः महर्षयः महदादिभ्यः पृथग्भूतं पुरातनम् उदासीनञ्च पुरुषं विदन्ति। वराहरूपिणा त्वया हेलया समुद्धृतं भूतलं पुनः त्वमेवाद्वितीयश्चिल्ली पुरा शेषफणासहस्रेषु स्तम्भभूतेषु निवेशितवान्। दानवपीड़ितमिदं विश्वञ्च नैशतमोविघटनपटीयान् रविरिव त्वमेव पातुं समर्थः। हिरण्याक्षपुरःसरासुरद्विपविनाशिनस्तव हरेः कंसादिनृपतिमृगविनाशस्त्वकिञ्चित्कर एव। हे उपेन्द्र! इन्द्रसन्देशादिदानीमहमुपागतः, सर्वकार्य्यधुरन्धरेण भवता विश्वजनहितकरं हि तद्वचनं निशम्यताम्। पुरा यो हि सूर्य्यवदतितेजस्वी निर्भीकः देवानासुत्पीड़कश्च हिरण्यकशिपुनामा महासुरः नृसिंहावतारभाजा त्वयैव नवोढ़कामिनीकुचसङ्गभङ्गुरैः नखैरुरो विदार्य्य विनाशितः, अथ स एव हिरण्यकशिपुर्जन्मान्तरमासाद्य त्रिदशैर्युयुत्सुः रावणो नाम राक्षसो भूत्वा त्रिलोकस्य प्रभुर्भवितुमिच्छुः पशुपतेः प्रीतये स्वकीयानि

नव शिरांसि अग्नौ हुत्वा, दशमं शिरः समाहोतुं प्रवृत्तः सन्तुष्टात् तस्मात् देवात् त्रैलोक्याऽऽधिपत्यं वव्रे। ततोऽसौ युद्धे कौशिकं विजित्य देवानन्यांश्च वशीकृत्य अहर्दिवं दिवः प्रभूतमख्यास्यं विदधे। भवानपि तदा दाशरथिर्भवन् जलधिलङ्घनेन लङ्कामासाद्य दण्डकारण्यमध्याद्दनिताऽपहारिणं तं विनाशितवान्। तत् किमिदानीं स्मरसि ?

पुनरप्यदः रक्षः राक्षसदेहमुत्सृज्य नाटकीयवस्तुनि नटस्य भूमिकापरिग्रहवत् जन्मान्तरमासाद्य दमघोषसुतः शिशुपालसंज्ञकोऽभूत्। शैशवे चतुर्भुजस्त्रिलोचनश्च भूत्वा जातोऽसौ सम्प्रति यौवने रविरिव तेजस्वी स्वेच्छया च देवदानवरक्षसां प्रसादानुग्रहौ विदधत् बलगर्वात् सती योषित् स्वपतिमिव स्वां प्रकृतिं प्रागिव समासाद्य जगत् प्रबाधते। अतस्त्वमसुमतिक्रान्तदैवशासनं शिशुपालं शीघ्रमेव विनाशय"। इत्यभिधाय महर्षिर्नारदे गगनमण्डलमारोहति सति "तथाऽस्तु" इति तद्वचनमङ्गीकृतवतः कृष्णस्याऽऽनने चन्द्रसमुत्थितः धूमकेतुरिव रिपुविनाशपिशुनः भीषणाऽऽकारः भ्रूभङ्गः समजायतेति।

इति प्रथमः सर्गः।

द्वितीयसर्गे

उद्धवबलरामाभ्यामच्युतस्य सभायां मन्त्रणम्।

अथ तत्रभवान् लोकानुग्राहकः परमकारुणिकश्च परमात्मा श्रीकृष्णः कर्त्तव्यबुद्धिपरायणोऽपि लोकशिक्षार्थं सन्दिग्धे कार्य्यवस्तुनि मन्त्रस्यौचित्यं दर्शयितुमिच्छुः, इन्द्रसन्देशश्रवणानन्तरं चैद्यं प्रति च प्रतिष्ठासुः, यज्ञमनुतिष्ठता युधिष्ठिरेणाऽऽहूतश्च सन् विवर्णितकार्य्यद्वयाभ्यां पर्य्याकुलो भवन् मन्त्रणाऽर्थमुद्धवबलरामाभ्यां सह सभावेद्यां समुपविश्य तयोः सुरकार्य्यसुहृत्कार्य्ययोर्विप्रतिषेधं यथान्यायं ताभ्यां न्यवेदयत्।

तत्र श्रीकृष्णवाक्यम्।

"नाटकीयवस्तुप्रवर्त्तनार्थं पूर्वरङ्गवत् युष्माकं वचनानामवसरप्रदा-

नार्थमेव मदीयभाषणं, न खलु पाण्डित्यप्रकटनाय; तेन हि प्रस्तूयते यत्, दिग्विजयिभिर्वशीकृतराजमण्डलैः भीमादिभिर्भ्रातृभिरेव धर्मपुत्रस्य युधिष्ठिरस्य यज्ञकर्म्म विनाऽप्यस्माभिः सुशृङ्खलतया सम्पत्स्यते एव, हिताभिलाषिणा पुरुषेण तु वर्द्धिष्यमाणव्याधिरिव प्रवर्द्धमानः शत्रुः शीघ्रमेव प्रतिकार्य्यः, न तूपेक्षणीयः कदाचिदपि। चैद्यो यन्मर्म्म द्रुह्यति, तेन नाहं कियदपि परितप्ये; किन्तु यदिह लोकं भृशमुत्पीड़यति, तदेव मां दुःखमनुभावयति; तेन च पुरत एवासौ यातव्यः इति; इदं तावन्ममाभिमतम्। विषये चैतस्मिन् युवयोरपि मतं श्रोतव्यं, यतः विदिततत्त्वार्थस्यापि जनस्य कर्त्तव्यार्थे प्रायशः सन्देहः समुत्पद्यत एव, मयाऽप्यत्र सन्दिह्यैवं भवन्तौ पृच्छ्यते इति"।

कृष्णं प्रति बलरामवाक्यम्।

अभिधेयसम्मिताच्चरतया परिमितां वाचमभिधाय विरते च माधवे, रिपुकृतापकारस्मरणेन परितप्तो हि बलरामो वृद्धत्वादग्रे वक्तुमिष्टमप्युद्धवस्य वाक्यमपवार्य्य वक्तुमिच्छन्, मदिरापान-पाटलितनयनं विघूर्णयन्, अहङ्कारपरितप्तैर्वदनमारुतैर्वनमालाञ्च म्लापयन्, रिपुं प्रति कोपादुपरक्ताङ्गसंसक्तान् स्वेदविन्दूंश्च धारयन्निदं वक्तुमुपचक्रमे।

"निर्दोषं हि वासुदेवभाषितमस्माभिः सिद्धान्ततया स्वीकर्त्तव्यम्; केवलं तदनुष्ठानमेव सम्प्रति करणीयम्; अत्यल्पादपि तद्वचनात् भूयस्याऽपि वाचा किमप्यधिकं वक्तुं न खलु कश्चित् समर्थतरो भवेत्। इन्धनराशिविनाशो वह्निरपि तेजसा पूषाणं नातिक्रामति। गुर्वर्थवदल्पाच्चरस्य तद्वचसः प्रपञ्चतराणि व्याख्यानरूपाणि हि भवन्तु नमैतानि वचनानि। निपुणानां हि भाषितैः बृहस्पतिसमा अपि प्रतिकूलवादिनो निर्वाचः एव क्रियन्ते, क्रियन्ते चानुकूलवक्तारो जड़ा अपि प्रवाचः।

अधीतग्रन्था हि मन्दमतयोऽपि षड्गुणादीन् व्याख्यातुमलं भवन्तु, किन्तु कार्य्याकार्य्यमजानतामविमृश्यकारिणां वाग्मिनामपि वागाड़म्बरः व्यर्थ एव भवति, इति दृश्यते। भूपतीनां हि सौगतानामिव सत्या-

दिषु कार्य्येषु पञ्चाङ्गस्कन्धेभ्यो अपरो मन्त्र एव नास्ति। सुगुप्तस्यापि मन्त्रस्य परेभ्यो भेदशङ्कया, मन्त्रभेदे सति कार्य्यहानिर्भवेदिति सम्भावनया च मन्त्रितार्थक्रिया सतामचिरेणैव साधनीया। आत्मोदयः परहानिश्चेति द्वयी एव नीतिः, षाड्गुण्यादिवर्णनमस्य हि प्रपञ्चः; तस्मादात्मोदयार्थं कैरपि विलम्बो नैव विधेयः। पूर्णचन्द्रोदयमभिलषतः महोदधेरिव लब्धोदयस्यापि पुंसः अल्पसम्पदा परितृप्तिर्नैव युक्ता। अभिमानिनो हि समूलमेव शत्रून् हत्वा स्वीयां समुन्नतिं वाञ्छन्ति, शत्रुविनाशमकृत्वा सर्वेषामेव दुर्घटैव भवति प्रतिष्ठा; तेन हि एकस्यापि शिशुपालस्य शत्रोरवस्थितौ नास्त्येव सुखम्। अस्माकं पैतृष्वस्रेयस्य शिशुपालस्य सहजमित्रतया करणीयोऽपि सन्धिरपकारितया तस्मिन् न खलु सम्यगुपयुज्यते, वरमुपकारिशत्रुणाऽपि सन्धिः, न पुनरपकारिणा बन्धुना; यतः उपकर्त्तैव मित्रम्, अपकर्त्ता च शत्रुरिति; तेन हि उपकारापकारघटितमेव मित्रामित्रयोर्लक्षणमधिगन्तव्यम्। हे हरे! बन्धुभिस्तस्मै चैदिपतये प्रदत्तां रुक्मिणीं राक्षसधर्मेणोद्वहता त्वया असावतितरामेव प्रकोपितः। स्त्रिय एव हि भवति गाढ़वैरितायाः प्रधानं निदानम्, अत एव नरकासुरविजयार्थं गतवति च त्वयि असावपि तत्क्षणात् अस्तमिततपनां मेरुतटीं तमोराशिरिव पुरीमिमामवरुद्धवान्, अपहृतवांश्च बभ्रुनाम्नः यादवस्य दारान्। एवं परस्परविरुद्धक्रियया मित्रमप्यसौ कृत्रिमः शत्रुरेव कृतः प्रागेव। सरोषे रिपौ स्वयञ्च वैरं विधाय उदासीनवदवस्थितस्य तु विपदवश्यम्भाविनी; के वा कच्चे प्रज्वलितमग्निं प्रक्षिप्य मारुताभिमुखं गिरते? क्षमाशीलश्चेत् सकृदपकुर्वाणं भृशं क्षमतां, पौनःपुन्येन विराध्यन्तं रिपुं न कोऽपि क्षमेत।

क्षमा हि नाम पुंसां परिभवातिरिक्ते काले एव भवति भूषणं, परिभवे तु पौरुषमेव समीचीनमाभरणम्। पाददलितमचेतनं रजोऽपि नाम उड्डीय आहन्तुरेव मूर्द्धानमधिरोहति, का कथा चेतनवतां प्राणिनाम्? जातिक्रियागुणैः सुकृतकौर्त्त्यादिपौरुषार्थमस-

म्यादयतः पुरुषस्य व्यर्थमेव भवति जननम्। समुन्नतशत्रुमस्तकेषु पादमसंस्थाप्य कथमाधारहीना कीर्त्तिः स्वर्गमधिरोढुं शक्नुयात्? तेजस्विजनश्च दवीयानपि तेजस्विनामेव मध्ये सङ्गिः सङ्गायते, पञ्चाग्निमध्ये तपस्यतः जनस्य तपनश्च पञ्चमो जातवेदा भवति। हिमांशुः खलु मृगमङ्के निधाय स्वमृदुतयैव कलङ्की जातः, सिंहस्तु मृगसमूहान् विनाशयन्नपि स्वपौरुषतया तेषामधिपतिरेव भवति। दण्डसाध्ये च रिपौ सामप्रयोगोऽपि भवत्यपकाराय, न कोऽपि प्राज्ञः स्वेदनपक्वज्वरं प्राप्य सलिलेन सिञ्चति। कोपवति च तस्मिन् प्रियोक्तयस्तु, उष्णे सर्पिषि सलिलबिन्दव इव प्रत्युत प्रदीपका एव भविष्यन्ति, न तु शान्तिकराः। ये च मन्त्रिणः सन्ध्यादीनयथातथं प्रयुज्य सिद्धिं विघ्नन्ति, तानमात्यवेशधारिणः रिपूनवश्यमेव राजानः परित्यजेयुः। स्वस्य सामर्थ्यातिरेके, विपक्षव्यसने वा युद्धयात्रायाः प्रशस्ततया तदुभयस्यापीह सत्त्वात् साम्प्रतमेव त्वया रिपुरधिगन्तव्यः। भवतः क्षमैव वेला अम्भोनिधीनिव युयुत्सून् दुर्लङ्घ्यान् यादवानधुना प्रतिबध्नाति। तथा चोदासीनः साङ्गोक्तः पुरुषः यथा बुद्धिकृतं कर्म्म उपभुङ्क्ते, एवमेव फलभोक्ता भवान् स्वसैन्यकृतं रिपुविजयफलं लभताम्। भीमसेनेन विनाशिते च महावीरे जरासन्धे बन्धुव्यसनात् चेदिपतिरिदानीं सुखेनैव दमनीयः। किन्तु एवमापदि रिपोराक्रमणं लज्जाजनकमेव भवति वीरजनानाम्। यथा राहुरपि पूर्णमण्डलमेव सुधांशुं ग्रसते, एवमेव हि बलवता च जिगीषुणा बलवानेव रिपुरभियातव्यः, नीतिरेषैव सुष्ठुतया प्रतिभाति। "तदा यायाद्विगृह्यैव व्यसने चोत्थिते रिपोः" इति मनुवचनमुल्लङ्घ्यापि प्रसह्यपीड़नक्षमा बलवन्तः बलवन्तमेव हि गच्छेयुः। न हि भवति कुतश्चित् तेजस्विभिरयोरेकाऽऽश्रयत्वम्।

अतस्त्वयाऽपि साम्प्रतमिन्द्रप्रस्थगमनं विहाय चेदिपयात्रैव विधीयताम्। यादवा हि माहिष्मतीं पुरीमरीनुपरुन्धन्तु, युधिष्ठिरश्च यजतां, वासवश्च स्वर्गं रचतु, तपनश्च तपतु, वयन्तु रिपूनेव हनाम, जगत्यस्मिन् सर्वे एव स्वार्थान्वेषिणः, शत्रुश्चिरस्कृदनशोणितेनास्माक-

मस्त्राणि सूर्य्यकिरणसम्बन्धात् सौदामनीशोभामिव शोभामधिगच्छन्तु"।

उद्धववाक्यम्।

अनन्तरमतिमात्रं क्षुभितस्य बलरामस्य वाक्यमाकर्णयता च हरिणा नयनभङ्गया वक्तुं प्रेरितस्तावदुद्धवोऽनुद्धतभावेन यथार्थंवचनजातमिदमुवाच। "बलरामवचनानन्तरं माद्दशजनानां भाषणमयुक्तमेव, तथाऽपि त्वदीयाऽऽग्रहातिशयाद्वक्ष्यामि किमपि, न खलु केनचित् सादरं पृष्टस्य कस्यचिदज्ञवत्तूष्णीम्भावो युक्तः; यद्यपि रामेण सर्व्वं प्रपञ्चेनोक्तं, तथाऽपि कतिपयवर्णगुम्फितशब्दजालस्य सङ्गीतस्येवापरिमितवैचित्र्यादत्र ममापि वक्तव्यमस्ति। स्वप्रतिभाऽनुसारेण लोकैरसङ्गतमेव प्रायशः व्याक्रियते। पदार्थसङ्गतियुक्तः सन्दर्भस्तु दुर्व्वच एव भवति; निपुणा हि वक्तारः सुकुमाराक्षरं गुर्वर्थवत् श्लेषादिगुणबहुलं विचित्रं वाक्यजालं विचित्रां शाटीमिव प्रसारयन्ति। भवदन्तिके नीतिशास्त्रोत्कीर्त्तनन्तु माद्दशामभ्यासदार्ढ्यार्थमाम्रेडितप्रायमेव।

मन्त्रोत्साहशक्तौ हि जिगीषूणां वर्द्धमानप्रभुशक्तेर्निदानम्, अतो जिगीषुभिस्ते स्वस्मिन् सम्पादयितुमवश्यमेव यतितव्यम्। तीक्ष्णबुद्धयश्च स्वप्रतिभया शरा इव स्रोकं स्पृष्ट्वाऽपि अभ्यन्तरं प्रविशन्ति, महदपि कार्य्यमारभ्य महोदयोगा निराकुलाश्चावतिष्ठन्ते। मन्दमतयश्च यत्किञ्चिदल्पमारभ्यापि प्रभूतव्यग्रा भवन्ति, स्थूलपाषाणसदृशाश्च वह्निरेवावतिष्ठन्ते, केवलं परिहासाऽऽस्पदं भवन्ति च। उपायेन कार्य्यं साधयतोऽपि प्रमादेन कार्य्यहानिः स्यादेव। निद्रालुर्हि व्याधः उपशयस्थोऽपि न खलु मृगान् निहन्ति। द्वादशाऽऽदित्येषु दिनक्रदिव 'अरिर्मित्रमरेर्मित्रं मित्रमित्रमतः परम्' इत्याद्युक्तद्वादशसूत्रेषु सम्यगुत्साहवान् जिगीषुरेव नरपतिरुदयाय प्रभवति। यः खलु पार्थिवः बुद्धिं शास्त्रतया, स्वाम्यादिराज्याङ्गानि स्वाङ्गतया, मन्त्रगुप्तिं वर्म्मतया, चारपुरुषान् ईक्षणतया, सन्देशहरान् वदनतया च परिकल्पयितुं शक्नोति,

चतुर्दशसर्गे

कृष्णं प्रति युधिष्ठिरोक्तिवर्णनम्।

अथ यज्ञानुष्ठाननिविष्टचेता हि साधुवादी युधिष्ठिरो दृष्टिविकाशादेव प्रकटितप्रेमा सन् वाक्यकोविदवरेण्यं तं श्रीकृष्णं वक्ष्यमाणोक्तं वचनजातमुवाच,—"हे स्तोत्रयोग्य! केनचिदसत्यमपि प्रियमुक्तः त्वदन्यः कोऽपि पुमान् तच्छ्रवणोत्सुक्यादेव न खलु लज्जते, किन्तु वितथवचनप्रयोगेण वक्तुरेवातिमहती त्रपा तदा जायते; निखिलगुणशालिनि त्वयि तु न खलु किमप्यसत्यं भवेत्, अतस्त्वां स्तुवन् कोऽपि पुरुषः न लज्जामनुभवति, किन्तु अहो! स्वगुणश्रवणात् त्वमेवात्र प्रत्युत जिह्रेषि। प्रभूतेनापि स्तुतिवचसा जनान्तरवदेव त्वं प्रसीदसि, सकलगुणाऽऽधारस्य तव बहुलमपि यथा तथा प्रियं वदन्नप्ययं जनो मृषाभाषणदोषं नैवोपगच्छति। हे विश्वम्भर! त्वत्प्रसादादेव भारतवर्षमिदं बहुकालं मम वशगतं वर्त्तते, सा हि भवत्सामर्थ्यातिशयानां भूयसो विभूतिः। हे प्रभो! यज्ञमनुतिष्ठतश्च मम त्वमनुज्ञादानेन अनुग्रहं विधेहि, मूलकारणतामुपगते च त्वयि सर्वथा समर्थोऽहं भविष्यामि धर्म्मार्ज्जने। सम्यादितसाधनेन दोषहीनं यागमनुष्ठातुमभिवाञ्छता हि मया, धान्यराशीन् पुपूषता कृषीबलेन वायुरिव त्वं सदा प्रतीक्षितः एवाऽऽसीः। अधुना तव सन्निधानेन मम यज्ञकर्म्मणा नूनमविघ्नेन भविष्यते, उदिते हि भास्वति न खलु कोऽपि वासरश्रीभां विहन्तुं शक्नोति। "चत्वियस्य विजितम्" इति शास्त्रतः यद्वित्तं समुपार्ज्जय यत्नेन पालितवान्, "पालितं वर्द्धयेन्नित्यम्" इति स्मरणात् प्रापितवांश्च तत् द्वडिम्। तच्च वित्तं "द्वंडं पात्रेषु निर्वपेत्" इति शास्त्रात् सम्प्रति सत्पात्रसात् करिष्यामि; तच्च पात्रं त्वमेव, अतः सर्वमेव भुङ्क्ष्व, अहमग्नौ च जुहवानि; अथवा हे कृष्ण! त्वमेव प्रथमं यजस्व, ततः त्वयि सोमपायिनि, यज्ञे स्नातवति च, मया वाञ्छितराजसूयाऽऽख्ययागयाजिना भविष्यते। अथवा

त्वदनुग्रहलब्धया धनसम्पदा किमनुष्ठेयं, तत् त्वयैव विधीयतां, जगत्त्रय-शासकत्वं मामपि शिक्षय, सानुजोऽहं भवतो वचने स्थित एवास्मि"।

युधिष्ठिरं प्रति कृष्णोक्तिवर्णनम्।

अथ भगवान् शौरिः पूर्वोक्तं वदन्तं महीपतिं, सभास्थन्नृप-समूहान् श्रावयन्, वक्ष्यमाणोक्तं वचनजातं व्याजहार,—"मदनुभाव-मन्तरेणापि त्वं निजनीतिमहिम्नैव निखिलराजमण्डलं विजितवान्; यदि हितपथ्यभुगारोग्यं लभते, न तत्र भिषजः कोऽपि गुणोऽस्ति; ततो विजयप्रजारक्षणादिगुणयोगात् सुरक्षितेयं सुराज्ञि त्वयि पुरःस्थिते, त्वदन्यः कः पुमान् क्षत्रियचिह्नं राजसूयं यज्ञं यजतु? आदिवराह-मन्तरेण धरासमुद्धरणे न हि कस्यापि सामर्थ्यमस्ति। अतिदुष्करे-ष्वपि कर्त्तव्यार्थेषु त्वदाज्ञाकरं मां यथेच्छं प्रेषय, मां धनक्रया-दन्य इति माऽवेहि। इह तव यज्ञानुष्ठाने यो हि भूपतिर्भृत्यवत् कर्म्म न करिष्यति, जगन्मित्रमेतत् मच्चक्रं तस्य शरीरं नूनमेव शिरः-शून्यतां प्रापयिष्यति।" इत्यभिधाय विरते च माधवे "त्वयि चेम-द्धुरे सति मम सर्वसम्पत् स्थिरा" इत्युक्ता सहायसम्पत्या सन्तुष्यन्मनो नृपः युधिष्ठिरः क्रतुं कर्त्तुमुद्युक्तवान्।

यज्ञवर्णनम्।

ततो होमादिक्रियाः स्वयमननुतिष्ठतोऽपि तस्य, ऋत्विजि ताः कुर्वति च सति, ममेदमित्यनुसन्धानादेव क्रियाऽनुष्ठातृत्वमभवत्। तत्र यजनव्यापारवन्तो हि मीमांसाशास्त्रज्ञाः ऋत्विजः "अनूच्यया याज्यया जुहोति" इति श्रुतेरनुवाक्यया मन्त्रवर्णोच्चैः प्रकाशितामिन्द्रादि-देवतामपदिश्य "याज्यया जुहोति" इति श्रुतेः होतृपाठ्यया यागाङ्ग-साधनीभूतया ऋचा सोमादिकं हविरग्नावत्यजन्। तत्र च साम-वित् उद्गाता कश्चित् करविन्यासभेदादिभिर्व्यञ्जितनिषादादिसप्तस्वरं रमणीयं बृहद्रथन्तरादिकं साम अस्खलितम् उदगायत्; होत्रध्वर्यु-

दयो विद्वांसश्च "अग्निमीळे" इत्यादिकं श्रेयस्करं शोभनमृग्यजुषमध्यगीषत। ते च "गार्हपत्यमूर्द्धज्ञमासीनां पत्नीं सन्नह्य तिष्ठन्तीं वाचयतीत्येके, मौञ्जेन दाम्नाऽन्यतरतः पाशेन योक्त्रेण च" इत्यापस्तम्बवचनात बडदर्भविकाररशनागुणया यजमानजायया दृष्टानि आज्यादीनि प्रणयनादिभिः संस्कृते अग्नौ जुहुवुः। तथा अन्यथा श्रुतस्य शब्दस्य अन्यथा लिङ्गवचनादिभेदेन विपरिणमनरूपे ऊहे कुशलाः ऋत्विजः विभक्तिभिर्लिङ्गैश्च मन्त्रं विपर्य्यणीनमन्। तत्र क्रतौ मन्त्रपूतमाज्यादिकं भुञ्जानस्य शिखिनो गन्धमाघ्राय सर्वप्राणिनः पापमुक्ताश्च समभवन्। होमसमये एवोच्छन् धूमराशिश्च दिशो धूमयन् क्रमेणान्तरीक्षं प्राप्नोत्; पावकश्च तत्र वषट्कृतं विशुद्धं प्रभूतञ्च हविरास्वादयत।

इन्द्रशत्रुरित्यत्र षष्ठीसमासस्य दृष्टत्वे वृत्रस्य इन्द्रहन्तृत्वम्, इन्द्रः शत्रुः शातयिता यस्येति बहुव्रीहौ च तस्य इन्द्रकर्तृकबध्यत्वमिति फलभेददर्शनात्, शब्दशास्त्राभिज्ञाश्च ऋत्विजः तत्र क्रतौ सन्दिग्धसमासवत्प्रयोगविषये समासान्तरेण विपरीतार्थकतया, क्रियाया विरुद्धफलसाकलयन्तः तत्तत्स्वरविशेषवशेन विग्रहन्तत्र निश्चिक्युः। तत्र च अग्नौ दीयमानं हविरमृतमिव नाकिनः रसोत्कर्षादादन्। क्रतौ च तस्मिन् क्वचिदपि कर्म्माणि लोपविषयविपर्य्यासादिदोषं नागमन्; समपादि च सर्वं साधनम्; ऋत्विजामुत्तरोत्तरप्रयोगविज्ञानानि नरपतेः समुदयश्च परस्परमतिशयितवत्य एवाभवन्।

युधिष्ठिरस्य दानवर्णनम्।

अनन्तरञ्च क्षितिपतिरसौ षड्क्रियापावनं तथाविधम् ऋत्विग्वर्गं षड्क्रियानुसारेण सदसि प्राप्य, यथाविहिता दक्षिणाश्च तेभ्यो दत्त्वा, तत्र मखवेद्यां तान् प्रतिग्राहयंश्च पवित्र एवाभवत्। अभिषेकसंस्कारैः शुद्धेषु द्विजचेलेषु च भावि महत् फलं विभ्रन्ति धनान्यसौ बीजवदेव वारिपूर्वकमवपत्। तेऽपि द्विजातयः निरेनसस्तस्मादतिपवित्रं प्रतिग्रहं प्राप्य अतितरां पूता एवाभवन्। देवेन्द्रसमानशासनोऽसौ

महीपतिः दत्तस्वहस्तलेखाङ्कितशासनः सन् आकल्पमेव भूयसीर्भुवो विप्रसादकृत, अष्टगोश्च दानकाले तेषां द्विजन्मनां गुणराशीन् गोष्ठीश्च, अकृत च अनिवारितातिथिरसौ नृपः यज्ञदर्शनार्थमागतानां हृष्टचेतसामग्रजन्मनां यथायथमतिथिसत्कारम्। अपरे भूयांसः नरपतयश्च अन्विष्यमाणमपि दुर्लभं, महासारभूतं रत्नमुपायनार्थं स्वयमुपनीय तत्सेवाऽवसरं प्रतीक्षमाणाः सन्तः बहिरेव समासत। एकनृपदत्तमेवोपायनं यज्ञसम्भरकमिति तदा जनैरतर्क्यत, किन्तु दानशीले हि तस्मिन् नरपतौ निखिलराजदत्तान्यपि धनानि व्ययमेव ययुः। ददतश्च तस्य राज्ञः युधिष्ठिरस्य तथा तदुपायनानामर्थिसात्करणादेव परमा प्रीतिरभवत्, न तु कोशे संरक्षणात्; यथा तत्प्रियचिकीर्षवो नृपा प्रतिपादितैरुपहारैर्मुदमागमन्, न खलु वेश्मनि निहितैरिति। अजातशत्रुरसौ लघुन्यपि कर्म्मणि शिष्यतुल्यं यं नृपमशिषत्, स एव सगौरवं, तदन्यैरनादिष्टैः "अहो! सम्मानम्" इत्यभिधाय सस्नेहमेव दृष्टश्चेतराम्। ततश्चासौ प्रीतः नरपतिः आदिवराहमूर्त्तिरिव पूर्वं विजयोद्धृतेभ्यश्च नरपतिभ्यः महीं दत्त्वा स्वेषु स्वेषु पदेषु पुनरपि स्थापयामास। प्रार्थितश्चायमकृतकालक्षेप एव याचकं सुहृदनादरेण नावलोक्य प्रभूतमेवाददात्, दत्त्वा च नाकरोदात्मश्लाघाम्; नानुतप्तवांश्च स्वप्रियमपि वस्तु दत्त्वा याचकेभ्यः, चकार च गुणहीनानपि पूर्णमनोरथान्। दानशीलश्चासौ सर्वपात्रदानकौतुकतया, स्वयं गुणप्रियः गुणज्ञश्च भवन्नपि याचकेषु अयं गुण्यमगुणो इति न खलु गणयामास।

तत्र च दर्शनानन्तरमेव यथेच्छधनलाभात् "दीयताम्" इति पदं, यांचकानां "मह्यं दीयताम्" इति पदे स्थितिमलब्ध्वा प्रार्थनार्थशून्यं सत् "अस्मै दीयताम्" इति वाच्यार्थे केवलमवर्त्तत। तां सभामुपेयुषा धनार्थिना केनापि धनमप्राप्य नैव प्रत्यावर्त्ति; रोगिणा च रोगोपशमनमकृत्वा न प्रत्यागामि, भोक्तुमिच्छता च भोजनमकृत्वा न खलु प्रतिययै। तत्र च हिङ्गुमरीचादिना

कृतसंस्कारैः प्रकृतिमधुरैश्च नानाविधैः भावशुद्धिसहितैरकृतपात्र-सङ्करैश्च भोजनैः मधुरादिकं रसं स्वादयन् भोक्तृजनः अतितरामेव मुदमवाप। तदाऽसौ महीपतिरित्थं राजसूययज्ञे दुष्टदमनसमर्थं कैशवं विघ्नविच्छेत्तारं निधाय यथायथं दानहोमयजनानि सम्पादया-मास।

भीष्मोक्तिवर्णनम्।

इत्थं विस्तृतानुष्ठाने सति यज्ञकर्म्मणि धर्म्मात्मजेन धर्म्मशास्त्रमनु-स्मृत्य सदस्यपूजामुद्दिश्य "कस्मै देयमिदमर्घम्" इति पृष्टः शान्तनुनन्दनः सभ्यमेव वचनमभिहितवान्,—"कर्त्तव्यार्थेषु परोपदेशमन्तरेण सर्वमेव विजानतोऽपि तव यत् गुरून् प्रति प्रश्नकरणं, तत् केवलं सदाचारपरिपाटीसंरक्षणार्थमेव; सत्यप्येवं मया प्रश्नस्योत्तरमवश्यमेव दातव्यम्; अत उच्यते, वृद्धा हि स्नातकरूपं गृहस्थविशेषं, पित्रादि-कम्, इष्टबन्धुं, याजकं, जामातरं, राजानञ्च षड़ेतान् अर्घभाजः कीर्त्तयन्ति, ते च षड़पि युगपदेव तव सभामुपागताः। हे पृथापुत्र! अमी पूर्वोक्ताः षड़पि पृथक् पृथक् प्रत्येकमेकपदं सत्कारमर्हन्ति; अथवा एतेषु अतिगुणवानेक एव पूज्य इत्यपि शास्त्रानुष्ठानं वृद्धैरिष्यते। एवञ्च अत्र निखिलभूदेवनरदेवसमवाये सर्वगुणाऽऽधारः असुरनिहन्ता भगवान् श्रीकृष्ण एव पूजामर्हति, एतदेव मे मतम्। भवानेनं मनुष्यमात्रं न जानीयात्, यतोऽयं हि सर्वलोकातीतस्य सर्वभूत-कृतस्थितेः परमात्मनोऽंशः, योगिनामुपास्यः, स्तुत्यः, अवाङ्मनसगोचरश्च भवति। एष एक एव भगवान् रजोगुणाऽऽश्रयेण जगत् सृष्ट्वा ब्रह्मा, सत्त्वगुणेन पालयन् विष्णुः, तमोगुणेन च जगत् संहरन् हर इति गुण-त्रयेण त्रिविधं समाख्यानं भजते। सन्तो हि सर्वविदमनादिनिधनं भूभारावतारणार्थं मानुषशरीरधारिणममुं परमपुरुषं विदन्ति। अस्मिंश्च भक्तवत्सले अनुरागवन्तो हि जना निरन्तरस्मरणेन पाप-मुक्ताः सन्तः संसारदुःखमपहाय अमृतत्वमश्नुवते। मोक्षार्थिनश्च निर्वाणमोक्षलाभाय ध्यानमार्गनिविष्टचेतसः ध्येयमहितोयमेन-

मेव अपुनरावृत्तये निरन्तरं ध्यायन्ति। निखिलप्राणिनां कारणतां विनाशहेतुतां च दधते सर्वव्यापिने स्वयमविनाशिने कूर्म्मरूपेण भुवं बिभ्रते परमात्मने तस्मै नमः। अयञ्च कर्त्तृवाचिनां सृजति-संहरति-भास्ति-धातूनां केवलं कर्त्तैव भवति, कदाचिदपि कर्म्मणि वाच्ये नैव तेषां कर्म्म भवितुमर्हति; प्रत्युत स्तुधातोश्च केवलमसौ कर्म्मणि, न च कदाचित् अयं कर्त्तरि प्रयुज्यते; यतो ह्ययं जगदिदं स्वयमेव सृजति संहरति भास्ति च, न चासौ कमपि स्तौति, स्तूयते चायं सर्वैरेवेति विशेषः ज्ञेयः।

एष हि प्रथमतपः ससर्ज्ज, तासु च स्वमनिवार्य्यं वीर्य्यं निदधे, तच्च हिरण्मयाण्डं जातं, तदुत्पन्नो ब्रह्मा च ब्रह्माण्डमिदमसृजत्। पुरा मधुकैटभौ सिन्धुशयने मत्कुणाविव निद्रासुखविघ्नकारिणौ असुरौ चानेन नाशितौ। ज्ञानवन्तो हि हरिमसुं सत्यव्रतमपि मायाविनं, जगद्वृद्धमपि परिचितयोगनिद्रं बालकं, जातमप्यजं, नवमपि पुराण-पुरुषं कथयन्ति। अयं हरिस्तु पुरा वराहमूर्त्तिं परिगृह्य स्कन्धस्य घननेन सटाक्षेपात् सागरसलिलान्यपसार्य्य वसुन्धरामुददीधरत्; दिव्यसिंहमूर्त्तिं परिगृह्य च इन्द्रस्याऽऽयुधशतैरपि दुर्भेदं दुर्ज्जयरण-व्यसनिनो हिरण्यकशिपोः वक्षःस्थलं कोमलैः नखैरभिनत्। सर्व-ज्येष्ठोऽपि स्वीकृतवामनरूपोऽसौ ज्योतिर्विजितमार्त्तण्डस्य विरोचना-ऽऽत्मजस्य बलिराजस्य विध्वंसञ्च विदधे।

परशुरामत्वमुपागतश्चायं महस्रभुजं कार्त्तवीर्य्यार्जुनं निहतवान्। पुनरसौ प्रजाः संरक्षितुमेव दाशरथिभूयं प्राप्य दशाननं निहत्य पुरीं लङ्कां अधिकविभोषणाम् अकृत। सम्प्रति स एव ब्रह्मणा प्रार्थितः सन् देवराजरिपुविनाशनाय वसुदेवरूपिणः कश्यपस्य पुत्रतां गमयति। सुरोचेः बह्वैश्वासौ सुरोचवह्नभो जगत्पतिः 'हे तात! त्वामपहाय वयं उदधिविलोड़नं दधिविलोड़नञ्च कर्त्तुं नैव समुत्सहामहे' इत्यादिकं वचनजातं सप्रणयं जगदे। यश्च देवराजस्य पारिजात-मपाहरत्, यमवलोक्य च चैद्यस्य तृतीयलोचनं चण्डमारुतमासाद्य

प्रदीपवत् निरवात्; यश्च वराहस्वरूपं बल्लवत्वञ्च लब्ध्वा जलधौ वर्षासु च निमग्नं पृथिवीमण्डलं धेनुवृन्दञ्च उददीधरत्; यश्च दूरादपि यागकारिभिः सततमेव क्रतुषु पूज्यते, सोऽयमच्युतः याजिनस्तव समक्ष एव सम्प्रति वर्त्तते, निखिलजगति त्वमत एव धन्योऽसि, अलभवते भगवते विष्णवे पूजोपकल्पितमर्घं समर्प्य सर्व्वजनेषु धन्यवादमवाप्नुहि"।

इति चतुर्दशः सर्गः।

पञ्चदशसर्गे

कृष्णार्चने चैद्यस्य रोषवर्णनम्।

अथ शिशुपालः सदसि पाण्डुपुत्रकृतं श्रीकृष्णार्चनं सोढुमक्षमः, पूर्वमेव तं प्रति सञ्जातकोपश्च पूजया पुनरनयाऽतिमात्रमेव मन्युमभजत; अहङ्कारिणां मनः सततमेव परशुभद्वेषि भवति। क्रोधाऽऽधिक्यात् सकलमेव नृपकुलमसौ अभितर्ज्जयन्निव नितरां प्रकम्पितजगत्त्रयं शिरः अकम्पयत्। कठिनांसमण्डलेन क्षणं स्तम्भमाहत्य, सरोषभ्रूभङ्गेण ललाटञ्च तेनातिमात्रमेव भीषणं विदधे। ततश्च निर्भीकोऽसौ निशितामसिलतां सखीमिव अवलम्ब्य सभां ध्वनयन् रोषवशादुच्यमाणोक्तं वचो वक्तुमुपचक्रमे।

चैद्यस्य युधिष्ठिराद्यधिक्षेपवर्णनम्।

"हे पार्थ! त्वं प्रेमवशादेव प्रियजने गुणवत्तामारोपयन् सदसि सङ्गिरपूज्यमानमपि कृष्णमिह प्रकामभेव पूजितवान्; विद्यमानेष्वपि प्रधाननरेन्द्रवृन्देषु निखिलराजगुणविरहितेऽस्मिन् यत् राजार्हमर्पितमिदमर्घं, तत् निखिलभूपालक्रोधानलेषु प्रज्वलत्सु, श्वा हविरिव नूनं नैवायं प्राप्तुमर्हति। सत्यवादीति जगति पटहैः प्रकाशयन्नपि त्वम् एतेन अपूज्यपूजाकर्म्मणैव स्वस्य केवलं सत्यहीनतामेव प्रकाशयसि। वस्तुतो धर्म्महीनस्यापि ते धर्म्मराज इति नाम तु

निखिलकार्य्येष्वशुभस्य भौमदिनस्य मङ्गलव्यपदेशवदेवेति मन्यामहे । हे कौन्तेयाः ! एष शौरिरेव यदि भवतां प्रागेव पूज्यतया अभिमत आसीत्, तदा एते नरपतयः अवमाननार्थं कथमत्र समाहृताः ? मूर्खा यूयं यदतिदुर्बोधाऽऽचारं धर्म्ममिमं नैव जानीत, न तदाश्चर्य्यं, किन्तु यदयं वृथा वृद्धतमोऽपि नष्टमतिः भीष्मः तं न सम्यगवगच्छति, तदेव चित्रम् । हे भीष्म ! त्वं स्वयमेव स्नातकादीन् यानर्घार्हान् अवोचः, तेषामयं मुररिपुः कतमः भवति ? यं हि त्वं प्रगल्भवैतालिकवत् वृथा अभिष्टुषे । समुन्नतं राजकुलमपहाय नीचे निरततया एव त्वं सत्यमेव निम्नगासुत इति स्फुटं भवसि । हे कृष्ण ! तव राजार्हपूजास्वीकारश्च नैव खलु युज्यते ; अहं राजा न वेति स्वरूपपर्य्यालोचनमवश्यमेव त्वया करणीयम्, अनात्मवेदिता तु जनानां नूनमापदामेव निदानं भवति । मधुनामकदैत्यविनाशनन्तु कथमपि त्वयि न सम्भाव्यते, तथाऽपि धूर्त्तस्वभावतया दम्भेन त्वं मच्चिकासूदनं विधाय मधुसूदन इति नाम्ना प्रसिद्धोऽसि । हे बलहीन ! कालयवनविद्रावितत्वं मुचुकुन्दशय्याऽऽश्रयेण रचितोऽपि, मगधपतिना जरासन्धेन चाष्टादशकृत्वः पराभूतोऽपि केवलं बलभद्रसाहचर्य्यात् सबल इति ख्यातिं युक्ततया अधिगच्छसि, न तु कुत्रापि स्वबलप्रदर्शनात् । वञ्चनाकुशलत्वमसत्येन लोकान् वञ्चयमानोऽपि नग्नजितः राज्ञः सुतया सत्यया प्रीतिमनुभवन्, तस्याश्च योगादिष्टसत्य इति सत्यमेव सम्यक् प्रतीयसे । समरे निरन्तरं परसेनानिगृहीतं चकितं चक्रापराऽऽख्यं स्वसैन्यं रचितुमसमर्थोऽपि त्वमयोविकारचक्रधारणादेव चक्रधर इति ख्यातिं प्राप्तवान् । ययातिशापात् यदूनां राज्यानधिकारित्वादेव यदुवंशसम्भूतः त्वं सर्व्वथा राजश्रिया विरहितोऽपि श्रीनाम्नीं कन्यामुद्वाह्य श्रीपतिरिति ख्यातिं लब्धवान् । युद्धे कदाचिदपि पराक्रमं नैव प्रदर्शयन् केवलं व्योम्नि कथञ्चित् पादक्षेपं कृत्वा जगति विक्रमीति प्रसिद्धिमगाः । पूर्व्वं भूमिं भृतवांश्चेत्, तदा भूमिभृदिति संज्ञा कथञ्चित् गुणाय वर्त्तते, परन्तु परहारितभूमि-

कस्यापि ते तदाख्यानं कथं सञ्जातं, तन्न जाने। हे पापाचार! सदा अशुभकर्म्मनिरतस्त्वं निरयं जेतुमशक्यतया नरकविजयीति निरर्थकं प्रसिद्धेः प्राग्भये नरकनामानमसुरं जितवान्। हे निर्गुण! सर्व्वगुणविरहितस्य तव गुणालयत्यागप्रयासः व्यर्थ एव। हे असमीक्ष्यकारिन्! गुणहीने त्वयि इदं पूजनञ्च अपगतकेशे शिरसि कङ्कतिकेव जगति परिहासजनकतया नैव सङ्गतम्।

राज्ञः प्रति चैदिपतेरभिभाषणम्।

हे राजानः! पृथापुत्रैः सिंहानिव युष्मानन्नादृत्य वनशुनकस्येव कृष्णस्य यदित्थं पूजनं कृतं, तत्तु पूजनं भवतां नूनमेव परिभवहेतुः। यद्ययं पापी चाण्डाल इव वृषभरूपिणमरिष्टासुरं हतवान्, तदा अशुचिशरीरोऽसौ स्वर्गमपि नार्हति, तेन हि स्वर्गायोग्यः गोघ्नः राजोचितामपचितिं कथमसौ लभेत? पूतनाया विनाशे स्त्रीति कृपा यद्यप्यस्य निर्घृणमनसः नाभूत्, तथाऽपि तदीयस्तन्यपानाद्रुपमातरि तस्यां मातेति चिन्ताऽपि किमस्य न जाता? न केवलमसौ स्त्रीहन्ता, मातृहन्ताऽप्ययं भवति महापापी। चपलमतेरस्य हरेः शकटासुरमर्दनयमलार्জ্জুনभञ्जनगोवर्द्धनधारणादिकं कर्म्म धीरचेतसां न खलु भवति विस्मयकारकम्; किन्तु कंसस्य पशूनवन् लोकवेदविगीतं दुष्करस्वामिवधन्तु विधायासौ सर्व्वेषामेव विस्मयं व्यधात्।

अथ प्रच्छिन्नांशः।

हे कौरवनाथ! गुणानामेव पूजास्थानतया सकलगुणवर्জ্জितस्य हरेरर्चनं व्यर्थमेव; अथवा, त्रिगुणातीतस्य हरेः पूजया कश्चिद्गुणविशेषोऽस्ति। नायं सर्व्वोत्कृष्टः, न च अन्येषां गुणैः समः, निरहङ्कारश्चायं केवलमनभिमानितां दधत् सततं स्वकीयहीनतामेव प्रकटयति। अविदितविदग्धतया च सकलकलारहितोऽयमतीव वालिशः कृषकोपमः सर्वथा पुरवाह्यः, न तु नृपतिसमाजार्हः। अयोग्योऽपि शिशुपालस्याहं स्वजन इति वक्ति, जनैः सविनयमुपासितोऽपि चलचित्ततया

त्रिभुवनख्याप्ययं रिपुरेव। प्रकृष्टज्ञानाभावादयमपकारकमिवोपकारिणं, तथा मूर्खमपि पण्डितं, प्रियमप्यप्रियं सततमेव पश्यति। कदाचिदपि अयम् अतीवाकृतज्ञः उपकारपरान् बहुगुणवतः श्रुतादिसम्पन्नान् प्रधानानपि परान् किञ्चिदपि नोपकुरुते। असमर्थतया स्वयं निष्क्रियोऽयं परकृतेनैव कर्म्मणा जीवितुमिच्छति। सम्पदि विपदि चैतदवलम्बिनः नितरामेव मृततुल्यस्य मूर्खजनस्य कुत एव सुखं भवति? चपलस्वभावतया चायं गुणवतां सान्निध्यं सन्त्यज्य, समाश्रित्य च केवलं मूर्खजनान् सततमेव सुखमनुभवति। निर्व्विवेकः कुटिलहृदयश्चायमविमृष्यकारी वृथैव बन्धुषु आश्रितेषु अनुरागिजनेषु च वैरायमाणः सततं मोदते। चापल्येन च कदाचित् परस्योपकारं कृत्वाऽप्यसौ मोहेन पुनः सर्व्वमेव प्राकृतं सुकृतं सहसैव नाशयति। अविनीतस्वभावतया च परैरयं ताड्यते, अन्यानभिहन्ति च। मूर्खैरेवमुच्यते यत्, असौ महासत्त्वयुक्तः महाधैर्य्यशीलश्चेति, किन्तु गृहीतधनुषि कस्मिंश्चिदपि पौरुषलेशोऽस्य नैव लक्ष्यते। परः पुमानयमेव पुरा वराहरूपं समाश्रित्य जलनिमग्नं पृथिवीमण्डलमुद्धृतवान्, नरसिंहशरीरं परिगृह्य च हिरण्यकशिपुं नखैरदारयदिति च मूर्खतमाः, अस्य आप्तजनाश्च केवलं सत्यतया मन्यन्ते स्वीकुर्व्वन्ति च। स्वार्थसिद्धिकरणपटुरेवायं योग्यमप्युन्नतं मानमपहाय, नीचवृत्तिमाश्रित्य च बलिना परेण सह संयुज्यते। ऐन्द्रजालिकः कपटी चायं माययैव केवलं युद्धादौ गगनमण्डलमधिरोहति, नास्यास्य काऽपि तात्त्विकी शक्तिः, प्रकटयति च केवलं मोहाय जगति नानारूपतां नटपुरुष इव। पुरा अग्नमेव हरिः दशाननं हतवान् किल, अपि चायं महासत्त्वः समधिकद्युतिः महाबलश्च, इत्यादिकमलीकवचनं बहुतरमेव जनैः स्वपक्षीयैः दृष्टं यथा तथा निःशङ्कमुच्यतां, तेन न किमपि कृतं भवेत्, अलीकवचनस्यान्तस्याभावात्। यदयं पादाभ्यां महतः शकटस्येषत्स्पर्शनमात्रेणैव दधिघृतादिभाण्डानां दलनेन शकटभञ्जनं कृतवान्, तत्त्व नैव

विश्वास्यं, नूनं तत् दैवसम्पादितं, तेन नास्ति किमपि पौरुषमस्य। जननीव स्नेहं विधाय स्तन्यं ददती पूतना यदनेन स्त्रीति कृपामकृत्वा, जननीति चाविभाव्य हता, तत्तु नैव साधु कृतम्। विहितपृथिवी-गतिश्चायं यदर्ज्जुनाऽऽख्यो तरुविशेषो क्षणात् बभञ्ज, शिशुकर्म्मतया नैतदपि सम्भावयामः, नूनमत्रापि कश्चिद्दैवताविधिर्विलसति। नायं मधुनामानं दैत्यं कदाचिदपि विनाश्य जगति मधुसूदन इति नाम प्राप्तवान्। परन्तु गोपरूपेण विजने वने विहरन् मल्लिकापटलं हत्वैव तदाप्तवान्। यदयं गोवधमविगणय्यैव सुरभीः कामयमानं रिष्टमनड्वाहं रुषा हत्वा, असुरो दुर्दान्तः मया हतः, न तु गौरिति प्रख्याप्य लोकस्य परिशुध्यति, तत्तु सर्वथा मृषैव, तत्त्वतस्तु अयं गोघ्न एव। केशिनाम्ना असुरेण विकटदशनेन यदस्य भुजो सुखविवरान्तर्गतः न भक्षितः, तत्तु तिरश्चः तस्यैव मूर्खत्वम्। प्रभूतं सलिलं वर्षति सति मेघे, यदयं बाहुमुद्यम्य गोवर्द्धनपर्व्वतं धृतवान्, तदपि गवां पुण्यवत्तयैव सम्पादितम्, इति न चित्रम्। अचलमहोत्सवकृतस्य प्रभूतान्नस्य भक्षणमपि एतस्य औदरिकतया नाऽऽश्चर्य्यम्, औदरिकस्य तु उदरङ्भरे जगत्यपि न काचित् व्यथा भवति। कुवलयापीड़नाम्नो दन्तिनः करेण यत् विशालदन्तमुषलनिखननं, तेन च यत् तस्य हननं, तदपि बलशालिनः नैव विस्मयकारकम्; यतो हि मन्मणि हतस्य तस्य गजस्य शिशुनाऽपि हन्तुं शक्यत्वात्। बालोऽसौ यत् चाणूराऽऽख्यं मल्लं निजघान, तदपि दैवविलसितमिति मन्ये, विधिविपाकात् अतिबलीयानपि दुर्बलेन विहन्यते इति दृश्यते। अयुध्यमानस्यापि कंसस्य राज्ञः जनितसुरोषसाध्वसस्य निर्भीकस्य विनाशनन्तु केनापि सुधिया जनेन नाभिनन्द्यते"।

इत्युक्तप्रकारेण मुरारिं निनिन्दिषता शिशुपालेन प्रयुक्तं वचनजातं यद्यपि तस्य भगवतो हरेः स्तुतिरूपमेवाभवत्, तथाऽपि स्तुतिनिन्दोभयार्थकस्य तद्वचनस्य असूययैव प्रयुज्यमानत्वात् अपराधगणनामध्ये भगवता श्रीकृष्णेन तत्परिगणितमेवेति।

इति प्रच्छिन्नांशः।

अभिमानवन्तश्च केचन योद्धारः युद्धस्याग्रिमप्रदेशमाक्रम्य युद्धसमानुष्यं कृत्वा च शीघ्रमेव सुरभवनमगमन्। अपरेऽपि वीरा युद्धविपणिमासाद्य परिमितैरस्थिरैश्च प्राणैरेव मूल्यैर्द्यावापृथिवीपरिव्याप्तानि अपरिमेयाणि चिरस्थिराणि च यशांसि क्रीचक्रुः। स्वनामाऽऽख्यानि सङ्कोचवतां हि मानिनां शौर्य्यश्रीयुक्तानि नामानि तत्र समरशिरसि श्रावयामासुश्च वन्दिनः। तत्र मिश्रीभूते सति तावदुभयपक्षीये सेनासमूहे प्रायेणायमेव धर्म्मः व्यक्तमासीत् यत्, पराङ्मुखवर्त्तिनः रिपवोऽपि नैव वध्याः, विनष्टाश्च सम्मुखवर्त्तिनः स्वजना अपि आसन्निति। शुद्धाऽऽकरत्वेन गौरवात् कामं संयता कस्यचिदसिलता परेण वञ्चयित्वा हस्तं नीता सती हिंसां विदधे। लौहमयेन बाणविशेषेण नासां भित्त्वा वक्त्रसि प्रहृतः कश्चिदश्वश्च शिक्षावशाद्गाढ़पाशबद्ध इव सुखमाकृष्टुं नाशकत्। ततश्च दूरतो मदगन्धमाघ्राय प्रतिगजं जिघांसुः कश्चिन्नागः विधूतमस्तकः सन् यन्तारमवधूय घोरध्वनिपुरःसरमुच्चैराक्रोशति स्म। प्रत्यासन्ने च प्रतिगजे सादिनिरस्तमुखपटोऽपि नागः क्रोधान्धतया पुरतः किमपि नापश्यत्। अपरे गजाश्च परस्परं कटादिमदस्थानानि करायैरामृशन्तः भुग्नीकृतपुच्छदेशा उन्नतमस्तकाश्च सन्तः कृतदृग्नदृग्भ्यं सन्निपत्य अपरान्तैः सह प्रायुध्यन्त। क्रुद्धहृदयश्च कश्चिद्गजो अग्रपादेन जङ्घामाक्रम्य जङ्घामपरामुन्नतकराग्रेण समाकर्षयन् कञ्चिद्वीरं मध्यं विभज्य पाटयामास। स्वसैन्ये भङ्गभाजि सत्यपि शूरवीरभिमुखं गच्छन्तं कञ्चित् सेनानायकं प्रतिपक्षीयाः रिपवः समकालमुक्तशरनिकरैः, विमानचारिणश्च दिव्यमालाप्रदानेन, तथा हर्षेऽपि "साधु साधु" इति वाक्यैश्च निरन्तरमेव अवाकिरन्। शरप्रहारनिपातिताऽऽरोहतया च शून्याऽऽस्तरणानां, परसैनिकैरत एवावरुध्यमानानां केषाञ्चिन्नागानां कदम्बकैः कथञ्चित् प्रतिकूलभूतमपि वन्धनस्थानं संस्मृतम्। कश्चिद्वीरश्च प्रबलप्रहारेण मोहमुपेत्य हस्तिनः शीतलपुष्करशीकरसिक्ततया लब्धसंज्ञः सञ्जातः, मूर्च्छितं तं नेतुमागता सुरसुन्दरी तु तदुज्जीवनात् विफलमनोरथा

सती सुमूर्च्छ। सायकच्छिन्नकण्ठदेशतया आकाशं प्रति उत्पतिष्णोः राहुसदृशात् भीषणाऽऽकृतेः कस्यचिद्वीरस्य मुखात् सुरगणिकाभिरलक्ष्यत। काचिदमरललना च तूर्णमेव युद्धे मृतं कञ्चिद्वीरं गाढमाश्लिष्य रन्तुं मेरोः कुञ्जं जगाम, यावत् वियोगासहा तत्पत्नी अग्नौ सद्यः देहं त्यक्त्वा मेरुगह्वरमेव न प्रविवेश। करिणीमारूढा च काचित् साध्वी रमणी समरे मृतं वीरं पतिं समीक्ष्य प्रेम्ना तत्क्षणात् गतप्राणा सतीत्वादेव अक्षयं देवत्वं प्राप्य तमेव समालिङ्गितवती। कश्चित् युद्धे प्रहारमूर्च्छितो हि वीरः समनन्तरमेव संज्ञां लब्ध्वा, रणचेलादपनेतृ उच्चैः क्रोशत् मिलमनाहत्य पुनरपि युद्धाय व्यावर्त्तिष्ट, त्यक्तवांश्च तत्रैव देहम्; हितानर्थिषु सुहृज्जनानुरोधस्तु भवति विफल एव। शस्त्रप्रहारमूर्च्छितांश्च कुलीनान् हन्तुमुत्सुकं स्ववर्गं निवारयन्तः केचन वीराः अतिपरिचितरक्षणस्य शास्त्रीयतया जीवग्राहं ग्राहयामासुः, तथा हि, योग्येन जनेन कस्य हि जनस्य कौर्त्यादिप्रयोजनं न स्यात्? भग्नदण्डतया च भूमावुत्तानपतितानि पूर्णेन्दुप्रभाणि श्वेताऽऽतपत्राणि यमराजभोजनार्थं विहितानि राजतभाजनानीव रेजुः। मृतनरपतीनाञ्च वक्षःस्थलात् पतिताः कुङ्कुमारुणिताः मुक्ताहाराः, सकलराजकक्ष्यात् सफलमनोरथस्य पौतरक्ताऽऽसवस्य यमस्याट्टहासात् दृश्यानि दशनानीव रेजिरे। प्राक् भार्गवेण एकविंशतिवारान् क्षत्रियासैः समन्तपञ्चकाऽऽख्यं ह्रदपञ्चकमेव बहुकालेन कथञ्चित् कृतम्, अधुना तु रक्ताम्भोभिः क्षणमात्रेणैव असंख्याः नद्यः प्रावहन्। पक्षिणश्चाऽऽमिषभक्षणार्थं युद्धमृतानामुपरिष्टात् आकाशे, दारुणशस्त्रप्रहारपरित्यक्तदेहाः पूर्वाभिमानात् पुनः कायप्रवेशापेक्षिणश्च मूर्त्ताः प्राणा इव नूनमारात् बभ्रमुः। गोमायवश्च मृतानां तेजस्विनां तेषां वीराणां तीव्रतरं यदेव तेजः शरीरेण सममभक्षयन्, मुखोल्काच्छलात् तदेव अन्तर्गतं तेजः उद्गमन्तः उच्चैः शब्दमकुर्वन्। मांसलोलुपैः कङ्कगध्रादिभिश्च वसाभक्षणलोभात् भ्रान्त्या दारितानि तूर्य्याणां मुखानि, गजतुरगादीन् प्रकाममुपभुञ्जानस्य कृतान्तस्याऽऽननानीव बभुः। प्राणहीनैः

प्राणिनामवयवराशिभिश्च तदानीं तत् युद्धक्षेत्रमतिमात्रमेव समाकीर्णं भवत्, किञ्चिदसमाप्तसृष्टेः, तथा अर्द्धसृष्टैश्चाऽऽकारैराकीर्णा विधातुः सृष्टिकर्म्मान्तशाला इव रराज। इत्थमविच्छिन्नवेगेन समायान्तीनामतिप्रगल्भभाजां राजन्यसेनानामतिमहद्भिः शौरिसैन्यैः सममापगानां पयोधिप्रवाहैरिव कृतगुरुतरध्वानभनियतजयपराजययुद्धं मुहुर्मुहुरभवत्।

इति अष्टादशः सर्गः।

एकोनविंशसर्गे

द्वन्द्वयुद्धवर्णनम्।

अथैवं तुमुलयुद्धानन्तरं रणाटवीषु रिपुवेगविनाशकेन वेगुदारिणा राज्ञा नृपपादपसमूहसङ्घर्षात् वह्निरिवोत्तस्थौ। विक्रमवान् बलभद्रस्तु दूरादागच्छन्तमसुं वेगुदारिणं, सिंहो गजमिव तदानीमालोकयामास। युद्धाभिसरणाय निर्घोषभीषणं रथमारूढश्चासौ बलभद्रः रथगत्या भूकम्पं कुर्व्वन्निव द्रुतमधावत्। परस्परमतिमात्रं युद्धं कुर्व्वतोश्च तयोः सतोः, रामेषुपातात् मोहमुपागतं मन्दप्रतापं वेगुदारिणं सारथिः शीघ्रमपसारितवान्। शिनेः सेना च शाल्वसैन्यं जित्वा उच्चैर्जगर्ज्ज। दिक्षु प्रभावं प्रकिरता उल्मुकाऽऽख्येन भागवतेन राज्ञा द्रुमराजं प्राप्य प्रजज्वले। उद्यताऽऽयुधः रुक्मी प्रथमं ययैव वाचा पृथुं निनिन्द, पश्चात् निरुत्साहया तयैव वाचा "शरणागतोऽस्मि" इत्यभिधाय युद्धादपसरणं प्रार्थयामास।

प्रद्युम्नश्चैक एव समन्ततः युगपदागच्छन्तौश्चैद्यसेनाः प्रत्यवरुरोध। ततोऽसौ भीषणं युद्धमासाद्य, विनम्रे सौहार्दं प्रदर्श्य न विध्यन् प्रतिपक्षान् शरैः प्रहरन् न मुमोच। ततश्चासौ बाणैर्बाणासुरस्य शरच्छेदं विधाय तं भङ्क्त्वा च तत्सेनामपि बभञ्ज। महाबलश्चासौ

प्रद्युम्नः उत्तमौजसं निपीड्य यां यां सेनां जघान, सा सा रणभुवं न पुनरारोढुं समर्था। समरे च तस्मिन् तस्योग्रकर्म्मभिर्मुदिताः सन्तो महर्षयः सुराश्च तदुपरि दिवः सुगन्धाः कुर्वन्ति सुशुभ्राणि कुसुमान्यपातयन्; तस्य विमलं यशश्च दिवमुपाययौ। भयात् सर्व्वथा निवृत्तसिंहनादाः शत्रवस्तस्य युद्धं सोढुं नालमभवन्। साभिनिवेशं संप्रहरन्त्यपि हठात् होयमानरणानुरागा चैद्यसेना तेन प्रद्युम्नेन अन्येषां तटस्थानां नराणामपि निश्चेष्टताकरं विपुलं भयं नीता। मौनकेतनं तन्मित्यं जयश्रिया परीतमालोक्य अभिमानवान् चेदिपः क्रुद्धः सन् सद्य एव प्लवमानकलभसमानोच्चतुरङ्गया चतुरङ्गया वाहिन्या शत्रून् प्रति चचाल।

चैद्यसेनावर्णनम्।

ततश्च आकृष्टधनुर्म्मौर्व्वीविस्फारप्रभूतस्वनैः तूर्य्यैः प्रलयच्युब्धपयोध्वनुकारिणी चैद्यसेना तूर्य्यतुल्यवाहघोषाऽतिभैरवा अविच्छिन्नरणानुरागिणी च आसीत्। सैनिकाश्च ते अहमहमिकया योद्धुमधावन्, असङ्ख्यातानां युद्धार्थं गतानां करिणां कण्ठस्थिता घण्टाश्च दध्वनुः, तत्करशीकरेण च रजसां शान्तिः सम्भूता। बाणाच्छिपूर्णतूणीरकोटरैः गोधाऽऽश्लिष्टभुजाग्रशाखैः धन्विशाखिभिरतिभीषणं व्यूहविन्यासविषमञ्च तद्रणचैत्यमहारण्यमतीव दुरवगाहतामुपदधे।

यदुसेनायाः प्रतिबलाभियोगवर्णनम्।

द्राघीयसी जनसङ्कुला च यदुसेना विस्तीर्णं द्विषद्बलं प्रति योद्धुमभ्यपतत्। प्रवृत्ते च युद्धे दन्तिभिर्युद्धं प्राप्य प्रभूतं दानमवृष्यत। वीरेण च केनचित् स्वखड्गेन परमण्डलं खण्डयता विपुलं यशो लेभे। अपरश्च खड्गमुत्कृष्य रिपुविनाशनाय स्वसैन्यान्निर्याय शत्रुमध्ये पपात। अन्येन च वीरेण अपरिमितं रिपुसैन्यं स्वासिना क्षीव्रमतिकलुषं चक्रे। सहसैनारक्षी कश्चित् स्वासिना लूनशत्रुमूर्द्धा विजयहर्षात् स्वयमपि कबन्धवन्नर्त्तं। परास्तच्छिन्नखड्गाश्च पदातयः गजा इव कोपात् दशननिकरैरेव रिपुकुलमदशन्।

धीरैस्तद्वि समराङ्गणं निपातितसुहृत्स्वामिपितृव्यभ्रातृमातुलं पाणिनीयं व्याकरणमिव दृष्टशे। अथ स्वस्वामिना पूर्व्वसम्मानितैः भर्त्तुः स्नेहस्यानृणत्वमभिलाषिभिः कतिपयैरेव योधैः यावत् समरभूमौ जीवितानि न खलु तत्यजिरे, तावदेवासत्कृतैः अपरभटैः क्रोधादेव जीवितानि त्यक्तानि। राजानश्च व्यसनेऽपि सेनया नीतिपुरःसरं तथा युयुधिरे, यथा अन्तरिक्षगताः सिद्धादयोऽपि सातिशयमेव विस्मयमवापुः। संप्रहरन्तः हस्तिनश्च यथा विषाणभङ्गादितिकर्त्तव्यतामूढत्वमवापुः, न तथा शुण्डादण्डानां क्षेदात् विहस्ततामधिजग्मुः। निर्दयाभियोगाच्च मिथो निपीड़नादिव गजसमूहानामग्रान्तं दानतोयं तदानीमगलत्। रणे पूर्वोक्तरूपमतिभीषणमासुरभावं भजमानाः हि वीरपुरुषाः "स्वर्गं यान्त्यपराङ्मुखाः" इति स्मरणात् परैरभिमुखमवस्थिता एव हताः सन्तः सुरभूयमुपाययुः। तत्र च विदीर्य्यमाणहस्तिहस्त-(पुष्कर) सङ्कुलाः पतल्ललाटास्थि (शङ्ख) परिकीर्णाः प्लवमान (पत्तरथ)-वाहनरथाश्च रुधिरतोयजन्याः नद्यः प्रावहन्। अस्त्रप्रहारवान् वीरजनो रक्तमवमत्, मज्जवसयोर्भक्षकं रक्षःपिशाचश्च जहर्ष। तथा हि सुहृदि मृते च तदन्तिके बहुभिरेव बन्धुभिरशोचि, न च दध्वने गजे विनष्टे तत्कण्ठवर्त्तिनीभिरपि घण्टाभिः। अभिमानवानसौ चैद्यः युद्धं प्राप्तः सन् इत्थमभिभूतापरमानवान् निर्भीकान् रिपून् पराजिग्ये।

अथ श्यामलेन पीतवस्त्रशोभिना वपुषा विराजमानः परः पुमान् श्रीकृष्णः तदानीं परैरदृश्यत। यद्यपि रमया समालिङ्गितं तं हरिं दृष्ट्वा शत्रवः द्विषन्ति स्म, तथाऽपि ते निष्पापा आसन्; तथा हि, अरुच्यमप्यौषधं रोगघ्नं भवति हि। हरिरसौ कस्यापि समीपे विनतो न भवति, न खलु सन्ति स्वर्गेऽपि विदितं विगदम् अनेकाऽऽजिविजयिनोऽपि तं प्रति योद्धारः; किमुत पृथिव्याम्? तेन च युद्धार्थं कार्मुके सुपर्वाणः अतिरम्याः बाणाः निहिताः, आकृष्टस्य तस्य कार्मुकस्य रवश्च रिपुकुलानामतिकर्कशः समजनि। यश्चासौ हरिः पुरा

मत्स्यकूर्म्माद्यनेकरूपवान् भक्तजनवरप्रदः परमपुरुषश्च परैः प्राप्तः, अधुना सः अन्यैः शत्रुभिः कर्त्तृभिः असङ्ख्यैः शरैरग्रे उपरि च पूरितः। स च सममेव निश्चितानिघ्नन् क्रूरानहितांश्च निरास। जनैस्तस्य लघुसन्धायिनः धनुरेव केवलं मण्डलीकृतं नैक्षि, अपि तु रिपूणां बलञ्च भयात् मण्डलीकृतमदर्शि। वैलोक्यदर्शी मधुरभाषी अदम्भसंस्पृष्टश्च अलिकुलनीलमूर्द्धजोऽसौ हरिः वर्म्मधारिणः शत्रून् नैलकनीनिकासु प्रहृत्य अन्यांश्च जघान। क्षिप्तबहुबाणः तस्य च धनुर्भूयसां द्विषां प्राणानहरत्; तथा हि, तत्तु परस्य सजीवतामन्यस्य धनुषः सज्याकत्वञ्च न हि सैक्षि।

तस्य शराश्च पानार्थं "पा पाने" इति धातौ द्विषतामुद्धतानां रुधिरमपिबन्; रक्षार्थं च तस्मिन् धातौ भुवनमरक्षंश्च, इत्थञ्च हितयं ययुः। कमलसुकुलरमणीयपाणिरसौ क्रूरारिविनाशकः मुरारिः भूमिभारावतरणार्थमवतीर्णः सन् बहुनामरीणां संघातमकरोत्। बहुदारवान् निर्भीकः दुष्टघातुकः वीरः उदारः सौम्यमूर्त्तिरसौ भगवान् हरिः एकेनैव शरेण सङ्घीभूतानरीन् सप्ततालानिव विनाशयन्, जन्मान्तरे दाशरथेरात्मनः सदृशं चक्रे। दुष्टघातुकः लक्ष्मीप्राणनाथः वीरश्चासौ शौरिः दिगन्तव्यापकैः बाणैः राशिशः शत्रुशिरांसि शीघ्रमेव चिच्छेद। तदा एषामरीणां शत्रुता मुहुर्व्यक्ता आसीत्, यस्मात् तदीया हि शराः द्विषतां मनोहृतोऽपि हृदये न लिगुः, यतः तेषां हृदयं निर्भिद्य अदृश्यताञ्च जग्मुः। भौमाख्यराजिनः कृतघोराऽऽजिनः तस्य बलस्य रणभूमयश्च सरुधिराः समभवन्। शत्रवश्च तमेकमेव हरिं द्वित्वेन त्रित्वेन चतुष्ट्वेन च भयात् पश्यन्तः मत्सरेण सद्यः स्वयं पञ्चत्वं प्राप्नुवन्। ततश्च नित्यपरिपूर्णमूर्त्तिर्निरस्तरिपुतेजा निर्भीकः पयोधिपारगामि विस्तीर्णं तेजो धारयन् नित्याभ्युदयवांश्चासौ हरिः पूर्वं रणरागात् अहङ्कारविश्लिष्टं बलमास्थाय सोत्साहं सिंहनादं कृत्वा एकप्रहारैरिषुभिः गगनन्तदा आच्छादयामास।

इत्येकोनविंशः सर्गः।

विंशसर्गे

हरिशिशुपालयोर्युद्धवर्णनम् ।

अथ तस्मिन् युद्धे मुरारिपराक्रममसहमानः शिशुपालः क्रोधोल्लसितत्रिरेखं भिदुरभ्रूयुगभीषणमुन्नतमाननं दधानः निर्भीकश्च सन् "अयमहं, क्वासि ? मामभ्यपैहि" इति स्पर्द्धया हरिमाकारयामास । ततश्चासौ सारथिरूपया नियत्या नोदितात्मः सन् शौरेरभिमुखं प्रतस्थे । ततः शौरेरपि रथः गुरूणां चक्रधाराणां नोदनेनावदीर्णेभ्यः विगतप्राणानां दैत्येभ्यः सुतैरस्रभिः अवनीं विलिम्पन् चैद्याभिमुखमगात् । दीर्घतरध्वजपटाञ्चलः शिशुपालवधप्रतिज्ञामुखरश्च मुरारिरथः "नाहमेनमहत्वा शिखाबन्धं करिष्यामि" इत्युद्घोषयन् साक्षादन्तक इव विरराज । शिशुपालश्च रुक्मिणीकुचकुङ्कुमचिह्नितमच्युतवक्षःस्थलमवलोक्य रुक्मिणीहरणात् प्रभृति सम्भृतयाऽपि रुषा तदानीमिव सहसा सम्बन्धमध्यगच्छत्, अध्वनश्चोच्चैस्तरां कल्पान्तवह्निशिखोपममोर्वीयुक्तं कार्मुकम् । अथ बलवान् स चैद्यः दृश्यग्रहणसंयोजनाऽऽकर्षणापवर्गैः शरैः सानुचरं हरिमाक्षादयितुमभ्यवर्षत् ; प्रसस्रुश्च तस्य कार्मुकात् अविरलपातिनः लक्ष्यभेदपाटवधारिणः शराः ; पिदधे च तैः शरैः गगनमण्डलम् ; अत एव भौमलोकस्य दृष्टिपथात् क्षणमवरुरुधे द्यौः, नभःसदां दृष्टिपथात् धरित्री च । इत्थं चैदिपेन दानवान्तकस्य मुरारेः सैन्यस्य निवारितभानुतापमेकं शरजालमयं सद्म युगपत् विरचितम् । ततो महाशूरो हरिश्च वादिना प्रयुक्तमनुमानं प्रत्यनुमानैः प्रतिवादीव, शस्त्रगलितमपरिमितमिषुवर्षं बाणैः निराकरोत् । अम्भोधरादम्बुधारा इवाचिरप्रभाऽऽकारचलङ्गणात् ध्वनतः शार्ङ्गात् अपरिमिताः इषवः सशब्दं न्यपतन् । विपक्षात् समागतः सपक्षोऽपि सुखकरः न भवति, तेन हि कारणेन शिशुपालसैन्यानि कृष्णमुक्तः सपक्षः शरस्तोमः नितरां ददाह । विशङ्कं शिशुपालचिक्षिप्ताश्च शतघ्नः निष्ठुरा अपि शराः शतसङ्ख्याकाः अपराधा

इव हरेर्दःखं नैव वितेनुः । अथ नृपतिश्चैद्यः मोहात् कृताद्भुतलोकसृष्टिमायं प्रलयाभ्यस्तयोगनिद्रं जगत्पतिं हरिं मायया जेतुमिच्छन् स्वापनास्त्रं प्रयुज्य तत्सैन्यानि निद्रितप्रायाण्यकार्षुः ; ततश्च तेषां हस्तात् धनूंषि निद्रापारवश्यादगलन् । महान्तः महीपतयः यद्यपि धनुषि निषद्य सुषुपुः, तथाऽपि जागरेऽपि धनुरेकसहायानां तेषां निद्रावस्थायां तदाश्रयणं न दोषावहम् । पयोधौ परिचितनिद्रोऽपि सर्वनिद्रावसरे तस्मिन् स्वसेनासागरमध्यगः मुरारिः केवलं त्रैलोक्यरक्षाविधौ जागरूक आसीत् । अथ तस्य च हरेः चक्षुषि कौस्तुभदर्पणं प्रविष्टे सति, तस्मात् सर्वान्धकारद्रावणसमर्थं तेजः उदगात्, न चैतदद्भुतं, यतोऽसौ इन्दर्कविलोचन एव, ततश्च तस्य कौस्तुभस्य मणेः अंशुचयानां विकासात् हरेः सैन्यानामनाविलं दर्शनं सञ्जातम् । अथ पुनरपि जवेन यादवबलैः रिपवः जिहिंसिरे । न्यायवादे मिथ्याऽभियोगमिव, कौस्तुभतेजसि प्रस्तावनान्धकारे निरस्तवति सति, चैद्यः पुनः उल्बणभीमभोगभाक् भुजगास्त्रमाजहार ; ततश्च महाफणाधारिणः अविरतविषोद्गारिणश्च महासर्पा लोलजिह्वाऽवलीढौभयसङ्कभागं यथा तथा आविरभवन् । ते च मयूरपिच्छरचितध्वजचूडेभ्यः जीवन्मयूरभ्रमात् क्षणं सभयाः, अत एव व्यावृत्तदेहाः सन्तः आशु वृष्णिसमूहेषु बन्धनाय यमपाशवदपतन् । ततश्च शिरसि कृतवलयीभावं यथा तथा दीप्यमानैः प्रत्युरसं विशेषेण लम्बमानैश्च सर्पकायैः परिवेष्टिता मनुजाः विकसितनीलोत्पलमालभारिणीव व्यद्योतिषत । केचन च पादात् प्रभृति शिरःपर्यन्तं सरलपुष्परुरगैः परिवेष्टितमूर्त्तयः सन्तः आयतलतावेष्टितपादपसाम्यमवापुः । नागपाशबन्धनानन्तरञ्च माधवेन सावज्ञस्मितं विलोकितात् निजध्वजाग्रावस्थितात् सुपर्णात् पक्षिराजानामयुतसङ्ख्याः समुत्पेतुः । पतगेन्द्रपवपवनोत्पाटितशैलैः दत्तविवराश्च ते भुजगाः विवशाः सन्तः पातालमेव भयादाशु प्रविविशुः । असङ्ख्य च सर्पसङ्घे वैनतेयैर्विनाशं गमिते सति, क्रोधप्रज्वलितः शिशुपालः पुनराग्नेयास्त्रं ज्वालामालासङ्कुलं प्रयुक्तवान् ; प्रचलितश्च

तदद्भुतः कनकद्रवरमणीयः वह्निः तरुमिव विश्वं दग्धुमुपचक्रमे। ततश्च मुरारिरग्निप्रशमनक्षमं मेघजननं वारुणास्त्रं प्रयुज्य निखिलमेव वह्निमुपशमयामास। इत्थञ्च प्रकुपितः विकारकारी रोग इव प्रक्षुभितः शीघ्रप्रयोक्ता चैदिपोऽसौ यदृयदस्त्रं विकारप्रायं प्रायुङ्क्त, प्रयोगवित् मुरारिरपि दोषनिवर्त्तकोपायेन महौषधप्रयोगेण भिषगिव प्रत्यस्त्र-प्रयोगेण तत्तदस्त्रं शीघ्रमेव प्रतिजघान। तदा पुनरसौ तं हरिं विशुद्धैरप्यस्त्रैर्जेतुमशक्यं विदित्वा मर्म्मभेदिभिर्नितरामशुद्धैर्वाक्सायकै-र्व्यथयामास। पुरा येन चक्रेण सहसा सुदृढ़ाऽऽलिङ्गनविनोद-दुर्ललितराहुस्त्रीस्तनकार्कश्यलक्ष्मीः व्यथाऽकारि, मुरजिदसौ तत्कालेऽपि शपमानस्यैव तस्य शिशुपालस्य शिरस्तेनैव चक्रेण लोलज्वालापल्लवितेन चिच्छेद। शिरश्छेदानन्तरञ्च प्रकाशेनाकाशे दिनकरकिरणान् विच्चि-पत्, शिशुपालशरीरात् निर्गत्य हरेः शरीरं प्रविशत्, दिव्यैः सपटहरवैः पुष्पवर्षैरन्वितं, ऋषिगणैः क्षणकालं स्तूयमानं, शोभासेवितं, सूर्य्यसह-स्राभिघाति तेजः विस्फारितलोचनैः राजन्यैरतितरां दृष्टम्।

इति विंशः सर्गः।

इति श्रीमज्जीवानन्दविद्यासागरपौत्रः
एम ए, इत्युपाधिकः
श्रीपञ्चानन शर्म्मणा कृतः।

टीकाकृतो मङ्गलाचरणम् ।

—*—

इन्दीवरदलश्यामामिन्दिरानन्दकन्दलम् ।
वन्दारुजनमन्दारं वन्देऽहं यदुनन्दनम् ॥ १ ॥

अथेदानीं वरेण्यविद्वत्प्रणायिनीः काव्यराजिराजीवभिहिरः शास्त्रसागरसुतरतरणिः कीलाचलन्निलयः महीपाध्यायोपाधिविमण्डितः सुधीः तत्रभवान् मल्लिनाथसूरी काव्यरसास्वादलालसया दुर्गमकाव्यकान्तारसञ्चरणेच्छूनां सुकोमलधियां सुखसञ्चरणार्थं दीनानामनेसदासुपरि कृपापरवशः नवया रुचिरया च सद्व्याख्यानशैल्या दुर्व्याख्याकण्टकसमाकीर्णं प्राक्तनीक्तिजालं विशदीकर्तुकामः, एतां कृतिनः तत्रभवतः कविकुललालामभूतस्य महाकवेर्माघस्य कृतिं शिशुपालवधाख्यं महाकाव्यं व्याख्यातुमनाः आदौ अविगीतशिष्टाचारपरम्पराप्राप्तां पारिप्सितपरिसमाप्तिप्रत्यूहव्यूहविनाशपटीयसीं व्याचिख्यासितकाव्यनायकभूततया अभीष्टस्य भगवतो नारायणस्यैव स्तुतिं शिष्यशिक्षायै निबध्नाति, इन्दीति ।—इन्दीवरं—नीलोत्पलं, तरू दलमिव—पत्रवत्, श्यामं—कृष्णवर्णं, श्यामायमानविग्रहमित्यर्थः, नवनीलनीरजरुचिमिति यावत्, तथा इन्दिरायाः,—श्रियाः, स्वपत्न्या इति यावत्, आनन्दस्य—हर्षभरस्य, कन्दलम्—अङ्कुरस्वरूपम् ; यथा हि अभिनवोत्पन्नः अङ्कुरः अन्ते बहुशाखाप्रशाखोपशाखाभिनाम् अनीकहानामपि प्रसूतिहेतुः, तथैव इन्दिरायाः असीमानासविरलप्रवाहाणामपि सुखानां योहि एक एव उत्पादहेतुर्भवतीति भावः ; तथा वन्दारूणां—वन्दनापरायणानां [वन्दते इत्यस्य कर्त्तरि आरुः] जनानां—लोकानां, तद्भक्तानामित्यर्थः, मन्दारः,—वनानप्रसिद्ध-महेन्द्रकाननस्थित-प्रसूनतरुविशेषस्वरूपः, तं, नन्दनकाननसुशोभी मन्दाराख्यः देवतरुर्यथा निर्मलं घ्राणतर्पणं सौरभं परितः प्रकीर्य्य स्वकीयमनवद्यं गन्धं जिघ्रतः जनान् सन्तर्पयति, तथैवानिशमेवासौ स्वसेवानिरतानां जनानां वाञ्छितं स्वस्वाभिलाषानुरूपं पपूरयन् तान् प्रीणयतीति भावः ; एवम्भूतं, यदूनां—यदुवंशीयानां, नन्दनम्—आनन्ददायकं भगवन्तं वासुदेवं, वन्दे—समभ्यर्चये, तत्कारुण्यसम्पत्तये इति शेषः, आशंसितविघ्नसमूहविध्वंसार्थमचिरादेव स्वाभीष्टपरिसमाप्त्यर्थमेति भावः । अत्र यदुनन्दनस्य इन्दीवरदलेनावैधर्म्यसाम्य-

दन्ताङ्गलेन धरणीतलमुन्नमय्य
पातालकेलिषु धृतादिवराहलीलम् ।
उल्लोचनोत्फणफणाधरगीयमान-
क्रीड़ावदानमिभराजमुखं नमामः ॥ २ ॥

प्रतिपादनात् उपमाऽलङ्कारः, तथा तत्रैव निरपङ्गवविषये उपमेये आनन्दकन्दलस्य, तथा मन्दारस्य च तादात्म्यारोपात् निरङ्गं रूपकद्वयमित्यनयोः परस्परनिरपेक्षतया संस्थितेः संसृष्टिः । पथ्यावक्त्रं वृत्तम् ॥ १ ॥

स्वस्य बलवत्त्वं विघ्नं, विघ्नप्राचुर्यं वा आशङ्क्य भूयसा विघ्नविध्वंसपटीयसः विघ्नराजस्य साम्मुख्यमाधत्ते, दन्ताङ्गलेनेति ।—दन्तस्य—एकदशनस्य, अङ्गलेन—प्रान्तभागेन, धरणीतलं,—प्रलयवारिषु निमग्नां पृथिवीमित्यर्थः, [करतलादिशब्दवत् अत्रापि तलशब्दः स्वरूपार्थको बोध्यः] उन्नमय्य—उद्धृत्य, अगाधसलिलाभ्यन्तरात् निर्जलदेशं नीतेति यावत्, [उत्पूर्वकात् नमतेः णिचि यपि रूपम्] पातालकेलिषु—पातालं—अधोभुवनं, यानि केलयः,—क्रीड़ाः, यथास्थानादधीगतायाः भुवः उत्तोलनावसरे विविधानि नर्म्माणि इत्यर्थः, तेषु, तत्क्रीड़ाकरणसमये इत्यर्थः, धृता—स्वीकृता, आदिवराहस्य—सृष्टिप्रारम्भकाले वराहरूपधारिणो भगवतः विष्णोरित्यर्थः, लीला—क्रीड़ा, विलास इति यावत्, येन तथाभूतं, प्रलयपयोधिजलनिमग्नां भुवं रचितं परिगृहीतकीलकलेवरमित्यर्थः, [एतेन भगवती नारायणस्यैव वराहरूपपरिग्रहस्य पुराणादिषु सिद्धत्वेऽपि विष्णुरूपिणः गणपतेः सृष्टिसंरक्षणचयकारित्वं मन्यमानानां गाणपत्यानां मते स्वर्गं स्थितिं लयञ्च कर्तुमीशानस्य गजाननस्य विष्णोरभिन्नतया कल्पादौ वराहरूपधृक्त्वं न विरुध्यते इति विभाव्यम् ; अथवा,—गणपतेः विष्णोरवतारत्वं ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे षष्ठाध्याये दृश्यते ; तथा हि,—"स्वयं गोलोकनाथस्य पुण्यकस्य प्रभावतः । पार्वतीगर्भजातस्य तव पुत्री भविष्यति ॥ स्वयं देवगणानाञ्च यज्ञादीशः कृपानिधिः । गणेश इति विख्याती भविष्यति जगत्त्रये ॥" इति । तथा च,—विष्णुरूपित्वात् भगवतो गणपतेः सृष्टेः प्राक् वराहलीलास्वीकारोऽपि सङ्गच्छते इति सूक्ष्मधीभिरवधातव्यमिति] एवम्, उल्लोचनैः,—उत्फुल्लनयनैः, उत्फणैः,—हर्षातिरेकात् संवर्द्धनार्थमुद्धृतभोगैः, (तेषां कराभावात् संवर्द्धनाकार्य्यं तैः फणाभिरेव सम्पादितमिति वेदितव्यम्) फणाधरैः,—विषधरैः, गीयमानं—संस्तूयमानं, धरोत्तोलनसमये लोकातिशायि कर्म्म समालोक्य हर्षातिरेकात् जयशब्दोच्चारणपूर्वकं प्रशस्यमानमित्यर्थः, क्रीड़ावदानं, क्रीड़ारूपम्, अवदानं—कृतं कर्म्म ("अवदानं कर्म्म

शारदा शारदाम्भोजवदना वदनाम्बुजे।
सर्वदा सर्वदास्माकं सन्निधिं सन्निधिं क्रियात् ॥ २ ॥

वृत्तम्" इत्यमरः) भुवः उद्धरणसमये प्रकटीकृतः पराक्रमो वा, यस्य तथाविधम्, भुजगपरिकरा सर्वे अलौकिकं तत् कर्म समालोक्य हर्षोदयात् निरन्तरमुच्चैः वराह-रूपिणं तं भगवन्तमस्तुवन्निति भावः। ['उल्लीचन' इत्यत्र "उल्लाघन" इति पाठे—उल्लाघः,—रोगान्मुक्तः, (उत्पूर्वकस्य लीवादिकस्य लाघते इत्यस्य निष्ठायां निपातः, ततः उल्लाघशब्दात् नीरोगार्थात् क्लृप्त्यर्थे णिचि ल्युटि रूपमेतत्) तस्य करणम् उल्लाघनं, भारभूतायाः पृथिव्याः दशनाच्चलिनीत्तोलनात् क्षणं यत् पीडाऽपनयनं तस्मात्, भारा-द्यपगमे अहं सुखी इत्यादि-प्रतीतिवत् वा कियत्कालं व्याप्य भाररूप-रोगापसारणजनितं यत् श्रीघाहेः सुखप्रत्यायनं तस्माद्धेतोः इत्यर्थः, श्लिष्टं पूर्ववत्] इभराजमुखं—इभानां—दन्तिनां, राजा—श्रेष्ठः, ["राजाहःसखिभ्यष्टच्" (५।४।९१ पा०) इति टच्प्रत्ययः] गजेन्द्रः इत्यर्थः, तस्य मुखमिव मुखं यस्य तथोक्तं, गजेन्द्रवदनम् इत्यर्थः, गणेशमिति यावत्, [गणपतेः शनैश्चरदृष्ट्या शिरसः पाते सति, भगवान् नारायणः पुष्पभद्रानदीतीरं गत्वा, तत्र उत्तरस्यां दिशि शिरः क्षत्वा शयानस्य निद्रितस्य रतिश्रान्तस्य गजेन्द्रस्य शिरः सुदर्शनचक्रेण छित्त्वा ब्रह्मज्ञानेन लीलया तत् तस्य बालकस्यरायां योजयामासेति पौराणिकी वार्त्ता] नमामः,—वन्दामहे, स्वाभीष्टपरिसमाप्तिप्रतिबन्धककूटोपशान्तये इति भावः। वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ १ ॥

सरसवागात्मकस्य काव्यस्य व्याख्यानावसरे तदनुकूलशक्तिसम्पत्तये वागधिष्ठात्-देव्या एव गुणानुकीर्त्तनं कर्तुमुचितमिति पूर्वाभ्यासप्यपरित्यजन् पुनः वाञ्छयाधिक्षतां वाग्देवीमेव स्तुवन्नाह, शारदेति।—शारदं—शरत्कालीनं, यत् अम्भोजं—पद्मं, तदिव वदनं—मुखमण्डलं यस्याः सा, शरत्सरीरुहवदतिरुचिराननेत्यर्थः, सर्वदा—सर्वम् अभीष्टजातं ददाति—याचकेभ्यः अर्पयति या सा, तदेकशरणानां निखिलाभिलाष-प्रपूरयित्रीत्यर्थः, शारदा—श्वेतकमलनिलया सरस्वती इत्यर्थः, [शारदं—श्वेतकमलम् अस्या अस्तीति "अर्श.आदिभ्योऽच्" (५।२।१२७ पा०) इति मत्वर्थीयः अच्], सर्वदा—सर्वस्मिन् काले, निरन्तरमिति यावत्, अस्माकं—नः, तदुपासकानामिति भावः, वदनाम्बुजे—वदनं—मुखमेव, अम्बुजं—कमलं तस्मिन्, मन्मुखे इति यावत्, (कमलालयाया वाग्देवताया अधिष्ठानयोग्यताज्ञापनार्थं मुखे अम्बुजत्वारोपणं बोध्यम्) सन्निधिं—सतां—प्रशस्तानां वाचामित्यर्थः, चेमाणां वा ("सन् साधौ धीरशस्तयोः। मान्ये सत्ये विद्यमाने त्रिषु साध्वीमयीः स्त्रियाम्॥" इति मेदिनी) निधिम्—

वाणीं काणभुजीमजीगणदवासासीच्च वैयासकी-
मन्तस्तन्नमरंस्त पन्नगगवीगुम्फेषु चाजागरीत् ।

आधारं, [निधिरिति निधीयते अस्मिन्निति व्युत्पत्त्या निपूर्वकाद् दधातेः अधिकरणे किः] निखिलमङ्गलैकभूस्वरूपम्, उत्कृष्टरत्नभूतं वा इत्यर्थः, सन्निधिं—सामीप्यम्, अधिष्ठानमिति यावत्, क्रियात्—विदधातु, मन्मुखे समीचीनवाचां स्फुरणार्थं तत्र निरन्तरं सन्निधत्तामिति यावत्, [करोतेराशिषि लिङ्, इष्टार्थस्य आशंसनं हि आशीः, तस्याच्च गम्यमानायां लिङ् विधीयते, आशीर्हि भव्ये एव सम्भवति, अतः स्वस्यापि शुभाशंसनं न दूषणावहमिति विभाव्यम्] भक्तेषु करुणापरवती भारती तच्चरणशरणागतानामस्माकं दुःखकमलं तन्निलयकुवलयवत् मा कदाऽपि विजहात्विति निष्कृष्टार्थः । अत्र चतुर्षु पादेषु यमकचतुष्टयं, तथा प्रथमस्य वदनस्य अम्भोजेनावैधर्म्य-साम्यप्रतीतेरुपमाऽलङ्कारः, द्वितीये च वदने अम्बुजतादात्म्याध्यासात् निरङ्गं रूपकं, सन्निधौ च सन्निधिरभेदारोपात् निरङ्गं व्यस्तं रूपकमलङ्कारः, तथाच एतेषामन्यो-न्यनैरपेक्ष्येण संस्थितेः संसृष्टिः । पथ्यावक्त्रं वृत्तम् ॥ ३ ॥

अथेदानीं टीकाकृत् वक्तुं प्रेक्षावतामन्तेवासिनां समधिकश्रद्धासम्पत्तये स्वीकृ-रान्वीक्षिक्यादिविद्यानुशीलनविशीर्णितत्तया अभ्रान्तत्वं समूलकत्वञ्च विज्ञापयितुं तत्तच्छास्त्रेषु स्वकीयां सम्यगभिज्ञतां प्रदर्शयन्नाह, वाणीमिति—यः,—टीकाकारः सन्निनाथ इत्यर्थः, (यः इति तृतीयपादस्थितं कर्तृपदं सर्वत्रान्वीयते) काणभुजीं—कणान्—तण्डुलादीनां सूक्ष्मांशान्, भुङ्क्ते यः सः, कणभुक् कणादः, तस्य इयमिति काणभुजी, तां,—काणादीमित्यर्थः, वाणीं वाचं, वैशेषिकदर्शनसम्मतान् द्रव्यादि-सप्त पदार्थानिति यावत्, अजीगणत्—सङ्ख्यातवानित्यर्थः, पुङ्खानुपुङ्खरूपेण स्वेतरभेदा-नुमानपुरःसरं निर्णीतवानिति यावत्, च—तथा, यो हि वैयासकीं—व्यासेन—औक्षणद्वैपायनेन प्रोक्तामित्यर्थं, वाणीम्—उत्तरमीमांसारूपां भारतीमित्यर्थः, महा-भारतादिरूपामिति यावत्, अवासासीत्—परिसमाप्तिमनैषीत्, अन्तं यावत् व्यासप्रणीतान् सर्वानेव ग्रन्थानपाठीदिति यावत्, ["उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते" इत्यनुशासनात् नाशार्थकस्यापि दैवादिकस्य षीधातोरव-उपसर्गयोगात् समाप्तपरपर्य्यवसानार्थकत्वं सर्वसम्मतम् ; अत्राप्यस्मिन्नेवार्थे अवपूर्वात् षीधातोः लुङि अवासासीदिति पदं निष्पन्नमिति बोध्यम् । क्वचित्तु "अवाशासीत्" इत्यपि पाठो दृश्यते, तत्र बधार्थकभौवादिकशस्धातुं विना अन्येन केनापि धातुना लुङि ईदृशपदस्य साधनाशक्यतया बधार्थस्य चात्र सर्वथा

वाचामाचकलद्रहस्यमखिलं यश्चाक्षपादस्फुरां
लोकेऽभूदृयदुपन्नमेव विदुषां सौजन्यजन्यं यशः ॥ ४ ॥

अधीग्यतया उपसर्गयोगबलात् धातोः प्रकृतार्थानुकूलार्थकल्पनेन कथमपि सङ्गतिः विधेयेति] एतेनास्य व्याख्याप्रणीतायाम् उत्तरमीमांसायां, तथा तत्प्रणीते महाभारते अष्टादशसु पुराणेषु उपपुराणेषु च सम्यगभिज्ञता आसीदिति प्रतीयते, यश्च अन्तस्तत्त्वं —तत्त्वानां—शास्त्राणाम्, अन्तः,—अभ्यन्तरे, इतरेषु सर्वेषु वेदादिशास्त्रेष्विति यावत्, (एतेन महर्षिणा जैमिनिना प्रोक्तायाः वेदार्थमीमांसात्मिकायाः पूर्वमीमांसायाः, तथा वेदार्थोपनिबन्धृणां मन्वादिधर्मशास्त्राणां परिग्रहो बोध्यः) अरंस—चिक्रीड्, तत्तच्छास्त्रपरिशीलनेन तेष्वपि सविशेषव्युत्पत्तिशालीति भावः, एवं पन्नगस्य—सर्पस्य, शेषाहेरित्यर्थः, गवीनां—वाचां, गुम्फेषु—ग्रन्थनेषु, फणिभाषितभाष्यफक्किकासु इति यावत्, अजागरीत्—सर्व्वदैव सावधानतया जागरित आसीत् इत्यर्थः, विषमेषु अतिदुर्बोधतया पूर्वाचार्य्यैरप्यबुद्धेषु स्थलेषु यो हि तत्त्व महायोगिनः पतञ्जलेः उक्तिजालागर्भं सयुक्तिकं ह्यः तत्र तत्र निःशङ्कं व्यचरदित्याशयः, अथवा,—योगशास्त्रस्य तस्यैव पतञ्जलेः पातञ्जलदर्शने, नागविरचितपिङ्गलाख्यच्छन्दःशास्त्रे वा निर्भयसञ्चरीति भावः, एवं यो हि अक्षम्—इन्द्रियं, चक्षुरित्यर्थः, ("अक्षो ज्ञातार्थशकटव्यवहारेषु पाशके। रुद्राक्षेन्द्राक्षयोः सर्पे विभीतकतरावपि ॥" इति मेदिनी) पादयोः यस्य सः, अक्षपादः,—न्यायदर्शनप्रणेता गोतमः, तस्मात् स्फुः,—स्फुरणम्, आयुत्पत्तिः यासां तासां, [स्फुरेः भावे क्विप्] गोतमसूत्रकृताभिप्रायाणामित्यर्थः, वाचां—वाक्यानाम्, आवीचिक्यभिधेयानां तर्कविद्यानामित्यर्थः, अखिलं रहस्यं—गोप्यविषयं, गूढतत्त्वमित्यर्थः, आचकलत्—अवालुलीचत्, सर्वमेव न्यायदर्शनमर्म्म अधिजगे इत्यर्थः, न्यायकान्तारसञ्चारकुञ्जरः आसीदिति भावः, ["कलि हलि कामधेनौ" इति गणपाठात् कलयतेः यथेप्सितार्थकत्वादत्र आलीचनार्थकत्वं बोध्यम्। महर्षेः न्यायाचार्य्यस्य गोतमस्य अक्षपादसंज्ञयाभिधा किम्वदन्ती प्रचरति; तथा हि,—महर्षिः कृष्णद्वैपायनो हि न्यायसूत्रप्रणेतुः गोतमात् सम्पूर्णामान्वीक्षिकीं विद्यामधिगीष्ट, स च ततः स्वप्रतिभया गुरोर्गोतमस्य मतं दूषयितुमुपक्रमे; कियता कालेन शिष्यस्य व्यासस्य एतस्मिन्नदम्यः अध्यवसायः गुरोः श्रुतिपथमुपागतः तेन चासौ गोतमः तस्मै भृशम् अकुप्यत्, "नाहं शिष्यापसदस्य अस्य व्यासस्य मुखं द्रक्ष्यामि" इति प्रत्यजानीत च। एवं गते बहुतिथे काले गुरोरप्रतिविधेयां तां प्रतिज्ञामुपश्रुत्य

मल्लिनाथः सुधीः सोऽयं महीपाध्यायशब्दभाक् ।
विधत्ते माघकाव्यस्य व्याख्यां सर्वङ्कषाऽभिधाम् ॥ ५ ॥

अतीव खिन्नमनाः महर्षिः द्वैपायनः कृपितं गुरुं प्रसादयितुं सुदीर्घं कालं तपः अन्वतप्त, तेन च तपसा परं प्रसादितः ऋषिः गीतमः भवतपोमहिम्ना पादयोः चक्षुषी उत्पाद्य ताभ्यामिव शिष्यमुखं पश्यन् स्वां प्रतिज्ञां शिष्यप्रार्थनाच्च युगपत् प्रत्यपालयत, प्रसन्नश्चाखिलं तर्कविचारहस्यं तस्मै अददिति] अपि च, लोके—इह जगति, विदुषां—पण्डितानां, सुधियामित्यर्थः, सौजन्यजन्यं—सौजन्यं—सृजनता, तज्जन्यं—तन्निमित्तं, तत्प्रभवमित्यर्थः, पाण्डित्यख्यापनसमुत्थमिति यावत्, यशः,—कीर्त्तिः, यदुपज्ञं—यस्य—टीकाकृतः मल्लिनाथस्य एव, उपज्ञा—आद्यं ज्ञानं, येनैव टीकाकृता प्रथमतो ज्ञातं, नान्येन केनापि प्राक् विदितमासीदिति भावः, ["उपज्ञा ज्ञानमाद्यं स्यात्" इत्यमरः उपज्ञानम् उपज्ञा इति उपपूर्वाज्ज्ञातेः भावे अङ्, स्त्रियां टाप् च । यस्य उपज्ञा इति षष्ठीसमासः, "उपज्ञोपक्रमम्" (२।४।२१ पा०) इति उपज्ञान्तस्य उपक्रमान्तस्य च तत्पुरुषे नपुंसकत्वविधानादत्र नपुंसकत्वं बोध्यम्]। अत्रायमाशयः,—यस्योदयात् पूर्वं कोऽपि विद्वांसः तादृगखिलशास्त्रानुशीलनप्रभवं सृजनतासमुत्थञ्च यशः नाधिजग्मुः, सोऽयं मल्लिनाथः सुधीः माघकाव्यं व्याख्यां विधत्ते इति वक्ष्यमाणश्लोकेनान्वयः । अत्र अनुप्रासो नाम शब्दालङ्कारः ; एवमग्रेऽपि "यशोऽधिगन्तुं सुखलिप्सया वा मनुष्यसङ्घ्रामतिवर्त्तितुं वा" इत्यादिवत् भग्नप्रक्रमता नाम दोषोऽनुसन्धेयः ; "अजीगणत्" "अवासासीत्" "अजागरीत्" इत्यादिपरस्मैपदीयविभक्त्युपक्रमे "अरंस्त" इति आत्मनेपदीयविभक्तिप्रयोगस्य रसप्रकर्षविघातकत्वादिति ध्येयम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४ ॥

पूर्वं स्वस्य सर्वशास्त्राऽभिज्ञत्वमुत्कीर्त्य इदानीं स्वनामोल्लेखपुरःसरं ग्रन्थस्य सर्वङ्कषाख्यां व्याख्यां कर्त्तुं प्रतिजानीते, मल्लिनाथ इति ।—पूर्वोपात्तयच्छब्दस्य निराकाङ्क्षत्वप्रतिपत्तये अत्र तच्छब्दः प्रयुक्तः ; सः,—यो हि सर्वशास्त्रमहोदधिपारङ्गम, तादृश इत्यर्थः, अयम्—अस्य ग्रन्थस्य टीकाकृदित्यर्थः, महीपाध्यायशब्दभाक्—महीपाध्यायोपाधिलाञ्छितः, [महीपाध्यायशब्दं भजते यः सः इत्यर्थे, भजतेः कर्त्तरि विण् । पुरा हि मिथिलादिजनपदेषु प्रचलिता एषा पद्धतिरासीत् यत्, यो हि गुरोः पाठं समाप्य स्वगृहे प्रथमतश्छात्रानध्यापयति स्म, स उपाध्याय इत्युच्यत, अथ तदीयछात्रेषु पाठसमापनानन्तरमध्यापनानिरतेषु तदध्यापकेन महीपाध्यायीपाधिः अध्यक्रियत, ततश्च तच्छात्रच्छात्रेषु पुनरध्यापनानिरतेषु तदध्यापकस्याध्यापकः महामहीपाध्यायी-

ये शब्दार्थपरीक्षणप्रणयिनो ये वा गुणालङ्क्रिया-
शिक्षाकौतुकिनो विहर्त्तुमनसो ये च ध्वनेरध्वनि ।

पाधिविमण्डित: अजायत इति । तेन चैतदनुमीयते यत्, मल्लिनाथ: नव्यावस्थाया-मेव एवं गत्यान् व्याख्यातुमुपचक्रमे, तेन चास्य टीकाकृत: शिष्या एव तदानीम् अध्यापनानिरता: आसन्, न तु तच्छिष्यशिष्या इति ; तत एवासौ तदानीं केवलं मल्लीपाध्यायोपाधिभूषितोऽजनीति] मल्लिनाथ:,—मल्लिनाथ इति नाम्ना लोके प्रसिद्ध:, सुधी:,—सुपण्डित:, [धीरिति ।—ध्यायति अनयेति व्युत्पत्त्या ध्यायते: करणे क्विप्, सु—शोभना, धी:,—बुद्धिर्यस्य स: इति बहुव्रीहि:] सर्व्वङ्कषाऽभिधां—सर्व्वङ्कषेति अभिधा—आख्या यस्या: तां, सर्व्वङ्कषानाम्नीमित्यर्थ:, [सर्व्वङ्कषेति ।—सर्वं—निखिलं दुर्व्याख्यानमित्यर्थ:, कषति—सयुक्तिकसारगर्भव्याख्यानेन नाशयति या सेति व्युत्पत्त्या सर्व्वोपपदात् कषते: कर्त्तरि "सर्व्वकूलाभ्रकरीषेषु कष:" (३।२।४२ पा०) इति खच् मुम् च] या हि अन्येषाम् असमीचीनां व्याख्यां दूरीकृत्य कवेरभिप्रायानुरूपं सद्व्याख्यानं प्रकाशयितुमेव विरचिततया सर्व्वातिरेकिणी जाता इति भाव:, माघकाव्यस्य—माघाख्यस्य कवे: कृते: शिशुपालवधाख्यमहाकाव्यस्येत्यर्थ:, व्याख्यां—सुविशदतात्पर्य्यप्रकाशिकां विवृतिमित्यर्थ:, विधत्ते—करोति । पथ्यावक्त्रं वृत्तम् ॥ ३ ॥

इदानीं व्याचिख्यासिते वस्तुनि, वाचकादिशब्दविचाररसिकानां, तथा सद्भाववत्-काव्यरससागरे मिमज्जिषूणां विदुषाम् अभिलषितार्थपूरणमेव स्वकृतेरुद्देश्यं कथयन्नाह, ये इति ।—ये—जना इत्यर्थ:, शब्दार्थपरीक्षणप्रणयिन:,—शब्दानां—वाचकादि-पदानां, तथा अर्थानां—वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यात्मकानामित्यर्थ:, परीक्षणे—विचारे, याथार्थ्यनिरूपणे इत्यर्थ:, कस्तावद्वाचक: ? को लाक्षणिक: ? को वा व्यञ्जक: ? इति तत्त्वतो निर्द्धारणे इति यावत्, प्रणयिन:,—रसिका:, भवन्ति इति शेष:, ये वा—ये च, गुणालङ्क्रियाशिक्षाकौतुकिन:,—गुणा:,—काव्यव्यवहारस्यौपयिकानुकूल्यभाज: माधुर्य्या-दय इत्यर्थ:, [ते च विधा, माधुर्य्यमोज: प्रसादश्चेति, वाग्भटादयस्तु—अदीषयीरपि शब्दार्थयो: काव्यगतयो: यैर्विना न प्रशस्यत्वम्, अदीषशब्दार्थवत्काव्योत्कर्षाधायका: ते एव गुणपदवाच्या: ; ते च दश, तथा हि,—"औदार्य्यं समता कान्तिरर्थव्यक्ति: प्रसन्नता । समाधि:श्लेष ओजोऽथ माधुर्य्यं सुकुमारता ॥" इत्याहु:] अलङ्क्रिया:,—अनुप्रासादय: शब्दालङ्कारा:, उपमादयोऽर्थालङ्कारास्तेत्यर्थ:, तासां या शिक्षा —सम्यक् ज्ञानं, तत्र कौतुकिन:,—कुतूहलिन:, तत्तद्विषयमालोचयितुं नियतमत्याका-ङ्क्षिण: इत्यर्थ:, तत्तदनुशीलनेन चेतसि निरुपमां शान्तिमानिनीषव: इति यावत्,

चुभ्यङ्गावतरङ्गिते रससुधापूरे मिमङ्क्षन्ति ये
तेषामेव कृते करोमि विवृतिं माघस्य सर्वङ्कषाम् ॥ ६ ॥
नेताऽस्मिन् यदुनन्दनः स भगवान् वीरप्रधानो रसः
शृङ्गारादिभिरङ्गवान् विजयते पूर्णा पुनर्वर्णना ।

["गुणालङ्क्रियाश्चित्राः कौतुकिनोविवर्त्तुमनसः" इति समस्तपाठे—गुणादीनां श्चित्रा एव कौतुकिनी—कौतुकवती नायिका इत्यर्थः, तया सह तस्यां वा विवर्त्तुं मनांसि येषां ते इत्यर्थः] ये च ध्वनेः,—वाच्यातिशायिव्यङ्ग्यार्थवदुत्तमकाव्यस्य, अभिधालक्षणामूलकस्येत्यर्थः, "वाच्यातिशायिनि व्यङ्ग्ये ध्वनिस्तत् काव्यमुत्तमम्" इति दर्शनात्, अध्वनि—पथि, ध्वन्यात्मके काव्ये इत्यर्थः, विवर्त्तुमनसः,—सञ्चरितुकामाः, वाच्यार्थादप्यधिकचमत्कारिणः व्यङ्ग्यार्थस्य अनुशीलनेच्छवः इति यावत्, ये च चुभ्यङ्गिः, —सञ्चलङ्गिः, आलम्बनोद्दीपनविभावैः सर्वतः प्रसरङ्गिरित्यर्थः, भावैः,—सञ्चार्य्यादिभिरित्यर्थः, तरङ्गिते—सर्व्वतः उच्छलिततया सञ्चाततरङ्गे इत्यर्थः, उद्वेलतामुपगते इति यावत्, रससुधापूरे—रत्यादिस्थायिभावकरसपीयूषप्रवाहे इत्यर्थः, मिमङ्क्षन्ति—मंक्षुमिच्छन्ति, तत्रैव चिरं मग्नतया स्थातुमिच्छन्तीत्यर्थः, तेषामिव—तादृशानामिव, कृते—निमित्तं, तादृशानां सचेतसाम् आकाङ्क्षितार्थसाधनेन प्रीतिमुत्पादयितुमेवेत्यर्थः, न तु प्राकृतानामल्पधियां निमित्तमिति भावः, [अत्रान्ययोगव्यवच्छेदकः एवकारः, तेन च अनीदृशां प्राकृतानां व्यवच्छेदः] माघस्य—तत्रभवतः माघनामककवेः काव्यस्य, सर्व्वङ्कषां—सर्व्वङ्कषाऽभिधां, नवभावाविष्करणेन सर्वेषामुपरि समवतिष्ठमानतया सर्व्वातिरेकिणीमिति भावः, विवृतिं—विशेषेण गूढार्थप्रकाशिकां व्याख्यां, करोमि—विदधामि। अत्र हि व्याख्याने शब्दार्थानां यथायथं सामर्थ्यनिरूपणं, गुणानामलङ्काराणाञ्च सम्यक् विवेचनं, ध्वनेराविष्करणं, रसानां व्यवस्थापनञ्च विशदभावेन कृतमस्तीति ससुदितार्थः। अत्र निरपङ्गवविषये उपमेये रसे उपमानभूताया: सुधायास्तादात्म्यारोपात् रूपकमलङ्कारः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६ ॥

इदानीं यस्मेऽस्मिन् प्रतिपादिते विषये नायक-रसादीन् निर्णीय दर्शयति, नेतेत्यादि।—अस्मिन्—व्याख्यायमाने महाकाव्ये, शिशुपालबधे इत्यर्थः, भगवान्—अणिमादैश्वर्य्यशाली, जगत्पतिरित्यर्थः, सः,—प्रसिद्धः यदुनन्दनः,—यादवः, श्रीकृष्णः इत्यर्थः, नेता—नायकः, आलम्बनविभाव इत्यर्थः, वीरः,—क्रोधस्थायिभावकः तदाख्यो रस इत्यर्थः, प्रधानम्—मुख्यो यत्र तादृशः, रसः,—सामाजिकैरास्वाद्यमानं वस्तु इत्यर्थः, शृङ्गारादिभिः,—शृङ्गारप्रभृतिभिः अन्यैश्च रसैरित्यर्थः, अङ्गवान्—साङ्गः सन्,

इन्द्रप्रस्थगमाद्युपायविषयश्चैद्यावसादः फलं
धन्यो माघकविर्वयन्तु कृतिनस्तत्सूक्तिसंसेवनात् ॥ ७ ॥
इह्हान्वयमुखेनैव सर्वं व्याख्यायते मया।
नामूलं लिख्यते किञ्चिन्नानपेक्षितमुच्यते ॥ ८ ॥

शृङ्गारकरुणादयश्चाङ्गभूताः अन्ये रसाः सन्तीति भावः, विजयते—सर्वोत्कर्षेण वर्त्तते, पुनः,—तथा, वर्णना—सन्ध्यासूर्येन्दुरजनीप्रदोषादीनां यौग्यस्थलेषु यथायथमुपन्यासः इत्यर्थः, पूर्णा—सम्पूर्णतयैव क्वचित्यर्थः, न तु क्वचित् अङ्गहानिरस्तीत्याशयः, तथा च महाकाव्यलक्षणप्रस्तावे साहित्यदर्पणे,—"सन्ध्यासूर्येन्दुरजनी·····। वर्णनीया यथायोगं साङ्गोपाङ्गा अमी इह ॥" इति। इन्द्रप्रस्थगमाद्युपायविषयः,—इन्द्रप्रस्थे—तदाख्ये इदानीं दिल्लीति प्रख्याते पुरे, गमाद्युपायः,—प्रयाणप्रभृतिसमारम्भः, एव विषयः, —वर्णनीयव्यापारः, इतिहासभारतादिप्रसिद्धानि इतिवृत्तानि उपवर्णितानि इत्यर्थः, तथा च दर्पणे,—"इतिहासोद्भवं वृत्तम्" इति महाकाव्यलक्षणम्; चैद्यावसादः,—चैद्यस्य—शिशुपालस्य, अवसादः,—बध एव, फलं—परिणामप्रतिपाद्यं वस्तु इत्यर्थः, तथा च,—"तेभ्यैकस्य फलं भवेत्" इति महाकाव्यलक्षणम्; माघकविः,—स हि माघेति प्रख्यातनामा महाकाव्यरचयितेत्यर्थः, धन्यः,—एतादृशसम्पूर्णलक्षणोपेतस्य भगवच्चरितादिविषयकस्य महाकाव्यस्य विरचनात् सर्व्वैव श्लाघ्यः इत्यर्थः, वयन्तु—तादृशकाव्यस्य टीकाकृतः इत्यर्थः, तत्सूक्तिसंसेवनात्—तस्य—माघकवेः, सूक्तीनां—भगवत्प्रशंसाऽन्वितत्वेन ध्वनिगुणालङ्कारविभूषितत्वेन च साधुतराणां वाचामित्यर्थः, संसेवनात्—समुपासनातः, अर्थादिपर्य्यालोचनात्मकपरिचर्य्यातः इत्यर्थः, पीयूषसमरसानां माघकविसमीरितानां वचसां व्याख्यानादित्यभिप्रायः, कृतिनः,—कृतकृत्याः, पूर्णमनोरथतया सार्थकजन्मानः इत्यर्थः, अभूमेति शेषः। एतत्सारभूतविषयसंसेवनात् न केवलं कविरेक एव कृतार्थः अभूत, अपि तु तदुक्तेः व्याख्यातॄनस्मानपि कृतकृत्यान् अकरोदित्याशयः। शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम् ॥ ७ ॥

अथेदानीमनन्यसाधारणीमभिनवां रीतिसाम्यित्व काव्यमिदं व्याख्यातुं प्रतिजानीते, इहेति।—इह—शिशुपालवधाख्ये महाकाव्ये, अन्वयस्य—साकाङ्क्षाणां शब्दानां परस्परासत्तिवशात्, तत्तत्पदोपस्थाप्यानामर्थानाम् अव्यभिचारिसम्बन्धवशाच्च विप्रकृष्टानामपि पदानामव्यवधानेनोपस्थापनम् अन्वयः, [शाब्दिकास्तु अन्वयः,—पदानां परस्पराकाङ्क्षा योग्यता चेति आहुः, अपरे तु,—पदोपस्थाप्यपदार्थानां परस्परसम्बन्धरूपः अन्वयः इति वदन्ति] तस्य मुखं—समारम्भः तेन, साकाङ्क्षाणां

पदानां शब्दलिततया सुसन्निवेशेनेत्यर्थः, सर्व्वं—सकलं, ग्रन्थनिहितं वस्तु इत्यर्थः, मया—टीकाकृता मल्लिनाथेनेत्यर्थः, व्याख्यायते—विव्रियते, तात्पर्य्यार्थादि-प्रकाशपुरःसर विशदीक्रियते इत्यर्थः, अमूलं—मूलरहितं, ग्रन्थकृता अनुक्तमित्यर्थः, किञ्चित्—किमपि, न लिख्यते—न व्याख्यायते, यदि कुत्रचित् मूलकृता सङ्क्षेपार्थमेव त्यक्तं सम्बद्धं वस्तु भवता नोच्येत, तदा भवद्व्याख्यायां न्यूनत्वमापद्येत, इत्याशङ्कायामाह, नेति ।—अनपेक्षितम्—अनाकाङ्क्षितं, ग्रन्थसम्बन्धरहितमित्यर्थः, न च उच्यते—निष्प्रयोजनं न व्याख्यायते, ग्रन्थनिहितपदार्थसुखबोधार्थं ग्रन्थकृता सङ्क्षेपार्थमनुक्तमपि साकाङ्क्षं वस्तु मया यथायथं शिष्याणां सुखबोधाय तत्तत्स्थलेषु अभिधास्यते इति टीकाकृदाशयः । पथ्यावक्त्रं वृत्तम् ॥ ८ ॥

समाप्तं टीकाकृन्मङ्गलाचरणव्याख्यानम् ।

शिशुपालवधम् ।

प्रथमः सर्गः ।

श्रियः पतिः श्रीमति शासितुं जग-
ज्जगन्निवासो वसुदेवसद्मनि ।

अथ तत्रभवान् माघकविः "काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये । सद्यःपरनिर्वृतये कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे ॥" इत्यालङ्कारिकवचनप्रामाण्यात् काव्यस्यानेकश्रेयःसाधनतां, "काव्यालापांश्च वर्जयेत्" इति निषेधस्यासत्काव्यविषयतां च पश्यन् शिशुपालवधाख्यं काव्यं चिकीर्षुः चिकीर्षितार्थाविघ्नपरिसमाप्तिसम्प्रदायाविच्छेदलक्षणफलसाधनत्वात् "आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम्" इत्याशीराद्यन्यतमस्य प्रबन्धमुखलक्षणत्वाच्च काव्यफलशिशुपालवधबीजभूतं भगवतः श्रीकृष्णस्य नारददर्शनरूपं वस्तु आदौ श्रीशब्दप्रयोगपूर्वकं निर्दिशन् कथामुपक्षिपति, श्रिय इति ।—तत्रादौ श्रीशब्दप्रयोगात् वर्णगणादिशुद्धेरभ्युदयः ; तदुक्तम् ;—"देवतावाचकाः शब्दा ये च भद्रादिवाचकाः । ते सर्वे नैव निन्द्याः स्युर्लिपितो गणतोऽपि वा ॥" इति । [श्रियः] लक्ष्म्याः [पतिः] अनेन रुक्मिणीरूपया श्रिया समेत इति सूचितम् । "राघवत्वे भवेत् सीता रुक्मिणी कृष्णजन्मनि" इति विष्णुपुराणात् । [जगन्निवासः] जगतामाधारभूतः, कुक्षिस्थाखिलभुवन इति यावत् । तथापि [जगत्] लोकं [शासितुं] दुष्टनिग्रहशिष्टानुग्रहाभ्यां नियन्तुं [श्रीमति] लक्ष्मीयुक्ते [वसुदेवसद्मनि]

वसन् ददर्शावतरन्तमम्बरा-
द्धिरण्यगर्भाङ्गभुवं मुनिं हरिः ॥ १ ॥
गतं तिरश्चीनमनूरुसारथेः
प्रसिद्धमूर्ध्वज्वलनं हविर्भुजः ।

वसुदेवरूपिणः कश्यपस्य वेश्मनि [वसन्] क्षणरूपेण तिष्ठन् [हरिः] विष्णुः [अम्बरात्, अवतरन्तम्] आयान्तम् । इन्द्रसन्देशकथनार्थमिति भावः । [हिरण्यगर्भाङ्गभुवम्] हिरण्यस्य गर्भो हिरण्यगर्भो ब्रह्मा, ब्रह्माण्डप्रभवत्वात् । तस्याङ्गभुवं तनूजम् । अथवा तस्याङ्गादवयवादुत्सङ्गाख्यान्नवतीति हिरण्यगर्भाङ्गभुवं [मुनिं] नारदमित्यर्थः । "उत्सङ्गान्नारदो जज्ञे दक्षोऽङ्गुष्ठात् स्वयंभुवः" इति भागवतात् । [ददर्श] कदाचिदिति शेषः । अत्रात्योयमि वसुदेवसद्मनि सकलजगदाश्रयतया महीयसो हरेराधेयत्वकथनादधिकप्रभेदोऽर्थालङ्कारः । तदुक्तम् ;—"आधाराधेययोरानुरूप्याभावोऽधिको मतः" इति । जगन्निवासस्य जगदेकदेशनिवासित्वमिति विरोधश्च । तथा तकारसकारादेः केवलस्यासकृदावृत्या जगज्जगदिति सकृदाञ्जनद्वयसाहचर्याच्च वृत्त्यनुप्रासभेदो * प्रबन्दालङ्कारो । एषां चान्योन्यनैरपेक्ष्येणैकत्र समावेशात् तिलतण्डुलवत् संसृष्टिः । सर्गोऽस्मिन् वंशस्थं वृत्तम् । 'जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ' इति लक्षणात् ॥ १ ॥

तदानीं जनैर्विस्मयादोचितं प्रवृत्तमित्याह, गतमिति ।—अविद्यमानावूरू यस्य सोऽनूरुः, स सारथिर्यस्य तस्य [अनूरुसारथेः] † सूर्य्यस्य

---

* वृत्तिच्छेकानुप्रासौ इति पाठः युक्तः ।

† पुरा किल सपत्न्या अदितेः पुत्रम् इन्द्रं देवराजपदे प्रतिष्ठितम् अवलोक्य असूयापरवशया विनतया इन्द्रादधिकपराक्रमवन्तं पुत्रं याच्यमानात् स्वपतेः कश्यपात् वरं लब्ध्वा यथाकालम् अण्डद्वयम् असावि । अथ बहुतिथे काले गतेऽपि यदा तदण्डद्वयम् उद्घिय पुत्रद्वयं न निरक्रामत्, तदा अचिरादपत्यमुखसन्दर्शनकौतूहलाक्रान्तया अतीवाधीरया विनतया तयोः एकम् अण्डम् अभेदि । अकाले अण्डस्य भङ्गतया अनुन्मग्नाधःशरीरार्द्धं पुत्रम् अवलोक्य, हा हताऽस्मीति रुदत्यां विनतां

पतत्यधो धाम विसारि सर्वतः
किमेतदित्याकुलमीक्षितं जनैः ॥ २ ॥
चयस्त्विषामित्यवधारितं पुरा
ततः शरीरीति विभाविताकृतिम् ।

[गतं] गतिः। भावे क्तः। [तिरश्चीनं] तिर्य्यग्भूतम् "विभाषाऽञ्चेरदिक्स्त्रियाम्" (५।४।८ पा०) इति तिर्य्यक्शब्दादञ्त्यन्तात् प्रातिपदिकात् स्वार्थे खप्रत्ययः। [हविर्भुजः] अग्नेः [ऊर्द्ध्वज्वलनं] ऊर्द्ध्वस्फुरणं [प्रसिद्धम्] इदं तु [सर्वतो विसारि धाम अधः पतति। किमेतदिति] सूर्य्याग्निविलक्षणमदृष्टपूर्वमिदं धाम किमात्मकं स्यादिति [आकुलं] विस्मयात् सम्भ्रान्तं यथा तथा [जनैरीक्षितम्] ईक्षणं कृतम्। सकर्मकादप्यविवक्षिते कर्मणि भावे क्तः "प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया" (भा० का०) इति वचनात्। केचित् कर्मणि क्तान्तं कृत्वा ईक्षितं मुनिं ददर्शेति पूर्वेण योजयन्ति। अत्रोपमेयस्य मुनिधाम्नः सूर्य्याग्निभ्यामुपमानाभ्यामधःप्रसरणधर्मेणाधिक्यवर्णनात् व्यतिरेकः। तदुक्तं काव्यप्रकाशे,—'उपमानाद्यदन्यस्य व्यतिरेकः स एव सः' इति। 'धाम रश्मौ गृहे देहे स्थाने जन्मप्रभावयोः' इति हैमचन्द्रः। दिवाकरस्तु वृत्तरत्नाकरटीकायां प्रथमपठितेन 'द्विधाकृतात्मा किमयं दिवाकरो विधूमरोचिः किमयं हुताशनः' इति चरणद्वयेन सहैममेव श्लोकं षट्पदच्छन्दस उदाहरणमाह—तत्राद्यचरणद्वयेन सन्देहाकारो गतमिति तन्निरासश्च बोध्य इत्युपरिष्टात् ॥ २ ॥

अथ भगवान्निरणैषीदित्याह, चय इति।—[विभुः] वस्तुतत्त्वावधारणसमर्थः [सः] हरिः [पुरा] प्रथमं [त्विषां चय इत्यवधारितं] तेजःपुञ्जमात्रत्वेन विनिश्चितं [ततः] प्रत्यासन्ने [विभाविताकृतिम्]

समाश्वास्य समागताः देवाः शीतार्त्तं तं पवम् "अनूरुः" इति नामधेयं विधाय, तं सन्तापयितुं सूर्य्यरथेऽवश्याय सूर्य्यसारथिं चक्रुः इति पौराणिकी कथाऽत्रानुसन्धेया।

विभुर्विभक्तावयवं पुमानिति
क्रमादमुं नारद इत्यबोधि सः ॥ ३ ॥
नवानधोऽधो बृहतः पयोधरान्
समूढकर्पूरपरागपाण्डुरम् ।

विभाविता विस्पष्टा आकृतिः संस्थानं यस्य तं तथोक्तम्, अत एव [ग्ररीरी] चेतनः [इति] अवधारितम् । ततो [विभक्तावयवं] विभक्ताः विविच्य गृहीताः अवयवा मुखादयो यस्य तं तथोक्तम् । अत एव [पुमान् इति] अवधारितम् [अमुम्] आगच्छन्तं व्यक्तिविशेषं नारदं वास्तवाभिप्रायेणेति पुंलिङ्गनिर्वाहः । [क्रमात्] पूर्वोक्तसामान्यविशेषज्ञानक्रमेण । लोकदृष्टेरादसुतं, हरिस्तु सर्वं वेदैवेति तत्त्वम् । [नारद इत्यबोधि] नारदं बुद्धवानित्यर्थः । नारदस्य कर्मत्वेऽपि निपातग्रब्देनाभिहितत्वान्न द्वितीया । तिङ्कृत्तद्धितसमासानां परिसंख्यानस्योपलक्षणत्वात् । यथाह वामनः,—"निपातेनाप्यभिहिते कर्मणि न कर्मविभक्तिः, परिगणनस्य प्रायिकत्वात्" इति । बुध्यतेः कर्त्तरि लुङ् (५ अधि २ नं २२ सू०) "दीपजन" (३।१।६१ पा०) इत्यादिना चिण्, "चिणो लुक्" (६।४।१०४ पा०) इति तस्य लुक् । अत्र विभाविताकृतिं विभक्तावयवमित्यादिना आकृतिविभावनावयवविभावनयोः पदार्थयोर्विशेषणत्वात्त्या ग्ररीरित्वपुंस्त्वावधारणहेतुत्वेनोपन्यासात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः,—"हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गमुदाहृतम्" इति लक्षणात् ॥ ३ ॥

अथ सप्तभिर्मुनिं विग्रिनष्टि, नवानित्यादिभिः ।—कीदृग्रमसुम् ? [नवान्] सद्यःसम्भृतसलिलान्, अतिनीलानिति यावत् । [बृहतः] विपुलान् [पयोधरान्] मेघान् [अधोऽधः] मेघानां समीपाधःप्रदेशे स्थितमिति ग्रेषः । "उपर्य्यध्यधसः सामीप्ये" (८।१।७ पा०) इति द्विर्भावः, तदृयोगे द्वितीया । "उभसर्वतसोः कार्य्या धिगुपर्य्यादिषु त्रिषु" (भा० का०) इत्यादिवचनात् । [समूढकर्पूरपरागपाण्डुरं]

क्षणं क्षणोत्क्षिप्तगजेन्द्रकृत्तिना
स्फुटोपमं भूतिसितेन शम्भुना ॥ ४ ॥
दधानमम्भोरुहकेसरद्युती-
र्जटाः शरच्चन्द्रमरीचिरोचिषम्।
विपाकपिङ्गास्तुहिनस्थलीरुहो
धराधरेन्द्रं व्रततीततीरिव ॥ ५ ॥

समूढः पुञ्जीकृतः 'समूढः पुञ्जिते भुग्ने' इति विश्वः। कर्पूरस्य परागश्चूर्णं तद्वत्पाण्डुरम्, अत एव [क्षणं] मेघसमीपावस्थानक्षणे। अत्यन्तसंयोगे द्वितीया *। [क्षणोत्क्षिप्तगजेन्द्रकृत्तिना] क्षणेषु ताण्डवोत्सवेषु। 'निर्व्यापारस्थितौ कालविशेषोत्सवयोः क्षणः' इत्युभयत्राप्यमरः। उत्क्षिप्ता उपरि धारिता गजेन्द्रस्य कृत्तिश्चर्म येन तेन। 'अजिनं चर्म कृत्तिः स्त्री' इत्यमरः। [भूतिसितेन] भूत्या भस्मना सितेन। 'भूतिर्भस्मनि सम्पदि' इत्यमरः। [शम्भुना] स्फुटा उपमा सादृश्यं यस्य तं, [स्फुटोपमं] स्फुटशम्भूपममित्यर्थः। सोपेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः। सदृश-पर्य्याययोस्तुलोपमाशब्दयोः "अतुलोपमाभ्याम्" † इति निषेधात् सादृश्यवाचित्वे तृतीयेत्याहुः। केचिदिमं श्लोकं चयस्त्रिंशत्तमं प्राक् लिखित्वा व्याचक्षते, तेषां पुंस्त्वावधारणात् प्राक् तेजःपिण्डमात्रस्य शम्भूपमौचित्यं चिन्त्यम् ॥ ४ ॥ ‡

दधानमिति।—पुनश्च [अम्भोरुहकेसरद्युतीः] पद्मकिञ्जल्कप्रभा-पिङ्गलीरित्यर्थः। [जटाः दधानं] स्वयं तु [शरच्चन्द्रमरीचिरोचिषम्] शरच्चन्द्रमरीचिरिव रोचिर्यस्य तं, धवलमित्यर्थः। अत एव

---

* "कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे" (२।३।५ पा०)।

† "तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयाऽन्यतरस्याम्" (२।३।७२ पा०)।

‡ अत्र नवजलधराधोवर्त्तिनः कर्पूरचूर्णधवलस्य नारदस्य उत्क्षिप्तगजकृत्ति-निम्नदेशवर्त्तिना भस्मपाण्डुरविग्रहेण शम्भुना सह अवैधर्म्यसाम्यकथनात् उपमा-लङ्कारः।

पिशङ्गमौञ्जीयुजमर्जुनच्छविं
वसानमेणाजिनमञ्जनद्युति ।
सुवर्णसूत्राकलिताधराम्बरां
विडम्बयन्तं शितिवाससस्तनुम् ॥ ६ ॥
विहङ्गराजाङ्गरुहैरिवायते-
र्हिरण्मयोर्वीरुहवल्लितन्तुभिः ।

[विपाकपिङ्गैः] विपाकेन परिणामेन पिङ्गाः पिङ्गलाः तुहिनस्थल्यां तुषारभूमौ रोहन्तीति [तुहिनस्थलीरुहः, व्रततीततीः] लताव्यूहान् 'वल्ली तु व्रतती लता' इत्यमरः, [दधानं धराधरेन्द्रमिव] धराधरेन्द्रो हिमवान् तुहिनस्थलीति लिङ्गात् नारदोपमानत्वाच्च तमिव स्थितम् ॥ ५ ॥ *

पिशङ्गेति ।—पुनः कीदृशम् ? [पिशङ्गमौञ्जीयुजम्] मुञ्जस्तृणविशेषः तन्मयी मेखला मौञ्जी पिशङ्गा मौञ्जा युज्यत इति पिशङ्गमौञ्जीयुक्, तम् । "सत्सूद्विषद्रुह" (३।२।६१ पा०) इत्यादिना क्विप्, "स्त्रियाः पुंवत्" (६।३।३४ पा०) इत्यादिना पिशङ्गशब्दस्य पुंवद्भावः । [अर्जुनच्छविं] धवलकान्तिम् । 'वलक्षो धवलोऽर्जुनः' इत्यमरः । [अञ्जनद्युति] अञ्जनवर्णम् [एणाजिनं] कृष्णमृगचर्म [वसानम्] आच्छादयन्तम् । 'वस आच्छादने' इति धातोः शानच् । [सुवर्णसूत्राकलिताधराम्बरां] सुवर्णसूत्रेण कनकमेखलया आकलितं बद्धम् अधराम्बरं अन्तरीयकं यस्यास्तां [शितिवाससः] नीलाम्बरस्य रामस्य [तनुं विडम्बयन्तम्] अनुकुर्वाणमित्यर्थः । आर्थीयमुपमा अनुप्रासश्च ॥ ६ ॥

विहङ्गेति ।—पुनः [विहङ्गराजाङ्गरुहैरिव] गरुत्मन्नीमतुल्यकैः

---

* अत्र पद्मकिञ्जल्कद्युतिमञ्जटानां परिणतिपिङ्गललताव्यूहैः, श्यामदिन्दुशुभ्रकिरणेन धराधरेन्द्रवर्त्तितुहिनस्थ कान्तेः, तथा विपुलायतशुभविग्रहस्य नारदस्य हिमवता सार्द्धमवैधर्म्यसाम्यकथनात्, औपम्यवाचकस्य इवशब्दस्य उपमानोपमेयसामान्यधर्म्माणाञ्च वाच्यत्वात् पूर्णा उपमाऽनुप्रासश्चालङ्कारः ।

कृतोपवीतं हिमशुभ्रमुच्चकै-
र्घनं घनान्ते तड़ितां गुणैरिव ॥ ७ ॥
निसर्गचित्रोज्ज्वलसूक्ष्मपक्ष्मणा
लसद्विसच्छेदसिताङ्गसङ्गिना।
चकासतं चारुचमूरुचर्मणा
कुथेन नागेन्द्रमिवेन्द्रवाहनम् ॥ ८ ॥

[आयतैः] दीर्घैः [हिरण्मयोर्वीरुद्दवल्लितन्तुभिः] हिरण्यस्य विकारो हिरण्मयी। "दाण्डिनायन हास्तिनायन" (६।४।१७४ पा०) इत्यादिना मयटि यलोपनिपातः। तस्यामुर्व्यां रुहा रूढ़ाः। इगुपधलक्षणः * कप्रत्ययः। तासां वल्लीनां तन्तुभिस्तन्तुभिः सूक्ष्मावयवैः, उपादानगुणात् हिरण्मयैरित्यर्थः [कृतोपवीतं] शोभार्थं कल्पितयज्ञसूत्रं, स्वयं [हिमशुभ्रम्] अत एव [घनान्ते] शरदि [तड़ितां गुणैः] † उपलक्षितम्। 'तड़ित् सौदामनी विद्युत्' इत्यमरः। उच्चैरेव [उच्चकैः] उन्नतं [घनं] मेघम् [इव] स्थितम् ‡ ॥ ७ ॥

निसर्गेति।—पुनः [निसर्गचित्रोज्ज्वलसूक्ष्मपक्ष्मणा] निसर्गात् स्वभावादेव चित्राणि शबलानि उज्ज्वलानि भास्वराणि सूक्ष्माणि पक्ष्माणि लोमानि यस्य तेन, [लसद्विसच्छेदसिताङ्गसङ्गिना] लसन् यो विसच्छेदो मृणालखण्डः, 'छेदः खण्डोऽस्त्रियाम्' इति विकाण्डशेषः, तद्वत् सिते अङ्गे वपुषि सङ्गिना सक्तेन [चारुचमूरुचर्म्मणा] चारुणा मनोहरेण चमूरुचर्मणा मृगत्वचा [कुथेन] पृष्ठास्तरणेन। 'प्रवेण्यास्तरणं वर्णः परिस्तोमः कुथो द्वयोः' इत्यमरः। [इन्द्रवाहनं, नागेन्द्रम्] ऐरावतम् [इव, चकासतं] शोभमानम्। इन्द्रस्य वाहन-

---

* "इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः" (३।१।१३५ पा०)।

† "गुणैः" इत्यत्र "गणैः" इति पाठान्तरम्।

‡ उपमानां संसृष्टिः।

अजस्रमास्फालितवल्लकीगुण-
क्षतोज्ज्वलाङ्गुष्ठनखांशुभिन्नया ।
पुरः प्रबालैरिव पूरितार्द्धया
विभान्तमच्छस्फटिकाक्षमालया ॥ ६ ॥

मिति स्वस्वामिभावमात्रस्य * विवक्षितत्वात् "वाहनमाहितात्" (८।४। ८ पा०) इति न णत्वम् । यथाह वामनः,—'नेन्द्रवाहनशब्दे णत्व-माहितत्वस्याविवक्षितत्वात्' इति । (५अधि० २अ० ६२सू०) चकासतेः शतरि "नाभ्यस्ताच्छतुः" (७।१।७८ पा०) इति नुमभावः । 'जक्षित्या-दयः षट्' (६।१।६ पा०) इत्यभ्यस्तसंज्ञा ॥ ८ ॥ †

अजस्रमिति ।—पुनः [अजस्रं] प्राचुर्य्येण [आस्फालितवल्लकी-गुणक्षतोज्ज्वलाङ्गुष्ठनखांशुभिन्नया] आस्फालितास्ताडिताः । सौष्ठव-परीक्षार्थं न्युब्जाङ्गुष्ठेन तन्त्रीताडनं प्रसिद्धम् । तेषां वल्लकीगुणानां वीणातन्त्रीणां क्षतेन सङ्घर्षणेन उज्ज्वलैरङ्गुष्ठनखांशुभिः भिन्नया मिश्रया, तद्रागरक्तयेत्यर्थः । अत एव [पुरः] पुरोभागे [प्रबालैः विद्रुमैः । 'अथ विद्रुमः पुंसि प्रवालं पुंनपुंसकम्' इत्यमरः । [पूरितार्द्धयैव] स्थितया [अच्छस्फटिकाक्षमालया] स्वच्छस्फटिकानां मालया, जपमालयेत्यर्थः । 'अच्छो भल्लूके स्फटिकेऽमलेऽक्षाभिमुखेऽव्ययम्' इति हैमचन्द्रः । तथा प्रसिद्धस्फटिकग्रहणात् ऋषेर्मोक्षार्थित्वं व्यज्यते । 'स्फटिको मोक्षदः परम्' इति मोक्षार्थिनां स्फटिकाक्षमालाभिधानात् । [विभान्तं] भासमानम् । भातेः शतृप्रत्ययः । अत्र नखांशुभिन्न-येति स्वगुणत्यागेनान्यगुणस्वीकारलक्षणस्तद्गुणालङ्कार उक्तः । 'तद्गुणः स्वगुणत्यागादन्योत्कृष्टगुणग्रहः' इति, स च प्रबालैः पूरितार्द्धयैव इत्युत्-प्रेक्षया सङ्कीर्य्यते ॥ ६ ॥

---

* मात्रपदेनात्र आहितत्वमविवक्षितत्वमिति गम्यते ।

† अत्र स्वतः प्रवलोज्ज्वलेन स्वगुणेन वीणाभूषितस्य नारदस्य नानामणि-खचितपृष्ठास्तरणवता ऐरावतेन सह अवैधर्म्यसाम्यकथनात् उपमालङ्कारः ।

रणद्भिराघट्टनया नभस्वतः
पृथग्विभिन्नश्रुतिमण्डलैः स्वरैः ।
स्फुटीभवद्ग्रामविशेषमूर्च्छना-
मवेक्षमाणां महतीं मुहुर्मुहुः ॥ १० ॥

रणद्भिरिति ।—पुनः [नभस्वतः] वायोः [आघट्टनया] आघातेन [पृथक्] असङ्कीर्णैः [रणद्भिः] ध्वनद्भिः, अनुरणनोत्पद्यमानैरित्यर्थः । 'श्रुत्यारब्धमनुरणनं स्वरः' इति लक्षणात् । तदुक्तं रत्नाकरे,—'श्रुत्यनन्तरभावी यः स्निग्धोऽनुरणनात्मकः । स्वतो रञ्जयति श्रोतुश्चित्तं स स्वर उच्यते' ॥ इति । श्रुतिर्नाम स्वरारम्भकावयवः शब्दविशेषः । तदुक्तं,—'प्रथमश्रवणाच्छब्दः श्रूयते क्षस्वमात्रकः । सा श्रुतिः सम्परिज्ञेया स्वरावयवलक्षणा' ॥ इति । विभिन्नानि प्रतिनियतसंख्यया व्यवस्थितानि श्रुतीनां मण्डलानि समूहा येषां तैः, [विभिन्नश्रुतिमण्डलैः] श्रुतिसङ्ख्यानियमश्च दर्शितः । 'चतुश्चतुश्चतुश्चैव षड्जमध्यमपञ्चमाः । द्वे द्वे निषादगान्धारौ त्रिस्त्रिर्ऋषभधैवतौ' ॥ इति । स्वराः षड्जादयः सप्तोक्तलक्षणाः । तदुक्तं,—'श्रुतिभ्यः स्युः स्वराः षड्जर्षभगान्धार-मध्यमाः । पञ्चमो धैवतश्चाथ निषाद इति सप्त ते ॥ तेषां संज्ञाः सरिगमपधनीत्यपरा मताः' ॥ इति । तैः [स्वरैः, स्फुटीभवद्ग्रामविशेष-मूर्च्छनां] स्फुटीभवन्त्यो ग्रामविशेषाणां षड्जाद्यपरनामकानां स्वर-सङ्घातभेदानां त्रयाणां मूर्च्छनाः स्वरारोहावरोहक्रमभेदा यस्यां तां, [महतीं] निजवीणाम् । 'विश्वावसोस्तु बृहती तुम्बुरोस्तु कलावती । महती नारदस्य स्यात् सरस्वत्यास्तु कच्छपी' ॥ इति वैजयन्ती । [मुहु-र्मुहुरवेक्षमाणाम्] तन्त्रीयोजनाभेदलक्षणमहिम्ना पुरुषप्रयत्नमन्तरे-णैवाविसंवादं ध्वनतीति कौतुकादनुसन्दधानमित्यर्थः । अथ ग्राम-लक्षणं,—'यथा कुटुम्बिनः सर्वेऽप्येकीभूता भवन्ति हि । तथा स्वराणां सन्दोहो ग्राम इत्यभिधीयते । षड्जग्रामो भवेदादौ मध्यमग्राम एव च । गान्धारग्राम इत्येतद्ग्रामत्रयमुदाहृतम्' ॥ इति । तथाच,—

निवर्त्त्य सोऽनुव्रजतः कृतानतौ-
नतीन्द्रियज्ञाननिधिर्नभःसदः ।
समासदत् सादितदैत्यसम्पदः
पदं महेन्द्रालयचारु चक्रिणः ॥ ११ ॥

'नन्द्यावर्त्तोऽथ जीमूतः सुभद्रो ग्रामकाख्यः । षड्जमध्यमगान्धारा-ख्ययाणां जन्महेतवः' ॥ इति । मूर्च्छनालक्षणञ्च,—'क्रमात् स्वराणां सप्तानामारोहश्चावरोहणम् । सा मूर्च्छेत्युच्यते ग्रामस्था एताः सप्त सप्त च ॥' इति । ग्रामत्रयेऽपि प्रत्येकं सप्त सप्त मूर्च्छना इत्येकविंशतिर्मूर्च्छना भवन्ति । तत्रेह नामानि तु "नानपेक्षितमुच्यते" इति प्रतिज्ञाभङ्गभयान्न लिख्यन्ते इति सर्वमवदातम् । अत्र पुंव्यापारमन्तरेण स्वराद्याविर्भावोक्त्या कोऽपि लोकातिक्रान्तोऽयं शिल्पसौष्ठवातिशयो वीणायाः प्रतीयते । तेन सह स्वतःप्रसिद्धातिशयस्याभेदेनाध्यवसितत्वात् तन्मूलातिशयोक्तिरलङ्कारः । सा च महत्याः पुंव्यापारं विना मूर्च्छाद्यसम्बन्धेऽपि सम्बन्धाभिधानादसम्बन्धे सम्बन्धरूपतया पुंव्यापाराख्यरूपकारणं विनाऽपि मूर्च्छनादिकार्योत्पत्तिद्योतनाद्विभावना व्यज्यते, इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिरिति संक्षेपः ॥ १० ॥

निवर्त्त्येति ।—[अतीन्द्रियज्ञाननिधिः] अतीन्द्रिया इन्द्रियमतिक्रान्ताः, देशकालस्वरूपाद्यिप्रकृष्टार्थाः । "अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया (वा०)" * इति समासः । "द्विगुप्राप्तापन्नालंपूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः (वा०)" † इति विशेष्यलिङ्गत्वम् । तेषां ज्ञानं तस्य निधिः, सर्वार्थद्रष्टेत्यर्थः । [कृतानतीन्] कृतप्रणामान् [अनुव्रजतः] अनुगच्छतः, नभसि आकाशे सीदन्ति गच्छन्तीति [नभःसदः] सुरान् । "सत्सूद्विषद्रुह" (३।२।६१ पा०) इत्यादिना क्विप् । [निवर्त्त्य] प्रतिषिध्य [सः] मुनिः [सादितदैत्यसम्पदः] सादिताः विध्वस्तीकृताः

---

* "जीविकोपनिषदावौपम्ये" (१।४।७९ पा०) ।

† "परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः" (२।४।२६ पा०) ।

पतत्पतङ्गप्रतिमस्तपोनिधिः-
पुरोऽस्य यावन्न भुवि व्यलीयत।
गिरेस्तडित्वानिव तावदुच्चकै-
र्जवेन पीठादुदतिष्ठदच्युतः॥ १२॥

दैत्यानां सम्पदो येन तस्य, [चक्रिणः] कृष्णस्य [पदं] स्थानं, [महेन्द्रालयचारु] इन्द्रभवनमिव भासमानं [समासदत्] समाङ्पूर्वात् षदॢल्धातोर्लुङ्। "पुषादि" (३।१।५५ पा०) इत्यङ्। अत्र "ननौनतौ" "पदःपदम्" इति च द्वयोर्व्यञ्जनयुग्मयोः सकृदावृत्त्या छेकानुप्रासः, अन्यत्र वृत्त्यनुप्रासः, महेन्द्रालयचारु इत्युपमा च, इत्येषां संसृष्टिः॥ ११॥

पतदिति।—[पतत्पतङ्गप्रतिमः] पतन् यः पतङ्गः सूर्य्यः स प्रतिमा उपमानं यस्य सः। 'पतङ्गौ पक्षिसूर्य्यौ च' इत्यमरः। [तपोनिधिः] मुनिः [अस्य] हरेः [पुरो भुवि] पुरःप्रदेशे [यावन्न व्यलीयत] नातिष्ठत्, "लीङ् गतौ" इति धातोर्दैवादिकात् कर्त्तरि लङ्। [तावदच्युतः] हरिः [गिरेः] शैलात्, तडितोऽस्य सन्तीति [तडित्वान्] मेघः [इव] "मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः" (८।२।९ पा०) इति मतुपो मकारस्य वकारः। "तसौ मत्वर्थे" (१।४।१९ पा०) इति भसंज्ञायामेकसंज्ञाधिकारेणापदत्वान्न जश्त्वम्। [उच्चकैः] उन्नतात् [पीठात्] आसनात् [जवेनोदतिष्ठत्]। मुनिचरणस्य भूस्पर्शात् प्रागेव स्वयमुत्थितवान्। 'ऊर्द्धं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति युनः स्थविर आयति। प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते॥' इति शास्त्रमसस्मरन्निति भावः। "उदोऽनूर्द्धकर्मणि" (१।३।२४ पा०) इति नियमादिहोर्द्ध्वकर्म्मणि नात्मनेपदम्। "पतत्पतङ्ग" इत्यत्र पतङ्गस्य पतनासम्भवादियमभूतोपमा इत्याचार्य्यदण्डिप्रभृतयो बभणुः। अत एवाप्रसिद्धस्योपमानत्वायोगादुत्प्रेक्षेत्याधुनिकालङ्कारिकाः सर्वे वर्णयन्ति, गिरेस्तडित्वानिव इत्युपमा च॥ १२॥

अथ प्रयत्नोन्नमितानमत्फणै-
र्धृते कथञ्चित् फणिनां गणैरधः ।
न्यधायिषातामभिदेवकीसुतं
सुतेन धातुश्चरणौ भुवस्तले ॥ १३ ॥
तमर्घ्यमर्घ्यादिकयाऽऽदिपूरुषः
सपर्य्यया साधु स पर्य्यपूपुजत् ।
गृहानुपैतुं प्रणयादभीप्सवो
भवन्ति नापुण्यकृतां मनीषिणः ॥ १४ ॥

अथेति ।—[अथ] अच्युताभ्युत्थानानन्तरं [धातुः सुतेन] नारदेन [प्रयत्नोन्नमितानमत्फणैः] प्रयत्नोन्नमितास्तथाऽपि मुनिपादन्यासभारादानमन्यः फणा येषां तैः, [फणिनां गणैः, अधः] अधःप्रदेशे [कथञ्चिद्धृते] स्थापिते [भुवस्तले] भूपृष्ठे । [अभिदेवकीसुतं] देवकीसुतम् अभि लक्ष्यीकृत्येत्यर्थः । "लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये" (२।१।१४ पा०) इत्यव्ययीभावः । [चरणौ] पादौ । 'पदङ्घ्रिश्चरणोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । [न्यधायिषातां] निहितौ । दधातेः कर्मणि लुङ् । "स्यसिच्सीयुट्" (६।४।६२ पा०) इत्यादिना चिणवदिटि "आतो युक् चिण्कृतोः" (७।३।३३ पा०) इति युक् । अत्र फणानां नमनोन्नमनासम्बन्धेऽपि मुनिगौरवाय तत्सम्बन्धाभिधानादतिशयोक्तिभेदः ॥ १३ ॥

तमिति ।—[आदिपूरुषः] पुराणपुरुषः । "अन्येषामपि दृश्यते" (६।३।१३ पा०) इति वा दीर्घः । [सः] कृष्णः, [अर्घ्यम्] अर्घं पूजामर्हतीति अर्घ्यः । "दण्डादिभ्यो यः" (५।१।६६ पा०) इति यः । [तं] नारदम् । अर्घार्थं द्रव्यमर्घ्यम् । "पादार्घाभ्याञ्च" (५।४।२५ पा०) इति यत् प्रत्ययः । 'मूल्ये पूजाविधावर्घः', 'षट् तु लिप्यर्घ्यमर्घार्घे' इति चामरः । अर्घ्यमादिर्यस्यास्तया [अर्घ्यादिकया] "शेषाद्वि-

न यावदेतावुदपश्यदुत्थितौ
जनस्तुषाराञ्जनपर्वताविव।
स्वहस्तदत्ते मुनिमासने मुनि-
श्चिरन्तनस्तावदभिन्यवीविशत्॥ १५॥

भाषा" (५।४।१५४ पा०) इति विकल्पेन कप्प्रत्ययः। [सपर्य्यया] पूजया। 'पूजा नमस्यापचितिः सपर्य्यार्चार्हणाः समाः' इत्यमरः। [साधु] यथा तथा [पर्य्यपूपुजत्] परिपूजितवान्। णौ चङन्तं कर्त्तव्यम्। युक्तं चैतदित्यर्थान्तरं न्यस्यति, ग्रहानिति।—मनस ईषिणो [मनीषिणः] सन्तः, पृषोदरादित्वात् * साधुः। [अपुण्यकृतां] पुण्यमकृतवताम्। "सुकर्म्मापापमन्यपुण्येषु कृञः" (३।२।८९ पा०) इति भूते क्विप्। [ग्रहान् प्रणयादुपेतुम्, अभीप्सवः] प्राप्तुमिच्छवः। आप्नोतेः सन्नन्तादुप्रत्ययः "आप्ज्ञप्यृधामीत्" (७।४।५५ पा०) इतीकारः। [न भवन्ति] किन्तु पुण्यकृतामेव। अतः कृच्छ्रलभ्याः सन्तः सविशेषं पूज्या इत्यर्थः॥ १४॥

न यावदिति।—[उत्थितावेतौ] मुनिकृष्णौ [जनः, तुषाराञ्जनपर्वताविव] तुषाराञ्जनयोः पर्वताविव [यावन्नोदपश्यत्] नीत्प्रेक्षितवान्, [तावच्चिरन्तनः] पुराणः [मुनिः] कृष्णः। पुरा किल भगवान् बदरिकाश्रमे नारायणावतारेण तपसि स्थितवानिति पुराणात्। "सायं चिरम्" (४।३।२३ पा०) इत्यादिना ट्युप्रत्ययः तुडागमश्च। [स्वहस्तदत्ते] स्वहस्तेन दत्ते [आसने मुनिं] नारदं [अभिन्यवीविशत्] स्वाभिमुखेनोपवेशितवान्। अभिनिपूर्वात् विशतेर्ण्यन्ताल्लुङि "णिश्रि" (३।१।४८ पा०) इति चङ्‡॥ १५॥

---

* "पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्" (६।३।१०९ पा०)।

† अत्र अभीप्सव इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ उपेतुमित्यधिकपदत्वम्।

‡ पाणे अभिनिविश इतिवत् आसने इत्यत्र न पाचिकं कर्म्मत्वम्। उत्प्रेक्षालङ्कारः।

महामहानीलशिलारुचः पुरो
निषेदिवान् कंसकृषः स विष्टरे ।
श्रितोदयाद्रेरभिसायमुच्चकै-
रचूचुरच्चन्द्रमसोऽभिरामताम् ॥ १६ ॥
विधाय तस्यापचितिं प्रसेदुषः
प्रकाममप्रीयत यज्वनां प्रियः ।

महामहेति ।—[महामहानीलशिलारुचः] महत्या महानीलशिलायाः सिंहलद्वीपसम्भवेन्द्रनीलोपलस्य रुगिव रुग् यस्य तस्येत्युपमालङ्कारः । 'सिंहलस्थाकरोद्भूता महानीला तु ते स्मृताः' इति भगवानगस्त्यः । [कंसकृषः] हरेः [पुरः] अग्रे [उच्चकैः] उन्नते [विष्टरे] आसने । "ह्वासनयोर्विष्टरः" (८।३।९३ पा०) इति षत्वम् । [निषेदिवान्] उपविष्टवान् । "भाषायां सदवसश्रुवः" (३।२।१०८ पा०) इति क्वसुः । [सः] मुनिः [अभिसायं] सायंकालाभिमुखम् । अव्ययीभावसमासः । सायंकालस्य कार्ष्ण्यात् कृष्णोपमानत्वम् । [श्रितोदयाद्रेः] श्रित आश्रित उदयाद्रिरुदयाचलो येन तस्य, [चन्द्रमसोऽभिरामतां] शोभाम् [अचूचुरत्] चोरितवान्, प्राप्तवानित्यर्थः । "चुर स्तेये" "णिश्रि" (३।१।४८ पा०) इति चङ् । अन्यस्यान्यधर्मसम्बन्धासम्भवात् चन्द्रमसोऽभिरामतामिवाभिरामतामित्यौपम्यपर्य्यवसानादसम्भवद्वस्तुसम्बन्धरूपो निदर्शनाभेदः, स चोक्तोपमया अङ्गाङ्गिभावेन सङ्कीर्य्यते ॥ १६ ॥

विधायेति ।—[यज्वनां] यज्वानो विधिनेष्टवन्तः । 'यज्वा तु विधिनेष्टवान्' इत्यमरः । "सुयजोऽर्वनिप्" (३।२।१०३ पा०) इति यजिधातोऽर्वनिप् । तेषां [प्रियः] हरिः [प्रसेदुषः] प्रसन्नस्य । "सदेः क्वसुः" इत्युक्तम् । [तस्य] मुनेः [अपचितिं] पूजाम् । 'पूजा नमस्यापचितिः' इत्यमरः । [विधाय] विशेषेण मनोवाक्कायकर्मभिस्तत्परतया कृत्वा । [प्रकामम्] अत्यर्थम् [अप्रीयत] प्रीतोऽभूत् ।

ग्रहीतुमार्य्यान् परिचर्य्यया मुहु-
र्महानुभावा हि नितान्तमर्थिनः ॥ १७ ॥
अशेषतीर्थोपहृताः कमण्डलो-
र्निधाय पाणावृषिणाभ्युदीरिताः।
अघौघविध्वंसविधौ पटीयसी-
र्ननेन मूर्ध्ना हरिरग्रहीदपः ॥ १८ ॥
स काञ्चने यत्र मुनेरनुज्ञया
नवाम्बुदश्यामतनुर्न्यविक्षत। *

प्रीयतेर्दैवादिकात्कर्त्तरि लङ्। मुनिपूजायाः प्रीतिहेतुत्वेऽर्थान्तरं नस्यति,—[महानुभावाः] महात्मानः [आर्य्यान्] पूज्यान् [परिचर्य्यया मुहुः, ग्रहीतुं] वशीकर्त्तुम्। "ग्रहोऽलिटि दीर्घः" (७।२।३७ पा०) इतीटो दीर्घत्वम्। [नितान्तमर्थिनः] अभिलाषवन्तः [हि] भवन्ति। अर्थनमर्थोऽभिलाषः स एषामस्तीति मत्वर्थ इनिः, न तु णिनिः, "कृदुत्तरेस्वाद्युत्तिर्बलीयसी" इति भाष्यात् ॥ १७ ॥

अशेषेति।—[अशेषतीर्थोपहृताः] अशेषेभ्यस्तीर्थेभ्य उपहृता आहृतास्तथा [कमण्डलोः] उदकपात्रादृत्येत्यर्थः; क्रियान्तराक्षिप्त-क्रियापेक्षया कमण्डलोः अपादानत्वम्। "अस्त्री कमण्डलुः कुण्डी" इत्यमरः। [पाणौ निधाय ऋषिणा, अभ्युदीरिताः] आक्षिप्ताः अत एव [अघौघविध्वंसविधौ] अघौघानां पापसमूहानां विध्वंसविधौ विनाशकरणे [पटीयसीः] समर्थतराः। पटुशब्दात् ईयसुनि "उगि-तश्च" (४।१।६ पा०) इति ङीप्। [अपः] जलानि [हरिर्ननेन मूर्ध्ना, अग्रहीत्] स्वीकृतवान्। ग्रहेर्लुङ् ॥ १८ ॥

स काञ्चने इति।—[नवाम्बुदश्यामतनुः, सः] हरिः [मुनेरनुज्ञया,

---

* नवाम्बुदश्यामवपुः" इति पाठान्तरम्।

जिगाय जम्बूजनितश्रियः श्रियं
सुमेरुशृङ्गस्य तदा तदासनम् ॥ १९ ॥
स तप्तकार्त्तस्वरभास्वराम्बरः
कठोरताराऽधिपलाञ्छनच्छविः ।
विदिद्युते बाडवजातवेदसः
शिखाभिराश्लिष्ट इवाम्भसां निधिः ॥२०॥

काञ्चने] काञ्चनविकारे वैकारिकोऽणप्रत्ययः । [यत्र] आसने [न्यविक्षत] उपविष्टवान् । निपूर्वविशो लुङि "नेर्विशः" (१।३।१७ पा०) इत्यात्मनेपदम्, "शल इगुपधादनिटः क्सः" (३।१।४५ पा०) इति क्सः । [तदासनं, तदा] हर्यपवेशनसमये [जम्बूजनितश्रियः] जम्बूनीलफलविशेषः । 'जम्बूः सुरभिपत्रा च राजजम्बूर्महाफला' इत्यभिधानरत्नमालायाम् । तया जनिता श्रीर्यस्य तत्तथोक्तस्य । भाषितपुंस्कत्वात् पक्षे पुंवद्भावान्नुमभावः । * [सुमेरुशृङ्गस्य श्रियं, जिगाय] † अभिभूतवत् इत्यर्थः । "सन्लिटोर्जेः (७।३।५७ पा०) इति कुत्वम् । उपमाऽनुप्रासयोः संसृष्टिः ॥ १९ ॥

स तप्तेति ।—[तप्तकार्त्तस्वरभास्वराम्बरः] तप्तं पुटपाकशोधितं कार्त्तस्वरं सुवर्णम् । 'रुक्मं कार्त्तस्वरं जाम्बूनदमष्टापदोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । तद्वद्भास्वरं दीप्यमानमम्बरं यस्य सः, पीताम्बर इत्यर्थः । [कठोरताराऽधिपलाञ्छनच्छविः] कठोरतारायाऽधिपस्य पूर्णेन्दोर्लाञ्छनस्य छविरिव छविर्यस्य सः, इत्युपमानपूर्वपदो बहुव्रीहिः, उत्तरपदलोपश्च ।

---

* "ऌतौयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवद् गालवस्य" (७।१।७४ पा०) इति सूत्रेण पुंवद्भावात्, "क्ङिति च विभक्तौ" (७।१।७३ पा०) इति नुमभावः । वस्तुतस्तु श्रीशब्दस्य नपुंसकलिङ्गशृङ्गशब्दस्य विशेषणत्वात् "जम्बूजनितश्रियः" इति पाठं साधीयांसं मन्यामहे ।

† जिगायेति क्रियापदस्य अनुचकार इत्यर्थः समीचीनः, अभिभवार्थत्वे स्वस्योत्कर्षप्रतीतेः व्यतिरेकालङ्कारप्रसङ्गात् ।

रथाङ्गपाणेः पटलेन रोचिषा-
मृषित्विषः संवलिता विरेजिरे ।
चलत्पलाशान्तरगोचरास्तरो-
स्तुषारमूर्त्तेरिव नक्तमंशवः ॥ २१ ॥
प्रफुल्लतापिञ्छनिभैरभीषुभिः
शुभैश्च सप्तच्छदपांशुपाण्डुभिः ।

[सः] हरिः [बाडवजातवेदसः] बाडवाग्नेः [शिखाभिः] ज्वालाभिः [आश्लिष्टः] व्याप्तः [अम्भसां, निधिरिव] समुद्र इव [विदिद्युते] बभौ ॥ २० ॥ *

रथाङ्गपाणेरिति ।—रथाङ्गं चक्रं पाणौ यस्य तस्य [रथाङ्गपाणेः] हरेः । "प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यो भवतः" † इति पाणेः परनिपातः । [रोचिषां] रुचीनां [पटलेन] समूहेन [संवलिताः] मिलिताः [ऋषित्विषो, नक्तं] रात्रौ । सप्तम्यर्थेऽव्ययम् । [तरोः, चलत्पलाशान्तरगोचराः] चलतां पलाशानां पलाशानन्तराणि विवराणि गोचर आश्रयो येषां ते, तुषारा मूर्त्तिर्यस्य तस्य [तुषारमूर्त्तेः] इन्दोः [अंशव इव, विरेजिरे] चकाशिरे ‡ ॥ २१ ॥

प्रफुल्लेति ।—प्रफुल्लतीति प्रफुल्लं विकसितम् । 'फुल्लविकसने' इति धातोः पचाद्यजन्तम् । फुल्लेर्निष्ठायाम् § "अनुपसर्गात् फुल्लक्षीवकृशोल्लाघाः" (८।२।५५ पा०) इति निपातनात् प्रफुल्लमित्येवेति क्षीरस्वामी । तापिञ्छस्य तमालस्य पुष्पं तापिञ्छम् । "फले लुक्" (४।३।

---

* पूर्णोपमा अलङ्कारः ।

† "वाहिताग्न्यादिषु" (२।२।३७ पा०) अत्र वार्त्तिकं सूत्रम् ।

‡ उपमाऽलङ्कारः ।

§ ञिफलाविशरणे इति गणपाठः ।

परस्परेण च्छुरितामलच्छवी
तदैकवर्णाविव तौ बभूवतुः ॥ २२ ॥
युगान्तकालप्रतिसंहृतात्मनो-
जगन्ति यस्यां सविकाशमासत ।

---

१६३ पा०) इति तद्धितलुक् । 'द्विहीनं प्रसवे सर्वम्' * इति नपुंसकत्वम् । 'कालस्कन्धस्तमालः स्यात्तापिञ्छोऽपि' इत्यमरः । तेन सदृशैः [प्रफुल्लतापिञ्छनिभैः] नित्यसमासत्वादलपदविग्रहः । अत एव 'स्युरुत्तरपदे त्वमी' इति 'निभसङ्काशनीकाशप्रतीकाशोपमादय' इत्यमरः । [शुभैः] मङ्गलैरनुद्वेजकैरित्यर्थः, [सप्तच्छदपांशुपाण्डुभिः] सप्त सप्त च्छदाः पर्णानि पर्वसु यस्येति सप्तच्छदो वृक्षभेदः । 'सप्तपर्णो विशालत्वक् शारदो विषमच्छदः' इत्यमरः । "सङ्काशशब्दस्य वृत्तिविषये वीप्सार्थत्वं सप्तपर्णादिवत्" इत्युक्तं भाष्ये ; शेषं तापिञ्छवत् । तस्य पुष्पाणि सप्तच्छदानि तेषां पांशुवत्पाण्डुभिः शुभ्रैः [अभीषुभिः] अन्योऽन्यरश्मिभिः । 'अभीषुः प्रग्रहे रश्मौ' इति शाश्वतः । [परस्परेण] छुरिते रूषिते अमले छवी अन्योऽन्यकान्ती ययोस्तौ । [छुरितामलच्छवी] छव्योरभीषूणामवयवावयविभावाङ्गेदनिर्देशः । [तौ] हरिनारदौ [तदा एकवर्णाविव बभूवतुः] उभयप्रभामेलनादुभयोरपि सर्वाङ्गीणो गङ्गायमुनासङ्गम इव स्फटिकेन्द्रनीलमणिप्रभामेलनप्रायः कश्चिदेको वर्णः प्रादुर्बभूव तन्निमित्ता चेयमनयोरेकवर्णत्वोत्प्रेक्षा, तया च अन्योऽन्यमेकक्रियाकरणादन्योऽन्यालङ्कारो व्यज्यते इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः ॥ २२ ॥

युगान्तेति ।—[युगान्तकालप्रतिसंहारात्मनः] युगान्तकाले प्रतिसंहृता आत्मन्युपसंहृताः आत्मानो जीवा येन तस्य [कैटभद्विषः] हरेः [यस्यां तनौ जगन्ति, सविकाशं] सविस्तरम् [आसत] अतिष्ठन् ।

---

* अमरोक्तिः इयम् ।

तनौ ममुस्तत्र न कैटभद्विष-
स्तपोधनाभ्यागमसम्भवा मुदः ॥ २३ ॥
निदाघधामानमिवाधिदीधितिं
मुदा विकाशं मुनिमभ्युपेयुषी ।
विलोचने बिभ्रदधिश्रितश्रिणी
स पुण्डरीकाक्ष इति स्फुटोऽभवत् ॥२४॥

'आस उपवेशने' लङ्। [तत्र] तनौ देहे [तपोधनाभ्यागमसम्भवाः] तपोधनाभ्यागमेन सम्भवन्तीति सम्भवाः सम्भूताः। पचाद्यच्। [मुदः] सन्तोषाः [न ममुः] अतिरिच्यन्ते स्मेत्यर्थः। चतुर्दशभुवन-भरणपर्याप्ते वपुषि अन्तर्न मान्तीति कविप्रौढ़ोक्तिसिद्धातिशयेन स्वतःसिद्धातिशयस्याभेदेनाध्यवसितत्वादतिशयोक्तिः, सा च मुदामन्तः-सम्बन्धेऽप्यसम्बन्धोक्त्या सम्बन्धासम्बन्धरूपा इति तयोः संसृष्टिः ॥२३॥ *

निदाघेति ।—[निदाघधामानं] निदाघमुष्णं धाम किरणो यस्य तथोक्तम् ; 'निदाघो ग्रीष्मकाले स्यादुष्णस्वेदाम्बुनोरपि' इति विश्वः । अर्कम् [इव, अधिदीधितिम्] अधिकतेजसं [मुनिम्, अभि] अभिलक्ष्य । "अभिरभागे" (१।४।९१ पा०) इति लक्षणे कर्मप्रवचनीयसंज्ञा, "कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया" (२।३।८ पा०) इति द्वितीया । [मुदा विकाशमुपेयुषी] उपगते । क्वसुप्रत्ययान्तो निपातः । अत एव [अधिश्रित-श्रिणी] अधिश्रिता प्राप्ता श्रीर्याभ्यां ते तथोक्ते । "इकोऽचि विभक्तौ" (७।१।७३ पा०) इति नुमागमः । [विलोचने बिभ्रत्] "नाभ्य-

---

* दर्पणकारस्तु इममेव श्लोकम् "अधिक"नामालङ्कारस्य उदाहरणत्वेन प्रदर्शित-वान् । "आश्रयाश्रयिणोरेकस्याधिक्येऽधिकमुच्यते" इति तदलङ्कारस्य लक्षणं दर्पण-कारकृतम् । वस्तुतस्तु कविप्रौढ़ोक्तिसिद्धातिशयेनाध्यवसितत्वेन आमोदरूप-स्याश्रेयस्य आधिक्यसिद्धिरिति अतिशयोक्तिमूलोऽयमधिकालङ्कारः इति सर्वं साम-ञ्जसम् ।

सितं सितिम्ना सुतरां मुनेर्वपु-
र्विसारिभिः सौधमिवाथ लम्भयन् ।
द्विजावलिव्याजनिशाकरांशुभिः
शुचिस्मितां वाचमवोचदच्युतः ॥ २५ ॥

स्ताच्छतुः" (७।१।७८ पा०) इति नुमभावः । [सः] हरिः [पुण्ड-रीकाक्षः इति] एवं [स्फुटोऽभवत्] । सूर्य्यसन्निधानं श्रीविकाशभावा-दक्ष्णां पुण्डरीकसाधर्म्यात् । पुण्डरीके इवाक्षिणी यस्येत्यवयवार्थलाभे पुण्डरीकाक्ष इति व्यक्तम् । अन्वर्थसंज्ञोऽभूदित्यर्थः । बिभ्रत् स्फुटोऽभव-दिति पदार्थहेतुकस्य काव्यलिङ्गस्य निदाघधामानमिवेत्युपमा-सापेक्ष-त्वादनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ २४ ॥

सितमिति ।—[अथ] उभयोरुपवेशनानन्तरम् [अच्युतः] हेतु-कर्त्ता [विसारिभिः] अभीक्ष्णं प्रसरद्भिः "बहुलमाभीक्ष्ण्ये" (३।२।८१ पा०) इति णिनिः । [द्विजावलिव्याजनिशाकरांशुभिः] द्विजावलिर्दन्त-पङ्क्तिः । "दन्तविप्राण्डजा द्विजाः" इत्यमरः । सैव व्याजः कपटं यस्य सः, तद्रूप इत्यर्थः । स चासौ निशाकरश्च तस्यांशुभिः किरणैः [सितं] स्वभावशुभ्रं [मुनेर्वपुः, सौधं] प्रासादम् [इव, सुतराम्] अत्य-न्तम् । "अव्ययादाप्सुपः" * । [सितिम्ना] धावल्येन, प्रयोज्य-कर्त्रा [लम्भयन्] व्यापारयन्, अतिधवलयन्नित्यर्थः । लभेरत्र गत्युप-सर्जनप्राप्त्यर्थत्वेनागत्यर्थत्वात् "गतिबुद्धि—" (१।४।५२ पा०) इत्या-दिना अणिकर्त्तुर्न कर्मत्वम् । तथाऽऽह वामनः,—"लभेर्गत्यर्थत्वात् णिच्यणौ कर्त्तुः कर्मत्वाकर्मत्वे" इति । प्राप्त्युपसर्जनगत्यर्थत्वे तु कर्मत्व-मेवेति रहस्यम् । "लभेश्च" (७।१।६४ पा०) इति नुमागमः । [शुचिस्मितां वाचम्, अवोचत्] उक्तवान् । ब्रुवो वच्यादेशः † लुङ् । "वच उम्"

---

* "किमेत्तिङव्ययघादाम्बद्रव्यप्रकर्षे" (५।४।११ पा०) इति आमुः ।

† "ब्रुवो वचिः" (२।४।५३ पा०) ।

हरत्यघं सम्प्रति हेतुरैष्यतः
शुभस्य पूर्वाचरितैः कृतं शुभैः ।
शरीरभाजां भवदीयदर्शनं
व्यनक्ति कालत्रितयेऽपि योग्यताम् ॥२६॥
जगत्यपर्य्याप्तसहस्रभानुना
न यन्नियन्तुं समभावि भानुना ।
प्रसह्य तेजोभिरसङ्गतां गते-
रदस्त्वया नुन्नमनुत्तमं तमः ॥ २७ ॥

(७।४।२० पा०) इत्युसागमे गुणः । अत्र सौधमिवेत्युपमायाः सितिम्ना लम्भयन्नित्यसम्बन्धे सम्बन्धरूपातिशयोक्तेः द्विजावलिव्याजनिशाकरेति कलादिशब्दैरसत्यत्वप्रतिपादनरूपापह्नवस्य च मिथो नैरपेक्ष्यात् संसृष्टिः ॥ २५ ॥

हरतीति ।—[भवदीयदर्शनं, शरीरभाजां] द्रष्टॄणामित्यर्थः । "भजो ण्विः" (३।२।६२ पा०) । [कालत्रितये] भूतादिकालत्रितये [अपि, योग्यतां] पवित्रतां [व्यनक्ति] गमयति । कुतः ? [सम्प्रति] दर्शनकाले [अघं] पापं [हरति, ऐष्यतः] भाविनः [शुभस्य] श्रेयसः [हेतुः] तथा [पूर्वाचरितैः] प्रागनुष्ठितैः [शुभैः] सुकृतैः [कृतम्] । एवं त्रैकाल्येऽपि कार्य्यत्वेन कारणत्वेन च पुंसि सुकृत-समवायमवगमयते, अत एतादृशं दर्शनं कस्य न प्रार्थ्यमिति भावः । अत्र हरतीत्यादिवाक्यत्रयस्यार्थस्य शरीरेत्यादिवाक्यं प्रति हेतुत्वोक्त्या वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ २६ ॥

जगतीति ।—[जगति, अपर्य्याप्तसहस्रभानुना] अपर्य्याप्ता अपरिच्छिन्नाः सहस्रं भानवः अंशवो यस्य तेन [भानुना] अर्केण 'भानवोऽर्कहरांशवः' इति वैजयन्तौ । [यत्] तमः, [नियन्तुं] निवारयितुं [न समभावि] न शेके । भावे लुङ् । अविद्यमानमुत्तमं यस्मात् तत्

कृतः प्रजाक्षेमकृता प्रजास्रजा
सुपात्रनिक्षेपनिराकुलात्मना ।
सदोपयोगेऽपि गुरुस्त्वमक्षयो
निधिः श्रुतीनां धनसम्पदामिव ॥ २८ ॥
विलोकनेनैव तवामुना मुने !
कृतः कृतार्थोऽस्मि निवर्हितांहसा ।

[अनुत्तमं] सर्वाधिकम् [अदः, तमः] मोहात्मकमिति भावः, [असङ्ख्यतां गतैस्तेजोभिः, प्रसक्ष्य] बलात् [त्वया, नुन्नं] क्षिप्तम्। अतः श्लाघ्यदर्शनो भवानिति भावः। "नुदविद्—" (८।२।५६ पा०) इत्यादिना विकल्पान्निष्ठानत्वभावः। अत्रोपमानाद्ज्ञानोर्मुनेराधिक्य-प्रतिपादनाद्व्यतिरेकालङ्कारः ॥ २७ ॥

कृत इति।—[प्रजाक्षेमकृता] प्रजानां जनानाम् अपत्यानाञ्च क्षेमकृता कुशलकारिणा। 'प्रजा स्यात्सन्ततौ जने' इत्यमरः। [सुपात्र-निक्षेपनिराकुलात्मना] सुपात्रे योग्यपुरुषे, कटाहादिदृढ़भाजने च, निक्षेपेण निधानेन च निराकुलात्मना स्वस्थचित्तेन। 'योग्यभाज-नयोः पात्रम्' इत्यमरः। [प्रजासृजा] ब्रह्मणा पुत्रिणा च [त्वं, धनसम्पदामिव, श्रुतीनां] वेदानां [सदोपयोगे] दानभोगाभ्यां व्यये [अपि अक्षयः] एकलाभानादन्यलाभनन्त्याच्चेति भावः। [गुरुः] उप-देष्टा, सम्प्रदायप्रवर्त्तक इति यावत्, अन्यत्र,—महान्। निधीयत इति [निधिः] निक्षेपः [कृतः]। "उपसर्गे घोः किः" (३।३।९२ पा०) इति किः। श्रुतिसम्प्रदायद्वारा धर्म्माधर्म्मव्यवस्थापकतया जगत्प्रतिष्ठा-हेतूनां भवादृशां दर्शनं कस्य न श्लाघ्यम् ? इति भावः। अत्र शब्द-लाभसाधर्म्यात् श्लेषोऽयं प्रकृतविषय इत्याहुः, उपमा त्वयमित्यनयोः सङ्करः ॥ २८ ॥

विलोकनेनेति।—हे [मुने ! निवर्हितांहसा] अपहृतपापमना अत एव [अमुना तव विलोकनेनैव कृतार्थः कृतोऽस्मि ; तथाप्यहं,

तथाऽपि शुश्रूषुरहं गरीयसो-
र्गिरोऽथवा श्रेयसि केन तृप्यते ? ॥ २९ ॥
गतस्पृहोऽप्यागमनप्रयोजनं
वदेति वक्तुं व्यवसीयते यया।
तनोति नस्तामुदितात्मगौरवो
गुरुस्तवैवागम एष धृष्टताम् ॥ ३० ॥

गरीयसो] अर्थवत्तराः। "द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ" (५।३। ३७ पा०) इति इयसुप्रत्ययः, "उगितश्च" (४।१।६ पा०) इति ङीप्, "प्रियस्थिर" (६।४।१५७ पा०) इत्यादिना गुरोर्गरादेशः। [गिरः] * तव वाचोऽपि [शुश्रूषुः] श्रोतुमिच्छुरस्मि। "शुश्रूषोतेः सनन्ताद्प्रत्ययः"। † न चैतद् यथा इत्याह।—[अथवा] तथा हीत्यर्थः। 'अथवेति पक्षान्तर-प्रसिद्धोः' इति गणव्याख्यानात्। [श्रेयसि] विषये [केन तृप्यते ?] न केनापीत्यर्थः। कृतार्थतायां इयत्ताभावादिति भावः। भावे लट् ‡ ॥ २९ ॥

एवं प्रियमुक्त्वा सम्प्रत्यागमनप्रयोजनं विनयेन पृच्छति, गतस्पृहो-ऽपीति।—[गतस्पृहः] विरक्त [अपि] त्वम् [आगमनप्रयोजनं वदेति वक्तुं, यया] धृष्टतया [व्यवसीयते] उद्यम्यते। स्यतेर्भावे लट्। [उदितात्मगौरवः] उदितमुत्पन्नम् उक्तं वा, आत्मनो मम गौरवं यस्मात् येन वा सः, [गुरुः] श्लाघ्यः [एष तव, आगमः] आगमनम् [एव, नः] अस्माकं [तां धृष्टतां, तनोति] विस्तारयति। "तनु विस्तारे" लट्। भवतो निस्पृहत्वेऽपि प्रेक्षावत्प्रवृत्तेः प्रयोजनव्याप्ता सावकाशः प्रश्न इति भावः ॥ ३० ॥

---

* "न लोकाव्यय—" (२।३।६९ पा०) इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः।

† "सनाशंसभिक्ष उः" (३।२।१६८ पा०)।

‡ सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः।

इति ब्रुवन्तं तमुवाच स व्रती
न वाच्यमित्थं पुरुषोत्तम ! त्वया ।
त्वमेव साक्षात्करणीय इत्यतः
किमस्ति कार्य्यं गुरु योगिनामपि ॥ ३१ ॥
उदीर्णरागप्रतिरोधकं जने-
रभीक्ष्णमच्युक्षतयाऽतिदुर्गमम् ।
उपेयुषो मोक्षपथं मनस्विन-
स्त्वमग्रभूमिर्निरपायसंश्रया ॥ ३२ ॥

इति ब्रुवन्तमिति ।—[इति ब्रुवन्तं, तं] हरिं [स, व्रती] मुनिः [उवाच]। किमिति ?—हे [पुरुषोत्तम !] पुरुषेषु श्रेष्ठ ! "न निर्द्धारणे" (२।३।१० पा०) इति षष्ठीसमासप्रतिषेधः । [त्वया इत्थं] "गतस्पृहोऽपि" इत्यादि [न वाच्यम्] निस्पृहस्याप्यत्र प्रयोजनसम्भवादिति भावः। तदेवाह,—[योगिनामपि त्वमेव, साक्षात्करणीयः] प्रत्यक्षीकर्त्तव्यः [इत्यतः] अस्मादन्यद् [गुरु कार्य्यं किमस्ति ?] न किञ्चिदित्यर्थः । तस्मान्न प्रयोजनान्तरप्रश्नावकाश इति भावः * ॥ ३१ ॥

यदुक्तं योगिनामपि त्वमेव साक्षात्करणीय इति तदेव द्रढ़यति, उदीर्णरागेति ।—[उदीर्णरागप्रतिरोधकम्] उदीर्णः उद्रिक्तो रागो विषयाभिलाषः स एव, तद्युक्तश्च, प्रतिरोधकः प्रतिबन्धकः पाटचरश्च यस्मिन् । 'प्रतिरोधिपरास्कन्दिपाटचरमलिम्लुचाः' इत्यमरः । [अभीक्ष्णमच्युक्षतया] अनभ्यस्तत्वेनाप्रतिहतत्वेन च । [जनैरतिदुर्गमं मोक्षपथम्] अपवर्गमार्गं कान्तारञ्च [उपेयुषः] प्राप्तवतः । "उपेयिवान्—" (३।२।१०९ पा०) इत्यादिना क्वस्वन्तो निपातः । [मनस्विनः] सुमनसः धीरस्य च । प्रशंसायां विन् । [त्वम्] एव [निरपायसंश्रया]

---

* द्वितीयार्द्धवाक्यार्थस्य द्वितीयपादवाक्यार्थं प्रति हेतुत्वात् काव्यलिङ्गमलङ्कारः ।

उदासितारं निगृहीतमानसै-
र्गृहीतमध्यात्मदृशा कथञ्चन।
बहिर्विकारं प्रकृतेः पृथग्विदुः
पुरातनं त्वां पुरुषं पुराविदः॥ ३३॥

निरपायः पुनरावृत्तिरहितः संश्रयः प्राप्तिर्यस्याः सा तथोक्ता। 'न स पुनरावर्त्तते' इति श्रुतेः। [अग्रभूमिः] प्राप्यस्थानम्। 'अग्रमालम्बने प्राप्ये' इति विश्वः। 'सोऽहम्' * इत्यादि श्रुतेस्तत्प्राप्तेरेव मोक्षत्वादिति भावः। तस्मान्मुमुक्षूणामपि त्वमेव साक्षात्करणीय इति सिद्धम्। 'तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यते अयनाय' [श्वेता० उप० ३ अध्या० ८ मन्त्रः] इति श्रुतेः। यथा कस्यचित् कुतश्चित्सङ्कटात् निर्गतस्य केनचित् कान्तारेण गतस्य किञ्चिन्निर्बाधस्थानप्राप्तिरभयाय कल्पते, तथा त्वमपि मुमुक्षोरिति ध्वनिः॥ ३२॥

ननु प्रकृतिविविक्तपुरुषसाक्षात्कारान्मोक्षो नास्मत्साक्षात्कारादित्याशङ्क्य सोऽपि त्वमेवेत्याह, उदासितारमिति।—[पुराविदः] पूर्वज्ञाः कपिलादयः [त्वां, निगृहीतमानसैः] अन्तर्निबद्धचित्तैर्योगिभिः आत्मनि अधि इत्यध्यात्मम्; विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः † "अनश्च" (५।४।१०८ पा०) इति समासान्तष्टच्। अध्यात्मं या दृग् ज्ञानं तया [अध्यात्मदृशा] प्रत्यगृदृष्ट्या [कथञ्चन, गृहीतं] साक्षात्कृतम्। केन रूपेण गृहीतमित्यत आह,—[उदासितारं] उदासीनम्। प्रकृतौ स्वार्थप्रवृत्तायामपि स्वयमप्राकृतत्वादस्पृष्टमित्यर्थः। आसेस्तृच्। विकारेभ्यो बहिः [बहिर्विकारं] महदादिभ्यः पृथग्मूर्तमित्यर्थः। "अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या" (२।१।१२ पा०) इत्यव्ययीभावः। किञ्च [प्रकृतेः] त्रैगुण्यात्मनो मूलकारणात् [पृथग्] भिन्नम्। 'प्रकृतिः पञ्चभूतेषु प्रधाने

---

* [छान्दो० उप० ७ अध्या० ३ मन्त्रः]।

† "अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिव्यृद्ध्यर्थाभावात्ययासम्प्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथाऽनुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसम्पत्तिसाकल्यान्तवचनेषु" (२।१।६ पा०)।

निवेशयामासिथ हेलयोद्धृतं
फणाभृतां छादनमेकमोकसः ।
जगत्त्रयैकस्थपतिस्त्वमुच्चकै-
रहीश्वरस्तम्भशिरःसु भूतलम् ॥ ३४ ॥

मूलकारणं' इति यादवः। पुरा भवं [पुरातनम्] अनादिम्। "सायञ्चिरम्" (४।३।२३ पा०) इत्यादिना ट्युप्रत्ययः। [पुरुषं] पुरुषपदवाच्यं विज्ञानघनं * [विदुः] विदन्ति। "विदो लटो वा" (३।४।८३ पा०) इति झेरुसादेशः। यथाहुः,—'मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त। षोड़शकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः॥' (सांख्य० त० कौ० ३ का०) इति। 'अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णाम्' [श्वेता० उप० ४अध्या० ५मन्त्रः] इत्यादि श्रुतिश्च। सोऽपि त्वमेव 'तत्त्वमसि' [छान्दो० उप० ६अध्या० ८खण्ड ७मन्त्रः] इत्यादिवाक्यैरैक्यश्रवणात्। तस्मात् त्वमेव साक्षात्करणीय इति सुष्ठूक्तमिति भावः॥ ३३ ॥

एवं भगवतो निर्गुणस्वरूपमुक्त्वा सम्प्रति प्रस्तोपयोगितया सगुणमाश्रित्य षड्भिः स्तौति, निवेशयामासिथेति।—[जगत्त्रयैकस्थपतिः] जगत्त्रयस्य एकस्थपतिरेकाधिपतिः एकशिल्पी च। 'स्थपतिरधिपतौ तक्षणि बृहस्पतिसचिवयोः' इति वैजयन्ती। [त्वं हेलयोद्धृतं] वराहावतारे इति भावः। [फणाभृताम्, ओकसः] आश्रयस्य सद्मनश्च। 'ओकः सद्मनि चाश्रये' इति विश्वः। [एकं, छादनम्] आवरणं [भूतलम्, उच्चकैः] उन्नतेषु च [अहीश्वरस्तम्भशिरःसु] अहीश्वरः श्रेष्ठ एव स्तम्भः तस्य शिरःसु मूर्द्धसु अग्रेषु च, फणासहस्रेष्विति भावः। [निवेशयामासिथ] निवेशितवानसि। विशतेर्ण्यन्तात् लिटि थल्। "क्रचानुप्रयुज्यते लिटि" (३।१।४० पा) इत्यस्तेरनुप्रयोगः। अत्र श्लिष्टाश्लिष्टरूपकयोर्हेतुहेतुमद्भावाच्छिष्टं परम्परितरूपकम्॥ ३४ ॥

---

* "विज्ञानघन एव" [बृह० उप० २अध्या० ४ब्रा० १२ मन्त्रः]।

अनन्यगुर्वास्तव * केन केवलः
पुराणमूर्त्तेर्महिमाऽवगम्यते ?।
मनुष्यजन्माऽपि सुरासुरान् गुणै-
र्भवान् भवच्छेदकरैः † करोत्यधः ॥ ३५ ॥
लघूकरिष्यन्नतिभारभङ्गुरा-
ममूं किल त्वं त्रिदिवादवातरः।

अनन्येति।—न विद्यतेऽन्यो गुरुर्यस्यास्तस्या [अनन्यगुर्वाः] इत्यनीकारान्तः पाठः। समासात्प्राङ् ङीपि "नद्यृतश्च" (५।४।१५३ पा०) इति कप्प्रसङ्गः स्यात्, पश्चात्त्वनुपसर्ज्जनाधिकारात् "वोतो गुणवचनात् (४।१।४४ पा०) इति न प्राप्नोति, "ङिति ह्रस्वश्च" (१।४।६ पा०) इति वा नदीसंज्ञात्वात् "आण्नद्याः" (७।३।११२ पा०) इत्याड़ागमः। केचित्तु "समासान्तविधिरनित्यः" इति कपं वारयन्ति। तस्याः सर्वोत्तमायाः [तव, पुराणमूर्त्तेः] अमानुषस्वरूपस्य [केवलः] कृत्स्नः। 'केवलः कृत्स्न एकः स्यात् केवलश्चावधारणे' इति विश्वः। [महिमा केनावगम्यते ?] न केनापीत्यर्थः। कुतः ?—मनुष्याज्जन्म यस्य सः [मनुष्यजन्मा अपि भवान्] "अवर्ज्यो हि बहुव्रीहिर्व्यधिकरणो जन्माद्युत्तरपदः" इति वामनः। [भवच्छेदकरैः] संसारनिवर्त्तकैः [गुणैः] ज्ञानादिभिः [सुरासुरान्] सुरासुरविरोधस्य कार्योपाधिकत्वेनाग्राश्वतिकत्वात् "येषाञ्च विरोधः शाश्वतिकः" (२।४।९ पा०) इति न द्वन्द्वैकवद्भाव इत्याहुः। [अधः करोति]। "ग्रैषि प्रथमः" (१।४।१०८ पा०) इति प्रथमपुरुषः। भवच्छब्दस्य युष्मदस्मदन्यत्वेन ग्रैषत्वादिति। मानुष एव ते महिमा दुरवगाहः, अमानुषस्तु किम् ? इति तात्पर्य्यार्थः। द्वितीयार्द्धेऽसकृद्व्याजनावृत्त्या छेकानुप्रासः ॥ ३५ ॥

लघूकरिष्यन्निति।—[त्वम्, अतिभारभङ्गुराम्] अतिभारेण ऊर्जेन

---

* "अनन्यगुर्व्याः" इति पाठान्तरम्। † "भवोच्छिदकरैः" इति पाठान्तरम्।

उदूढलोकत्रितयेन साम्प्रतं
गुरुर्धरित्री क्रियतेतरां त्वया ॥ ३६ ॥
निजौजसोज्जासयितुं जगद्द्रुहा-
मुपाजिहीथा न महीतलं यदि ।
समाहितैरप्यनिरूपितस्ततः
पदं दृशः स्याः कथमीश ! मादृशाम् ? ॥३७॥

स्वरूपेण भङ्गुरां स्वयं भज्यमानाम्। "भञ्जभासमिदो घुरच्" (३।२।१६१ पा०) इति घुरच्प्रत्ययः। "भङ्गुरः कर्मकर्त्तरि" इति वामनः। [अमूं] भुवमित्यर्थः। [लघूकरिष्यन्] निर्भारां करिष्यन् [किल]। "क्रुञ्वस्तियोगे" (५।४।५० पा०) इत्यादिना अभूततद्भावे च्विः, "च्वौच" (७।४।२६ पा०) इति दीर्घः। [त्रिदिवात्] तृतीया द्यौस्त्रिदिवः स्वर्गस्तस्मात्। वृत्तिविषये सङ्ख्याशब्दस्य पूरणार्थत्वं त्रिभागादिवत्। * [अवातरः] अवतीर्णोऽसि। [साम्प्रतं] सम्प्रति। [उदूढलोकत्रितयेन] कृत्वाविति शेषः। [त्वया धरित्री, गुरुः] पूज्या भारवती च [क्रियतेतराम्] अतिशयेन क्रियते। "तिङश्च" (५।३।५६ पा०) इति तरप्। "किमेत्तिङव्ययघात्—" (५।४।११ पा०) इत्यादिना आमुप्रत्ययः। लघुकर्त्ता गुरुकर्त्तेति विरोधाभासोऽलङ्कारः। 'आभासत्वे विरोधस्य विरोधाभास उच्यते' इति लक्षणात् ॥ ३६ ॥

निजेति।—[निजौजसा] स्वतेजसा [जगद्द्रुहां] जगद्द्रोहो द्रुह्यन्तीति जगद्द्रुहः कंसादयः। "सत्सूद्विष—" (३।२।६१ पा०) इत्यादिना क्विप्। तेषां [उज्जासयितुं] तान् हिंसितुमित्यर्थः, "जासिनिप्रहण—" (२।३।५६ पा०) इत्यादिना कर्मणि शेषे षष्ठी। "जसु हिंसायाम्" इति चुरादिः। [महीतलं नोपाजिहीथाः यदि] नाव-

---

* यद्वा,—त्वयी ब्रह्मविष्णुरुद्राः दीव्यन्ति अत्र इति घञर्थे कविधानम्।

उपप्लुतं पातुमदो मदोद्धतै-
स्त्वमेव विश्वम्भर! विश्वमीशिषे।
ऋते रवेः क्षालयितुं क्षमेत कः
क्षपातमस्काण्डमलीमसं नभः? ॥ ३८ ॥

तरेश्चेत्। "ओहाङ् गतौ" लङि थासि रूपम्। * [ततः] तर्हि [समाहितैः अपि] समाधिनिष्ठैरपि। सकर्मकादप्याश्रितादिवदविवक्षिते कर्मणि कर्त्तरि क्तः; अथवा समाहितैः समाहितचित्तैरित्यर्थः। विभक्तधनेषु 'विभक्ता भ्रातरः' इतिवदुत्तरपदलोपो द्रष्टव्यः। "गम्यमानार्थस्याप्रयोग एव लोपः" इति कैयटः। [अनिरूपितः] अगृहीतस्वम् [ईश! मादृशां] चर्मचक्षुषामिति भावः। विनयोक्तिरियम्। [दृशः] दृष्टेः [पदं] गोचरः [कथं स्याः?] न कथञ्चिदित्यर्थः। तस्मात्त्वत्साक्षात्कार एवागमनप्रयोजनमिति भावः ॥ ३७ ॥

ननु कोऽयं नियमो यन्ममैवायं दुष्टनिग्रहाधिकार इत्याशङ्क्य अनन्यसाध्यत्वमेवाह, उपप्लुतमिति।—विश्वं बिभर्तीति विश्वम्भरः तत्सम्बुद्धौ, हे [विश्वम्भर!] विश्वत्रातः! "संज्ञायां भृतृवृजि—" (३।२।४६ पा०) इत्यादिना खच्प्रत्ययः, "अरुर्द्विषत्—" (६।३।६७ पा०) इत्यादिना मुमागमः। [मदोद्धतैः] कंसादिभिः [उपप्लुतं] पीड़ितम् [अदः विश्वं पातुं त्वमेव, ईशिषे] शक्तोऽसि, विश्वम्भरत्वादिति भावः। "ईश ऐश्वर्य्ये" लटि थासि रूपम्। † अत्र वैधर्म्येण

---

* "उपाजिह्रीथाः" इति क्रियापदस्य लङि थासि रूपमपेक्ष्य आङ्पूर्वकस्य हाङ् धातोः लिङि थासि रूपमेव साधुतया प्रतिभाति, यदिशब्दयोगेन लिङ एव औचित्यात्।

† अत्र "लिटि थासि रूपम्" इति तु क्वचित् प्रामादिकः पाठः; लिटि तु तादृशविभक्तिस्वरूपाभावात्, तत्र "थास्" इति विभक्तिः दृश्यते, तस्याः से आदेशे तु ईशाच्चक्षुषि इत्येवं पदं भवति।

करोति कंसादिमहीभृतां बधा-
ज्जनो मृगाणामिव यत्तव * स्तवम् ।
हरे ! † हिरण्याक्षपुरःसरासुर-
द्विषद्विषः प्रत्युत सा तिरस्क्रिया ॥ ३९ ॥

दृष्टान्तमाह,—[क्षपातमस्काण्डमलीमसं] क्षपायास्तमस्काण्डैस्तमोवर्गैः। 'काण्डोऽस्त्री दण्डबाणार्ववर्गावसरवारिषु' इत्यमरः। "कस्कादिषु च" (८।३।४८ पा०) इति विसर्जनीयस्य सत्वम्। मलीमसं मलिनम्। 'मलीमसं तु मलिनं कज्जरं मलदूषितम्' इत्यमरः। "ज्योत्स्नातमिस्रा—" (५।२।११४ पा०) इत्यादिना मत्वर्थीयो निपातः। [नभः क्षालयितुं, रवेः ऋते] रविं विना। "अन्यारादितरर्त्ते—" (२।३।२९ पा०) इति पञ्चमी। [कः क्षमेत] शक्नुयात् ? न कोऽपीत्यर्थः। अत्र वाक्यद्वये समानधर्मस्यैकस्येश्लिष्टे क्षमेतेति शब्दद्वयेन वस्तुभावेन निर्देशात् तत्रापि व्यतिरेकमुखत्वाद्वैधर्म्येण प्रतिवस्तूपमाऽलङ्कारः। तदुक्तमलङ्कारसर्वस्वे,—"वाक्यार्थगतत्वेन सामान्यस्य वाक्यद्वये पृथङ्निर्देशे प्रतिवस्तूपमा" इति ॥ ३८ ॥

करोतीति।—किञ्च, [जनो मृगाणामिव कंसादिमहीभृतां बधात्] हेतोः [स्तवं] स्तोत्रम्। 'स्तवः स्तोत्रं स्तुतिर्नुतिः' इत्यमरः। [करोति] इति [यत्]। हे [हरे !] हे कृष्ण ! हे सिंहेति च गम्यते। [सा] स्तुतिक्रिया [हिरण्याक्षपुरःसरासुरद्विषद्विषः] हिरण्याक्षपुरःसराः हिरण्याक्षप्रभृतयो ये असुरास्त एव द्विषास्तेषां द्विषः, हन्तुरित्यर्थः। तस्य [तव, प्रत्युत] वैपरीत्येन, 'प्रत्युतेत्युक्तवैपरीत्ये' इति गणव्याख्यानात्। [तिरस्क्रिया] अवमानः। यदिति सामान्ये नपुंसकम्। सेति विधेयलिङ्गम्। गजघातिनः सिंहस्य मृगवधवर्णनमिव महासुरहन्तुस्तव कंसादिक्षुद्रनृपवधवर्णनं तिरस्कार एव इत्यर्थः। अत्र असुरद्विषानामिति हरिरेव हरिरिति श्लिष्टपरम्परितरूपकं मृगाणामित्यपमयाऽङ्गाङ्गिभावेन सङ्कीर्यते ॥ ३९ ॥

---

* "यस्तव" इति वा पाठः। † "हरेः" इति वा पाठः।

प्रवृत्त एव स्वयमुज्झितश्रमः
क्रमेण पेष्टुं भुवनद्विषामसि ।
तथाऽपि वाचालतया युनक्ति मां
मिथस्त्वदाभाषणलोलुपं मनः ॥ ४० ॥
तदिन्द्रसन्दिष्टमुपेन्द्र ! यद्वचः
क्षणं मया विश्वजनीनमुच्यते ।
समस्तकार्य्येषु गतेन धुर्य्यता-
महिद्विषस्तद्भवता निशम्यताम् ॥ ४१ ॥

एवं स्तुत्या देवमभिमुखीकृत्यागमनप्रयोजनं वक्तुमुपोद्घातयति, प्रवृत्त इति ।—त्वम्, [उज्झितश्रमः] त्यक्तश्रमः सन् [क्रमेण, भुवनद्विषां] भुवनानि द्विषन्तीति भुवनद्विषः दृष्टास्तेषां [पेष्टुं] तान् हिंसितुमित्यर्थः। "जासिनिप्रहण—" (२।३।५६ पा०) इत्यादिना कर्मणि शेषे षष्ठी। [स्वयम्] अपरप्रेरित [एव प्रवृत्तोऽसि]। एवं तर्हि पिष्टपेषणं किमिति चेत् तत्राह,—[तथाऽपि] स्वतः प्रवृत्तत्वेऽपि [मिथः] रहसि [त्वदाभाषणलोलुपं] त्वदाभाषणे त्वया सह संलापे लोलुपं लुब्धम् 'लुब्धोऽभिलाषुकस्तृष्णक् समौ लोलुपलोलुभौ' इत्यमरः। [मनो मां वाचालतया] सह [युनक्ति] वाचालं करोतीत्यर्थः। कुत्सिताः वाचो बह्व्योऽस्य सन्तीति वाचालः। "आलजाटचौ बहुभाषिणि" (५।२।१२५ पा०) इत्यालच्। 'स्याज्जल्पाकस्तु वाचालो वाचाटो बहुगर्ह्यवाक्' इत्यमरः ॥ ४० ॥

अथ स्ववाक्यश्रवणं सहेतुकं प्रार्थयते, तदिति ।—[तत्] तस्मादिन्द्रमुपगतः उपेन्द्रः इन्द्रावरजः तत्सम्बोधने, हे [उपेन्द्र !] अत एव [इन्द्रसन्दिष्टं] श्रोतव्यमिति भावः। किञ्च, विश्वस्मै जनाय हितं [विश्वजनीनम्]। "आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात् खः" (५।१।९

अभूदभूमिः प्रतिपक्षजन्मनां
भियां तनूजस्तपनद्युतिर्दितेः ।
यमिन्द्रशब्दार्थनिसूदनं हरे-
र्हिरण्यपूर्वं कशिपुं प्रचक्षते ॥ ४२ ॥

पा०) इति खः । [यद्वचः, क्षणं] न तु चिरं, [मयोच्यते, तद्] वचः [अहिद्विषः] वृत्रघ्नः । 'सर्पे वृत्रासुरेऽप्यहिः' इति वैजयन्ती । [समस्त-कार्य्येषु, धुर्य्यतां] धुरन्धरत्वं [गतेन] अतोऽपि [भवता निशम्यताम्] । प्रार्थनायां लोट् । धुरं वहतीति धुर्य्यः । "धुरो यड्ढौ" (४।४।७७पा०) इति यत्प्रत्ययः । स्फुटमत्र पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ४१ ॥

अथ शिशुपालो हन्तव्य इति वक्तुं तस्यावश्यबध्यत्वेऽनन्यबध्यत्व-ज्ञापनोपयिकतया औद्धत्यप्रकटनार्थं जन्मान्तरवृत्तान्तं तावदुद्घाटयति, अभूदिति ।—[प्रतिपक्षजन्मनां] प्रतिपक्षाच्छत्रोः जन्म यासां तासां [भियाम्, अभूमिः] अविषयः, निर्भीक इत्यर्थः । [तपनद्युतिः] सूर्य्य-प्रतापः [दितेस्तनूजः] दैत्यः [अभूत्] । कोऽसावत आह,—[हरेः] इन्द्रस्य [इन्द्रशब्दार्थनिसूदनम्] इन्दतीति इन्द्रः । "इदि परमैश्वर्य्ये, ऋज्रेन्द्र—" (उ० पा० २।२८ सू०) इत्यादिना रन्प्रत्ययान्तः औणादिकनिपातः । तस्य इन्द्र इति शब्दस्येन्द्र इति संज्ञापदस्य योऽर्थः परमैश्वर्य्यलक्षणः तस्य निसूदनं निवर्त्तकम् । कर्त्तरि ल्युट् । हरेरैश्वर्य्यनिहन्तारमित्यर्थः । [यं] दैत्यं [हिरण्यपूर्वं कशिपुं] कशिपुशब्दं [प्रचक्षते] हिरण्य-कशिपुमाहुरित्यर्थः । अत्र हिरण्यशब्दपूर्वकत्वं कशिपुशब्दस्यैव, न तु संज्ञिनस्तदर्थस्येति, शब्दपरस्य कशिपुशब्दस्यार्थगतत्वेनाप्रयोज्यस्य प्रयो-गादवाच्यवचनाख्यार्थदोषमाहुः । "यदेवावाच्यवचनमवाच्यवचनं हि तत्" इति समाधानम् । एवंविधविषये शब्दपरेणार्थलक्षणेति कथञ्चित् सम्पाद्यमित्युक्तमस्माभिः, "देवपूर्वं गिरिं ते" * इति । 'धनुरुपपदमस्मै

---

* मेघदूते पूर्वमेघे ४२ श्लोकः ।

समत्सरेणासुर इत्युपेयुषा
चिराय नाम्नः प्रथमाभिधेयताम्।
भयस्य पूर्वावतरस्तरस्विना
मनस्सु येन द्युसदां न्यधीयत ॥ ४३ ॥

वेदमभ्यादिदेश' * इत्येतदुव्याख्यानावसरे सञ्जीवन्यां घण्टापथे च, विशेषश्चात्र,—यं दैत्यमुद्दिश्य हिरण्यपूर्वं कशिपुं प्रचक्षते संज्ञात्वेन प्रयुञ्जते † ॥ ४२ ॥

समत्सरेणेति।—[समत्सरेण] अन्यशुभद्वेषसहितेन। 'मत्सरोऽन्यशुभद्वेषे' इत्यमरः। असतीत्यसुरः "असेरुरन्" (उ० पा० १।४३ सू०) [असुर इति नाम्नः, चिराय] चिरकालेन। 'चिराय चिररात्राय चिरस्याद्याश्चिरार्थकाः' इत्यमरः। [प्रथमाभिधेयतामुपेयुषा] अन्वर्थतया मुख्यार्थतां गतेन [तरस्विना] बलवता। 'तरसी बलरंहसी' इति विश्वः। [येन] हिरण्यकशिपुना, दिवि सीदन्तीति तेषां [द्युसदां] देवानां, [मनस्सु भयस्य, पूर्वावतरः] प्रथमप्रवेशः। "ऋदोरप्" (३।३।५७ पा०) इत्यप्। [न्यधीयत] निहितः। धातोः कर्म्मणि लङ्। अस्मादेव देवानां प्रथमं भयस्योत्पत्तिरभूदित्यर्थः ॥ ४३ ॥

---

* किरातार्जुनीये अष्टादशसर्गे ४१ श्लोकः।

† अत्रेदमाकूतम ; तथा हि,—हिरण्योपपदपूर्वकत्वं हि कशिपुशब्दस्य न तु तत्पदोपस्थाप्यासुरविशेषरूपार्थस्य हिरण्यपूर्वकत्वस्य शब्दगतत्वात् न तस्य विवक्षितार्थप्रत्यायकत्वं, तथा च एतेन हिरण्यपूर्वककशिपुशब्देन न प्रत्येतव्यार्थलाभः सम्भवति ; अत एव तथाविधशब्दस्य अभीप्सितार्थबोधाचमत्वेन नव्यमते अवाचकत्वदोषावसरः इत्याशेपः ; तदुद्धारस्तु लक्षणामाश्रित्यैव करणीय इति ; तथा हि, हिरण्यशब्दविशेषितेन कशिपुशब्देन हरेः परमैश्वर्यनिवर्त्तनयोग्यः हिरण्यकशिपुः दितिसुत एवात्र लक्ष्यार्थः अध्यवसितः, परन्तु रूढिप्रयोजनाद्यभावादेवैतस्य सम्प्रत्ययतया टीकाकृता कथञ्चित् इत्युक्त्या अस्वरसः सूचित इति बोध्यम्।

दिशामधीशांश्चतुरो यतः सुरा-
नपास्य तं रागहृताः सिषेविरे ।
अवापुरारभ्य ततश्चला इति
प्रवादमुच्चैरयशस्करं श्रियः ॥ ४४ ॥
पुराणि दुर्गाणि निशातमायुधं
बलानि शूराणि घनाश्च कञ्चुकाः ।
स्वरूपशोभैकफलानि * नाकिनां
गणैर्यमाशङ्क्य तदादि चक्रिरे ॥ ४५ ॥

दिशामिति ।—[श्रियः] सम्पदः [यतः] यदेत्यर्थः [दिशामधीशान्] दिक्पतीनपि [चतुरः, सुरान्] इन्द्रवरुणयमकुबेरान् [अपास्य] त्यक्त्वा [तं] हिरण्यकशिपुं [रागहृताः] अनुरागाकृष्टाः सत्यः, न तु बलादिति भावः । [सिषेविरे] । यतो वीरप्रियाः श्रियः इति भावः । [ततः आरभ्य] तदाप्रभृति अयशः करोतीति [अयश्स्करं] दुष्कीर्तिहेतुमित्यर्थः । "कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु" (३।२।२० पा०) इति टप्रत्ययः । "अतः कृकमि—" (८।३।४६ पा०) इत्यादिना विसर्जनीयस्य सत्वम् । [उच्चैः] प्रचुरं [चलाः] अस्थिराः [इति, प्रवादं] जनापवादम् [अवापुः] । दिगीशानामपि सर्वस्वहारित्वात् तदौद्धत्यस्य प्राक्त्यमिति भावः ॥ ४४ ॥ †

पुराणीति ।—[च] किञ्च, [नाकिनां] सुराणां [गणैः, यं] हिरण्यकशिपुम् [आशङ्क्य] बाधकत्वेनोत्प्रेक्ष्य स कालः आदिर्यस्मिंस्तत् [तदादि] तदाप्रभृति [स्वरूपशोभैकफलानि] स्वरूपशोभैवैकं

---

* "स्वरूपशोभैकगुणानि" इति पाठान्तरम् ।

† असम्बन्धे सम्बन्धरूपा अतिशयोक्तिः ।

स सञ्चरिष्णुर्भुवनान्तरेषु यां
यदृच्छयाऽश्रिश्रियदाश्रयः श्रियः *।
अकारि तस्यै मुकुटोपलस्खलत्-
करैस्त्रिसन्ध्यं त्रिदशैर्दिशे नमः ॥ ४६ ॥

फलं मुख्यं प्रयोजनं येषु, तेषां सुरादीनामित्यर्थः, तानि तथोक्तानि। प्रागीदृगसाध्यश्नत्वोरभावादिति भावः। "नपुंसकमनपुंसकेन—" (१।२।६९ पा०) इत्यादिना नपुंसकशेषः। [पुराणि, दुर्गाणि] प्राकारपरिखादिना अगम्यानि [चक्रिरे]। "सुदुरोरधिकरणे" (वा०) इति गमेर्डः। [आयुधं, निशातं] निशितं "चक्रे" इति विभक्तिविपरिणामेनान्वयः। 'शो तनूकरणे' इति धातोः क्तः, "शाछोरन्यतरस्याम्" (७।४।४१ पा०) इति इत्वविकल्पात् पक्षे आत्त्वम्। [बलानि] सैन्यानि [शूराणि] शौर्य्यवन्ति चक्रिरे सम्पादितानि। [कञ्चुकाः] वारबाणाः, लोहवर्माणीत्यर्थः, 'कञ्चुको वारबाणोऽस्त्री' इत्यमरः। [घनाः] दुर्भेदाः चक्रिरे। इत्थं नित्यसन्नद्धा जाग्रति स्मेत्यर्थः ॥ ४५ ॥ †

स इति।—अन्येषु भुवनेषु [भुवनान्तरेषु] "सुप्सुपा" इति समासः। [सञ्चरिष्णुः] सञ्चरणशीलः। "अलङ्कृञ्—" (३।२।१३६ पा०) इत्यादिना चरेरिष्णुच्। [श्रियः] लक्ष्म्याः [आश्रयः, सः] हिरण्यकशिपुः। [यदृच्छया] स्वैरवृत्त्या। 'यदृच्छा स्वैरवृत्तिः' इत्यमरः। [यां] दिशम्, [अश्रिश्रियत्] अगमत्। श्रयतेर्लुङ् "णिश्रि—" (३।१।४८ पा०) इत्यादिना चङि द्विर्भावः इयङादेशः। [मुकुटोपलस्खलत्करैः] मुकुटोपलेषु मौलिरत्नेषु स्खलन्तः कराः येषां तैः,

---

* "श्रियम्" इति वा पाठः।

† अत्र हि "पुराणि दुर्गाणि" इत्यादि वाक्यानां तदादीति हेतोः वाक्यगतत्वात् काव्यलिङ्गमलङ्कारः।

सटाच्छटाभिन्नघनेन बिभ्रता
नृसिंह ! सैंहीमतनुं तनुं त्वया ।
स मुग्धकान्तास्तनसङ्गभङ्गुरै-
रुरोविदारं प्रतिचस्करे नखैः ॥ ४७ ॥

शिरसि बद्धाञ्जलिभिरित्यर्थः । 'उपलः प्रस्तरे रत्ने' इति विश्वः । तिस्रो दशा बाल्यकौमारयौवनानि, जन्मसत्ताबृद्धयो वा यैषां तैः [त्रिदशैः] देवैः ; यद्वा,—त्रिर्दश परिमाणमेषाम् इति "बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणात्" (५।४।७३ पा०) इति समासान्तः डच् । तिसृः सन्ध्याः समाहृताः [त्रिसन्ध्यम्] । "तद्धितार्थोत्तरपद—" (२।१ ५१ पा०) इत्यादिना समाहारे द्विगुः । 'द्विगुरेकवचनम्' (२।४।१ पा०) वा टाबन्त इति पक्षे नपुंसकत्वम्, "अत्यन्तसंयोगे च" (२।१।२८ पा०) इति द्वितीया । [तस्यै दिशे] । "नमःस्वस्ति—" (२।३।१६ पा०) इत्यादिना चतुर्थी । [नमः] नमस्कारः [अकारि] कृतम् । कृञः कर्मणि लुङ् । "चिण् भावकर्मणोः" (३।१।६६ पा०) इति चिण् । सन्ध्यावन्दनेऽपि दिङ्नियमं परित्यज्य तदागमनभयात् तस्यै दिशे नमस्कारः कृत इति भावः ॥ ४६ ॥ *

अथ सोऽपि त्वयैव हत इत्याह, सटाच्छटेति ।—हे [नृसिंह !] ना सिंह इव इति उपमितसमासः । ना चासौ सिंहश्चेत्यपि प्रस्तावात् । सिंहस्येमां [सैंहीं, तनुं] कायं [बिभ्रता] नृसिंहावतारभाजेत्यर्थः । किम्भूताम् ?—[अतनुं] विस्तीर्णाम् । अत एव [सटाच्छटाभिन्नघनेन] सटाच्छटाभिः केशरसमूहैः, भिन्ना घना मेघा येन । अभ्रङ्लिहविग्रहत्वादिति भावः । "सटा जटाकेशरयोः" इति, "तनुः काये कृशेऽल्पे च" इति च विश्वः । [त्वया, सः] दैत्यः [मुग्धकान्तास्तनसङ्गभङ्गुरैः] मुग्धो नवौ, 'मुग्धः सौम्ये नवे मूढ़े' इति वैजयन्ती । यौ कान्ता-

---

* अत्र "अयः स्थियः" इति, "दशैर्दिशे" इति च कैकानुप्रासयोः संसृष्टिः ।

विनोदमिच्छन्नथ दर्पजन्मनो
रणेन कण्डूास्खिदशैः समं पुनः।
स रावणो नाम निकामभीषणो *
बभूव रक्षः क्षतरक्षणं दिवः॥ ४८॥

स्तनौ तयोः सङ्गेनापि भङ्गुरैः कुटिलैः [नखैः, उरोविदारम्] उरो विदार्य्य। "परिक्लिश्यमाने च" (३।४।५५ पा०) इति णमुल्प्रत्ययः। [प्रतिचस्करे] कृतः। किरतेः कर्मणि लिट् "ऋच्छत्यृताम्" (७।४।११ पा०) इति गुणः, "हिंसायां प्रतेश्च" (६।१।१४१ पा०) इति सुड़ागमः। वज्रकठिनोऽपि नखैर्विदारित इति वाङ्मनसयोरगोचर-महिम्नस्ते किमसाध्यमिति भावः॥ ४७॥ +

अथास्य जन्मान्तरचेष्टितान्याचष्टे, विनोदमिति।—[अथ, सः] हिरण्यकशिपुः [पुनः] भूयोऽपि [त्रिदशैः, समं] सह। 'साकं सार्द्धं समं सह' इत्यमरः। [रणेन, दर्पजन्मनः] दर्पादन्तःसाराज्जन्म यस्यास्तस्याः [कण्डूाः] भुजकण्डूतेः [विनोदम्] अपनोदम् [इच्छन्]। प्राग्भवनखक्षतेस्तदपनोदाभावादित्यर्थः। [दिवः] स्वर्गस्य। [क्षत-रक्षणं] क्षतं नष्टं, नाशितं वा, रक्षणं रक्षा यस्मात् येन वा तत्। क्षतयुरक्षणमित्यर्थः। सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः। अनेन देव-

---

* अत्र "निकामभीषणम्" इति पाठस्तु प्रामादिकः, विभेतेः णिचि कर्त्तरि ल्युप्रत्यये कृते तस्य नियतपुंलिङ्गता आपद्येत; तथा हि अमरः लिङ्गादिसङ्ग्रहवर्गे पुंलिङ्गाधिकारे,—"ल्युः कर्त्तरीमनिज्भावे" इति, अत एवास्माभिः पुंलिङ्गान्तत्वेन व्याख्यातम; तथा च, "निकामभीषणः" इति तु "रावणः" इत्यस्यैव विशेषणमिति ज्ञेयम।

+ अत्र स्तनसङ्गभङ्गुराणां नखानामतीव कोमलत्वेन, तैः शिलाकल्पोरःस्थलस्य विदारणस्य कर्त्तुमशक्यत्वात्, आपाततः विरोधात्, विरोधाभासः अलङ्कारः; पर्य्यव-साने तु, भगवतः अनन्तमहिमयोगात्, कठिनेषु काठिन्यस्य कोमलेषु च कोमलताया: स्वतःसिद्धत्वात् तत्परिहार इति।

प्रभुर्बुभूषुर्भुवनत्रयस्य यः
शिरोऽतिरागादृशमं चिकर्त्तिषुः ।
अतर्कयद्विघ्नमिवेष्टसाहसः
प्रसादमिच्छासदृशं पिनाकिनः ॥ ४९ ॥

सर्वस्यापहारित्वमुक्तम् । [निकामभीषणः] भीषयते इति भीषणः । नन्द्यादित्वात् ल्युः । "भियो हेतुभये षुक्" (७।३।४० पा०) इति षुक् । निकामं भीषणः । "सुप्सुपा" (२।१।४ पा०) इति समासः । [रावणो नाम] रावण इति प्रसिद्धं [रक्षो बभूव] राक्षसयोनौ जात इत्यर्थः । विश्रवसोऽपत्यं पुमान् रावण इति विग्रहः । "तस्यापत्यम्" (४।१।९२ पा०) इत्यणि कृते "विश्रवसो विश्रवणरवणौ" इति प्रकृतेः रवणादेशः । पौराणिकास्तु रावयतीति व्युत्पादयन्ति ; तदुक्तमुत्तरकाण्डे,—"यस्माल्लोकत्रयं चैतद् राविंतं भयमागतम् । तस्मात् त्वं रावणो नाम नाम्ना वीरो भविष्यसि ॥' इति । रौतेर्ण्यन्तात् कर्त्तरि ल्युट् । रावणरक्षसोर्नियतलिङ्गत्वाद्विशेषणविशेष्यभावेऽपि स्वलिङ्गता ॥ ४८ ॥

अथास्यौद्धत्यमष्टादशश्लोकैराचष्टे, प्रभुरिति ।—[यः] रावणः [भुवनत्रयस्य, प्रभुः] स्वामी [बुभूषुः] भवितुमिच्छुः । भुवः सन्नन्तादुप्रत्ययः । [अतिरागात्] उत्साहात्, न तु फलविलम्बननिर्वेदाद्रिति भावः । [दशमं शिरः, चिकर्त्तिषुः] कर्त्तितुं छेत्तुमिच्छुः । "कृती छेदने" इति धातोः सन्नन्तादुप्रत्ययः । [इष्टसाहसः] प्रियसाहसः अत एव [इच्छासदृशम्] इच्छानुरूपं [पिनाकिनः, प्रसादं] वरं [विघ्नमिव, अतर्कयत्] उत्प्रेक्षितवान्, इति परमसाहसिकत्वोक्तिः । इत आरभ्य श्लोकषट्केऽपि यच्छब्दस्य "स रावणो नाम रक्षो बभूव" इति पूर्वेणान्वयः । रङ्गराजस्तु 'न चक्रमस्याक्रमताधिकन्धरम्' इति उपरिष्टादन्वय इत्याह ; तदसत्,—"गुणानाञ्च परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वात् स्यात्" * इति न्यायादारुण्यादिवत् प्रत्येकं प्रधानान्वयिनां

---

* मीमांसादर्शने ३अध्या० १पा० २२सू० ।

समुत्क्षिपन् यः पृथिवीभृतां वरं
वरप्रदानस्य चकार शूलिनः।
त्रसत्तुषाराद्रिसुतासस्म्भ्रम-
स्वयङ्ग्रहाश्लेषसुखेन निष्क्रयम् ॥ ५० ॥
पुरीमवस्कन्द लुनीहि नन्दनं
मुषाण रत्नानि हरामराङ्गनाः।

मिथः सम्बन्धायोगादित्यलं शाखाचङ्क्रमणेन। "पुरा किल रावणः काम्ये कर्मणि पशुपतिप्रीणनाय नव शिरांसि अग्नौ हुत्वा दशमारभ्य सन्तुष्टात् तस्मात् त्रैलोक्याधिपत्यं वव्रे" इति पौराणिकी कथाऽत्रानुसन्धेया ॥ ४९ ॥

अथ कैलासोत्क्षेपणवृत्तान्तमाह, समुत्क्षिपन्निति।—[यः] रावणः [पृथिवीभृतां] पर्वतानां [वरं] श्रेष्ठं कैलासं [समुत्क्षिपन् [दर्पादिति शेषः। [शूलिनो वरप्रदानस्य] पूर्वोक्तस्य। [त्रसत्तुषाराद्रिसुतासस्म्भ्रमस्वयङ्ग्रहाश्लेषसुखेन] त्रसन्त्याः शैलचलनेन बिभ्यत्याः तुषाराद्रिसुतायाः पार्वत्याः ससम्भ्रमो यः स्वयङ्ग्रहः प्रियग्राहं विना कण्ठग्रहणम्, सुषुपा * इति समासः। तेन आश्लेषः सम्श्लेषणं तेन यत् सुखं तेन। त्रैलोक्याधिपत्यसुखादुत्कृष्टेनेति भावः। [निष्क्रयं] प्रत्युपकारनिर्गतिं [चकार]। 'निष्क्रयो बुद्धियोगे स्यात् सामर्थ्ये निर्गतावपि' इति वैजयन्ती; यद्वा,—निष्क्रयं चकार क्रयेण व्यवहारेण याच्ञादोषदैन्यं ममार्जेत्यर्थः। अत्र सुखवरदानयोर्विनिमयात् परिवृत्तिरलङ्कारः ॥ ५० ॥

पुरीमिति।—[यः, बली] बलवान् रावणः [नमुचिद्विषा] इन्द्रेण सहेत्यर्थः, [विरुद्ध्य] विरुध्य [पुरीम्] अमरावतीम् [अवस्कन्द] अवरुरोध। [नन्दनम्] इन्द्रवनम्। 'नन्दनं वनम्' इत्यमरः। [लुनीहि] चिच्छेद। "ई हल्यघोः" (६।४।११३ पा०) इतीकारः।

---

* "सह सुपा" (२।१।४ पा०) इति सूत्रम्।

विगृह्य चक्रे नमुचिद्विषा बली
य इत्थमस्वास्थ्यमहर्दिवन्दिवः ॥ ५१ ॥
सलीलयातानि न भर्त्तुरभ्रमो-
र्न चित्रमुच्चैःश्रवसः पदक्रमम् ।
अनुद्रुतः संयति येन केवलं
बलस्य शत्रुः प्रशशंस शीघ्रताम् ॥ ५२ ॥

[रत्नानि] श्रेष्ठवस्तूनि मणीन् वा, 'रत्नं श्रेष्ठे मणावपि' इति विश्वः । [सुषाण] सुमोष । सुष स्तेये "हलः श्नः शानज्झौ" (३।१।८३ पा०) इति श्नः शानजादेशः । [अमराङ्गनाः, हर] जहार । सर्वत्र पौनः-पुन्येनेत्यर्थः । [इत्थम्] अनेन प्रकारेण अहनि च दिवा च [अह-र्दिवम्] अहन्यहनीत्यर्थः । "अचतुर—" (५।४।७७ पा०) इत्यादिना सप्तम्यर्थवृत्तौ इन्दे समासान्तो निपातः । [दिवः] स्वर्गस्य [अस्वा-स्थ्याम्] उपद्रवं [चक्रे] । अवावस्कन्देत्यादौ "क्रियासमभिहारे लोट् लोटो हिस्वौ वा च तध्वमोः" (३।४।२ पा०) इत्यनुवृत्तौ, "समुच्चये-ऽन्यतरस्याम्" (३।४।३ पा०) इति विकल्पेन कालसामान्ये लोट् । तस्य यथोपन्यस्तं सर्वादिशो हिस्वौ च, प्रकरणादिना त्वर्थविशेषा-वसानम् । "अतो हेः" (६।४।१०५ पा०) इति यथायोग्यं हिलुक् । पौनःपुन्यं भृशार्थो वा क्रियासमभिहारः । अवस्कन्दनादिक्रिया-विशेषाणां ससुच्चयः क्रियासमभिहारः, तत्सामान्यस्य करोतेः । "समु-च्चये सामान्यवचनस्य" (३।४।५ पा०) इत्यनुप्रयोगश्चक्रे इति, अत्र तिङ्वैचित्र्यात्सौभ्रब्दाख्यो गुणः । 'सुपां तिङां परावृत्तिः सौभ्रब्दमिति कौर्त्यते' इति लक्षणात् । समुच्चयश्चालङ्कारः * ॥ ५१ ॥

सलीलेति ।—[संयति] युद्धे । 'समुदायः स्त्रियां संयत्समित्या-जिसमिदृयुधः' इत्यमरः । [येन] रावणेन [अनुद्रुतः] अनुधावितः

---

* अनेकक्रियाकर्त्रैक्यादीपकञ्च ।

अशक्नुवन् सोढुमधीरलोचनः
सहस्ररश्मेरिव यस्य दर्शनम् ।
प्रविश्य हैमाद्रिगुहागृहान्तरं
निनाय बिभ्यद्दिवसानि कौशिकः ॥ ५३ ॥
बृहच्छिलानिष्ठुरकण्ठघट्टना-
द्विकीर्णलोलाग्निकणं सुरद्विषः ।

[बलस्य शत्रुः] इन्द्रः [अभ्रमोर्भर्त्तुः] ऐरावतस्य [सलीलयातानि] सभङ्गीकगमनानि [न प्रशशंस] तथा [उच्चैःश्रवसः] खाश्वस्य [चित्रं] नानाविधं [पदक्रमं] पादविन्यासम् । अर्ड्डपुलायितादिगतिविशेषमित्यर्थः । [न] प्रशशंस किन्तु [केवलं, शीघ्रतां] शीघ्रगामित्वमेव प्रशशंस । अन्यथा शीघ्रं मामास्कन्द्य ग्रहीष्यतीति भयादिति भावः * ॥ ५२ ॥

अशक्नुवन्निति ।—[अधीरलोचनः] अस्थिरदृष्टिः [कौशिकः] महेन्द्रः उलूकश्च । 'महेन्द्रगृध्रगुलूकव्यालग्राहिषु कौशिकः' इत्यमरः । [सहस्ररश्मेः] सूर्य्यस्य [इव, यस्य] रावणस्य विक्रमकर्मणः [दर्शनं सोढुमशक्नुवन् हैमाद्रिगुहागृहान्तरं] हैमाद्रेर्गुहैव गृहं तस्यान्तरं [प्रविश्य, बिभ्यत्] तत्रापि वेपमान एव । बिभेतेः शतरि "नाभ्यस्ताच्छतुः (७।१।७८ पा०) इति नुमभावः । [दिवसानि] वासराणि [निनाय] 'वा तु क्लीवे दिवसवासरौ' इत्यमरः । यथा पेचकः सूर्य्योदये भीतः सन् तिष्ठति, तथा तदुदये सोऽपीति भावः । कौशिक इत्यभिधायाः प्रस्ततैकगोचरत्वेनोभयश्लेषेऽपि विशेषश्लेषासम्भवात् उलूकविषयशब्दशक्तिमूलो ध्वनिः । सहस्ररश्मेरिवेत्युपमाननिर्वाहकत्वात् वाच्यसिद्ध्याङ्गम् † ॥ ५३ ॥

बृहच्छिलेति ।—[बृहच्छिलानिष्ठुरकण्ठघट्टनात्] बृहति शिलायामिव

* अत्रापि अनेकक्रियाकर्त्रैक्याद्दीपकमलङ्कारः ।
† अत्र भयानकरसस्य उत्तमपात्रगतत्वेनाभासत्वम् ।

जगत्प्रभोरप्रसहिष्णु वैष्णवं
न चक्रमस्याक्रमताधिकन्धरम् ॥ ५४ ॥
विभिन्नशङ्खः कलुषीभवन्मुहु-
र्मदेन दन्तीव मनुष्यधर्मणः ।
निरस्तगाम्भीर्य्यमपास्तपुष्पकं
प्रकम्पयामास न मानसं न सः ॥ ५५ ॥

निष्ठुरे कण्ठे घट्टनादभिघाताद् [विकीर्णलोलाग्निकणं] विकीर्णाः विच्छिन्नाः लोलाश्चाग्निकणाः स्फुलिङ्गाः यस्य तत्, अत एव [अप्रसहिष्णु] अनभिभावकम्। "प्रसहनमभिभवः" इति वृत्तिकारः। "अलङ्कृञ्" (३।२।१३६ पा०) इत्यादिना ष्णुच्। [वैष्णवं, चक्रं] सुदर्शनं [जगत्प्रभोः] सकललोकैकस्वामिनः [अस्य सुरद्विषः] रावणस्य, कन्धरायामधि [अधिकन्धरम्] अधिग्रीवम्। विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः, "अव्ययीभावश्च" (२।४।१८ पा०) इति नपुंसकत्वात् "क्रखो नपुंसके प्रातिपदिकस्य" (१।२।४७ पा०) इति क्रखत्वम्। 'कण्ठो गलोऽथ ग्रीवायां शिरोधिः कन्धरेत्यपि' इत्यमरः। [नाक्रमत] अप्रतिहतं न क्रमते स्म, न प्रवर्त्तते स्म, किन्तु प्रतिहतमेवेत्यर्थः। "वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः" (१।३।३८ पा०) इति वृत्तावात्मनेपदम्। "वृत्तिरप्रतिबन्धः" ॥५४॥

विभिन्नेति।—[सः] रावणः [मदेन] दर्पेण, इभदानेन च। 'मदो दर्पेभदानयोः' इति विश्वः। [दन्तीव] गज इव [विभिन्नशङ्खः] विभिन्नो विघट्टितः शङ्खो निधिभेदः, कम्बुश्च येन सः सन्। 'शङ्खो निध्यन्तरे कम्बुललाटास्थिनखेषु च' इति विश्वः। अकलुषं कलुषं क्षुब्धम्, आविलञ्च भवत् [कलुषीभवत्, निरस्तगाम्भीर्य्यम्] निरस्तं गाम्भीर्य्यमविकारित्वम्, अगाधत्वञ्च यस्य तत्। [अपास्तपुष्पकम्] अपास्तानि पुष्पाणि, पुष्पकं विमानञ्च यस्मात् तत्। पुष्पपदे वैभाषिकः कप्प्रत्ययः। मनुष्यस्येव धर्मः श्मश्रुलत्वादिर्यस्येति स्वामी। तस्य [मनुष्यधर्मणः] "धर्म्मादनिच् केवलात्" (५।४।१२४ पा०) इत्य-

रणेषु तस्य प्रहिताः प्रचेतसा
सरोषहुङ्कारपराङ्मुखीकृताः ।
प्रहर्त्तुरेवोरगराजरज्जवो
जवेन कण्ठं सभयाः प्रपेदिरे ॥ ५६ ॥
परेतभर्त्तुर्महिषोऽमुना धनु-
र्विधातुमुत्खातविषाणमण्डलः ।
हृतेऽपि भारे महतस्वपाभरा-
दुवाह दुःखेन भृशानतं शिरः ॥ ५७ ॥

निच्। [मानसं] चित्तं, तदीयं सरश्च। 'मानसं सरसि स्वान्ते' इति विश्वः। [सुहुः, न प्रकम्पयामास] न चोभयामास, इति [न], किन्तु प्रकम्पयामासैवेत्यर्थः। कुबेरस्य महामहिमतया सम्भावितापकम्पित्व-निवारणाय नञ्द्वयम् "सम्भाव्यनिषेधनिवर्त्तने नञ्द्वयम्" इति वामनः। अत्र दन्तिरावणयोः प्रकृताप्रकृतयोः श्लेषः, उपमा त्वङ्गम् ॥ ५५ ॥

रणेष्विति।—किञ्च, [रणेषु, प्रचेतसा] वरुणेन [प्रहिताः] प्रयुक्ताः उरगराजा महासर्पास्ते रज्जव इव [उरगराजरज्जवः] नागपाशा इत्यर्थः [तस्य] रावणस्य [सरोषहुङ्कारपराङ्मुखीकृताः] सरोष-हुङ्कारेण पराङ्मुखीकृताः व्यावर्त्तिताः। अत एव [सभयाः] सत्यः [जवेन] वेगेन [प्रहर्त्तुः] प्रयोक्तुः प्रचेतसः [एव कण्ठं, प्रपेदिरे] प्राप्ताः। अत्र परहिंसाप्रयुक्तस्य आयुधस्य वैपरीत्येन स्वकण्ठग्रहणादनर्थोत्पत्ति-रूपो विषमालङ्कारः, "विरुद्धकार्य्यस्योत्पत्तिर्यत्नानर्थस्य वा भवेत्" इति लक्षणात्; उपमा च ॥ ५६ ॥

परेतभर्त्तुरिति।—[अमुना] रावणेन [धनुः] शार्ङ्गं [विधातुं] निर्मातुं [उत्खातविषाणमण्डलः] उत्खातमुत्पाटितं विषाणयोः शृङ्ग्योर्मण्डलं वलयं यस्य सः [परेतभर्त्तुः] यमस्य [महिषः] वाहन-

स्पृशन् सशङ्कः समये शुचावपि
स्थितः कराग्रैरसमग्रपातिभिः ।
अघर्मघर्मोदकबिन्दुमौक्तिकै-
रलञ्चकारास्य बधूरहस्करः ॥ ५८ ॥

भूत इति भावः। [भारे] विषाणरूपे, भृजो घञ् [हृतेऽपि महतः, लघाभरात्] लघैव भरस्तस्मात्। ततोऽपि दुर्भरादिति भावः। भृञः क्रैयादिकात् "ऋदोरप्" (३।३।५७ पा०) इति अप्प्रत्ययः। [भृशानतं] भृशमत्यर्थमानतं नम्रं [शिरः दुःखेन, उवाह] वहति स्म। "असंयोगाल्लिट् कित्" (१।२।५ पा०) इति कित्त्वात् "वचिस्वपि" (६।१।१५ पा०] इत्यादिना सम्प्रसारणम्। हृतेऽपि भारे नतमिति विरोधः, तदनुप्राणिता चेयम् अवनतिहेतुत्वसाधर्म्यात् लघाभारत्वोत्प्रेक्षा ॥ ५७ ॥

स्पृशन्निति ।—अहः करोतीति [अहस्करः] सूर्य्यः। "दिवाविभानिशा" (३।२।२१ पा०) इत्यादिना टप्रत्ययः। कस्कादित्वात् सत्वम्। [शुचौ समये] ग्रीष्मकाले, अनुपहते आचारे च [स्थितोऽपि] 'शुचिः शुद्धेऽनुपहते श्रृङ्गारशाढ्योरपि। ग्रीष्मे हुतवहेऽपि स्यात्' इति विश्वः। 'समयाः श्रुपथाचारकालसिद्धान्तसंविदः' इत्यमरः। [असमग्रपातिभिः] सङ्कुचितवृत्तिभिरित्यर्थः। [कराग्रैः] कराणामंशूनां हस्तानाञ्चाग्रैः। 'बलिहस्तांशवः करः' इत्यमरः। [सशङ्कः स्पृशन्] अविश्वासभयादिति भावः। [अघर्मघर्मोदकबिन्दुमौक्तिकैः] अघर्माः अनुष्णाः * घर्मोदकबिन्दवः स्वेदोदबिन्दवः। "मन्योदन" (६।३।६० पा०) इत्यादिना विकल्पादुदकशब्दस्योदादेशाभावः। तैरेव मौक्तिकैः [अस्य बधूरलञ्चकार]। ग्रीष्मे तद्वयाप्तासक्तां ततापेत्यर्थः। अत्र प्रस्तुतसूर्य्यविशेषणमात्रसाम्यादप्रस्तुतप्रसाधकप्रतीतेः समासोक्तिरलङ्कारः, घर्मोदकबिन्दुमौक्तिकैरिति रूपकेण सङ्कीर्य्यते ॥ ५८ ॥

---

* स्वल्पातपजन्या इति भावः।

कलासमग्रेण गृहानमुञ्चता
मनस्विनीरुत्कयितुं पटीयसा ।
विलासिनस्तस्य वितन्वता रतिं
न नर्मसाचिव्यमकारि नेन्दुना ॥ ५९ ॥
विदग्धलीलोचितदन्तपत्रिका-
विधित्सया नूनमनेन मानिना ।

कलासमग्रेणेति ।—[कलासमग्रेण] कलाभिः षोड़शांशैः * शिल्पविद्याभिश्च समग्रेण सम्पूर्णेन । 'कालि शिल्पे वित्तवृद्धौ चन्द्रांशे कलने कला' इति वैजयन्ती । [गृहानमुञ्चता] सदा तदृगृहेष्वेव वसता, दण्डभयात् सेवाधर्मत्वाच्चेति भावः । [मनस्विनीः] मानिनीरुत्का उत्सुकाः कर्त्तुम् [उत्कयितुम्] 'उत्क उन्मनाः' (५।२।८० पा०) इति निपातनादुत्कशब्दात् "तत्करोति" (ग०) इति ण्यन्तात् तुमुन् । [पटीयसा] मानभेदचतुरेणेत्यर्थः । कृतः ? [रतिं वितन्वता] चन्द्रिकाभिश्चतुरोक्तिभिश्च रागं वर्द्धयता [इन्दुना, विलासिनः] विलसनशीलस्य । "वौ कषलस" (३।२।१४३ पा०) इत्यादिना घिनुण् प्रत्ययः । [तस्य] रावणस्य [नर्मसाचिव्यं] क्रीड़ासम्बन्ध्यधिकारित्वे सचेष्टत्वम् । 'लीला क्रीड़ा च नर्म च' इत्यमरः । [नाकारि] इति [न] किन्त्वकार्य्येवेत्यर्थः । अनौचित्यात् प्राप्तनर्मसाचिव्यनिषेधनिवारणार्थं नञ्द्वयम् । 'सम्भाव्यनिषेधनिवर्त्तने नञ्द्वयम्' इति वामनः । अत्रेन्दोः प्रकृतस्याप्रकृतेन नर्मसचिवेन श्लेषः ॥ ५९ ॥

विदग्धेति ।—[मानिना] अहङ्कारिणा [अनेन] रावणेन [विदग्धलीलोचितदन्तपत्रिकाविधित्सया] विदग्धलीलाश्चतुरविलासिन्य इत्यर्थः । तासामुचिताश्च ता दन्तपत्रिकाश्च कर्णभूषणानि "विलासिनीविश्रमदन्तपत्रिका" इति साधीयान् पाठः ; अन्यथा विप्रकृष्टार्थ-

---

* षोड़शभिर्भागैरित्यर्थः ।

न जातु वैनायकमेकमुद्धृतं
विषाणमद्यापि पुनः प्ररोहति ॥ ६० ॥
निशान्तनारीपरिधानधूनन-
स्फुटागसाप्यूरुषु लोलचक्षुषः ।
प्रियेण तस्यानपराधबाधिताः
प्रकम्पनेनानुचकम्पिरे सुराः ॥ ६१ ॥

प्रतीतिकत्वेन कष्टाख्यार्थदोषापत्तेः। 'कष्टं तदर्थावगमो दूरायत्तो भवेद् यदि' इति लक्षणात्। विलासिनीनां या विभ्रमदन्तपत्रिका विभ्रमार्थानि यानि दन्तमयपत्राणि। विभ्रमदन्तशब्दयोः षष्ठीसमास-पर्य्यवसानात् तादर्थ्यलाभः। तासां विधित्सया विधातुमिच्छया। विपूर्वाद्दधातेः "सनि मीमा" (७।४।५४ पा०) इत्यादिना अच इस्। "सः स्यार्द्ध" (७।४।४९ पा०) इत्यादिना तकारः, "अत लोपोऽभ्यासस्य" (७।४।५८ पा०) इत्यभ्यासलोपः, ततः "स्त्रियाम्" इत्यनुवृत्तौ "अ प्रत्य-यात्" (३।३।१०२ पा०) इत्यकारप्रत्यये टाप्। [नूनं] निश्चितं [जातु] कदाचिदपि। 'कदाचिज्जातु' इत्यमरः। [उद्धृतम्] उत्पाटितं विना-यकस्य गणेशस्येदं [वैनायकम् एकं, विषाणं] दन्तः। "विषाणं पशु-शृङ्गे स्यात् क्रौडाद्विरददन्तयोः" इति विश्वः। [अद्यापि पुनः, न प्ररो-हति] न प्रादुर्भवति। प्रपूर्वात् "रुह प्रादुर्भावे" इत्यस्मात् लट्। किमन्यदकार्य्यमस्येति भावः। एतदन्यथा कथं गजाननस्यैकदन्त-त्वमुत्प्रेक्ष्यते नूनमिति ॥ ६० ॥

निशान्तेति।—[निशान्तनारीपरिधानधूननस्फुटागसापि] निशान्तं गृहम्। 'निशान्तं गृहशान्तयोः' इति विश्वः। तत्र याः नार्य्यः शुद्धान्तस्त्रिय इत्यर्थः, तासां परिधानानि अन्तरीयाणि। 'अन्त-रीयोपसंव्यानपरिधानान्यधोऽंशुके' इत्यमरः। तेषां धूननं चालनम्। धूञो ल्युन्तात् ल्युट्, "धूञ्प्रीञोर्नुग्वक्तव्यः" (वा०) * इति नुक्। तेन

---

* 'नाम्नीपिशाखुदिताम्' (७।४।२ पा०) इति सूत्राधिकारे।

तिरस्कृतस्तस्य जनाभिभाविना
मुहुर्महिम्ना महसां महीयसाम्।
बभार वाष्पैर्द्विगुणीकृतं तनु-
स्तनूनपाद्धूमवितानमाधिजैः ॥ ६२ ॥

स्फुटागसा व्यक्तापराधेनापि अन्तःपुरद्रोहस्य महाऽपराधत्वादिति भावः। [ऊरुषु] तासां सक्थिषु [लोलचक्षुषः] सतृष्णदृष्टेः। 'सक्थि क्लीवे पुमानूरुः' इति 'लोलश्चलसतृष्णयोः' इति चामरः। अत एव [तस्य] रावणस्य [प्रियेण] प्रमोदास्पदभूतेन "अङ्गीकृता ह्यानिर्न दोषाय" इति न्यायादिति भावः। [प्रकम्पनेन] वायुना [अनपराध-बाधिताः] अनपराधे अपराधाभावेऽपि बाधिताः, राजपुरुषैरिति शेषः। [सुराः, अनुचकम्पिरे] स्वयमुपायेनान्तः प्रविश्यानपराधबाधा-निवेदनेन मोचयता वायुना अनुकम्पिता इत्यर्थः। एकस्य वैदग्ध्याद् बहवो जीवन्तीति भावः ॥ ६१ ॥ †

तिरस्कृत इति।—किञ्च, [तस्य] रावणस्य [जनाभिभाविना] लोकतिरस्कारिणा [महीयसाम्] अतिमहतां [महसां] तेजसां [महिम्ना] महत्त्वेन। "पृथ्वादिभ्य इमनिज् वा" (५।१।१२२ पा०) इति इमनिच्। [मुहुस्तिरस्कृतः] अत एव [तनुः] क्षुण्णः, [तनूनपात्] तनूं न पातयति जाठररूपेण शरीरं धारयतीति तनूनपादग्निरिति स्वामी। "न भाट्" (६।३ ७५ पा०) इत्यादिसूत्रेण निपातनान्नञो लोपाभावः। [आधिजैः] दुःखोत्थैः [वाष्पैः] निश्वासोष्मभिः। 'वाष्पो नेत्रजलोष्मणोः', 'पुंस्याधिर्मानसो व्यथा' इति विश्वामरौ। [द्विगुणीकृतं] द्वौ गुणावावृत्ती यस्य स द्विगुणः, ततः च्विः, द्विगुणी-कृतं द्विरावृत्तम्। 'गुणस्त्वावृत्तिश्चब्दादिज्येन्द्रियामुख्यतन्तुषु' इति वैजयन्ती। [धूमवितानं] धूममण्डलं [बभार] अग्निरपि तत्सन्निधौ

---

* "कम्पकम्पि" इत्यसकृद्व्यञ्जनाऽऽवृत्त्या वृत्त्यनुप्रासः।

परस्य मर्माविधमुज्झतां निजं
द्विजिह्वतादोषमजिह्मगामिभिः ।
तमिङ्गमाराधयितुं सकर्णकैः
कुलैर्न भेजे फणिनां भुजङ्गता ॥ ६३ ॥

निस्तेजस्को धूमायमान आस्त इत्यर्थः । धूमङ्गैगुण्यासम्बन्धे सम्बन्धाभिधानादतिशयोक्तिः ॥ ६२ ॥

परस्येति ।—किञ्च, [इङ्गं] दीप्तम्, उग्रमित्यर्थः । "इन्धी दीप्तौ" कर्त्तरि क्तः । [तं] रावणम् [आराधयितुं] सेवितुं [परस्य] खेतरस्य मर्माणि हृदयादिजीवस्थानानि, कुलाचारव्रतानि च विध्यति भिनत्तीति मर्माविध् । विध्यतेः क्विप्, "ग्रहिज्या" (६।१।१६ पा०) इति सम्प्रसारणं, "नहिवृति" (६।३।११६ पा०) इत्यादिना पूर्वस्य दीर्घः, तं [मर्माविधं, निजं] स्वीयं [द्विजिह्वतादोषं] द्विजिह्वतायां सर्पत्वे यो दोषो दृष्टिविषत्वादिः तम् । अन्यत्र द्विजिह्वता पिशुनता । 'द्विजिह्वो सर्पसूचकौ' इत्यमरः । सैव दोषस्तम् [उज्झतां] त्यजतां [फणिनां] सम्बन्धिभिः [अजिह्मगामिभिः] करचरणादिमद्विग्रहधारित्वात् ऋजुगतिभिः, अकपटचारिभिश्च, तथा [सकर्णकैः] कर्णाभ्यां सह वर्त्तन्त इति सकर्णकाः तैश्चक्षुःश्रवस्त्वं विहायाविष्कृतकर्णैरित्यर्थः । "तेन सहेति तुल्ययोगे" (२।२।२८ पा०) इति बहुव्रीहिः, "ग्रीष्मादिभाषा" (५।४।१५४ पा०) इति कप् । अन्यत्र कर्णयति सर्वं शृणोतीति कर्णको नियन्ता कर्णयतेर्ण्वुल् ततः पूर्ववत्समासे सकर्णकैः सनियामकैरित्यर्थः । फणिनां सर्पाणां [कुलैः] वर्गैः [भुजङ्गता] सर्पता, विटत्वञ्च । 'भुजङ्गो विटसर्पयोः' इति हलायुधः । [न भेजे] त्यक्ता । भुजैर्गच्छन्तीति भुजङ्गाः । गमेः सुपि "खव डिदा वाच्यः" * तस्मिन् नियन्तरि खलैः खलत्वमपि, सर्पैः, सर्पत्वमपि विहाय वेषभावक्रियाभिः

---

* "प्रियवशे वदः खच्" (३।२।३८ पा०) अस्य वार्त्तिकम् ।

तदीयमातङ्गघटाविघट्टितैः
कटस्थलप्रोषितदानवारिभिः।
गृहीतदिक्कैरपुनर्निवर्त्तिभि-
श्चिराय याथार्थ्यमलम्भि दिग्गजैः॥ ६४॥
अभीक्ष्णमुष्णैरपि तस्य सोष्मणः
सुरेन्द्रवन्दीश्वसितानिलैर्यथा।
सचन्दनाम्भःकणकोमलैस्तथा
वपुर्जलार्द्रापवनैर्न निर्ववौ॥ ६५॥

सौम्यत्वं श्रितमित्यर्थः। अत्र प्रस्तुतसर्पश्लिष्टविशेषणसाम्यादप्रस्तुतखलव्यवहारप्रतीतेः समासोक्तिः॥ ६३॥

तदीयेति।—[तदीयमातङ्गघटाविघट्टितैः] तदीयमातङ्गानां घटाभिर्व्यूहैः विघट्टितैरभिहतैः। 'गजानां घटना घटा' इत्यमरः। अत एव [कटस्थलप्रोषितदानवारिभिः] कटस्थलेभ्यः प्रोषितान्यपगतानि दानवारीणि यैषां तैः, गृहीताः पलाय्य संश्रिता दिशो यैस्तैः [गृहीतदिक्कैः] "ग्रैषाद्विभाषा" (५।४।१५४ पा०) इति कप्। [अपुनर्निवर्त्तिभिः] भयात् तत्रैव स्थितैः [दिग्गजैः चिराय याथार्थ्यं] दिक्षु स्थिता गजाः दिग्गजाः इत्यनुगतार्थनामकत्वम् [अलम्भि] लब्धम्। लभेर्ण्यन्तात् कर्मणि लुङ्, "विभाषा चिण्णमुलोः" (७।१।६८ पा०) इति विकल्पात्वुभागमः॥ ६४॥

अभीक्ष्णमिति।—उष्मणा स्मरज्वरेण सहितः सोष्मा, तस्य [सोष्मणः, तस्य] रावणस्य [वपुः, अभीक्ष्णं] भृशम् [उष्णैरपि] शोकादिति भावः। [सुरेन्द्रवन्दीश्वसितानिलैः] सुरेन्द्रस्य वन्द्याः वन्दीकृताः स्त्रियः तासां श्वसितानिलैः निश्वासमारुतैः [यथा, निर्ववौ] निर्वृतम्। 'निर्वाणं निर्वृतौ मोक्षे' इति वैजयन्ती। [तथा सचन्दनाम्भःकणकोमलैः] सचन्दनाम्भःकणाः चन्दनोदकबिन्दुसहिताः ते च ते कोमला मृदुलाश्च तैः

तपेन वर्षाः शरदा हिमागमो
वसन्तलक्ष्मा शिशिरः समेत्य च ।
प्रसूनकृप्तिं दधतः सदर्त्तवः
पुरेऽस्य वास्तव्यकुटुम्बितां ययुः ॥ ६६ ॥
अमानवं जातमजं कुले मनोः
प्रभाविनं भाविनमन्तमात्मनः ।

[जलार्द्रापवनैः] जलार्द्राणां जलोचिततालवृन्तानां पवनैः [न] निर्ववौ । "धुविलं तालवृन्तं स्यादुत्क्षेपव्यजनञ्च तत्" "जलेनार्द्रं जलार्द्रा स्यात्" इति च वैजयन्ती । अत्र सन्तप्तस्योष्णोपचारान्निर्वृतिरिति कारणविरुद्धकार्य्योत्पत्तिरूपो विषमालङ्कारः ॥ ६५ ॥

तपेनेति ।—[सदा] नित्यं, न तु यथाकालं [प्रसूनकृप्तिं] कुसुमसम्पत्तिम् । 'प्रसूनं कुसुमं समम्' इत्यमरः । [दधतः] धारयन्तः [ऋतवः, वर्षाः] प्रावृट् [तपेन] ग्रीष्मेण । 'उष्ण उष्मागमस्तपः' इति, 'स्त्रियां प्रावृट् स्त्रियां भूम्नि वर्षा अथ शरत् स्त्रियाम्' इति चामरः । तथा [हिमागमः] हैमन्तः [शरदा] तथा [शिशिरो वसन्तलक्ष्मा च, समेत्य] मिथुनीभावेन मिलित्वा [अस्य] रावणस्य [पुरे, वास्तव्यकुटुम्बितां] वसन्तीति वास्तव्याः वस्तारः । "वसेस्तव्यत्कर्त्तरि णिच्च" * इति तव्यत्प्रत्ययः । ते च कुटुम्बिनश्च तेषां भावः तत्तां, प्रतिवासित्वमित्यर्थः । [ययुः] समेत्य ययुरिति समुदायसमुदायिनोरभेदविवक्षया समानकर्त्तृत्वम् । अत्र पुरे युगपत् सर्वर्त्तुसम्बन्धाभिधानादसम्बन्धे सम्बन्धरूपातिशयोक्तिः † ॥ ६६ ॥

स चायमासन्नविनाशः तुभ्यमपि द्रुग्ध्वा पुनरुत्थायैव हत इति युग्मे-

---

* "तव्यत्तव्यानीयरः" (३।१।९६ पा०) इति सूत्रस्य वार्त्तिकम् ।

† "शरदा" इत्यत्र "वसन्तलक्ष्मा" इत्यत्र च स्त्रियामेव तृतीयानिर्देशात् "वर्षा" इत्यत्र तदनिर्देशाच्च भग्नप्रक्रमता ।

मुमोच जानन्नपि जानकीं न यः
सदाऽभिमानैकधना हि मानिनः ॥ ६७ ॥
स्मरत्यदो दाशरथिर्भवान् भवान्
अमुं वनान्ताहनिताऽपहारिणम् ।
पयोधिमाबद्धचलज्जलाविलं
विलङ्घ्य लङ्कां निकषा हनिष्यति ? ॥६८॥

नाह, अमानवमिति।—मनोरयं मानवः। "तस्येदम्" (४।३।१२० पा०) इत्यणप्रत्यये पर्य्यवसानाज्जातावेकवचनम्, * अन्यथा मनोर्जातमित्येव स्यात्। [अमानवम्] अमानुषं, न जायत इति [अजम्] "अन्येष्वपि दृश्यते" (३।२।१०१ पा०) इति डप्रत्ययः। तथाऽपि [मनोः कुले जातं] रामस्वरूपेणोत्पन्नमिति विरोधः। स चाभासत्वादलङ्कार इत्याह,—[प्रभाविनम्] इति। महाऽनुभावे तस्मिन् न कश्चिद्विरोध इति भावः। आभीक्ष्ण्ये णिनिः * इनिर्वा मत्वर्थीयः, भवन्तमिति शेषः। [आत्मनः] स्वस्यान्तं करोतीति [अन्तम्] अन्तशब्दात् "तत्करोति" (गo) इति ण्यन्तात् पचाद्यच्। [भाविनं] भविष्यन्तम्। "भविष्यति गम्यादयः" (३।३।३ पा०) इति णिन्यन्तनिपातः। [जानन्नपि, यः] रावणः [जानकीं] जनकस्यापत्यं स्त्री जानकी सीता तां, [न मुमोच] नामुञ्चदित्यन्वयः। जानतोऽपि अमोचने कारणमाह, —[मानिनः सदा] प्राणात्ययेऽपि [अभिमानैकधना हि] अभिमान एवैकं मुख्यं धनं येषां ते, प्राणात्ययेऽपि न मानं मुञ्चन्तीत्यर्थः। कारणेन कार्य्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः॥ ६७ ॥

स्मरतीति।—भातीति [भवान्] "भातेर्डवतुप्" (उ० पा० १।६४ सू०)। दशरथस्यापत्यं पुमान् [दाशरथिः] "अत इञ्" (४।१।९५ पा०) इतीञ्प्रत्ययः। [भवन्] रामः सन्नित्यर्थः। भवते-

---

* "बहुलमाभीक्ष्ण्ये" (३।२।८१ पा०) इति सूत्रम्।

अथोपपत्तिं छलनापरोऽपरा-
मवाप्य शैलूष इवैष भूमिकाम् ।
तिरोहितात्मा शिशुपालसंज्ञया
प्रतीयते सम्प्रति सोऽप्यसः परैः ॥ ६९ ॥

लेटः श्लादेशः । [वनान्तात्] दण्डकारण्यात् [वनिताऽपहारिणं] सीताऽपहर्त्तारम् [अमुं] रावणम् । आबद्धः प्रचिक्षाद्रिभिर्बद्धसेतुः ; अत एव चलन्ति जलानि यस्य स च, अत एव आविलश्च तम् [आबद्ध-चलज्जलाविलं पयोधिं विलङ्घ्य, लङ्कां निकषा] लङ्कासमीपे । 'समया-निकषाग्रह्यौ सामीप्ये त्वव्यये मतौ' इति हलायुधः । "अभितः परितः समयानिकषाहाप्रतियोगेष्वपि" * इति द्वितीया । [हनिष्यति] अबधीत् । "अभिज्ञावचने लट्" (३।२।११२ पा०) इति भूते लट् । [अदः] हननं भवान् [स्मरति ?] इति काकुः, प्रत्यभिजानाति किम् ? इत्यर्थः । "ग्लेषे प्रथमः" (१।४।१०८ पा०) † ॥ ६८ ॥

अथेति ।—[अथ] राक्षसदेहत्यागानन्तरं [सम्प्रति, छलनापरः] परप्रतारणापरः [एषः] रावणः [शैलूषः] नटः [भूमिकां] रूपान्तरम् [इव] । 'शैलूषो नटभिक्षयोः' 'भूमिका रचनायां स्यान्मूर्त्यन्तरपरि-ग्रहे' इति च विश्वः । [अपरामुपपत्तिं] जन्मान्तरमित्यर्थः । [अवाप्य शिशुपालसंज्ञया, तिरोहितात्मा] तिरोहितस्वरूपः सन्, [सोऽपि] रावण एव सन्नपि, [परैः] इतरैः, स न भवतीति [असः] तस्मादन्य एव । "नञ्" (२।२।६ पा०) इति नञ्समासः, अत एव "एतत्तदोः सुलोपो—" (६।१।१३२ पा०) इत्यादिना न सुलोपः । [प्रतीयते] ज्ञायते इति प्रतिपूर्वादिणः कर्मणि लट् । यद्येक एव शैलूषः रूपान्तरमास्थाय तद्देशभाषादिभिरन्य एव प्रतीयते, तद्वदयमपि मानुषदेहपरिग्रहादन्य इव भाति ; दौर्जन्यं तु तदैवेत्यवश्यं संहार्य्य इति भावः ‡ ॥ ६९ ॥

---

* "उपान्वध्याङ्वसः" (१।४।४८ पा०) इतिसूत्रे द्रष्टव्यम् ।

† श्लेषश्चित्रानुप्रासौ ।

‡ उपमाऽलङ्कारः ।

स बाल आसीद्वपुषा चतुर्भुजो
मुखेन पूर्णेन्दुनिभस्त्रिलोचनः ।
युवा कराक्रान्तमहीभृदुच्चकै-
रसंशयं सम्प्रति तेजसा रविः ॥ ७० ॥
स्वयं विधाता सुरदैत्यरक्षसा-
मनुग्रहावग्रहयोर्यदृच्छया ।
दशाननादीनभिराद्यदेवता-
वितीर्णवीर्य्यातिशयान् हसत्यसौ ॥ ७१ ॥

अथैतद्दौर्जन्यं लिभिराविष्करोति, स बाल इति ।—[सः] शिशुपालः [बालः] सन् [वपुषा, चतुर्भुजः] भुजचतुष्टयवान् [आसीत्]। विष्णुरिति ध्वनिः । [मुखेन, पूर्णेन्दुनिभः] तत्तुल्यः । [त्रिलोचनः] लोचनत्रयवान् आसीत् । त्र्यम्बक इति ध्वनिः । बालविशेषणात् सम्प्रति तत् सर्वमन्तर्हितमिति भावः । [सम्प्रति] तु [युवा] सन् [कराक्रान्तमहीभृत्] करेण बलिना आक्रान्तमहीभृदधिष्ठितराजकः सन्, अन्यलांशुव्याप्तग्रैलः । 'बलिहस्तांशवः करः' इत्यमरः । [उच्चकैस्तेजसा रविरसंशयं] संशयो नास्तीत्यर्थः । अर्थाभावेऽव्ययीभावः । * वपुषा मुखेन त्रेति । "येनाङ्गविकारः" (२।३।२० पा०) इति तृतीया । हानिवदाधिक्यस्यापि विकारत्वात् । तथा च वामनः,—"हानिवदाधिक्यमप्यङ्गविकारः" इति । तेजसेति "प्रकृत्यादिभ्य उपसङ्ख्यानम्" + इति तृतीया । कराक्रान्तेत्यादिना श्लेषानुप्राणितेयमुत्प्रेक्षा रविरसंशयमिति ; तस्याः पूर्णेन्दुनिभ इत्युपमया संसृष्टिः । हरिहरादितुल्यमहिमत्वादतिदुर्द्धर्षः स इति भावः ॥ ७० ॥

स्वयमिति ।—[यदृच्छया] स्वेच्छया । [स्वयं] सामर्थ्येन, न तु

---

* "अव्ययं विभक्ति" (२।१।६ पा०) इत्यादिसूत्रम् ।

+ "कर्तृकरणयोस्तृतीया" (२।३।१८ पा०) इत्यस्य वार्त्तिकम् ।

बलावलेपादधुनाऽपि पूर्ववत्
प्रबाध्यते तेन जगज्जिगीषुणा ।
सतीव * योषित् प्रकृतिः सुनिश्चला
पुमांसमभ्येति भवान्तरेष्वपि ॥ ७२ ॥
तदेनमुल्लङ्घितशासनं विधे-
र्विधेहि कौनाशनिकेतनातिथिम् ।

देवताप्रसादबलादिति भावः । [सुरदैत्यरक्षसां] देवदानवयातुधानानाम् [अनुग्रहावग्रहयोः] प्रसादनिग्रहयोः [विधाता] कर्त्ता [असौ] शिशुपालः [अभिराद्धदेवताविर्तीर्णवीर्य्यातिशयान्] अभिराद्धाभिराराधिताभिर्देवताभिरीश्वरादिभिर्वितीर्णौ दत्तो वीर्य्यातिशयः प्रभावातिशयो यैस्यः तान् [दशाननादीन् हसति]। अनन्यप्रसादलभ्यैश्वर्य्ये मयि कथं याचकैस्तुल्यतेति गर्वात् हसतीत्यर्थः † ॥ ७१ ॥

बलेति ।—[जिगीषुणा] नित्योत्साहवतेत्यर्थः [तेन] शिशुपालेन [बलावलेपात्] बलगर्वात् [अधुनाऽपि, पूर्ववत्] पूर्वजन्मनीव [जगत् प्रबाध्यते] ‡ तथा हि, [सती] पतिव्रता [योषित् इव, सुनिश्चला] अतिस्थिरा [प्रकृतिः] स्वभावः [भवान्तरेष्वपि] जन्मान्तरेष्वपि [पुमांसमभ्येति]। 'पतिं या नाभिचरति मनोवाक्कायसंयता । सा भर्त्तुर्लोकमाप्नोति सद्भिः साध्वीति चोच्यते ॥' इति मनुः । उपमानोपमेयपुरस्कृतोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ७२ ॥

तदेनमिति ।—[तत्] तस्मात् [विधेः] विधातुरपि [उल्लङ्घितशासनम्] स्वयं विधातेत्यायुक्तरीत्याऽतिक्रान्तदैवशासनमित्यर्थः । सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः । [एनं] शिशुपालं [कौनाशनिकेतनातिथिं] कौनाशो यमः, तस्य निकेतनं गृहं, तत्र अतिथिं प्राघुणिकं, [विधेहि]

---

* अत्र "सती च" इति पाठम् अवलम्ब्य श्लोकोऽयं साहित्यदर्पणकृता दीपकालङ्कारोदाहरणत्वेन प्रदर्शितः ।

† अत्र व्यतिरेकोऽलङ्कारः । ‡ पीड्यते इत्यर्थः ।

शुभेतराचारविपक्किमापदो
निपातनीया हि सतामसाधवः ॥ ७३ ॥
हृदयमरिबधोदयादुदूढ़-
द्रढ़िम दधातु पुनः पुरन्दरस्य ।
घनपुलकपुलोमजाकुचाग्र-
द्रुतपरिरम्भनिपीड़नक्षमत्वम् ॥ ७४ ॥

कुरु, यमसदनं प्रेषयेत्यर्थः । 'कौनाशः कर्षके क्षुद्रे क्रतान्तोपांशुघातिनोः' इति विश्वः । न चैतत् प्राघुणिकहस्तेन सर्पमारणं भवादृशामवश्यकर्त्तव्यत्वादित्याह,—[शुभेतराचारविपक्किमापदः] शुभेतराचारेण दुराचारेण, विपक्किमाः परिपाकेण निर्वृत्ताः, कालपरिपाकेण प्राप्ता आपदो यैषां ते तथोक्ताः । "ड्वितः क्तिः" (३।३।८८ पा०) इति पचेः क्तिप्रत्ययः, "तेर्मन्निन्यम्" (४।४।२० पा०) इति तद्धितो मप्प्रत्ययः । [असाधवः] दुष्टाः [सतां] भवादृशां जगन्नियन्तृणां [निपातनीयाः] वध्याः [हि] । न च नैर्घृण्यदोषः । स्वदोषेणैव तेषां विनाशे निमित्तमात्रत्वादस्माकमित्याशयेन शुभेतराचारेत्यादिविशेषणोक्तिः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ७३ ॥

किञ्चैवं दुष्टनिग्रहे शिष्टानुग्रहः स्यादित्याह, हृदयमिति ।—[अरिबधोदयात्] रिपुनाशलाभात् [उद्गूढ़द्रढ़िम] नैश्चिन्त्यात् धृतदार्ढ्यं, स्वस्थमिति यावत् । पृषोदरादित्वात् दृढ़शब्दात् "पृथ्वादिभ्य इमनिज् वा" (५।१।१२२ पा०) इति इमनिच् प्रत्ययः । "र ऋतो हलादेर्लघोः" (६।४।१६१ पा०) इति ऋकारस्य रेफादेशः । [पुरन्दरस्य] पुरः शत्रुपुराणि दारयतीति पुरन्दरः इन्द्रः । "पूःसर्वयोर्दारिसहोः" (३।२।४१ पा०) इति खच् प्रत्ययः, "खचि ह्रस्वः" (६।४।९४ पा०) इति उपधाह्रस्वः, "वाचंयमपुरन्दरौ च" (६।३।६८ पा०) इति निपातनाददन्तत्वं सुमागमश्च । तस्य [हृदयं, पुनः] भूयोऽपि, पूर्व-

ओमित्युक्तवतोऽथ शार्ङ्गिण इति व्याहृत्य वाचं नभ-
स्तस्मिन्नुत्पतिते पुरः सुरमुनाविन्दोः श्रियं बिभ्रति।

वदेवेति भावः। [घनपुलकपुलोमजाकुचाग्रद्रुतपरिरम्भनिपीड़नक्षम-त्वम्] घनपुलकयोः सान्द्ररोमाञ्चयोः, पुलोम्नो जाता पुलोमजा शची, तस्याः कुचाग्रयोः, द्रुतपरिरम्भः औत्सुक्यात् शीघ्रालिङ्गनं तत्र यत्पीड़नं तस्य क्षमत्वं सहत्वं [दधातु] प्राक् चित्तविक्षेपात् त्यक्तभोगेन शक्रेण सम्प्रति त्वत्प्रसादाच्चिष्कण्टकं स्वकीयं राज्यं भुज्यतामित्यर्थः। अत्र दार्ढ्यपदार्थस्योद्दृढ़द्रढ़िमेति विशेषणगत्या निपीड़नक्षमत्वं प्रति हेतु-त्वोक्त्या पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्। हृदयनिपीड़नक्षमत्वसम्बन्धेऽप्य-सम्बन्धोक्त्या सम्बन्धेऽसम्बन्धरूपातिशयोक्तिरित्यर्थालङ्कारो वृत्त्यनुप्रासश्च तैरन्योऽन्यं संसृज्यते। पुष्पिताग्रा वृत्तम्,—'अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा' इति लक्षणात् ॥ ७४ ॥

ओमिति।—[तस्मिन्, सुरमुनौ] नारदे [इति] इत्थम्भूतां [वाचं व्याहृत्य] उक्त्वा [नभ उत्पतिते] खमुन्नते [पुरः] अग्रे [इन्दोः श्रियं बिभ्रति] सति, [अथ] मुनिवाक्यानन्तरम् [ओमित्युक्तवतः] तथास्वि-त्यङ्गीकृतवतः। 'ओम् प्रश्नेऽङ्गीकृतौ रोषे' इति विश्वः। [चैद्यं] चेदीनां जनपदानामयं चैद्यः शिशुपालः "वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञाङ्" (४।१।१७१ पा०) इति ञाङ् प्रत्ययः। तं [प्रति क्रुद्धस्य, शार्ङ्गिणः] माधवस्य [वदने ब्योम्नीव, अनिशं] सर्वदा, अव्यभिचारेणेत्यर्थः। [शत्रूणां, विनाशपिशुनः] विनाशस्य पिशुनः सूचकः। 'चन्द्रमभ्युत्थितः केतुः क्षितीशानां विनाशकृत्,' इति शास्त्रादिति भावः। [केतुः] उत्पात-विशेषः। 'केतुर्ध्वजो पताकायां ग्रहोत्पातारिलक्ष्मसु' इत्यमरः। [भ्रुकुटिच्छलेन] भ्रूभङ्ग्याजेन [आस्पदं प्रतिष्ठां, स्थितिं [चकार] "आस्पदं प्रतिष्ठायाम्" (६।१।१४६ पा०) इति निपातनात् सुड़ागमः। अनेन वाक्यार्थभूतस्य वीररसस्य सहकारिणो रौद्रस्य स्थायी क्रोधः स्वानु-भावेन भ्रुकुट्या कारणभूतोऽनुमेय इत्युक्तम्; तथा तदविनाभूत-स्याक्षिप्तो वीरस्य स्थायी प्रयत्नोपनेय उत्साहोऽप्युत्पन्न एवेत्यनुसन्धेयम्।

शत्रूणामनिशं विनाशपिशुनः क्रुद्धस्य चेद्यं प्रति
व्योम्नीव भ्रुकुटिच्छलेन वदने केतुश्चकारास्पदम्॥७५॥

इति श्रीमाघकृतौ शिशुपालबधे महाकाव्ये
कृष्णानारदसम्भाषणं नाम प्रथमः सर्गः॥१॥

'इन्दोः श्रियं बिभ्रति' इत्यत्र मुनेरिन्दुश्रियोऽयोगात्तत्सदृशीमिति सादृश्याक्षेपादसम्भवद्वस्तुसम्बन्धरूपो निदर्शनाऽलङ्कारः, वदने व्योम्नीवेत्युपमा, भ्रुकुटिच्छलेन केतुरिति छलादिशब्देनासत्यत्वप्रतिपादनरूपोऽपह्नवः, तत्र शत्रुविनाशसूचके त्वयेत्तिन्दुसान्निध्यव्योमावस्थानसम्पादकत्वे निदर्शनोपमयोरपह्नवोपकारकत्वादङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः। चमत्कारकारितया मङ्गलाचरणरूपतया च सर्गान्त्यश्लोकेषु श्रीशब्दप्रयोगः। यथाह भगवान् भाष्यकारः,—"मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि शास्त्राणि प्रथन्ते, वीरपुरुषाण्यायुष्मत्पुरुषाणि च भवन्ति, अध्येतारश्च प्रवक्तारो भवन्ति" इति। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्। 'सूर्याश्वैर्मसजस्तताः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम्' इति लक्षणात्। सर्गान्तत्वादृवृत्तभेदः। यथाह दण्डी,—'सर्गैरनतिविस्तीर्णैः श्राव्यवृत्तैः सुसन्धिभिः। सर्वत्र भिन्नवृत्तान्तैरुपेतं लोकरञ्जकम्॥' इति॥ ७५॥

अथ कविः काव्यवर्णनीयाख्यानपूर्वकसर्गसमाप्तिं कथयति, इतीति।—इतिशब्दः समाप्तौ, माघकृताविति कविनामकथनं, महाकाव्ये इति महच्छब्देन लक्षणसम्पत्तिः सूचिता, शिशुपालबध इति काव्यनामकथनं, प्रथमः सर्ग इति, समाप्त इति शेषः। एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम्॥ ७५॥

इति महामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां
शिशुपालबधकाव्यव्याख्यायां सर्वङ्कषाऽऽख्यायां
प्रथमः सर्गः॥ १॥

द्वितीयः सर्गः ।

यियक्षमाणेनाहूतः पार्थेनाथ द्विषन् मुरम् ।
अभिचैद्यं प्रतिष्ठासुरासीत्कार्य्यद्वयाकुलः ॥ १ ॥
सार्द्धमुद्धवसौरिभ्यामथासावासदत्सदः ।

अस्मिन् सर्गे मन्त्रवर्णनाय बीजं वपति, यियक्षमाणेनेति ।—[अथ] इन्द्रसन्देशश्रवणानन्तरं [यियक्षमाणेन] यष्टुमिच्छता । यजतेः सन्नन्ताल्लटः शानच् । [पार्थेन] पृथापुत्रेण युधिष्ठिरेण । "तस्येदम्" (४।३।१२० पा०) इत्यण् । अन्यथा "स्त्रीभ्यो ढक्" (४।१।१२० पा०) स्यात्, ततः पार्थेयः इति स्यात् । [आहूतः] आकारितः । ह्वयतेः कर्मणि क्ते सम्प्रसारणदीर्घौ । तथा [अभिचैद्यं] शिशुपालं प्रति । "लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये" (२।१।१४ पा०) इत्यव्ययीभावः । "अभिरभागे" (१।४।९१ पा०) इति कर्मप्रवचनीयत्वे तद्योगे द्वितीया वा । * [प्रतिष्ठासुः] प्रस्थातुमिच्छुः । तिष्ठतेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । [मुरं द्विषन्] मुरारिः । "द्विषोऽमित्रे" (३।२।१३१ पा०) इति शतृप्रत्ययः "द्विषः शतुर्वा" † इति वैकल्पिकः षष्ठीप्रतिषेधः । [कार्य्यद्वयाकुलः] कार्य्यद्वयेन सुरकार्य्य-सुहृत्कार्य्यरूपेणाकुलो विप्रतिषेधात् ‡ आवश्यकत्वाच्च द्वयोः कार्य्ययोर्विषये सन्दिहानः [आसीत्] अतो मन्त्रस्यायमवसर इति भावः ॥ १ ॥

एवं मन्त्रबीजसन्देहमुपन्यस्य मन्त्रोचितं देशमाह, सार्द्धमिति ।—

---

* "कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया" (२।३।८ पा०) इति सूत्रम् ।

† "न लोकाव्यय" (२।३।६९ पा०) इतिसूत्रस्य वार्त्तिकम् ।

‡ तुल्यबलविरोधी विप्रतिषेधः ।

गुरुकाव्यानुगां बिभ्रच्चान्द्रीमभिनभः श्रियम् ॥२॥
जाज्वल्यमाना जगतः शान्तये समुपेयुषी।
व्यद्योतिष्ट सभावेद्यामसौ नरशिखित्रयी ॥ ३ ॥
रत्नस्तम्भेषु सङ्क्रान्तप्रतिमास्ते चकाशिरे।

[अथ] सन्देहानन्तरम् [असौ] हरिः [अभि-नभः] * पूर्ववदव्ययीभावः, कर्मप्रवचनीयत्वे वा द्वितीया। [गुरुकाव्यानुगां] गुरुकाव्यौ बृहस्पतिशुक्रावनुगावनुयायिनौ यस्यां ताम्। 'गौष्पतिर्धिषणो गुरुः' इति 'शुक्रो दैत्यगुरुः काव्यः' इति चामरः। चन्द्रस्येमां [चान्द्रीं श्रियं बिभ्रत्]। अत्र श्रीतुल्यां श्रियमिति निदर्शनाभेदः। [उद्धवसीरिभ्यां सार्द्धम्] उद्धवरामाभ्यां सह [सदः] सभाम् [आसदत्] अगमत्। राजसदसः प्रासादत्वादिति भावः। सदेर्लुङि पुषादित्वात् च्लेरङादेशः †। अत्र मनुः,—"गिरिपृष्ठं समारुह्य प्रासादं वा रहो गतः। अरण्ये निःशलाके वा मन्त्रयेदविभावितः॥" इति ॥ २ ॥

जाज्वल्यमानेति।—[जगतः, शान्तये] अनुपद्रवाय [समुपेयुषी] मिलिता [जाज्वल्यमाना] भृशं ज्वलन्ती। "धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ्" (३।१।२२ पा०) इति यङ्, ततः लटः शानजादेशे टाप्। [असौ, नरशिखित्रयी] नराः पुरुषा एव शिखिनोऽग्नयस्तेषां त्रयी। "द्वित्रिभ्याम्" (५।२।४३ पा०) इत्यादिना तयस्यायजादेशे कृते ‡ "टिड्ढाणञ्" (४।१।१५ पा०) इत्यादिना ङीप्। [सभावेद्यां] सभा आस्थानी सैव वेदिः। 'वेदिः परिष्कृता भूमिः' इत्यमरः। तस्यां [व्यद्योतिष्ट] दीप्यते स्म। "द्युद्भ्यो लुङि" (१।३।९१ पा०) इति वा तङ्। रूपकालङ्कारः ॥ ३ ॥

रत्नेति।—[रत्नस्तम्भेषु] रत्नानां स्तम्भाः। इति षष्ठीसमासविशेषे

---

* अभि नभः आकाशं प्रति, आकाशे इत्यर्थः।

† "पुषादिद्युतादिलृदितः परस्मैपदेषु" (३।१।५५ पा०) इति सूत्रम्।

‡ "सङ्ख्याया अवयवे तयप्" (५।२।४२ पा०) इतिविहितस्य तयपोऽयजादेशः।

एकाकिनोऽपि परितः पौरुषेयवृता इव ॥ ४ ॥
अध्यासामासुरुत्तुङ्गहेमपीठानि यान्यमी ।
तैरूहे केशरिक्रान्तत्रिकूटशिखरोपमा ॥ ५ ॥

पर्य्यवसानाद् विकारार्थत्वम् । तेषु [सङ्क्रान्तप्रतिमाः] सङ्क्रान्तप्रतिबिम्बाः । 'प्रतिमानं प्रतिबिम्बं प्रतिमा' इत्यमरः । [ते] त्रयः [एकाकिनः] असहायाः [अपि] । "एकादाकिनिच्चासहाये" (५।३।५२ पा०) इत्याकिनिच्प्रत्ययः । [परितः] अभितः, सर्वतः, "पर्य्यभिभ्याञ्च" (५।३।८ पा०) इति तसिल्प्रत्ययः । स च सर्वोभयार्थाभ्यामिष्यते । [पौरुषेयवृता इव] पौरुषेयेण प्रतिबिम्बभूयस्त्वात् पुरुषसमूहेनावृता इवेत्युत्प्रेक्षा । [चकासिरे] । "सर्वपुरुषाभ्यां णढञौ" (५।१।१० पा०) । "पुरुषाद् बधविकारसमूहतेनकृतेष्विति वक्तव्यम्" (भाष्य०) इति समूहे ढञ्प्रत्ययः । एतेन विजनत्वमुक्तम् । यद्यपि 'निस्तम्भे निर्गवाचे च निर्भित्त्यन्तरसंश्रये । प्रासादाग्रे त्वरण्ये वा मन्त्रयेदविभावितः ॥" इति कामन्दकीये मन्त्रभूमेः स्तम्भप्राचुर्य्यनिषेधो गम्यते, तथाऽपि तस्यापि विजनोपलक्षणत्वाददोष इति भावः ॥ ४ ॥

अध्यासामासुरिति ।—[अमी] त्रयः रामकृष्णोद्धवाः [यानि, उत्तुङ्गहेमपीठानि] उन्नतसुवर्णासनानि [अध्यासामासुः] अधितष्ठुः, तेषूपविष्टा इत्यर्थः । "अधिशीङ्स्थासां कर्म" (१।४।४६ पा०) इति कर्मत्वम् । "आस उपवेशने" लिट्, "दयायासश्च" (३।१।३७ पा०) इत्याम्प्रत्ययः, "क्वसावनु प्रयुज्यते लिटि" (३।१।४० पा०) इति अस्तेरनुप्रयोगः, "आम्प्रत्ययवत् कृञोऽनुप्रयोगस्य" (१।३।६३ पा०) इति कृञ एवेति नियमादस्तेर्नात्मनेपदम् । [तैः] पीठैः [केशरिक्रान्तत्रिकूटशिखरोपमा] केशरिभिः सिंहैः क्रान्तानां त्रिकूटस्य त्रिकूटाद्रेः शिखराणामुपमा सादृश्यम् [ऊहे] ऊढा । वहेः कर्मणि लिट सम्प्रसारणम् । त्रीणि कूटान्यस्येत्यन्वर्थसंज्ञा । 'कूटोऽस्त्री शिखरं शृङ्गम्' इत्यमरः । उपमाऽलङ्कारः ॥ ५ ॥

गुरुद्वयाय गुरुणोरुभयोरथ कार्य्ययोः।
हरिर्विप्रतिषेधं तमाचचक्षे विचक्षणः॥ ६॥
द्योतितान्तःसभैः कुन्दकुड्मलाग्रदतः स्मितैः।
स्नपितेवाभवत्तस्य शुद्धवर्णा सरस्वती॥ ७॥
भवद्भिरामवसरप्रदानाय वचांसि नः।

गुर्विति।—[अथ] उपवेशनानन्तरं विचष्टे इति [विचक्षणः] वक्ता, कर्त्तरि ल्युड़िति न्यासकारः। "असनयोश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः" (वा०) * इति चक्षिङः ख्याञादेशाभावः। [हरिः, गुरुद्वयाय] गुर्व्वीः उद्धवरामयोः पितृव्यज्येष्ठभ्रातॄर्द्वयाय, द्वाभ्यामित्यर्थः। [गुरुणोः] महतोः [उभयोः कार्य्ययोः] पूर्व्वोक्तयोः [तं विप्रतिषेधं] विरोधम् [आचचक्षे] आख्यातवान्। तुल्यबलविरोधो विप्रतिषेधः†॥ ६॥

द्योतितेति।—कुन्दं माघभवः पुष्पविशेषः। 'माघ्यं कुन्दम्' इत्यमरः। कुन्दकुड्मलाग्राणीव दन्ता यस्य तस्य [कुन्दकुड्मलाग्रदतः]। "अग्रान्तशुद्धशुभ्रवृषवराद्भेभ्यश्च" (५।४।१४५ पा०) इत्यग्रान्तपूर्वपदबहुव्रीहेः समासान्तो वैभाषिको दतादेशः। [तस्य] हरेः [सरस्वती, द्योतितान्तःसभैः] अन्तःप्रधाना सभा अन्तःसभा, सभाभ्यन्तरमित्यर्थः। सा द्योतिता प्रकाशिता यैस्तैः [स्मितैः, स्नपितेव] क्षालितेव। स्नातेर्ण्यन्तात् क्तः, "अर्त्तिह्रीव्ली" (७।३।३६ पा०) इत्यादिना पुगागमः, "मितां ह्रस्वः" (६।४।९२ पा०) इति ह्रस्वः। [शुद्धवर्णा] स्फुटाक्षरत्वात् स्वच्छकान्तिः [अभवत्]। अत्र स्वाभाविकवर्णशुद्धेः स्नानहेतुकत्वमुत्प्रेक्ष्यते‡। स्मितपूर्व्वाभिभाषी हरिरिति भावः॥ ७॥

कार्य्यविप्रतिषेधं निवेद्य तत्र स्वमतमावेदयिष्यन् पण्डितमानिन्यं

---

* "चक्षिङः ख्याञ्" (२।४।५४ पा०) सूत्राधिकारे, "अस्यति" (३।१।५२ पा०) इत्यादिसूत्रे।

† छेकानुप्रासौ।

‡ अन्यापि स्नपिता सती शुद्धवर्णा भवति इति युक्तमुत्प्रेक्षितम्।

पूर्वरङ्गः प्रसङ्गाय नाटकीयस्य वस्तुनः ॥ ८ ॥
करदीकृतभूपालो भ्रातृभिर्जित्वरैर्दिशाम् ।
विनाप्यस्मदलं भूष्णुरिज्यायै तपसः सुतः ॥ ९ ॥

तावत् परिहरति, भवद्गिरामिति ।—[भवद्गिरां] युष्मद्वाचाम् [अवसर-प्रदानाय] प्रसङ्गनायेत्यर्थः । [नः] अस्माकं [वचांसि]। सिद्धान्तो-न्नयनार्थमुच्यन्ते न तु सिद्धान्तत्वेनेत्यर्थः । तथा हि,—पूर्वं रङ्ग्यतेऽस्मिन्निति [पूर्वरङ्गः] नाट्यशाला, तत्स्थं कर्मापि पूर्वरङ्गः इति दशरूपके । अतः पूर्वरङ्गो नाम रङ्गप्रधानाख्यो रङ्गविघ्नशान्तिकारी नान्दीपाठगीतवादि-त्राद्यनेकाङ्गविशेषो नाट्यादौ कर्त्तव्यः कर्मविशेषः । तदुक्तं वसन्त-राजीये,—'यन्नाट्यवस्तुनः पूर्वं रङ्गविघ्नोपशान्तये । कुशीलवाः प्रकुर्वन्ति पूर्वरङ्गः प्रकीर्त्तितः ॥' इति स पूर्वरङ्गः । [नाटकीयस्य] नाटके भवं नाटकीयं, तत्र वर्त्तमानमित्यर्थः । "वृद्धाच्छः" (४।२।११४ पा०) तस्य 'आयनेयीनीयि—' (७।१।२ पा०) इत्यादिनेयादेशः । तस्य [वस्तुनः] प्रसिद्धस्य [प्रसङ्गाय] प्रसङ्गनाय, प्रवर्त्तनायेति यावत् । अतः प्रथम-वादो न दोषायेति भावः । पूर्वरङ्गः प्रस्तावनेति रङ्गराजः, तच्चिन्त्यम् ;—'पूर्वरङ्गं विधायादौ सूत्रधारे विनिर्गते । प्रविश्य तदृदपरः कार्य्यमा-स्थापयेन्नटः ॥ प्रथमं पूर्वरङ्गश्च ततः प्रस्तावनेति च । आरम्भे सर्व-नाट्यानामेतत्सामान्यमिष्यते ॥' इति दशरूपकाद्युक्तभेदविरोधादिति । अत्र हरिवाक्यपूर्वरङ्गयोः प्रसङ्गकत्वस्वरूपसामान्यस्य वाक्यद्वये शब्दान्त-रेण पृथङ्निर्देशात्प्रतिवस्तूपमाऽलङ्कारः । तल्लक्षणं तूक्तम् ॥ ८ ॥

सम्प्रति स्वमतमाह, करदीकृतेति ।—[दिशां, जित्वरैः] जयनशीलैः । "इगुपधज्ञिसर्त्तिभ्यः कपृ" (३।२।१६३ पा०) इति कपृ । कृद्योगात् कर्मणि षष्ठी । [भ्रातृभिः] भौमादिभिर्हेतुभिः [करदीकृतभूपालः] करदाः षष्ठभागप्रदाः । 'भागधेयो बलिः करः' इत्यमरः । ततः च्विः, "ऊर्य्यादिच्विडाचश्च" (१।४।६१ पा०) इति गतिसंज्ञायां "कुगति-प्रादयः" (२।२।१८ पा०) इति नित्यसमासः । अकरदाः करदाः सम्पद्यमानाः कृताः करदीकृताः भूपालाः यस्य सः वशीकृतराजमण्डलः

उत्तिष्ठमानस्तु परो नोपेक्ष्यः पथ्यमिच्छता।
समौ हि शिष्टैराम्नातौ वर्त्स्यन्तावामयः स च ॥१०॥
न दूये सात्वतीसूनुर्यन्मद्यमपराध्यति।

[तपसः सुतः] धर्मपुत्रः। 'तपश्चान्द्रायणादौ स्याद्धर्मे लोकान्तरेऽपि च' इति विश्वः। [अस्मद्विनाऽपि] अस्माभिर्विनाऽपीत्यर्थः। "पृथग्विनानानाभिः—" (२।३।३२ पा०) इत्यादिना तृतीयाविकल्पात् पञ्चमी। [इज्यायै] यागाय। यजेर्भावे क्यप्, "वचिस्वपि—" (६।१।१५ पा०) इत्यादिना सम्प्रसारणम्, "नमःस्वस्ति" (२।३।१६ पा०) इत्यादिना चतुर्थी। [अलं] समर्थः [भूष्णुः] भवनशीलः। 'भूष्णुर्भविष्णुर्भविता' इत्यमरः। "ग्लाजिस्थश्च क्सुः" (३।२।१३९ पा०) इति क्सुप्रत्ययः, "क्ङिति च" (१।१।५ पा०) इत्यत्र गकारप्रश्लेषाद्गुणाभावः। तथा च जयादित्यः तत्रैव, "गकारोऽप्यत्र चर्त्वभूतो निर्दिश्यते" इति। अतो जैत्रयात्रैव कार्य्या न यज्ञयात्रेति भावः ॥ ९ ॥

ननु यज्ञतो जैत्रयात्रायामुभयानुसरणं स्यात् तत्राह, उत्तिष्ठमान इति।—[उत्तिष्ठमानः] वर्द्धमानः। "उदोऽनूर्द्ध्वकर्मणि" (१।३।२४ पा०) इत्यात्मनेपदम्। [तु, परः] शत्रुः, पथोऽनपेतं [पथ्यं] * हितमारोग्यञ्च [इच्छता] पुंसेति शेषः। [नोपेक्ष्यः] नौदासीन्येन द्रष्टव्यः। कुतः ?—[हि] यस्माद् [वर्त्स्यन्तौ] वर्त्स्यिष्यमाणौ। "लटः सद्वा" (३।३।१४ पा०) इति सदादेशे, "ह्वञ्वाः स्यसनोः" (१।३।८२ पा०) इति विभाषया परस्मैपदं, "न ह्वञ्वाश्चतुर्थ्यः" (७।२।५९ पा०) इतीडभावः। [आमयः] व्याधिः। 'रोगव्याधिगदामयाः' इत्यमरः। [सः] शत्रुश्च [शिष्टैः] नीतिज्ञैः [समौ] तुल्यवृत्ती [आम्नातौ] आख्यातौ। 'अल्पीयसोऽप्यरेर्वृद्धिर्महाऽनर्थाय रोगवत्। अतस्तस्यानुपेक्ष्यत्वादुभयानुसृतिः कुतः ? ॥' इति भावः। उपमाऽलङ्कारः ॥ १० ॥

नन्वेवं स्वार्थपरत्वदोषः स्यादिति चेन्न, लोकानुग्रहार्थत्वादस्याः

---

* "धर्म्यपथ्यर्थन्यायादनपेते" (४।४।९२ पा०) इति यत्।

यत्तु दन्दह्यते लोकमदो दुःखाकरोति माम् ॥ ११॥
मम तावन्मतमिदं शृयतामङ्ग ! वामपि ।
ज्ञातसारोऽपि खल्वेकः सन्दिग्धे कार्य्यवस्तुनि ॥ १२॥

प्रवृत्तेरित्याशङ्क्याह, नेति ।—[सात्वतीसूनुः] सत्वतोऽपत्यं स्त्री, सात्वती नाम हरेः पितृष्वसा । "उत्सादिभ्योऽञ्" (४।१।८६ पा०) इत्यञ् । तस्याः सूनुश्चैद्यः । बन्धुरपि खलो न मृष्यत इति भावः । [यन्माम्, अपराध्यति] दुह्यतीति यावत् । "क्रुधद्रुहेर्ष्या—"(१।४।३७ पा०) इत्यादिना चतुर्थी । तत इति शेषः, यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात् । [न दूये] न परितप्ये । दूङो दैवादिकात् कर्त्तरि लट्, उत्तमपुरुषैकवचनम् । [तु] किन्तु [लोकं, दन्दह्यते] गर्हितं यथा स्यादेवं दहतीति [यत्] । "लुपसदचरजप—" (३।१।२४ पा०) इत्यादिना गर्हायां यङ् । "जपजभदहदशभञ्जपशाच्च" (७।४।८६ पा०) इत्यभ्यासस्य नुमागमः । [अदः] लोकदहनं [मां, दुःखाकरोति] दुःखमनुभावयतीत्यर्थः । "दुःखात् प्रातिलोम्ये" (५।४।६४ पा०) इति डाच्-प्रत्ययः । अतश्चैद्य एवाभियातव्यः । पार्थस्तु प्रार्थनयाऽपि पश्चात् समाधेय इत्यर्थः ॥ ११ ॥

स्वमतं निगमयन् परमतं शुश्रूषुः पृच्छति, ममेति ।—[तावत्] भवन्मतश्रवणपर्य्यन्तमित्यर्थः, [मम मतमिदम्, अङ्ग !] इत्यामन्त्रणेऽव्ययम् । 'अथ सम्बोधनार्थकाः । स्युः प्याट् पाडङ्ग हे हे भोः' इत्यमरः । [वां] युवयोः । "युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थौ" (८।१।२० पा०) इत्यादिना वामादेशः । मतं [अपि, शृयताम्] विधौ लोट् । तदिदं मया श्रोतव्यम्, अन्यथा सन्देहानिवृत्तेरिति भावः । विदुषस्ते कुतः सन्देहस्तत्राह,—[ज्ञातसारः] ज्ञाततत्त्वार्थः [अपि, एकः] एकाकी [कार्य्यवस्तुनि] कर्त्तव्यार्थे [सन्दिग्धे] संशेते [खलु] निश्चये । अतो मयाऽपि सन्दिह्यत इत्यर्थः । 'दिह उपचये' कर्त्तरि लट्, धत्वधत्वे । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ १२ ॥

यावदर्थपदां वाचमेवमादाय माधवः।
विरराम महीयांसः प्रकृत्या मितभाषिणः ॥१३॥
ततः सपत्नापनयस्मरणानुशयस्फुरा।
ओष्ठेन रामो रामौष्ठविम्बचुम्बनचुञ्चुना ॥१४॥
विवक्षितामर्थविदस्तत्क्षणप्रतिसंहृताम्।

यावदिति।—[माधवः] हरिः [यावदर्थपदां] यावानर्थो यावदर्थम्। "यावदवधारणे" (२।१।८ पा०) इत्यव्ययीभावः। यावदर्थं पदानि यस्यास्ताम् अभिधेयसम्मिताक्षरामित्यर्थः। [एवम्] उक्तप्रकारेण [वाचम्, आदाय] गृहीत्वा, उक्त्वेत्यर्थः। [विरराम] तूष्णीमास। "व्याङ्परिभ्यो रमः" (१।३।८३ पा०) इति परस्मैपदम्। तथा हि, [महीयांसः] उत्तमाः [प्रकृत्या] स्वभावेन [मितभाषिणः] भवन्तीति शेषः। वृथाऽऽलापनिषेधादिति भावः। पूर्ववदलङ्कारः ॥१३॥

अथाष्टभिः कुलकेन रामं वर्णयंस्तद्वाक्यमवतारयति, तत इति।—[ततो रामः] जगाद इत्युत्तरेणान्वयः। सपत्नो रिपुः। 'रिपुवैरिसपत्नारि—' इत्यमरः। तस्यापनयोऽपकारः तस्य स्मरणेन योऽनुशयः पश्चात्तापः। 'भवेदनुशयो द्वेषे पश्चात्तापानुबन्धयोः' इति विश्वः, तेन स्फुरतीति अनुशयस्फूः, तेन, [सपत्नापनयस्मरणानुशयस्फुरा, रामौष्ठविम्बचुम्बनचुञ्चुना] ओष्ठो विम्बमिवेत्युपमितसमासः। रामायाः ओष्ठविम्बस्य चुम्बनेन वित्तो, रामौष्ठविम्बचुम्बनचुञ्चुः "तेन वित्तश्चुञ्चुप्चणपौ" (५।२।२६ पा०) इति चुञ्चुप्प्रत्ययः। "ओत्वोष्ठयोः समासे वा पररूपं वक्तव्यम्" * इति विकल्पेन पररूपम्। तेन [ओष्ठेन] उपलक्षितः। समरसुरतयोः समरस इति भावः। उपमाऽनुप्रासयोः संसृष्टिः ॥ १४ ॥

विवक्षितामिति।—[विवक्षितां] वक्तुमिष्टाम्।

---

* "अचोऽन्त्यादि टि" (१।१।६४) इत्यस्य वार्त्तिकम्।

प्रापयन् पवनव्याधेर्गिरमुत्तरपक्षताम् ॥१५॥
घूर्णयन् मदिरास्वादमदपाटलितद्युती ।
रेवतीवदनोच्छिष्टपरिपूतपुटे दृशौ ॥१६॥

वचेर्ब्रूञो वा सन्नन्तात् कर्मणि क्तः। [तत्क्षणप्रतिसंहृतां] तत्क्षणे विवक्षाक्षणे एव, इत्यविलम्बोक्तिः। प्रतिसंहृतां रामानुरोधादनुरुद्धाम् [अर्थविदः] कार्य्यज्ञस्य अत एव [पवनव्याधेः] उद्ववस्य [गिरम्, उत्तरपक्षतां] सिद्धान्तपक्षतां [प्रापयन्] स्वयमसत्पक्षावलम्बित्वादिति भावः। अनेन रामस्य व्यग्रता उक्ता ॥ १५ ॥

घूर्णयन्निति।—पुनः [मदिरास्वादमदपाटलितद्युती] मदिरास्वादेन मद्यपानेन यो मदस्तेन पाटलिता ईषद्रक्तीकृता द्युतिर्ययोस्ते [रेवतीवदनोच्छिष्टपरिपूतपुटे] रेवत्याः * देव्याः वदने यदुच्छिष्टं मद्यलेपताम्बूलादि, अचिचुम्बनसङ्क्रान्तमिति भावः; तेन परिपूते शुद्धे पुटे ययोस्ते [दृशौ, घूर्णयन्) भ्रामयन्निति मद्यविकारोक्तिः। उच्छिष्टपरिपूतेत्यत्र,—'रतिकाले मुखं स्त्रीणां शुद्धमाखेटके शुनाम्' इति स्मरणात्। उच्छिष्टस्य पावित्राजनकत्वविरोधस्य आभासत्वाद्विरोधाभासोऽलङ्कारः,—'आभासत्वे विरोधस्य विरोधाभास उच्यते' इति लक्षणात् ॥ १६ ॥

---

* पुरा किल सत्ययुगे रेवती नाम राजा स्वपुत्रीं रेवतीं यौवनवतीमवलोक्य "इयं कस्मै प्रदेया" इति जिज्ञासुः तया सह ब्रह्मलोकं गत्वा सभ्योपासनारतं ब्रह्माणं दृष्ट्वा कन्यकया सह तत्रैव स्थितवान्। अथ सभ्यामुपास्य तदभिप्रायमवगत्य ब्रह्मीवाच "वत्स! ब्रह्मलोकेऽयं मुहूर्त्तोऽपगतः, मर्त्यलोकेऽधुना कलियुगं सञ्जातं, लोकाश्च क्षुद्रावयवाः जाताः। अतः शेषनागराजावताराय रामाय दीयतामियम्" तच्छ्रुत्वा राजा रेवतस्तु मर्त्यलोकमागत्य तदवस्थां दृष्ट्वा विस्मयमवाप। कलियुगीया लोका अपि, तौ एकविंशतिहस्तोच्छ्रितौ दृष्ट्वा परं विसिस्मियिरे। अथ राजा बलरामसमीपं गत्वा ब्रह्मणोऽनुशासनं व्यजिज्ञपत्। रामोऽपि सत्ययुगीयाम् एकविंशतिहस्तोच्छ्रितां तां रेवतीं लाङ्गलेन आकृष्य सार्द्धविंहस्ताकारां कृत्वा स्वीचकार" इति पौराणिकी वार्त्ता।

आश्लेषलोलुपबधूस्तनकार्कश्यसाक्षिणीम् ।
म्लापयन्नभिमानोष्णैर्वनमालां मुखानिलैः ॥१७॥
दधत्सन्ध्याऽरुणव्योमस्फुरत्ताराऽनुकारिणीः ।
द्विषद्वेषोपरक्ताङ्गसङ्गिनोः स्वेदविप्रुषः ॥१८॥
प्रोल्लसत्कुण्डलप्रोतपद्मरागदलत्विषा ।
कृष्णोत्तरासङ्गरुचं विदधच्छौतपल्लवीम् ॥१९॥

आश्लेषेति ।—पुनः [आश्लेषलोलुपबधूस्तनकार्कश्यसाक्षिणीम्] आश्लेषे लोलुपाया आलिङ्गनलुब्धायाः बध्वाः स्तनयोः कार्कश्यस्य काठिन्यस्य साक्षिणीम् उपद्रष्ट्रीं नित्यं पीड्यमानामपि अम्लानामिति भावः। "साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायाम्" (५।२।९१ पा०) इति साक्षाच्छब्दादिनिप्रत्ययः। [वनमालाम्, अभिमानोष्णैः] अहङ्कारतप्तैः [मुखानिलैः] निश्वासमारुतैः [म्लापयन्] ग्लापयन्। म्लायतेर्ण्यन्ताल्लटः शतृादेशः "आदेच" (६।१।४५ पा०) इत्यादिना आत्वे पुगागमः *। अम्लानि म्लानसम्बन्धादतिशयोक्तिः ॥ १७ ॥

दधदिति।—पुनः [सन्ध्याऽरुणव्योमस्फुरत्ताराऽनुकारिणीः] सन्ध्यायामरुणे व्योम्नि स्फुरन्तीस्तारा अनुकुर्वन्तीति तथोक्ताः। कुतः?—[द्विषद्वेषोपरक्ताङ्गसङ्गिनोः] द्विषतः शत्रोर्द्वेषेण क्रोधेनोपरक्ते अङ्गे वपुषि सङ्गिनोः सक्ताः [स्वेदविप्रुषः] स्वेदबिन्दून्। 'पृषन्तिबिन्दुपृषताः पुमांसो विप्रुषः स्त्रियाम्' इत्यमरः। [दधत्] दधानः। "नाभ्यस्ताच्छतुः" (७।१।७८ पा०) इति नुमभावः। उपमाऽलङ्कारः ॥ १८ ॥

प्रोल्लसदिति।—पुनः [प्रोल्लसत्कुण्डलप्रोतपद्मरागदलत्विषा] प्रकर्षेणोल्लसतां कुण्डलयोः प्रोतानां सूतानां पद्मरागदलानां माणिक्यशकलानां त्विषा कान्त्या। प्रोतेति प्रपूर्वाद्वेञः कर्मणि क्तः, यजादित्वात्

---

* "अर्तिह्रीब्लीरीक्नूयीक्ष्माय्यातां पुण्" (७।३।३६ पा०) इति सूत्रात्।

ककुद्मिकन्यावक्त्रान्तर्वासलब्धाधिवासया ।
मुखामोदं मदिरया क्रतानुव्याधमुद्वमन् ॥२०॥
जगाद वदनच्छद्मपद्मपर्य्यन्तपातिनः ।
नयन् मधुलिहः भ्रवैत्यमुदग्रदशनांशुभिः ॥२१॥

[कुलकम्]।

सम्भ्रसारणम् । [कृष्णोत्तरासङ्गरुचं] कृष्णोत्तरासङ्गो नीलोत्तरीयम् । 'द्वौ प्रावारोत्तरासङ्गौ समौ वृहतिका तथा । संव्यानमुत्तरीयञ्च' इत्यमरः । तस्य रुचं चूतपल्लवस्येमां [चौतपल्लवीं विदधत्] कृष्णलोहितमिश्रवर्णचूतपल्लववद्भ्रूमां कुर्वन्नित्यर्थः ; 'धूम्रधूमलौ कृष्णलोहिते' इत्यमरवचनात् । अलान्यरुचोऽन्यदीयत्वायोगात् सादृश्याच्चैपान्निदर्शनाऽलङ्कारः ॥ १९ ॥

ककुद्मीति ।—पुनः [ककुद्मिकन्यावक्त्रान्तर्वासलब्धाधिवासया] ककुद्मिकन्यायाः रेवत्याः वक्त्रस्यान्तः अभ्यन्तरे वासेन स्थित्या लब्धोऽधिवासो वासना यया तया, तन्मुखसौरभवासितयेत्यर्थः । 'संस्कारो गन्धमाल्याद्यैरधिवासनमुच्यते' । [मदिरया, क्रतानुव्याधं] क्रतसंसर्गं, प्रियागण्डूषगन्धिनमित्यर्थः । "व्यधजपोरनुपसर्गे" (३।३।६१ पा०) इत्यनुपसृष्टादप्प्रत्ययविधानादुपसृष्टाद् व्यधेर्घञ् प्रत्ययः । [सुखामोदं] स्वसुखगन्धविशेषम् । 'आमोदः सोऽतिनिर्हारी' इत्यमरः । [उद्वमन्] उद्गिरन् । अत्र मदिरा-रामसुखगन्धयोः स्वगन्धतिरोधानेन रामासुख-तद्गण्डूषमद्यगन्धस्वीकारात् तद्गुणयोस्तत्तरस्यात्मविशेषकत्वेन पूर्वसापेक्षत्वादङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ;—'तद्गुणः स्वगुणत्यागादन्योत्कृष्टगुणाकृतिः' इति लक्षणात् ॥ २० ॥

जगादेति ।—[वदनच्छद्मपद्मपर्य्यन्तपातिनः] वदनमेव छद्म कपटं यस्य तत् पद्मं, वदनमेव पद्ममित्यर्थः । छद्मशब्देनासत्यत्वप्रतिपादनरूपोऽपह्नवः । तस्य पर्य्यन्तपातिनः प्रान्तसञ्चारिणः । [मधुलिहः] मधु लिहन्तीति मधुलिहस्तान् मधुपान् । क्विप् । [उदग्रदशनांशुभिः]

यद्वासुदेवेनादीनमनादीनवमीरितम्।
वचसस्तस्य सपदि क्रिया केवलमुत्तरम् ॥२२॥
नैतल्लघ्वपि भूयस्या वचो वाचाऽतिशय्यते।
इन्धनौघधगप्यग्निस्त्विषा नात्येति पूषणम् ॥२३॥

उदग्रैः उच्छ्रितैः दशनांशुभिः [श्वैत्यं] धावल्यं [नयन्] प्रापयन् [जगाद]। तद्गुणालङ्कारः। तस्य मधुपसन्निधापकवदनापङ्कवसापेक्षत्वात् तेन सङ्करः ॥ २१ ॥

रामो जगादेत्युक्तं, किं तदित्याकाङ्क्षायामाह, यदिति।—[वासुदेवेन] न दीनमिति [अदीनम्] अकातरं, न आदीनवोऽस्येति [अनादीनवं] निर्दोषम्। 'दोष आदीनवो मतः' इत्यमरः। [यद्] वचः [ईरितं] 'उत्तिष्ठमानस्तु परः' इत्यादिपद्यमाश्रित्य यदुक्तमित्यर्थः। [तस्य वचसः, सपदि क्रिया केवलं] सद्योऽनुष्ठानमेव [उत्तरं] सिद्धान्तस्यैवोक्तत्वादिति भावः * ॥ २२ ॥

अथ तदेव प्रतिपादयिष्यन् अनन्यातिशयतयोपस्करोति, नैतदिति।—[लघु] सङ्क्षिप्तम् [अप्येतद्वचः, भूयस्या] बहुतरया, विस्तृतयाऽपीत्यर्थः। "द्विवचनविभज्य—" (५।३।५७ पा०) इत्यादिना ईयसुनि, "बहोर्लोपो भू च बहोः" (६।४।१५८ पा०) इतीकारलोपो बहोश्च भूरादेशः। [वाचा, नातिशय्यते] नातिरिच्यते, गुर्वर्थत्वादिति भावः। श्नौडः कर्मणि लटि यक्, "अयङ् यि क्ङिति" (७।४।२२ पा०) इति अयङादेशः। तथा हि, इन्धनौघान् दहतीति [इन्धनौघधक्] काष्ठराशिदाहकः, भूयान् [अपि] इत्यर्थः। क्विपि घत्वधत्वभष्भावाः। [अग्निः, त्विषा] प्रभया [पूषणं] सूर्य्यम्, अल्पीयांसमपीति भावः। [न अत्येति] नातिक्रामति। तेजसः प्रभावत्त्वमिव वचसोऽर्थवत्त्वमलङ्घ्यत्वहेतुरित्यर्थः। अत्र समानधर्मबिम्बितया दृष्टान्तालङ्कारः † ॥२३॥

---

* "अदीनमनादीनवम्" इत्यसङ्कटव्यञ्जनावृत्त्या वृत्त्यनुप्रासालङ्कारः।

† नवीनमते तु,—अत्र एकस्यैव धर्म्मस्य अतिक्रामरूपस्य गम्यसाम्ययोः वाक्ययोः पर्य्यायान्तरेण पृथक्तया निर्देशात् प्रतिवस्तूपमाऽलङ्कारः।

सङ्क्षिप्तस्याप्यतोऽस्यैव वाक्यस्यार्थगरीयसः ।
सुविस्तरतरा वाचो भाष्यभूता भवन्तु मे ॥२४॥
विरोधिवचसो मूकान् वागीशानपि कुर्वते ।
जड़ानप्यनुलोमार्थान् प्रवाचः कृतिनां गिरः ॥२५॥

यदि हरिवचो नातिशय्यते, अलं तर्हि तवापि वागारम्भैः ? अत आह, सङ्क्षिप्तस्येति ।—[अतः] हरिवचसोऽनतिशयनीयत्वादेव [सुविस्तरतराः] प्रपञ्चतराः । "प्रथने वावशब्दे" (३।३।३३ पा०) इति घञ्; प्रतिषेधे "ऋदोरप्" (३।३।५७ पा०) इत्यप् । [मे वाचः, सङ्क्षिप्तस्य अपि] अल्पाक्षरस्यापि [अर्थगरीयसः] अर्थेन गरीयसः सूत्रकल्पस्येत्यर्थः । 'अल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवद्विश्वतोमुखम् । अस्तोभमनवद्यञ्च सूत्रं सूत्रविदो विदुः' ॥ इति लक्षणात् । [अस्यैव वाक्यस्य] नान्यस्य [भाष्यभूताः] भाष्यैः समाः । नित्यसमासः । 'ष्ट्माद्यौ जन्तौ भूतं क्लीवं समेऽतीते चिरे त्रिषु' इति वैजयन्ती । व्याख्यानरूपाः [भवन्तु] इत्यर्थः । सूत्रव्याख्यानविशेषो भाष्यम् । "सूत्रस्थं पदमादाय वाक्यैः सूत्रानुसारिभिः । स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः ॥" इति भाष्यलक्षणात् । मया तु तदेव विशेषप्रकाशनाय व्याख्यायते ; न त्वतिशयाय प्रत्याख्यायते इत्यदोष इत्यर्थः । उपमाऽलङ्कारः ॥ २४ ॥

इत्थं यानं सिद्धान्तयित्वा तत्रोद्भवप्रतिरोधं हृदि निधाय त्रिभिः प्रत्याचष्टे, विरोधीति ।—[कृतिनां] कुशलानां [गिरः] । कर्त्रीः । [विरोधिवचसः] प्रतिकूलवादिनः [वागीशान्] वाक्पतीन् [अपि] । 'वागीशो वाक्पतिः समौ' इत्यमरः । [मूकान्] निर्वाचः [कुर्वते] जड़यन्तीत्यर्थः । [अनुलोमार्थान्] अनुलोमोऽनुकूलोऽर्थोऽभिधेयं येषां तेऽनुलोमार्थाः अनुकूलवादिनः तान् [जड़ान्] मन्दान् [अपि, प्रवाचः] प्रगल्भवाचः कुर्वते, अतोऽस्मद्गिरः प्रवाच्या इति भावः । अत्र वागीशानां मूकीकरणाज्जड़ानां प्रवाक्त्वकरणाच्च अशक्यवस्तुकरणरूपो विशेषोऽलङ्कारः, असम्बन्धे सम्बन्धातिशयोक्तिप्रतिभोत्थापित इति सङ्करः ॥ २५ ॥

षड्गुणाः शक्तयस्तिस्रः सिद्धयश्चोदयास्त्रयः।
ग्रन्थानधीत्य व्याकर्त्तुमिति दुर्मेधसोऽप्यलम् ॥२६॥

नन्वात्मनीनेन स्वामिना 'बुद्धेः फलमनाग्रहः' इति न्यायेन शास्त्रज्ञवचनं प्रतिकूलमपि ग्राह्यमेवेत्याशङ्क्याह,—षड़िति —दुष्टा मेधा येषां ते [दुर्मेधसः] मन्दबुद्धयः [अपि]। "नित्यमसिच् प्रजामेधयोः" (५।४।१२२ पा०) इति समासान्तोऽसिच्प्रत्ययः। [ग्रन्थान्] औशनसादीन् [अधीत्य] पठित्वा [गुणाः] सन्धिविग्रहयानासनद्वैधीभावसमाश्रयाख्याः [षट्। शक्तयः] प्रभुत्वमन्त्रोत्साहाख्याः [तिस्रः। सिद्धयः] पूर्वोक्तशक्तित्रयसाध्याः पुरुषार्थलाभात्मिकाः, ताः [च] तिस्रः प्रभुसिद्धिर्मन्त्रसिद्धिरुत्साहसिद्धिश्चेति। [उदयाः] वृद्धित्रयावस्थानानि छत्रिन्यायेन उदया उच्यन्ते, तत्र वृद्धित्रयी स्वशक्तिसिद्धोः पूर्वावस्थानादुपचयापचयौ अवस्थानं साम्यं ते च [त्रयः इति, व्याकर्त्तुं] व्याख्यातुं [अलं] समर्थाः। "पर्य्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु" (३।४ ६६ पा०) इति तुमुन्। पञ्चाङ्गनिर्णयशक्तिविकलानां सन्ध्यादिरूपसङ्ग्रामालपाठकानाम् अशास्त्रज्ञत्वादुद्धवादयो न ग्राह्यवचना इत्यभिसन्धिः। अत्रामरः,—'सन्धिर्ना विग्रहो यानमासनं द्वैधमाश्रयः। षड्गुणाः, शक्तयस्तिस्रः प्रभावोत्साहमन्त्रजाः। त्रयः स्थानञ्च वृद्धिश्च त्रिवर्गो नीतिवेदिनाम्॥' इति। तत्रारिविजिगीष्वोर्व्यवस्थाकरणमैक्यं सन्धिः, विरोधो विग्रहः, विजिगीषोररिं प्रति यात्रा यानं, तयोर्मिथः प्रतिबद्धशक्त्योः कालप्रतीक्षया तूष्णीमवस्थानमासनम्। दुर्बलप्रबलयोर्वाचिकमात्मसमर्पणं द्वैधीभावः। अरिणा पीड्यमानस्य बलवदाश्रयणं संश्रयः, कौपदण्डीत्यं तेजः प्रभावः, कर्त्तव्यार्थेषु स्थैर्यान् प्रयत्न उत्साहः, षड्गुणचिन्तनं मन्त्रः, गतमन्यदिति सङ्क्षेपः * ॥ २६ ॥

---

* अत्र षड्गुणा इत्यत्र षड़िति विशेषणस्य पूर्वं निर्देशात् तिस्र इत्यादेश्च विशेष्यात् परं निर्देशाद् भग्नप्रक्रमताख्यो दोषः।

अनिर्लोड़ितकार्य्यस्य वाग्जालं वाग्मिनो वृथा ।
निमित्तादपराद्धेषोर्धानुष्कस्येव वल्गितम् ॥२७॥
सर्वकार्य्यशरीरेषु मुक्त्वाङ्गस्कन्धपञ्चकम् ।
सौगतानामिवात्मान्यो नास्ति मन्त्रो महीभृताम्
॥२८॥

ननु शास्त्रोक्तार्थव्याख्यातैव शास्त्रज्ञः, स एव ग्राह्यवचनश्चेत्याशङ्क्याह,—अनिर्लोड़ितेति ।—[अनिर्लोड़ितकार्य्यस्य] अनिर्लोड़ितं नालोकितं कार्य्यं येन तस्य, कार्य्याकार्य्यमजानत इत्यर्थः । [वाग्मिनः] वाचोऽस्य सन्तीति वाग्मी, वावदूकः । 'वाचो युक्तिपटुर्वाग्मी वावदूकोऽतिवक्तरि' इत्यमरः । "वाचो ग्मिनिः" (५।२।१२४ पा०) इति ग्मिनिप्रत्ययः । तस्य [वाग्जालं] वागाडम्बरः [निमित्तात्] लक्ष्यात् । 'वेध्यं लक्ष्यं निमित्तञ्च शरव्यञ्च समं विदुः' इति वैजयन्ती । [अपराद्धेषोः] स्खलितबाणस्य [धानुष्कस्य] धनुः प्रहरणमस्येति धानुष्को धन्वी । "प्रहरणम्" (४।४।५७ पा०) इति ठक्, "इसुसुक्तान्तात् कः" (७।३।५१ पा०) इति ठस्य कः । 'अपराद्धपृषत्कोऽसौ लक्ष्याद् यश्चुतसायकः । धन्वी धनुष्मान् धानुष्कः' इत्यमरः । तस्य [वल्गितमिव, वृथा] निष्फलम् । कार्य्यज्ञस्य वचो ग्राह्यं, न तु वाचालस्येति भावः * ॥ २७ ॥

इत्थं षाड्गुण्यादिपाठमात्रं न मन्त्र इति सिद्धे सम्प्रति स्वयं मन्त्रस्वरूपमाह, सर्वेति ।—सर्वाणि कार्य्याणि सन्ध्यादीनि तानि शरीराणीव इत्युपमितसमासः । व्यासे सौगतानामिवेति लिङ्गान्तेषु [सर्वकार्य्यशरीरेषु] सर्वेषु शरीरेष्विव सर्वकार्य्येष्वित्यर्थः । [अङ्गस्कन्धपञ्चकम्] अङ्गानि स्कन्धा इवेत्युपमितसमासः, तेषां पञ्चकं [मुक्त्वा] स्कन्धपञ्चकमिवाङ्गपञ्चकं हित्वेत्यर्थः । पञ्च परिमाण-

---

* उपमाऽलङ्कारः, अपराद्धेषोरित्यनेनैव गतार्थत्वे निमित्तादिति अधिकपदत्वं दोषः ।

मन्त्रो योध द्रवाधीरः सर्वाङ्गैः संवृतैरपि।
चिरं न सहते स्थातुं परेभ्यो भेदशङ्कया ॥२९॥

मन्त्रेति पञ्चकम्। "सङ्ख्यायाः संज्ञासङ्घसूत्राध्ययनेषु" (५।१।५८ पा०) इति कप्रत्ययः। [सौगतानां] सुगतो भक्तिर्भजनीय एषां सौगताः बौद्धाः। "भक्तिः" (४।३।८५ पा०) इत्यण् प्रत्ययः। तेषाम् [अन्यः आत्मेव महीभृताम्] अन्यः [मन्त्रः नास्ति]। कर्मणामारम्भोपायः, पुरुष-द्रव्यसम्पत्, देशकालविभागः, विपत्तिप्रतीकारः, कार्य्यसिद्धिश्चेति पञ्चाङ्गानि ; यथाह कामन्दकः,—'सहायाः साधनोपाया विभागो देश-कालयोः। विपत्तेश्च प्रतीकारः सिद्धिः पञ्चाङ्गमिष्यते ॥' इति। रूप-वेदनाविज्ञानसंज्ञासंस्काराः पञ्च स्कन्धाः ; तत्र,—विषयप्रपञ्चो रूप-स्कन्धः, तज्ज्ञानप्रपञ्चो वेदनास्कन्धः, आलयविज्ञानसन्तानो विज्ञान-स्कन्धः, नामप्रपञ्चः संज्ञास्कन्धः, वासनाप्रपञ्चः संस्कारस्कन्धः ; एवं पञ्चधा परिवर्त्तमानो ज्ञानसन्तान एवात्मा इति बौद्धाः। एवं यथा बौद्धानां सर्वेषु शरीरेषु स्कन्धपञ्चकातिरिक्त आत्मा नास्ति, तथा राज्ञामङ्गपञ्चकातिरिक्तो मन्त्रो नास्तीत्युपमाऽलङ्कारः, तच्चास्माकं समग्रमेवेत्ययमेव यात्राकाल इति भावः ॥ २८ ॥

अथ मन्त्रितार्थक्रियाविलम्बे दोषमाह, मन्त्र इति।—[संवृतैः] गुप्तैः [सर्वाङ्गैः] पूर्वोक्तैरुपायादिभिरुरःस्थलादिभिश्च उपलक्षितः [अपि] सर्वाङ्गसंवृतोऽपीत्यर्थः। [मन्त्रः] विचारः [अधीरः] भीरुः, युध्यत इति [योधः] भटः [इव] पचाद्यच्। [परेभ्यः] अन्येभ्योऽरिभ्यश्च। 'परं दूरान्यमुख्येषु परोऽरिपरमात्मनोः' इति वैजयन्ती। [भेदशङ्कया] भेदो विदारणं तृतीयगामित्वञ्च, तस्य शङ्कया [चिरं स्थातुं] विलम्बितु-मित्यर्थः, [न सहते] न क्षमः। "शकधृष—" (३।४।६५ पा०) इत्यादिना तुमुन्प्रत्ययः। अतो न विलम्बितव्यम्, अन्यथा मन्त्रभेदे कार्य्यहानिः स्यादिति भावः * ॥ २९ ॥

---

* अत्र श्लेषसङ्कीर्णोपमाऽलङ्कृतिः।

आत्मोदयः परज्यानिर्ह्रयं नीतिरितीयती ।
तदूरीकृत्य कृतिभिर्वाचस्पत्यं प्रतायते ॥३०॥
तृप्तियोगः परेणापि महिम्ना न महात्मनाम् ।
पूर्णश्चन्द्रोदयाकाङ्क्षी दृष्टान्तोऽत्र महार्णवः ॥३१॥

किञ्च, नीतिसर्वस्वपर्य्यालोचनयाऽपि न विलम्बः कार्य्य इत्यभिप्रेत्याह, आत्मोदय इति ।—[आत्मोदयः] आत्मन उदयो वृद्धिः [परज्यानिः] * परस्य ग्लोर्ज्यानिर्हानिः । "वीज्याज्वरिभ्यो निः" (उ० ४ पा० ४८ सू०) इत्यौणादिको निप्रत्ययः [इति इयम्] इदं परिमाणमस्या इति [इयती] एतावती । "किमिदंभ्यां वो घः" (५।२।४० पा०) इति वतुपो वस्य घश्च, "उगितश्च" (४।१।६ पा०) इति ङीप् । [नीतिः] नीतिसङ्ग्रहः, एतद्व्यातिरिक्तो न कश्चिन्नीतिपदार्थोऽस्तीत्यर्थः । यदन्यत् षाड्गुण्यादिवर्णनं तत्सर्वमस्यैव प्रपञ्च इत्याह, तदिति ।—[तद्] इयम् [ऊरीकृत्य] अङ्गीकृत्य । 'ऊरीकृतमुररीकृतमङ्गीकृतम्' इत्यमरः । "ऊर्य्यादिच्विडाचश्च" (१।४।६१ पा०) इति गतिसंज्ञायाम्, "कुगतिप्रादयः" (२।२।१८ पा०) इति समासे क्त्वो ल्यप् । [कृतिभिः] कुशलैः [वाचस्पत्यं] वाग्मित्वम् । कस्कादित्वादलुक्सत्वे "षष्ठ्याः पतिपुत्र" (८।३।५३ पा०) इत्यादिना सत्वमिति स्वामी, तन्न ; तस्य छन्दोविषयत्वात् । ब्राह्मणादित्वात् भावे ष्यञ्प्रत्ययः । [प्रतायते] विस्तार्य्यते । कर्मणि लट्, "तनोतेर्यकि" (६।४।४४ पा०) इत्यात्वम् । तस्मादात्मोदयार्थिभिः अविलम्बाच्छत्रुरुच्छेत्तव्यः, तत्रान्तरीयत्वात् तस्येति भावः ॥ ३० ॥

ननु लब्धोदयस्य किं परोच्छित्त्येत्यत्राह, तृप्तियोग इति ।—[महात्मनां] महीयसां [परेणापि] प्रभूतेनापि [महिम्ना] ऐश्वर्य्येण [तृप्तियोगः] सन्तोषलाभः [न]। [अत्र] तृप्त्यभावे [पूर्णः] सन्

---

* अत्र "ग्लानिः" इति पाठे,—"वहिश्रिस्रुयुद्रुस्त्राह्लारिभ्यो नित्" (उणा० ४ पा० ५१ सू०) इति नित्प्रत्ययेन रूपसिद्धिः ।

सम्पदा सुस्थिरमन्यो भवति स्वल्पयाऽपि यः।
कृतकृत्यो विधिर्मन्ये न वर्द्धयति तस्य ताम् ॥३२॥
समूलघातमघ्नन्तः परान् नोद्यन्ति मानिनः।
प्रध्वंसिताम्बतमसस्तत्रोदाहरणं रविः ॥३३॥

[चन्द्रोदयाकाङ्क्षी] द्वन्द्वार्थमिति भावः। [मद्दार्णवः, दृष्टान्तः] दृष्टः अन्तो निश्चयो यस्मिन् स दृष्टान्तः, निदर्शनमुपमानमिति यावत्। राज्ञा द्वन्द्वावलंबुद्भिर्न कार्य्या,—"असन्तुष्टा द्विजा नष्टाः सन्तुष्टाश्च मद्दीभुजः। सलज्जा गणिका नष्टा निर्लज्जाश्च कुलाङ्गनाः॥" इति न्यायादिति भावः। नायं दृष्टान्तालङ्कारः, बिम्बप्रतिबिम्बभावेनौपम्यस्य गम्यत्वे तस्योत्थानात्। किन्तु दृष्टान्तशब्देन तस्याभिधानादुपमाऽलङ्कारः। अत एव "दृष्टान्तोदाहरणनिदर्शनरूपाः शब्दा न प्रयोक्तव्याः पौनरुक्त्यापत्तेः" इत्येकावल्यलङ्कारकारः॥ ३१॥

तथाऽपि सन्तोषे दोषमाह, सम्पदेति।—[यः स्वल्पयाऽपि सम्पदा] सुस्थिरमात्मानं मन्यत इति [सुस्थिरमन्यः] स्वस्थमानी [भवति]। "आत्ममाने खश्च" (३।२।८३ पा०) इति खश्प्रत्यये मुमागमः। [तस्य] अल्पसन्तुष्टस्य [तां] स्वल्पसम्पदं [कृतकृत्यः] तावतैव कृतार्थः [विधिः] दैवमपि [न वर्द्धयति] अहमिति [मन्ये]। पौरुषहीना-द्दैवमपि जुगुप्सते, तत्प्रवृत्तेः पारार्थ्यादिति भावः॥ ३२॥

किञ्च, पराक्रमलभ्य एवोदयो नान्यलभ्य इत्याह, समूलेति।—[मानिनः] अभिमानिनः [परान्] शत्रून् समूलं हत्वा [समूल-घातम् अघ्नन्तः] अनुन्मूलयन्त इत्यर्थः। "समूलाकृतजीवेषु हन्-कृञ्ग्रहः" (३।४।३६ पा०) इति णमुल्प्रत्ययः, "कर्मादिषु यथाविध्य-नुप्रयोगः" (३।४।४६ पा०) इति हन्तेरनुप्रयोगः। [नोद्यन्ति] किन्तु हत्वैवोद्यन्तीत्यर्थः। [तत्र] हत्वैवोदये [प्रध्वंसितान्धतमसः] अन्धयतीत्यन्धं गाढं तमो अन्धतमसम्। 'ध्वान्ते गाढेऽन्धतमसम्' इत्यमरः। "अवसमन्धेभ्यस्तमसः" (५।४।७८ पा०) इत्यच्प्रत्ययः। प्रध्वंसितमन्ध-

विपक्षमखिलोक्लृत्य प्रतिष्ठा खलु दुर्लभा ।
अनीत्वा पङ्कतां धूलिमुदकं नावतिष्ठते ॥३४॥
ध्रियते यावदेकोऽपि रिपुस्तावत् कुतः सुखम् ? ।
पुरः क्लिश्नाति सोमं हि सैंहिकेयोऽसुरद्रुहाम् ॥३५॥

तमसं येन सः, उदयात्प्रागिति भावः । [रविः, उदाहरणं] दृष्टान्तः । अत्रापि "दृष्टान्तोऽत्र महार्णवः" इतिवदुपमाऽलङ्कारः, न तु दृष्टान्त इति द्रष्टव्यम् ॥ ३३ ॥

किञ्चानुच्छिन्नशत्रोः प्रतिष्ठैव दुर्घटेत्याह, विपक्षमिति ।—[विपक्षं] शत्रुम् [अखिलीकृत्य] । खिलमुत्सन्नमकृत्वा अनुन्मूल्येत्यर्थः । [प्रतिष्ठा दुर्लभा खलु] । तथा हि,—[उदकम्] कर्त्तृ । [धूलिं] स्वपरिभावि-नीमिति भावः । [पङ्कतामनीत्वा] नाधःकृत्येत्यर्थः, [नावतिष्ठते] किन्तु नीत्वैव तिष्ठतीत्यर्थः, "समवप्रविभ्यः स्थः" (१।३।२२ पा०) इत्यात्मनेपदम् । वाक्यभेदेन प्रतिबिम्बनापेक्षो दृष्टान्तालङ्कारः ॥ ३४ ॥

नन्वयं शिशुपाल एकाको नः किं करिष्यति इत्याशङ्क्याह, ध्रियत इति ।—[एकोऽपि रिपुर्यावत्, ध्रियते] अवतिष्ठते । ष्ठङ् अवस्थाने इति धातोस्तौदादिकात् कर्त्तरि लट्, "रिङ् शयग्लिङ्क्षु" (७।४।२८ पा०) इति रिङादेशः । [तावत्] तदवधि [सुखं कुतः ?] 'यावत् तावच्च साकल्येऽवधौ' इत्यमरः । [हि] तथा हि, सिंहिकाया अपत्यं पुमान् [सैंहिकेयः] राहुः । 'तमस्तु राहुः स्वर्भानुः सैंहिकेयो विधुन्तुदः' इत्यमरः । "स्त्रीभ्यो ढक्" (४।१।१२० पा०) [असुरद्रुहां] देवानां [पुरः] अग्रे [सोमं, क्लिश्नाति] बाधते । प्राचुर्य्यात् सोमग्रहणं सूर्य्यस्येति भावः । तस्मादेकोऽपि शत्रुरुच्छेत्तव्य इति भावः । 'अग्नेः शेषमृणाच्छेषं शत्रोः शेषं न शेषयेत्' । इति तात्पर्य्यम् * विशेषेण सामान्यसमर्थन-रूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ३५ ॥

---

* बन्धुवर्गे निवसन्तौ सूर्य्याचन्द्रमसौ अपि एकैनैव शत्रुणा इदानीञ्चापि क्लिश्येते इति शेषत्रयेषु शत्रुशेषौ महाऽनर्थाकरः इत्यसकोऽपि विपक्षः यातव्य एवेति ध्वन्यते ।

सखा गरीयान् शत्रुश्च कृत्रिमस्तौ हि कार्य्यतः।
स्यातामसिद्धौ मित्रे च सहजप्राकृतावपि॥ ३६॥
उपकर्त्राऽरिणा सन्धिर्न मित्रेणापकारिणा।
उपकारापकारौ हि लक्ष्यं लक्षणमेतयोः॥ ३७॥

ननु क्षुद्रोऽयं चैद्यः किं नः करिष्यतीत्याशङ्क्य, तस्य बलवत्तां वक्तुं मित्रामित्रबलाबलविवेकं तावद्दर्शयति, सखेति।—क्रियया उपकारापकारान्यतररूपया निर्वृत्तः [कृत्रिमः]। "ङितः क्त्रिः" (३।३।८८ पा०) "त्रेर्मन्मित्यम्" (४।४।२० पा०) [सखा] सुहृत् [शत्रुश्च] कृत्रिमः [गरीयान्] कुतः ?—[हि] यस्मात् [तौ] कृत्रिममित्रशत्रू [कार्य्यतः] उपकारापकाररूपकार्य्यवशात्, निर्वृत्ताविति शेषः। उक्तकार्य्योपाधेर्यावज्जीवमनपायात् अनयोर्मित्रामित्रभावोऽपि अनपायीति गरीयस्त्वमिति भावः। सहजप्राकृतौ तु नैवमित्याह, स्यातामिति।—सहजातः सहजः एकशरीरावयवत्वात्; तत्र सहजं मित्रं मातृष्वसेयपैतृष्वसेयादि, सहजशत्रुस्तु पितृव्यतत्पुत्रादिः, प्रकृत्या सिद्धः प्राकृतः। पूर्वोक्तसहजकृत्रिमलक्षणरहित इत्यर्थः। तत्र विषयान्तरः प्राकृतः शत्रुः तदनन्तरः प्राकृतं मित्रम्। अपि त्वर्थे। तौ [सहजप्राकृतौ अपि, असिद्धौ मित्रे] शत्रुमित्रे [च स्यातां] तावात्मकार्य्यवशादनियमेनोभयरूपतामापद्येते न कृत्रिमशत्रुमित्रे। कृत्रिमः शत्रुः शत्रुरेव मित्रञ्च मित्रमेवेति कृत्रिमावेव मित्रामित्रौ गरीयांसौ, न तु सहजौ, नापि प्राकृतावित्यर्थः। अनेन कृत्रिमत्वं सर्वापवादीति सिद्धम्॥ ३६॥

एवं चेदस्माकं पैतृष्वसेयः शिशुपालः सहजमित्रत्वात् सन्धातव्यः, न तु यातव्य इत्यत आह, उपकर्त्रेति।—[उपकर्त्रा] उपकारकारिणा [अरिणा] अपि। सहजेन प्राकृतेन चेति शेषः। [सन्धिः] कार्य्यः। अरित्वापवादेन कृत्रिममित्रतायाः बलीयस्या यावज्जीवभाविन्यास्तत्रोत्पन्नत्वादिति भावः। एवम् [अपकारिणा मित्रेण]

त्वया विप्रकृतश्चैद्यो रुक्मिणीं हरता हरे ! ।
बन्धुमूलस्य मूलं हि महद्वैरतरोः स्त्रियः ॥ ३८ ॥
त्वयि भौमं गते जेतुमरौत्सीत्स पुरीमिमाम् ।
प्रोषितार्य्यमणं मेरोरन्धकारस्तटीमिव ॥ ३९ ॥

अपि। सहजेन प्राकृतेन चेति शेषः। सन्धिः [न] कार्य्यः। मित्रत्वापवादेन कृत्रिमशत्रुताया बलीयस्या यावज्जीवभाविन्यास्तत्कालोत्पन्नत्वादिति भावः। ननु साक्षादरिणा सन्दध्यात्, मित्रेण कथं विरुध्यात्? इत्याशङ्क्य क्रियया तयोर्वैपरीत्यादोष इत्याह,—[हि] यस्मात् [उपकारापकारौ] एव [एतयोः] मित्रामित्रयोः [लक्षणं] स्वरूपं [लक्ष्यं] द्रष्टव्यम्। उपकर्त्तैव मित्रम् अपकर्त्तैव शत्रुरित्यर्थः। तस्मात् सहजमित्रत्वेऽपि चैद्यः क्रियया शत्रुत्वात् यातव्य एवेति भावः ॥ ३७ ॥

अथ चैद्यस्य कृत्रिमशत्रुत्वं चतुर्भिराह, त्वयेति।—हे [हरे ! रुक्मिणीं * हरता] बन्धुभिस्तस्मै प्रदत्तां राक्षसधर्मेणोद्वहतेत्यर्थः। 'राक्षसो युद्धहरणात्' इति याज्ञवल्क्यः। 'गान्धर्वो राक्षसश्चैव धर्म्यौ क्षत्रस्य तौ स्मृतौ' इति मनुः। [त्वया चैद्यः, विप्रकृतः] विप्रियं प्रापितः। तथा हि,—[बन्धुमूलस्य] रूढ़मूलस्य [वैरतरोः स्त्रियः, महत्] प्रधानं [मूलम्, हि] निश्चये। रूपकसंसृष्टोऽयं सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ३८ ॥

अथ तेनापि त्वं विप्रकृत इत्याह, त्वयीति।—[त्वयि] भूमेरपत्यं पुमांसं [भौमं] नरकासुरं [जेतुं गते] सति [सः] चैद्यः [इमां पुरीं] द्वारकां [प्रोषितार्य्यमणं] प्रोषितोऽर्य्यमा सूर्य्यो यस्यास्तां [मेरोस्तटीं]

---

* पुरा किल श्रीकृष्णं प्रति पतित्वेन अर्पितमानसां शिशुपालाय प्रदातुमनसी विदर्भराजस्य भीष्मकस्य कन्यां रुक्मिणीं अपहृत्य श्रीकृष्णः परिणीतवान् इति भारतीया कथा।

आलप्यालमिदं बभ्रोर्यत्स दारानपाहरत्।
कथाऽपि खलु पापानामलमश्रेयसे यतः॥ ४०॥
विराड्ड एवं भवता विराड्ढा बहुधा च नः।
निर्वर्त्त्यतेऽरिः क्रियया स श्रुतश्रवसः सुतः॥४१॥

सानुम् [अन्धकार इव, अरौत्सीत्] रुरोध। रुधेरनिटो लुङि रूपम्। उपमाऽलङ्कारः * ॥ ३९ ॥

अपकारान्तरमाह, आलप्यैति।—[सः] चैद्यः [बभ्रोः] यादवभेदस्य [दारान्] भार्य्याम्। 'भार्य्या जायाऽथ पुं भूम्नि दाराः स्यात्तु कुटुम्बिनी' इत्यमरः। [अपाहरत्] इति यत् [इदं] दाराऽपहरणं [आलप्य] उच्चार्य्य [अलं] नालपनीयमित्यर्थः। "अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा" (३।४।१८ पा०) इति क्त्वाप्रत्ययो समासे ल्यबादेशः †। [यतः पापानां] पाप्मनां [कथाऽपि] उच्चारणमपि। "चिन्तिपूजिकथिकुम्बि—" (३।३।१०५ पा०) इत्यादिना अङ्प्रत्ययः। [अश्रेयसे] अनर्थाय [अलं] समर्था। [खलु]। "नमःस्वस्ति—" (२।३।१६ पा०) इत्यादिना चतुर्थी। अत्र निषिध्यमानालपननिषेधनसमर्थनात् कार्य्येण कारणसमर्थकोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ४० ॥

फलितमाह,—विराड्ड इति।—[एवं भवता विराड्ढः] विप्रकृतः। राधेरनिटः कर्मणि क्तः। [बहुधा, नः] अस्माकं [च, विराड्ढा] विप्रकर्त्ता [श्रुतश्रवसः] श्रुतश्रवा नाम हरेः पितृष्वसा तस्याः [सुतः]। पैतृष्वसेयत्वात् सहजमित्रमपीति भावः। [सः] चैद्यः [क्रियया]

---

* उपमाऽलङ्कारेणैतेन च सूर्य्यापगमेऽपि अन्धकारो रवसानुत्वात् यथा सुमेरुसानुं सम्यक् रोद्धुं न शक्नोति, तथा सोऽपीमां रोद्धुं नाशकदिति व्यज्यते। यदा किल भगवान् नारायणः वराहमूर्त्त्या जलधिजलतलगतां धरित्रीमुज्जहार, तदैव वसुधा वरवर्णिनीरूपिणी भूत्वा तं कामयामास। तदुत्पन्नोऽसुरकुलपरिपालितो बालकः नरकनाम्ना ख्यातिमवाप इति पुराणम्।

† "समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्" (७।१।३७ पा०) इति सूत्रम्।

विधाय वैरं सामर्षे नरोऽरौ य उदासते ।
प्रक्षिप्योदर्चिषं कक्षे शेरते तेऽभिमारुतम् ॥४२॥
मनागनभ्यावृत्त्या वा कामं क्षाम्यतु यः क्षमी ।
क्रियासमभिहारेण विराध्यन्तं क्षमेत कः ? ॥४३॥

पूर्वोक्तान्योऽन्यापक्रियया [अरिर्निर्वर्त्यते] कृत्रिमः शत्रुः क्रियते । अतो बलीयस्त्वादनुपेक्ष्य इति भावः ॥ ४१ ॥

अलाप्युपेक्षायां दोषमाह, विधायेति ।—[ये नरः] पुमांसः । 'स्युः पुमांसः पञ्चजनाः पुरुषाः पूरुषा नरः' इत्यमरः । [सामर्षे] प्रागेव सरोषे [अरौ वैरं विधाय] स्वयं चापकृत्येत्यर्थः । [उदासते] उपेक्षन्ते । [ते] नरः [कक्षे] गुल्मे । 'कक्षस्तु गुल्मे दौर्मूले पापे जीर्णवने तृणे' इति वैजयन्ती । [उदर्चिषम्] अग्निं [प्रक्षिप्य, अभिमारुतम्] आभिमुख्येऽव्ययीभावः * । [शेरते] स्वपन्ति, तद्वच्चाशङ्कितुरित्यर्थः । "शीङो रुट्" (७।१।६ पा०) इति रुडागमः । अत्र 'ये उदासते ते शेरते' इति विशिष्टौदासीन्यशयनयोर्वाक्यार्थयोर्निर्दिष्टैक्यत्वासम्भवात् सादृश्यलक्षणायामसम्भवद्वस्तुसम्बन्धो वाक्यार्थनिर्वृत्तिरिति निदर्शनाभेदः । न चायं दृष्टान्तः, वाक्यभेदेन प्रतिबिम्बकारणाक्षेपे तस्योत्थानात् । अत्र तु वाक्यार्थे वाक्यार्थसमारोपाद्वाक्यैकवाक्यतायां तदभाव इत्यलङ्कारसर्वस्वकारः ॥ ४२ ॥

तथाऽपि बान्धवत्वात् सोढव्य इत्याशङ्क्याह, मनागिति ।—[यः, क्षमी] सहनः । "शमित्यष्टाभ्यो घिनुण्" (३।२।१४१ पा०) इति घिनुण् प्रत्ययः । स सोढा [मनाग्] अल्पम् । अभ्यावृत्तावपीति भावः । [अनभ्यावृत्त्या] सकृद् [वा] अनल्पत्वेऽपीति भावः । [विराध्यन्तम्] अपकुर्वाणं [कामं] भृशं [क्षाम्यतु] क्षमताम् । सम्भावनायां लोट् । "शमामष्टानां दीर्घः श्यनि" (७।३।७४ पा०) इति दीर्घः । [क्रियासमभिहारेण] भृशं पौनःपुन्येन चेत्यर्थः । न च पुंवाक्येष्वने-

---

* "लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये" (२।१।१४ पा०) इति सूत्रम् ।

अन्यदा भूषणं पुंसः क्षमा लज्जेव योषितः।
पराक्रमः परिभवे वैयात्यं सुरतेष्विव ॥ ४४ ॥
मा जीवन् यः परावज्ञादुःखदग्धोऽपि जीवति।
तस्याजननिरेवास्तु जननीक्लेशकारिणः ॥ ४५ ॥
पादाहतं यदुत्थाय मूर्द्धानमधिरोहति।

कार्थत्वं दोषाय। विराध्यन्तं [कः क्षमेत ?] सहेत, सोढुं शक्नुयात् ? न कोऽपीत्यर्थः। "शकि लिङ् च" (३।३।१७२ पा०) इति शक्यार्थे लिङ्, 'क्षमूष् सहने' दैवादिको भौवादिकश्च ॥ ४३ ॥

ननु सर्वदा क्षमैव पुंसो भूषणं, अतोऽपराधेऽपि क्षन्तव्यम्, अत आह, अन्यदेति।—[अन्यदा] सुरतव्यतिरिक्ते काले [योषितो लज्जेव पुंसः] अन्यदा अपरिभवे [क्षमा] शमः [भूषणम्। परिभवे] तु योषितः [सुरतेषु, वैयात्यं] धार्ष्टम् [इव]। 'धृष्टे धृष्णुर्वियातश्च' इत्यमरः। [पराक्रमः] पौरुषं, भूष्यतेऽनेनेति भूषणम् आभरणम्। एवञ्चाक्रियावचनत्वान्नियतलिङ्गत्वात् विरोध इति वल्लभोक्तं प्रत्युक्तम् * ॥ ४४ ॥

अथ परिभवेऽप्यपराक्रमे त्रिभिर्निन्दामाह, मा जीवन्निति।—[यः परावज्ञादुःखदग्धोऽपि] परस्यापकर्त्तुरवज्ञया अपमानेन यद्दुःखं तेन दग्धस्तप्तोऽत एव [मा जीवन्] गर्हितजीवी सन्। "माङ्याक्रोशे" † इति लटः शत्रादेशः। [जीवति] प्राणान् धारयति। [जननीक्लेशकारिणः] जनन्याः क्लेशकारिणः गर्भधारणप्रसवादिवेदनाकारिणः, तद्व्यतिरिक्तार्थक्रियाहीनस्येत्यर्थः। [तस्य] अजननम् [अजननिः] अनुत्पत्तिः [एवास्तु]। जननीक्लेशनिवृत्त्यर्थमिति भावः। "आक्रोशे नञ्यनिः" (३।३।११२ पा०) इति नञ्पूर्वाज्जनिधातोरनिप्रत्ययः ॥ ४५ ॥

पादेति।—[यद्रजः] धूलिः [पादाहतं] पादेनाहतं सत् [उत्थाय]

---

* अवीपमयी: संसृष्टिः।

† "आने मुक्" (७।२।८२ पा०) इत्यस्य वार्त्तिकम्।

स्वस्थादेवापमानेऽपि देहिनस्तद्वरं रजः ॥ ४६ ॥
असम्पादयतः कञ्चिदर्थं जातिक्रियागुणैः ।
यदृच्छाशब्दवत् पुंसः संज्ञायै जन्म केवलम् ॥४७॥
तुङ्गत्वमितरा नाद्रौ नेदं सिन्धावगाधता ।
अलङ्घनीयताहेतुरुभयं तन्मनस्विनि ॥ ४८ ॥

उड्डीय [मूर्द्धानम्] आरुन्तुदेव शिरः [अधिरोहति] आक्रामति, [तद्] रजः अचेतनमपीति भावः । [अपमाने] सति [अपि, स्वस्थात्] सन्तुष्टाद् [देहिनः] चेतनाद् [वरं] श्रेष्ठम् [एव]। व्यतिरेकालङ्कारः * ॥ ४६ ॥

असम्पादयत इति ।—किञ्च, [जातिक्रियागुणैः] जातिः ब्राह्मणत्वादिः, क्रिया इज्याध्ययनादिः, गुणः शौर्य्यादिः, तैः साधनैः । करणे तृतीया । [कञ्चिदर्थं] सुकृतकीर्त्यादिपौरुषार्थम्, अन्यत्र गोत्वपाचकत्वशौक्लादिभिः स्वाभिधेयभूतैः करणैः कञ्चिदर्थं व्यवहाररूपं प्रयोजनम् [असम्पादयतः] उभयत्र तादृग्जात्याद्यसम्भवादिति भावः । [पुंसः, जन्म] सत्तालाभः [यदृच्छाशब्दवत्] यदृच्छाप्रकल्पितस्य जात्यादिप्रवृत्तिनिमित्तशून्यस्य डित्थादिशब्दस्येव । "तत्र तस्येव" (५।१।११६ पा०) इति वतिप्रत्ययः । 'स्वेच्छा यदृच्छा स्वच्छन्दः स्वैरता चेति ते समाः' इति केशवः । [संज्ञायै केवलं] संज्ञार्थमेव ; एकत्र पारिभाषिकं किञ्चिन्नाममात्रम् अनुभवितुम्, अन्यत्र तादृक्तामनुभवितुमित्यर्थः † ॥४७॥

एवमपौरुषं दूषयित्वा पौरुषं भूषयति, तुङ्गत्वमिति ।—[अद्रौ] पर्वते [तुङ्गत्वम्] औन्नत्यमस्तीति शेषः, "अस्तिर्भवन्तीपरोऽप्रयुज्यमानो-

---

* अत्रान्यते तु अत्र अप्रस्तुतप्रशंसैव, तदपेक्षया रजोऽपि वरमिति विशेषे प्रस्तुते सामान्यरूपेण तथाऽभिधानात्, तथैव साहित्यदर्पणकाराद्यालङ्कारिकसिद्धान्तस्वारस्याच्चेति बोध्यम् ।

† उपमाऽलङ्कारः ।

तुल्येऽपराधे स्वर्भानुर्भानुमन्तं चिरेण यत्।
हिमांशुमाशु ग्रसते तन्मन्दिम्नः स्फुटं फलम्॥४९॥
स्वयं प्रणमतेऽल्पेऽपि परवायावुपेयुषि।
निदर्शनमसाराणां लघुर्बहुतृणं नरः॥५०॥

ऽप्यस्ति" इत्यादिभाष्यात् भवन्ती पूर्वाचार्य्याणां लटः संज्ञा। [इतरा] अगाधता [न] अस्ति, [सिन्धौ] समुद्रे [अगाधता] गम्भीरताऽस्ति। [इदं] तुङ्गत्वं [न] अस्ति, [मनस्विनि] वीरे तु [अलङ्घनीयताहेतुः] अलङ्घ्यत्वकारणं [तदुभयं] तुङ्गत्वमगाधता च *। तस्मादद्रिसिन्धुभ्यामधिको मनस्वीति व्यतिरेकालङ्कारः॥ ४८॥

सम्प्रति श्लोके मार्दवमनर्थायेत्याह, तुल्य इति।—[स्वर्भानुः] राहुः [अपराधे तुल्ये] अपि, [भानुमन्तं] सूर्य्यं [चिरेण ग्रसते। हिमांशुं] चन्द्रम् [आशु] शीघ्रं ग्रसते गिलतीति [यत्] 'ग्रसितं गिलितं गीर्णम्' इत्यभिधानात्। [तत्, मन्दिम्नः] मार्दवस्य [फलं स्फुटम्]। "पृथ्वादिभ्य इमनिच्—" (५।१।१२२ पा०) इतीमनिच्प्रत्ययः। तस्माद्विपत्तौ तीव्रेण भवितव्यम्। अन्यथा "मृदुः सर्वत्र बाध्यते" इति भावः। * एतच्च प्रस्तुतमप्रस्तुतार्केन्दुकथनेन सारूप्यात् प्रतीयते इत्यप्रस्तुतप्रशंसाभेदोऽयम्;—'अप्रस्तुतस्य कथनात् प्रस्तुतं यत्र गम्यते। अप्रस्तुतप्रशंसेयं सारूप्याद्विनियन्त्रिता॥' इति लक्षणात्॥ ४९॥

एतदेव भङ्ग्यन्तरेणाह, स्वयमिति।—[असाराणां] दुर्बलानां [निदर्शनं] दृष्टान्तः अत एव ईषदसमाप्तं तृणं [बहुतृणम्] तृणकल्पम् इत्यर्थः। "विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात्तु" (५।३।६८ पा०) इति

---

* अस्ति इति योजना।

† यदा तु भगवान् नारायणः मोहिनीमूर्त्तिमवलम्ब्य असुरान् वञ्चयित्वा देवान् अमृतं भोजयितुमारेभे, तदा असुरः सिंहिकातनयः राहुः देवसङ्घमध्ये गुप्तभावेन प्रविवेश। सूर्य्याचन्द्रमसौ दैवौ तथाविधं तं निवेदयामासतुः। ततः नारायणः तम् अमृतं भुञ्जानं चक्रेण चिच्छेद इति तुल्यापराधता सूर्य्याचन्द्रमसयोः इति भारते।

तेजस्विमध्ये तेजस्वी दवीयानपि गण्यते ।
पञ्चमः पञ्चतपसस्तपनो जातवेदसाम् ॥ ५१ ॥
अकृत्वा हेलया पादमुच्चैर्मूर्द्धसु विद्विषाम् ।

बहुच्प्रत्ययः प्रकृतेः पूर्वञ्च भवति। 'स्यादीषदसमाप्तौ तु बहुच् प्रकृतिलिङ्गकः' इति वचनात् प्रकृतिलिङ्गता। [लघुः] निष्पौरुषः [नरोऽल्पेऽपि, परवायौ] परो वायुरिवेत्युपमितसमासः। बहुत्वगणमिति "स्पष्टोपमासाहचर्य्यात् कल्पब्देशीयदेश्यादि" इति दण्डिना कल्पबादीनामौपम्यवाचकेष्वभिधानात्। तस्मिन् [उपेयुषि] प्राप्ते सति [स्वयं प्रणमते] स्वयमेव प्रह्वीभवति। "कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः" (३।१।८७ पा०) इति कर्मवद्भावात् "भावकर्मणोः" (१।३।१३ पा०) इत्यात्मनेपदम्। "न दृहस्नुनमां यक्चिणौ" (३।१।८९ पा०) इति यक्प्रतिषेधः। वायुना तृणमिवाल्पीयसापि रिपुणा लघुरक्लेशेन परिभूयत इत्यर्थः। उपमाऽलङ्कारः ॥ ५० ॥

पुनः पौरुषे गुणमाह,—तेजस्वीति।—[दवीयानपि] दूरस्थोऽपि। "स्थूलदूर" (६।४।१५६ पा०) इत्यादिना पूर्वगुणायणादिपरलोपौ। [तेजस्वी, तेजस्विमध्ये] तेजस्विनां मध्ये [गण्यते] सङ्ख्यायते। तथा हि, पञ्चाग्निसाध्यं तपो यस्य स तथा तस्य [पञ्चतपसः] पञ्चाग्निमध्ये तपस्यतः [तपनः] अर्कः [जातवेदसाम्] अग्नीनां [पञ्चमः] पञ्चानां पूरणः, * पञ्चमो जातवेदा भवतीत्यर्थः। अत्र विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ५१ ॥

गुणान्तरञ्च व्यतिरेकेणाह,—अकृत्वेति।—[उच्चैः] उन्नतेषु [विद्विषां मूर्द्धसु हेलया पादम्, अकृत्वा] अनिधाय। "अनञ्पूर्वे" † इति निषेधात् समासेऽपि न ल्यबादेशः। [कीर्त्तिः, कथङ्कारं] कथ-

---

* "तस्य पूरणे डट्" (५।२।४८ पा०) "नान्तादसंख्यादेर्मट्" (५।२।४९ पा०) इति सूत्राभ्यां सिद्धेः।

† "समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्" (७।१।३७ पा०) इति सूत्रोदाहरणे "अनञ् किम् ? अकृत्वा" इति दीक्षिताः।

कथङ्कारमनालम्बा कीर्त्तिर्द्यामधिरोहति ? ॥५२॥
अङ्काधिरोपितमृगश्चन्द्रमा मृगलाञ्छनः।
केशरी निष्ठुरक्षिप्तमृगयूथो मृगाधिपः ॥ ५३ ॥
चतुर्थोपायसाध्ये तु रिपौ सान्त्वमपक्रिया।
स्वेद्यमामज्वरं प्राज्ञः कोऽम्भसा परिषिञ्चति?॥५४॥

मित्यर्थः। "अन्यथैवंकथमित्थंसु सिद्धाप्रयोगश्चेत्" (३।४।२७ पा०) इत्यनर्थकादेव करोतेः कथम्मूर्वात् णमुल्। [अनालम्बा] निराधारा कीर्त्तिः [द्यां] दिवम् [अधिरोहति ?] न कथञ्चिदित्यर्थः। किञ्चिन्नि-श्रेण्यादिकमनाक्रम्योच्चसौधस्य दुरारोहत्वादिति भावः। तस्मात् कीर्त्ति-मिच्छता पौरुषमेवाश्रयणीयम् इति श्लोकतात्पर्य्यम्। कीर्त्तितद्धतोरभे-दोपचारात् समानकर्त्तृतानिर्वाहः। अत्र प्रस्तुतायाः कीर्त्तेर्विषय-महिम्ना अप्रस्तुतप्रासादारोहणस्वीव्यवहारप्रतीतेः समासोक्तिः॥ ५२॥

पौरुषमेवाश्रयणीयमित्यत्रान्वयव्यतिरेकदृष्टान्तावाचष्टे,—अङ्केति।—[अङ्काधिरोपितमृगः] अङ्कमुत्सङ्गमधिरोपितो मृगो येन सः [चन्द्रमाः, मृगलाञ्छनः] मृगाङ्कः, तथा [निष्ठुरक्षिप्तमृगयूथो] निष्ठुरं यथा तथा क्षिप्तो हतो मृगयूथो मृगसमूहो येन सः [केशरी] सिंहः [मृगाधिपः] उभयत्रापि ख्यात इति शेषः। तस्माच्छत्रौ मार्दवं दुष्कीर्त्तये पौरुषं तु कीर्त्तये इति भावः। अत्राप्रस्तुतकथनात् प्रस्तुतार्थप्रतीतेरप्रस्तुत-प्रशंसा॥ ५३॥

ननु सामादिसुकरोपायमुपेक्ष्य किं पाक्षिकसिद्धिना दण्डेन ? यथाह मनुः,—'साम्ना भेदेन दानेन समस्तैरुत वा पृथक्। विजेतुं प्रयतेतारीन् न युद्धेन कदाचन॥' इति; तस्मात् सान्त्वमेव युक्तमित्याशङ्क्य द्वाभ्यां निराचष्टे, चतुर्थोपायेति।—[चतुर्थोपायसाध्ये] दण्डसाध्ये [रिपौ तु, सान्त्वं] साम, 'साम सान्त्वमथ समे' इत्यमरः। [अपक्रिया] अपकारः। तथा हि, [स्वेद्यं] स्वेदार्हं, स्वेदनकार्य्यमित्यर्थः। 'स्वेदस्तु स्वेदने घर्मे" इति विश्वः। [आमज्वरम्] अपक्वज्वरं प्राप्य। 'आमो

ध्वजाग्रधामा दृष्टशेऽथ शौरेः
सङ्क्रान्तमूर्त्तिर्मणिमेदिनीषु ।
फणावतस्त्रासयितुं रसाया-
स्तलं विविक्षन्निव पन्नगारिः ॥ २३ ॥
यियासतस्तस्य महीध्रभिद्-
भिदापटीयान् पटहप्रणादः ।
जलान्तराणीव महार्णवौघः
शब्दान्तराण्यन्तरयाञ्चकार ॥ २४ ॥

ध्वजेति ।—[अथ] रथारोहणानन्तरं [शौरेः] * कृष्णस्य [ध्वजाग्रधामा] ध्वजाग्रं धाम स्थानं यस्य सः † [मणिमेदिनीषु] मणिमयकुट्टिमेषु [सङ्क्रान्तमूर्त्तिः] प्रतिबिम्बिताङ्गः सन् [पन्नगारिः] गरुत्मान् [फणावतः] सर्पान् [त्रासयितुं] द्रावयितुं [रसायास्तलं] पातालं [विविक्षन्निव] प्रवेष्टुमिच्छन्निवेत्युत्प्रेक्षा । विशतेः सन्नन्ताल्लटः शत्रादेशः । [दृष्टशे] दृष्टः, सोऽपि सन्निहितोऽभूदित्यर्थः ॥ २३ ॥

यियासत इति ।—यातुमिच्छतः [यियासतः] । यातेः सन्नन्ताल्लटः शत्रादेशः । [तस्य] हरेः सम्बधी [महीध्रभिद्भिदापटीयान्] महीं धरन्तीति महीध्राः पर्वताः । मूलविभुजादित्वात् कप्रत्ययः, तथा च वामनः,—"महीध्रादयो मूलविभुजादिदर्शनात्" इति । ‡ तेषां भिद्यन्ते विलानि तेषां भिदा भेदनम् । "षिद्भिदादिभ्योऽङ्" (३।३।१०४ पा०) । तस्यां पटीयान् समर्थतरः [पटहप्रणादः] आनकघोषः,

---

* शूरः नाम कश्चिच्चन्द्रवंशीयो राजाऽऽसीत् ; तद्गोत्रजत्वात् "शौरिः" इति तालव्यशकारवती संज्ञा ।

† ध्वजाग्रारूढ इत्यर्थः ।

‡ "कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम्" इति (३।२।५ पा० वा०) भाष्यम् । तच्च "महीध्र-कुध्र-गिलतीति गिल" इति दीक्षिताः ।

यतः स भर्त्ता जगतां जगाम
धर्त्ता धरित्र्याः फणिना ततोऽधः।
महाभराभुग्नशिरःसहस्र-
साहायकव्यग्रभुजं प्रसस्रे ॥ २५ ॥
अथोच्चकैस्तोरणसङ्गभङ्ग-
भयावनम्रीकृतकेतनानि।

[महार्णवौघः] महार्णवस्यौघः, समुद्रस्य प्रवाहः, अन्यानि जलानि [जलान्तराणीव] सुप्सुपा इति समासः। अन्यान् शब्दान् [शब्दान्तराणि] पूर्ववत् समासः। [अन्तरयाञ्चकार] अन्तर्हितानि चकार, छादयामासेत्यर्थः। अन्तरशब्दादन्तर्द्धानार्थात् "तत्करोति" (ग०) इति ण्यन्ताल्लिट्। 'अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्द्धिभेदतादर्थ्ये' इत्युभयत्राप्यमरः ॥ २४ ॥

यत इति।—[जगतां, भर्त्ता] धारयिता, कुक्षिस्थाखिललोक इत्यर्थः। "कर्त्तृकर्म्मणोः कृति" (२।३।६५ पा०) इति कर्मणि षष्ठी। [सः] हरिः [यतः] येन भूमार्गेण [जगाम, ततः] तस्मिन् भूभागे [अधः] पाताले [धरित्र्याः] धरण्याः [धर्त्ता] धारयिता। पूर्ववत् षष्ठी। [फणिना] शेषेण [महाभराभुग्नशिरःसहस्रसाहायकव्यग्रभुजं] महता भरेण आ समन्ताद्भुग्नस्य कुब्जीभूतस्य शिरःसहस्रस्य साहायके सहायकर्मणि। "योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ्" (५।१।१३२ पा०)। व्यग्राः त्वरमाणाः भुजा यस्मिन् तद्यथा तथा [प्रसस्रे] प्रस्रुतम्। भावे लिट्। हरिश्चालीत्यर्थः। अत्र शेषस्य विशिष्टप्रसरणासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिरलङ्कारः ॥ २५ ॥

अथेति।—[अथ] हरिचलनानन्तरम् [उच्चकैस्तोरणसङ्गभङ्गभयावनम्रीकृतकेतनानि] उच्चकैरुन्नते तोरणे द्वारदारुणि सङ्गेन भङ्ग-

क्रियाफलानीव सुनीतिभाजं
सैन्यानि सोमान्वयमन्वयुस्तम् ॥ २६ ॥
श्यामारुणैर्वारणदानतोयै-
रालोड़िताः काञ्चनभूपरागाः ।
आनेमिमग्नैः शितिकण्ठपक्ष-
च्छोद्द्युतश्चुचुदिरे रथौघैः ॥ २७ ॥

स्तस्माद्भयेनावनम्रीकृतानि केतनानि यैस्तानि [सैन्यानि] सोमस्यान्वयः सन्तानः तं [सोमान्वयं, तं] हरिं [सुनीतिभाजं] सुष्ठु नीतिमन्तं [क्रियाफलानि] क्रियाः सामाद्युपायप्रयोगास्तासां फलानि हिरण्य-भूमिलाभादिलाभाः [इव, अन्वयुः] अन्वगच्छन् । यातेर्लङ् । "लङः शाकटायनस्यैव" (३।४।१११ पा०) इति झेर्जुस् * ॥ २६ ॥

श्यामेति ।—श्यामानि च अरुणानि च तैः [श्यामारुणैः] कृष्णलोहितैः । "वर्णो वर्णेन" (२।१।६९ पा०) इति समासः । [वारण-दानतोयैः] गजमदोदकैः [आलोड़िताः] सम्मिलिता अत एव [शितिकण्ठपक्षच्छोद्द्युतः] शितिकण्ठपक्षच्छोदाः मयूरबर्हचूर्णा इव द्योतन्त इति तथोक्ताः । क्विप् । उपमाऽलङ्कारः । [काञ्चनभूपरागाः] काञ्चनस्य भूः काञ्चनभूस्तस्याः परागाः पांशवः [आनेमिमग्नैः] आनेमि नेमिमभिव्याप्य । 'तस्यान्ते † नेमिः स्त्री' इत्यमरः । "आङ् मर्य्यादाभिविध्योः" (२।१।१३ पा०) इत्यभिविधावव्ययीभावः । मग्नैः [रथौघैः, चुचुदिरे] पिष्टा इत्यर्थः । परागाणां विश्लिष्टपेषणासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः, तया च महती गजरथसम्पत्तिर्व्यज्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ॥ २७ ॥

---

* उपमाऽलङ्कारः ।

† "तस्यान्ते" इत्यस्य प्राक् "चक्रं रथाङ्गं" इत्यंशो विद्यते ।

न लङ्घयामास महाजनानां
शिरांसि नैवोद्धतिमाजगाम।
अचेष्टताष्टापदभूमिरेणुः
पदाहतो यत्सदृशं गरिम्णः॥ २८॥
निरुध्यमाना यदुभिः कथञ्चि-
न्मुहुर्यदुच्चिच्चिपुरग्रपादान्।
ध्रुवं गुरून्मार्गरुधः करीन्द्रा-
नुल्लङ्घ्य गन्तुं तुरगास्तदीषुः॥ २९॥

नेति।—[अष्टापदभूमिरेणुः] अष्टन् धातुषु पदं प्रतिष्ठा अस्येति अष्टापदं सुवर्णम्। 'रुक्मं कार्त्तस्वरं जाम्बूनदमष्टापदोऽस्त्रियाम्' इति सुवर्णपर्य्यायेष्वमरः। तस्य भूमिस्तस्या रेणुः, काञ्चनभूरजः [पदाहतः] रथाश्वादिचरणताडितोऽपि सन्नित्यर्थः। [महाजनानां] बहुजनानां पूज्यानाञ्च [शिरांसि, न लङ्घयामास] नाक्रामति स्म। किं बहुना,—[उद्धतिम्] उत्पतनं दर्पञ्च [नैवाजगाम] कुतः?—[यत्] यस्मात् [गरिम्णः] गुरुत्वगुणस्य माहात्म्यस्य च। "प्रिय-स्थिर—" (६।४।१५७ पा०) इत्यादिना गुरोर्गरादेशः। [सदृशम्] अनुरूपं यथा तथा [अचेष्टत]। अलङ्घनव्यवहारे गुरुत्वस्यौद्धत्य-प्रतिबन्धकत्वादिति भावः। अलानोद्धत्यादिप्रस्तुतसुवर्णपराग-विशेषण-साम्यादप्रस्तुतसुजनप्रतीतेः समासोक्तिरलङ्कारः॥ २८॥

निरुध्यमाना इति।—[तुरगाः यदुभिः] आरूढैरिति भावः। [कथञ्चित्] अतिप्रयत्नेन [निरुध्यमानाः] बलाकर्षणेन वार्य्यमाणा अपि [यत्] यस्मात् अग्राश्च ते पादाश्च तान् [अग्रपादान्]। 'हस्ता-ग्राग्रहस्तादयो गुणगुणिनोर्भेदाभेदात्' इति वामनः (५ अधि० २ अध्या० २० सू०)। * सामानाधिकरण्येन समासः। [मुहुः, उच्चिच्चिपुः]

---

* "हस्ताग्रम् अग्रहस्तः, पुंस्त्वाग्रम् अग्रपुंस्त्वम् इत्यादयः प्रयोगाः कथम्?—

अवेक्षितानायतवल्गमग्रे
तुरङ्गिभिर्यत्ननिरुद्धवाहैः ।
प्रक्रीड़ितान् रेणुभिरेत्य तूर्णं
निन्युर्जनन्यः पृथुकान् पथिभ्यः ॥ ३० ॥
दिदृक्षमाणाः प्रतिरथ्यमीयु-
र्मुरारिमारादनघं जनौघाः ।

उत्क्षिप्तवन्तः [तत्] तस्मान्मार्गं रुन्धन्तीति [मार्गरुधः] मन्दगमनेन मार्गरोधिनः । क्विप् । [गुरून्] महतः पूज्यांश्च । अलङ्घ्यानपीति भावः । [करीन्द्रान् उल्लङ्घ्य गन्तुम्, ईषुः] इच्छन्ति स्म [ध्रुवम्] । ध्रुवमित्युत्प्रेक्षायाम् । गुरवोऽपि सन्मार्गरोधकाः परैरुल्लङ्घ्यन्त इति अलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ॥ २९ ॥

अवेक्षितानिति ।—[आयतवल्गाम्] आयता आकृष्टा वल्गा मुखरज्जुर्यस्मिन् कर्मणि तद् यथा तथा [यत्ननिरुद्धवाहैः] यत्नेन दुर्वारवेगत्वात् अतिप्रयत्नेन निरुद्धा वाहा वाजिनो यैस्तैः । 'वाजि-वाहाऽर्वगन्धर्व' इत्यमरः । [तुरङ्गिभिः] अश्वसादिभिः [अग्रे] पुरोदेशे [अवेक्षितान्] आलोकितान् [रेणुभिः] प्रक्रीडन्तीति [प्रक्री-ड़ितान्] पांशुक्रीड़ाकरान् । कर्त्तरि क्तः । [पृथुकान्] शिशून् । 'पृथुकः शावकः शिशुः' इत्यमरः । [जनन्यस्तूर्णमेत्य पथिभ्यः, निन्युः] अपसार्याश्वक्रुरिति स्वभावोक्तिः ॥ ३० ॥

दिदृक्षमाणा इति ।—[अनघम्] अकलङ्कं [मुरारिं, दिदृक्षमाणाः] द्रष्टुमिच्छन्तः, दृशेः सन्नन्ताल्लटः शानजादेशः "ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः" (१।३।५७ पा०) इत्यात्मनेपदम् । [जनौघाः] रथ्यायां रथ्यायां [प्रति-रथ्यं] । वीप्साऽर्थेऽव्ययीभावः । [आरात्] समीपं 'आराद्दूरसमीपयोः'

आदितान्यादिपाठात्, पाठे वा सदनियमः स्यात् ; अत आह,—गुणगुणिनोर्भदा-भेदात् इति ; तत्र भेदात् हस्तादयः, अभेदादयहस्तादयः" इति वामनसूत्रवृत्तिः ।

अनेकशः संस्तुतमप्यनल्पा
नवं नवं प्रीतिरहो करोति ॥ ३१ ॥
उपेयुषो वर्त्म निरन्तराभि-
रसौ निरुच्छ्वासमनीकिनीभिः ।
रथस्य तस्यां पुरि दत्तचक्षु-
र्विदान्विदामास शनैर्न यातम् ॥ ३२ ॥

इत्यमरः। [ईयुः] अगमुः। इणो लिट् "दीर्घ इणः किति" (७।४६९ पा०) इत्यभ्यासदीर्घः। ननु नित्यपरिचिते का दिदृक्षा ? इत्यत्राह, अनेकश इति।—[अनेकशः] बहुवारमित्यर्थः। "बह्वल्पार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्याम्" (५।४।४२ पा०) इति शस्प्रत्ययः। [संस्तुतं] परिचितम् [अपि] वस्तु। जनेनेति ग्रीप्रः। 'संस्तवः स्यात्परिचयः' इत्यमरः। [अनल्पा] अधिका [प्रीतिः] प्रेम, कर्त्री [नवं नवम्], आभीक्ष्ण्येन नवं [करोति, अहो !]। "नित्यवीप्सयोः" (८।१।४ पा०) इति द्विर्भावः। अहोशब्दः पुराणस्यापि नूतनत्वमित्याश्चर्यं। यथा परप्रेमास्पदं वस्तु नित्यदृष्टमपि अदृष्टचरमिव प्रतिक्षणं दिदृक्षते, भगवानपि तथैवेति भावः। सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ३१ ॥

उपेयुष इति।—[विद्वान्] अभिज्ञः, अत एव [तस्यां, पुरि] नगर्यां [दत्तचक्षुः] निसृष्टदृष्टिः [असौ] हरिः [निरन्तराभिः] नीरन्ध्राभिः [अनीकिनीभिः] सेनाभिः [निरुच्छ्वासम्] अतिसङ्कटं [वर्त्म, उपेयुषः] प्राप्तस्य [रथस्य, शनैर्यातं] सम्बन्धनिबन्धनं मन्दगमनं [न विदामास] न विवेद। "उषविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम्" (३।१।३८ पा०) इति पाक्षिक आम्प्रत्ययः। व्यासङ्गादसंवेदनं, न तु तत्त्वाज्ञानादिति भावः। व्यासङ्गस्य पदार्थत्वात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ ३२ ॥

मध्येसमुद्रं ककुभः पिशङ्गी-
र्या कुर्वती काञ्चनवप्रभासा ।
तुरङ्गकान्तामुखहव्यवाह-
ज्वालेव भित्त्वा जलमुल्ललास ॥ ३३ ॥
कृतास्पदा भूमिभृतां सहस्रै-
रुदन्वदम्भःपरिवीतमूर्त्तिः ।
अनिर्विदा या विदधे विधात्रा
पृथ्वी पृथिव्याः प्रतियातनेव ॥ ३४ ॥

अथैकत्रिंशच्छ्लोकैर्द्वारकां वर्णयति, मध्य इति ।—समुद्रस्य मध्ये [मध्येसमुद्रं] । "पारे मध्ये षष्ठ्या वा" (२।१।१८ पा०) इति विकल्पादव्ययीभावः । मध्यशब्दस्य तत्सन्नियोगादेकारान्तत्वम् । [काञ्चनवप्रभासा] हेमप्राकारप्रभया [ककुभः] दिशः [पिशङ्गीः] पिङ्गलवर्णाः । गौरादित्वात् ङीष् । [कुर्वती, या] पूः [जलं] समुद्रोदकं [भित्त्वा] उत्थितेति शेषः । [तुरङ्गकान्तामुखहव्यवाहज्वालेव] तुरङ्गकान्तायाः बड़वाया मुखे, हव्यं वहतीति हव्यवाहोऽग्निः । कर्मण्यण् प्रत्ययः । तस्य बाड़वाग्नेः ज्वाला इव, [उल्ललास] उल्लभासे । अत्र समुद्रान्तर्लीनायां बड़वानलज्वालायां कदाचित्सम्भाव्यमानस्य मध्योल्लसनस्य पुरि दर्शनाभेदाध्यवसायेनास्या ज्वालात्वमुत्प्रेक्ष्यते, इवशब्दोऽयमुत्प्रेक्षाया एव व्यञ्जको नोपमायाः, ईदृग्ज्वालाया अप्रसिद्धत्वेनोपमानत्वायोगात् । 'मन्ये शङ्के ध्रुवं नूनं प्राय इत्येवमादिभिः । उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरिवशब्दोऽपि तादृशः ॥' इत्याचार्य्यदण्डी ॥३३॥

कृतास्पदेति ।—[भूमिभृतां] राज्ञां गिरीणाञ्च [सहस्रैः, कृतास्पदा] कृताधिष्ठाना । "आस्पदं प्रतिष्ठायाम्" (६।१।१४६ पा०) इति निपातः । उदकमस्यास्तीत्युदन्वानुदधिः । 'उदन्वानुदधिः सिन्धुः' इत्यमरः । "उदन्वानुदधौ च" (८।२।१३ पा०) इति निपातनात्साधुः ।

त्वष्टुः सदाऽभ्यासगृहीतशिल्प-
विज्ञानसम्पत्प्रसरस्य सीमा ।
अदृश्यतादर्शतलामलेषु
छायेव या स्वर्जलधेर्जलेषु ॥ ३५ ॥
रथाङ्गभर्त्रेऽभिनवं वराय
यस्याः पितेव प्रतिपादिताया: ।

तस्याम्भोभिः परिवीता परिवेष्टिता मूर्त्तिः स्वरूपं यस्याः सा । उदन्वदम्भःपरिवीतमूर्त्तिः, पृथ्वी] पृथुः । "वीतो गुणवचनात्" (४।१।४४ पा०) इति ङीष्। एवम्भूता [या] पूः न निर्विद्यते न खिद्यते इत्यनिर्वित् । विदिर्ज्ञानार्थत्वान्निःपूर्वात् "सत्सूद्विष—" (३।२।६१ पा०) इत्यादिना क्विप्। तेन [अनिर्विदा] अखिन्नेन, अन्यथा शिल्पसौष्ठवासिद्धेरिति भावः । [विधात्रा] प्रथत इति पृथिवी, भूः । प्रथेरौणादिकः षिवन्, सम्प्रसारणञ्च, * "षिद्गौरादिभ्यश्च" (४।१।४१ पा०) इति ङीष्। तस्याः [पृथिव्याः, प्रतियातनेव] प्रतिकृतिः इव, [विदधे] विहिता । 'प्रतियातना प्रतिच्छाया। प्रतिकृतिः' इत्यमरः । भूप्रतिनिधित्वोत्प्रेक्षया पुरो वैचित्र्यविस्तारादि वस्तु व्यज्यते ॥ ३४ ॥

त्वष्टुरिति ।—[त्वष्टुः] विश्वकर्मणः [सदाऽभ्यासगृहीतशिल्पविज्ञानसम्पत्प्रसरस्य] सदाभ्यासेन गृहीतो लब्धो यः शिल्पविज्ञानसम्पदः प्रसरः प्रकर्षः तस्य [सीमा] अवधिरप्रतिमेति यावत् । [या] पूः [आदर्शतलामलेषु] दर्पणपृष्ठस्वच्छेषु । 'दर्पणे मुकुरादर्शौ' इत्यमरः । [जलधेर्जलेषु, स्वः] स्वर्गस्य । 'स्वरव्ययं स्वर्गनाक' इत्यमरः । [छायेव] प्रतिविम्बमिव [अदृश्यत] इत्युत्प्रेक्षा । 'छाया त्वनातपे कान्तौ प्रतिविम्बार्कजाययोः' इति वैजयन्ती ॥ ३५ ॥

रथाङ्गेति ।—[अम्बुधिः पितेव, वराय] श्रेष्ठाय, जामात्रे च ।

---

* "प्रथेः षिवन् सम्प्रसारणञ्च" इति (उ० १ पा० १५० सू०) ।

प्रेम्णोपकण्ठं मुहुरङ्गभाजो
रत्नावलीरम्बुधिराबबन्ध ॥ ३६ ॥
यस्याश्चलद्वारिधिवारिवीचि-
च्छटोच्छलच्छङ्खकुलाकुलेन ।
वप्रेण पर्य्यन्तचरोडुचक्रः
सुमेरुवप्रोऽन्वहमन्वकारि ॥ ३७ ॥

'वरो जामातरि श्रेष्ठे' इति विश्वः । [रथाङ्गभर्त्रे] चक्रधराय हरये [अभिनवं] यथा तथा [प्रतिपादितायाः] अङ्गः समीपम् उत्सङ्गश्च तद्वाजः [अङ्गभाजः]। 'अङ्गः समीप उत्सङ्गे चिह्ने स्थानापराधयोः' इति कोशवः । [यस्याः] पुरः [उपकण्ठम्] अन्तिके । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । अन्यत्र,—कण्ठे । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । [मुहुः प्रेम्णा रत्नावलीः, आबबन्ध] आ समन्ताद्बबन्ध । श्लेषानुप्राणितेयमुपमेति मल्लिनाथः ॥ ३६ ॥

यस्या इति ।—[चलद्वारिधिवारिवीचिच्छटोच्छलच्छङ्खकुलाकुलेन] चलन्तीनां वारिधिवारिवीचीनां छटासु परम्परासु उच्छलद्भिरुत्पतद्भिः शङ्खानां कुलैराकुलेन सङ्कीर्णेन, [यस्याः] पुरः [वप्रेण] प्राकारेण [पर्य्यन्तचरोडुचक्रः] पर्य्यन्ते चरतीति तत् तादृशम् उडुचक्रं नक्षत्रमण्डलं यस्य सः [सुमेरुवप्रः] सुमेरोर्वप्रः सानुः । 'सानुप्राकारयोर्वप्रः' इत्युभयत्रापि सज्जनः । अहन्यहनीति [अन्वहम्] "अव्ययं विभक्ति—" (२।१।६ पा०) इत्यादिना यथार्थेऽव्ययीभावः, "अनश्च" (५।४।१०८ पा०) "नपुंसकादन्यतरस्याम्" (५।४।१०९ पा०) इति समासान्तोऽच् । [अन्वकारि] अनुकृतः, तत्साम्यं प्रापित इत्यर्थः । मेरूपमानाद्वप्रस्य तत्तुल्यमौन्नत्यं व्यज्यते * ॥ ३७ ॥

---

* इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

सुगन्धितामप्रतियत्नपूर्वां
बिभ्रन्ति यत्र प्रमदाय पुंसाम्।
मधूनि वक्त्राणि च कामिनीना-
मामोदकर्मव्यतिहारमीयुः ॥ ५४ ॥
रतान्तरे यत्र गृहान्तरेषु
वितर्दिनिर्यूहविटङ्कनीड़ः।
रुतानि शृण्वन् वयसां गणोऽन्ते-
वासित्वमाप स्फुटमङ्गनानाम् ॥ ५५ ॥

सुगन्धितामिति।—[यत्र] पुरि, न प्रतियत्नः संस्कारः पूर्वो यस्यास्ताम् [अप्रतियत्नपूर्वाम्] अकृत्रिमां स्वाभाविकीमित्यर्थः। 'प्रतियत्नस्तु संस्कारः' इति वैजयन्ती। शोभनो गन्धो येषां तेषां भावस्तत्ता तां [सुगन्धितां] सौरभ्यं "गन्धस्येत्—" (५।४।१३५ पा०) इतीकारः। [बिभ्रन्ति] बिभ्राणानि। "वा नपुंसकस्य" (७।१।७६ पा०) इति नुमागमः। [मधूनि] मद्यानि [कामिनीनां वक्त्राणि च, पुंसां] यूनां [प्रमदाय] प्रीत्यै [आमोदकर्म्मव्यतिहारम्] आमोदकर्मणो वासनाधानस्य व्यतिहारं परस्परकरणम् [ईयुः] अन्योऽन्यगन्धेन अन्योऽन्यं वासयामासुरित्यर्थः। इणो लिट्। अत्रापि मधूनां वक्त्राणाञ्च प्रकृतत्वात्तत्पूर्वक एव तुल्ययोगिताभेदः, तेन यूनां मधुवासितबधूवदनपानं वदनवासितमधुगण्डूषपानञ्च वस्तु व्यज्यते, तेन च निरातङ्कभोगाः पौरा इति गम्यते ॥ ५४ ॥

रतान्तर इति।—[यत्र] पुरि [गृहान्तरेषु, वितर्दिनिर्यूहविटङ्कनीड़ः] वितर्दयो विहारवेदिकाः। 'स्याद्वितर्दिस्तु वेदिका' इत्यमरः। तासां निर्यूहाः मत्तवारणाख्या अपाश्रयाः। 'निर्य्यूहो मत्तवारणः' इति वैजयन्ती। तेषां विटङ्काः उपरितन्यः कपोतपालिकाः त एव नीडाः कुलायाः यस्य सः। 'कुलायो नीडमस्त्रियाम्' इत्यमरः। [वयसां]

छन्नेष्वपि स्पष्टतरेषु यत्र
स्वच्छानि नारीकुचमण्डलेषु ।
आकाशसाम्यं दधुरम्बराणि
न नामतः केवलमर्थतोऽपि ॥ ५६ ॥
यस्यामजिह्मा महतीमपङ्काः
सीमानमत्यायतयोऽत्यजन्तः ।

शुकसारिकादिपक्षिणां [गणाः]। 'वयः पक्षिणि बाल्यादौ" इति विश्वः। [अङ्गनानाम्]। वितर्दिषु रममाणानामिति भावः। [रतान्तरे रुतानि] रतिकूजितानि [श्रुतवत्] अन्ते समीपे वसन्ति इत्यन्तेवासिनः शिष्याः। 'छात्रान्तेवासिनौ शिष्ये' इत्यमरः। "शय-वासवासिष्वकालात्" (६।३।१८ पा०) इत्यलुक्। तेषां भावस्तत्त्वम् [अन्तेवासित्वमाप स्फुटम्]। समीपे प्रतिशब्दं यथाश्रुतमुच्चारणादेव-मुत्प्रेक्ष्यते, अत एव स्फुटमिति व्यङ्ग्यप्रयोगः ॥ ५५ ॥

छन्नेष्विति ।—[यत्र] पुरि [छन्नेषु] आच्छादितेषु। "वा दान्त—" (७।२।२७ पा०) इत्यादिना वैकल्पिको निपातः। [स्पष्ट-तरेषु] स्फुटतरं लक्ष्यमाणेष्वित्यर्थः। [नारीकुचमण्डलेषु, स्वच्छानि] स्फटिकादिवदतिरोधायकानि [अम्बराणि] वस्त्राणि [केवलं नामतोऽपि] अम्बरमिति नाम्नैव [आकाशसाम्यं न दधुः]। 'अम्बरं व्योम्नि वाससि' इति विश्वः। किन्तु [अर्थतोऽपि] अर्थक्रिययाऽपि तत्साम्यं दधुः, स्वयमतिसूक्ष्मत्वादव्यवधायकत्वं दृष्ट्यादेर्मूर्त्तान्तरङ्गत्वविघातित्वं चेत्या-दिनापि साम्यं दधुरित्यर्थः। उपमाऽलङ्कारः ॥ ५६ ॥

यस्यामिति ।—[यस्यां] पुरि [अजिह्माः] अवक्राः, अन्यत्र,—अक-पटाः, दम्भादिरहिता इत्यर्थः। 'आचरेत्सदृशीं वृत्तिमजिह्मामशठां तथा' इति स्मरणादिति भावः। 'जिह्मः कपटवक्रयोः' इति विश्वः। [अपङ्काः] कर्दमरहिताः, निष्पापाश्च। 'पङ्कोऽघे कर्दमे' इति हैमः। [महतीं सीमानं] राजकल्पितक्षेत्रमानमर्य्यादां, कुला-

जनैरजातस्खलनैर्न जातु
द्वयेऽप्यमुच्यन्त विनीतमार्गाः ॥ ५७ ॥
परस्परस्पर्द्धिपराङ्मुखा यत्र
पौरस्त्रियो यत्र विधाय वेधाः ।
श्रीनिर्मितिप्राप्तघुणक्षतैक-
वर्णोपमावाच्यमलं ममार्ज ॥ ५८ ॥

गतानुष्ठानस्थितिश्च [अत्यजन्तः] अत्यक्तमहामर्य्यादा इत्यर्थः । अतिमात्रा आयतिरायामः उत्तरकालश्च येषां ते [अत्यायतयः] । 'आयतिस्तूत्तरे काले संयमायामयोरपि' इति विश्वः । [द्वये] द्विरूपा [अपि] । "प्रथमचरमतय—" (१।१।३३ पा०) इत्यादिना जसि विभाषया सर्वनामसंज्ञा । [विनीतमार्गाः] सुरचितपुरवीथयः, सुश्लिष्टितावारपङ्क्तयश्च [अजातस्खलनैः] न जातं स्खलनं पाषाणादिप्रतिघातो, विरुद्धाचरणञ्च येषां तैः [जनैः, जातु] कदाचिदपि [नामुच्यन्त] न त्यक्ताः, न कदाचित् खिलीकृता इत्यर्थः । अत्र मार्गशब्दस्य साधर्म्यादिकवन्तावलम्बिफलद्वयवदेकशब्देनार्थद्वयप्रतीतेः, द्वयानामपि मार्गाणां प्रकृतत्वाच्च केवलप्रकृतविषयोऽर्थश्लेषः, विशेष्यस्यापि श्लिष्टत्वान्न तुल्ययोगिता ॥ ५७ ॥

परस्परेति ।—[यत्र] पुरि [परस्परस्पर्द्धिपराङ्मुखाः] परस्परस्पर्द्धीनि अहमहमिकया अन्योऽन्यसामर्षाणि पराङ्मुखानि श्रेष्ठानि रूपाणि सौन्दर्य्याणि यासां ताः । 'रूपं स्वरूपे सौन्दर्य्ये' इति विश्वः । पुरे भवाः पौराः ताः स्त्रियः [पौरस्त्रियः] । "स्त्रियाः पुंवत्—" (६।३।३४ पा०) इत्यादिना पुंवद्भावः । [विधाय] निर्माय [वेधाः] सृष्टा [श्रीनिर्मितिप्राप्तघुणक्षतैकवर्णोपमावाच्यं] श्रियो लक्ष्मीदेव्याः निर्मित्या निर्माणेन प्राप्तं यत् घुणेन वज्रकीटेन क्षतस्योत्कीर्णस्यैकवर्णस्य उपमया साम्येन वाच्यमपवादः तत् [अलम्] अत्यन्तम् । तदेव

चुसां यदन्तःकरणेन वृत्ताः
फलन्ति कल्पोपपदास्तदेव ।
अध्यूषुषो यामभवन् जनस्य
याः सम्पदस्ता मनसोऽप्यगम्याः ॥ ५९ ॥
कला दधानः सकलाः स्वभाभि-
रुद्भासयन्सौधसिताभिराशाः ।

मलमिति केचित् । [ममार्ज] घुणाक्षरवत् यादृच्छिकमिदं श्रीदेवता-सौन्दर्य्यश्लिष्टं न कौशलमित्यपयशः क्षालितवानित्यर्थः । अनया चातिशयोक्त्या पौरस्त्रीणां रमासमानसौन्दर्य्यं वस्तु व्यज्यते * ॥ ५८ ॥

चुसमिति ।—[यदन्तःकरणेन चुसम्] अभ्यस्तं, ममेदं भूयादिति भूयो भूयः सङ्कल्पितमित्यर्थः । कल्पयन्ति सङ्कल्पितार्थानिति कल्पाः, कल्पा इत्युपपदं व्यावर्त्तकं येषां ते [कल्पोपपदाः वृत्ताः] कल्पवृक्षाः [तदेव फलन्ति] निष्पादयन्ति । 'फल निष्पत्तौ' इति धातोर्लट् । कुतः ? [यां] पुरम् [अध्यूषुषः] यस्यामुषितवतः । "उपान्वध्याङ्वसः" (१।४।४८ पा०) इति कर्मत्वम्, "भाषायां सदवसश्रुवः" (३।२।१०८ पा०) इति क्वसुप्रत्ययः । [जनस्य याः सम्पदोऽभवन् ताः, मनसोऽप्यगम्याः] वाचामभूमय इति किमु वक्तव्यमिति भावः । गृहे गृहे कल्प-वृक्षसम्बन्धातिशयोक्त्या पौराणां देवेन्द्रभोगो व्यज्यते । इह कल्प इत्युप-पदं स्वसंज्ञैकदेशो येषामिति व्याख्याने, छिरखपूर्वं कश्चिपुमित्यादि-वदवाच्यवचनदोषावकाशः ॥ ५९ ॥

कला इति ।—[सकलाः] समग्राः [कलाः] चतुःषष्टिविद्याः षोड़श-भागांश्च [दधानः] । 'कला शिल्पे कालभेदे' इति 'कला तु षोड़शो भागः' इति चामरः । [सौधसिताभिः] सुधया अवलिप्तं सौधं तद्वत्सिताभिः [स्वभाभिः, आशाः] दिशः [उद्भासयन्] रेवती ककुद्मिकन्या

---

* इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

यां रेवतीजानिरियेष हातुं
न रौहिणेयो न च रोहिणीशः ॥ ६० ॥
बाणाहवव्याहृतशम्भुशक्ते-
रासत्तिमासाद्य जनार्दनस्य।
शरीरिणा जैत्रशरेण यत्र
निःशङ्कमूषे मकरध्वजेन ॥ ६१ ॥

पूषकं भज्ञ जाया यस्य सः [रेवतीजानिः]। "जायाया निङ्" (५।४।१३४ पा०) इति समासान्तो निङादेशः, "लोपो व्योर्वलि" (६।१।६६ पा०) इति यलोपः। रोहिण्या अपत्यं पुमान् [रौहिणेयः] बलभद्रः। "स्त्रीभ्यो ढक्" (४।१।१२० पा०)। [यां] पुरीं [हातुं] त्यक्तुं [न इयेष] नेच्छति स्म। लिट्। [रोहिणीशश्च] चन्द्रश्च हातुं [न] इयेष। अत्र रौहिणेयरोहिणीशयोः परोत्कर्षावहत्वेन इयोः प्रकृतत्वाद्विशेष्यस्याश्लिष्टत्वाच्च केवलप्रकृतविषया तुल्ययोगिता। गतमन्यत् * ॥ ६० ॥

बाणेति।—[यत्र] पुरि [बाणाहवव्याहृतशम्भुशक्तेः] बाणाहवे बाणासुरयुद्धे व्याहृता त्वयं नीता शम्भुशक्तिर्येन तस्य हरविजयिनः [जनार्दनस्य] कृष्णस्य [आसत्तिं] प्रत्यासत्तिम् [आसाद्य] पुत्रत्वं प्राप्येत्यर्थः। [शरीरिणा] विग्रहवता, न त्वनङ्गेनेति भावः। [जैत्रशरेण] जेतार एव जैत्राः जयशीलाः। तृन्नन्तात्प्रज्ञादित्वादण्-

---

* अत्र केचित् एवमपि समासोक्यलङ्कारध्वनिमूलं व्याख्यानयन्ति,—"रेवतीजानिः रौहिणेयः इति पदद्वयेन चन्द्रमसः रेवती-रौहिणीप्रियत्वं, तथाऽपि "या" स्त्रीलिङ्गीहात् कामिनीं हातुम् अनिच्छा वर्त्तते, ततोऽपि प्रियत्वम् इति सूच्यते। रौहिणेयो बुधः, सोऽपि यां त्यक्तुं नेच्छति। एतेन यथा एकस्यामेव नायिकायां पुरुषद्वयस्य आसक्तौ परस्परं वैरिता जायते नाम तस्या इति किमपि अलौकिकसौन्दर्य्यमस्याः पर्य्यायः इति ध्वन्यते ; किञ्च, पितापुत्रयोः एकस्यामासक्तिश्च श्लेषविषया एव।

निषेव्यमाणेन शिवैर्मरुद्भि-
रध्यास्यमाना हरिणा चिराय ।
उद्रश्मिरत्नाङ्कुरधाम्नि सिन्धा-
वाह्वास्त मेरावमरावतीं या ॥ ६२ ॥

प्रत्ययः । ते शूरा यस्य तेन [मकरध्वजेन] कामेन, प्रद्युम्नरूपेणेति भावः [निःशङ्कं] निर्भीकम् [ऊषे] उषितम् । 'वस निवासे' इति धातोर्भावे लिट् "वचिस्वपि—" (६।१।१५ पा०) इत्यादिना सम्प्रसारणम् । 'शङ्का वितर्कभययोः' इति विश्वः । अत्र शम्भुशक्तिव्याघातपदार्थस्य विशेषणगत्या निःशङ्कनिवासहेतुत्वोक्तेः काव्यलिङ्गभेदः । पुरा किल भगवान् भक्तवत्सलो धूर्जटिर्बाणप्रेम्णा बाणाभियोधिनं हरिमभियुज्य निर्जित इति पौराणिकाः कथयन्ति ॥ ६१ ॥

निषेव्यमाणेनेति :—[शिवैर्मरुद्भिः] मन्दमारुतैः, अन्यत्र,—शिवैः रुद्रैर्मरुद्भिर्मरुद्गणैश्च [चिराय निषेव्यमाणेन, हरिणा] श्रीकृष्णेन शक्रेण च [अध्यास्यमाना] अधिष्ठीयमाना [उद्रश्मिरत्नाङ्कुरधाम्नि] उद्रश्मीनां रत्नाङ्कुराणां धाम्नि स्थाने ; एकत्र रत्नाकरत्वात् अन्यत्र,—रत्नसानुत्वाच्चेति भावः । [सिन्धौ] स्थितेति शेषः [या] पूः [मेरौ] स्थिताम् अमरा यस्यां सन्तीति [अमरावतीम्] इन्द्रनगरीम् । 'मतौ बह्वचोऽनजिरा—" (६।३।११९ पा०) इति दीर्घः । संज्ञायां "मादुपधायाश्च—" (८।२।९ पा०) इति वत्वम् । [आह्वास्त] स्पर्द्धया आहूतवती, अमरावतीमनुचकारेत्यर्थः । ह्वयतेर्लुङ् "स्पर्द्धायामाङः" (१।३।३१ पा०) इत्यात्मनेपदम्, "लिपि सिचि ह्वश्च" (३।१।५३ पा०) इति, "आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्" (३।१।५४ पा०) इति च्लेरङभावपक्षे सिजादेशः । अत्र प्रथमार्द्धे श्लेषेऽपि सिन्धौ मेरौ स्थितेति प्रतिबिम्बभावेन साधर्म्योक्तेः श्लेषानुप्राणितेयमुपमेति सङ्क्षेपः । आह्वास्तेति सादृश्यप्रतिपादकः शब्दः । 'स्पर्द्धते ह्वयते द्वेष्टि' इत्यनुशासनात् ॥ ६२ ॥

स्निग्धाञ्जनश्यामरुचिः सुवृत्तो
बध्वा इवाध्वंसितवर्णकान्तेः।
विशेषको वा विशिशेष यस्याः
श्रियं त्रिलोकीतिलकः स एव ॥ ६३ ॥
तामीक्षमाणः स पुरं पुरस्तात्
प्रापत्प्रतोलीमतुलप्रतापः।

स्निग्धेति।—[स्निग्धाञ्जनश्यामरुचिः] स्निग्धं यदञ्जनं तद्वत्तेन च श्यामरुचिः [सुवृत्तः] सद्वृत्तिः सुष्ठु वर्त्तुलश्च, [त्रिलोकीतिलकः] त्रयाणां लोकानां समाहारस्त्रिलोकी, "तद्धितार्थ—" (२।१।५१ पा०) इत्यादिना समासः, "सङ्ख्यापूर्वो द्विगुः" (२।१।५२ पा०) इति द्विगुसंज्ञा, 'अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्यते' (वा०) इति स्त्रीत्वे, "द्विगोः" (४।१।२१ पा०) इति ङीप्। तस्यास्तिलको भूषणभूतः [सः एव] हरिः एव, [विशेषको वा] तिलक इवेत्यर्थः। "इववद्वा यथाशब्दाः" इत्यनुशासनात्। 'तमालपत्रतिलकत्रिलकाणि विशेषकम्। द्वितीयश्च तुरीयश्च न स्त्रियाम्' इत्यमरः। [अध्वंसितवर्णकान्तेः] अध्वंसिता वर्णानां ब्राह्मणादीनां कान्तिरौज्ज्वल्यं यस्याः तस्याः, [यस्याः] पुरः, अन्यत्राध्वंसितो वर्णो गौरादिः कान्तिर्लावण्यञ्च यस्यास्तस्याः। 'वर्णो द्विजादौ शुक्लादौ' इत्युभयत्राप्यमरः। [बध्वा इव श्रियं, विशिशेष] विशेषितवान्। अनेकशब्देयमुपमेत्येके, शब्दमात्रसाट्श्यात् श्लेष इत्यन्ये। श्लेषोपमेत्याह दण्डी ॥ ६३ ॥

तामिति।—[अतुलप्रतापः * सः] हरिः [तां] पूर्वोक्तां [पुरम्, ईक्षमाणः, † पुरस्तात्] पूर्वस्यां दिशि। सप्तम्यर्थे तसिल् प्रत्ययः।

---

* अनुपमप्रभावः।

† पश्यन्।

वज्रप्रभोल्लासिसुरायुधश्री-
र्या देवसेनेव परैरलङ्घ्या ॥ ६४ ॥
प्रजा इवाङ्गादरविन्दनाभेः
शम्भोर्जटाजूटतटादिवापः ।
मुखादिवाथ श्रुतयो विधातुः
पुरान्निरीयुर्मुरजिद्बजिन्यः ॥ ६५ ॥
श्लिष्यद्भिरन्योऽन्यमुखाग्रसङ्ग-
स्खलत्खलीनं हरिभिर्विलोलैः ।

[प्रतोली] रथ्याम् । 'रथ्या प्रतोली विश्रिखा' इत्यमरः । [प्रापत्] प्राप्तवान् । लुङि "पुषादि—" (३।१।५५ पा०) इत्यादिना च्लेरङ-देशः । [वज्रप्रभोल्लासिसुरायुधश्रीः] वज्राणां तोरणप्रासादादिगत-हीरकादिमणीनां प्रभाभिरुल्लासिनी सुरायुधश्रीरिन्द्रचापलक्ष्मीर्यस्यां सा । इह वज्रग्रहणं मणिमालीपलक्षणम्, अन्यथेन्द्रायुधासाम्यादिति भावः । अन्यत्र,—वज्रस्य कुलिशस्य प्रभाभिरुल्लासिनी सुरायुधानामित-रदेवतायुधानां श्रीर्यस्याः सा । 'वज्रोऽस्त्री हीरके पवौ' इत्यमरः । [या] प्रतोली [देवसेनेव] सुरचमूरिव [परैः] शत्रुभिः [अलङ्घ्या] दुष्प्रधर्षा * ॥ ६४ ॥

प्रजा इति ।—[अघ, अरविन्दनाभेः] विष्णोः [अङ्गात् प्रजा इव] । 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' (तैत्ति० उप० ३वल्ली० १अनु०)इति श्रुतेरिति भावः । [शम्भोर्जटाजूटतटात्, आप इव] गङ्गाजलानीव [विधातुर्मुखात् श्रुतय इव, मुरजिद्बजिन्यः] मुरजितो हरेः ध्वजिन्यः सेनाः [पुरात्, निरीयुः] निर्गताः । मालोपमेयम् ॥ ६५ ॥

श्लिष्यद्भिरिति ।—[अन्योऽन्यमुखाग्रसङ्गस्खलत्खलीनं] अन्योऽन्येषां

---

* श्लेषोपमयोः सङ्करः ।

परस्परोत्पौड़ितजानुभागा
दुःखेन निश्चक्रमुरश्ववाराः ॥ ६६ ॥
निरन्तरालेऽपि विमुच्यमाने
दूरं पथि प्राणभृतां गणेन।
तेजोमहद्भिस्तमसेव दीपै-
र्द्विपैरसम्बाधमयाम्बभूवे ॥ ६७ ॥

मुखाग्रेषु सङ्गेन खलन्तः खलीनाः कविका यस्मिन् कर्मणि तदृयथा तथा। 'कविका तु खलीनोऽस्त्री' इत्यमरः। [श्लिष्यद्भिः] संहृष्यद्भिः [विलोलैः] मुहुरुच्चलद्भिः [हरिभिः] तुरङ्गैः करणैः। अश्वान् वारयन्ति ये ते [अश्ववाराः] अश्वारोहाः [परस्परोत्पौड़ितजानुभागाः] परस्परेणोत्पौड़ितजानुभागाः सन्तः [दुःखेन, निश्चक्रमुः] निर्जग्मुः। अत्र स्वभावोक्त्याऽतिशयोक्तेः सङ्करः ॥ ६६ ॥

निरन्तराल इति।—[तमसेव] तिमिरेणेव, [प्राणभृतां गणेन] प्राणिवर्गेण कर्त्रा। [निरन्तरालेऽपि] पूर्वं स्वेनैवातिसङ्कटेऽपि [पथि] सम्प्रति [दूरं] दूरत एव [विमुच्यमाने] सति। एकत्र,—दीपभयात्, अन्यत्र,—द्विपभयाच्चेत्यर्थः। [तेजोमहद्भिः] बलाधिकैः प्रभासम्पन्नैश्च। 'तेजो बलं प्रभा तेजः' इति विश्वः। [द्विपैर्दीपैः] इव [असम्बाधम्] असङ्कीर्णम् [अयाम्बभूवे] जग्मे, न त्वश्वैरिव कृच्छ्रादिति भावः। 'अय गतौ' भावे लिट् "दयायासश्च" (३।१।३७ पा०) इत्याम्प्रत्ययः। स्वतेजसैव दूरोत्सारिततमस्के दीपा इव तथोत्सारितप्राणिके पथि निरर्गलं द्विपाः प्रययुरित्यर्थः। तमसीति सप्तम्यन्तपाठे तु,—तमसः पथ्युपमानत्वे द्विपागमनात्पथ इव तमसो दीपागमनात् प्राकृतप्राणिवर्गेण निरन्तरालत्वं पश्चात् मुच्यमानत्वञ्च न सम्भवतीत्युपमानोपमेययोर्वैरूप्यं स्यात्। तृतीयान्तपाठे,—तमसः प्राणिवर्गोपमानत्वे तत्सारूप्यसाकल्यात् स एव साधीयानित्यालङ्कारिकाणां पन्थाः ॥ ६७ ॥

शनैरनीयन्त रयात्यतन्तो
रथाः क्षितिं हस्तिनखादखेदैः ।
सयत्नसूतायतरश्मिभुग्न-
ग्रीवाऽग्रसंसक्तयुगैस्तुरङ्गैः ॥ ६८ ॥
बलोर्मिभिस्तत्क्षणहीयमान-
रथ्याभुजाया वलयैरिवास्याः ।
प्रायेण निष्क्रामति चक्रपाणौ
नेष्टं पुरो द्वारवतीत्वमासीत् ॥ ६९ ॥

शनैरिति ।—[रयात्यतन्तः] धावन्तः [रथाः, सयत्नसूतायतरश्मिभुग्नग्रीवाऽग्रसंसक्तयुगैः] सयत्नैः सूतैः सारथिभिः । 'सूतः क्षत्ता च सारथिः' इत्यमरः । आयता आकृष्टा ये रश्मयः प्रग्रहाः । 'किरणप्रग्रहौ रश्मी' इत्यमरः । तैर्भुग्नेषु प्रह्वेषु ग्रीवाणामग्रेषु संसक्ताः युगाः युग्याः स्कन्धवाह्याः दारुविशेषाः येषां तैः, अत एव [अखेदैः] अश्रमैः [तुरङ्गैः, हस्तिनखात्] हस्तिनखः पूर्वारि मृत्कूटः । 'कूटं पूर्वारि यद्धस्तिनखस्तस्मिन्' इत्यमरः । तस्मात् [शनैः क्षितिम्, अनीयन्त] नीता इति स्वभावोक्तिः, यथावद्वर्णनात् ॥ ६८ ॥

बलोर्मिभिरिति ।—बलानि ऊर्मय इव तैः [बलोर्मिभिः, वलयैरिव] कङ्कणैरिव [तत्क्षणहीयमानरथ्याभुजायाः] तत्क्षणे हरिनिष्क्रमणक्षण एव हीयमाना अपरिच्यमाना रथ्या भुजेव यस्याः तस्याः अत एव [अस्याः पुरः] द्वारवत्याः [चक्रपाणौ] कृष्णे [निष्क्रामति] निर्गच्छति सति [प्रायेण] भस्मा [द्वारवतीत्वं] द्वारकात्वं, स्वस्वरूपमिति यावत् । [इष्टं नासीत्] हरिविरहे तद्वैफल्यादिति भावः । द्वारवतीशब्दस्य संज्ञात्वात् "त्वतलोर्गुणवचनस्य" (वा०) * इति न पुंवद्भावः ।

---

* ६।३।३५ सङ्ख्यैकस्य सवस्य भाष्ये कौ व्याख्यापि अयमेव पाठः, काशिकायान्तु "त्वतलोर्गुणवचनस्य पुंवद्भावो वक्तव्य" इति पाठः ।

पारेजलं नीरनिधेरपश्यत्
मुरारिरानीलपलाशराशीः ।
वनावलीरुत्कलिकासहस्र-
प्रतिक्षणोत्कूलितशैवलाभाः ॥ ७० ॥
लक्ष्मीभृतोऽभोधितटाधिवासान्
द्रुमानसौ नीरदनीलभासः ।

अन्यत्र,—द्वारवतीत्वं द्वारवत्त्वं नेष्टं, तस्य हरिनिष्क्रमणहेतुत्वात्; इत्युभयथाऽप्युपमितभुजवलयगलनहेतुत्वादुपमासङ्कीर्णेयमनिष्टत्वोत्प्रेक्षा प्रायेणेत्यनेन व्यज्यते ॥ ६९ ॥

अथ आ सर्गसमाप्तेः समुद्रं वर्णयति, पार इति ।—[मुरारिः, नीरनिधेः] समुद्रस्य, जलानां पारे परतीरे [पारेजलम्]। 'पारावारे परार्वाचौ तीरे' इत्यमरः। "पारे मध्ये षष्ठ्या वा" (२।१।१८ पा०) इत्यव्ययीभावः, तत्संयोगादेकारान्तत्वञ्च पारेशब्दस्य। [आनीलपलाशराशीः] आ समन्तान्नीलाः, पलाशानां पत्त्राणां राशयो यासां ताः, हरितपर्णपूर्णा इत्यर्थः। "पत्त्रं पलाशं छदनम्" इत्यमरः। अत एव [उत्कलिकासहस्रप्रतिक्षणोत्कूलितशैवलाभाः] उत्कलिका ऊर्मयः। 'ऊर्मिरुत्कलिकोल्लोलकल्लोला लहरिस्त्रियाम्' इति हलायुधः। तासां सहस्रैः, प्रतिक्षणमुत्कूलिताः कूलमुन्नताः कृताः, कूलं प्रापिता इत्यर्थः। उत्कूलशब्दात् "तत्करोति—"(ग०) इति ण्यन्तात्कर्मणि क्तः। तेषां शैवलानाम्, आभेव आभा यासां ताः, तत्सदृशीरित्यर्थः। [वनावलीरपश्यत्]। अत्रोत्कूलितशैवलस्य स्वतःसिद्धसन्देहादुपमोत्प्रेक्षयोः सन्देहसङ्करः * ॥ ७० ॥

लक्ष्मीभृत इति ।—[असौ] हरिर्लक्ष्मीं शोभां श्रीदेवीञ्च बिभ्र-

---

* उपक्रान्ताभाशब्दस्य उपमावाचकत्वे, तीरे शैवलसम्भावनोत्थानत्वात् उपमोपक्रमोत्प्रेक्षा इयम, इति तु साहित्यदर्पणकृता स्वयमेव उदाहृत्याभिहितम् ।

लताबधूसम्प्रयुजोऽधिवेलं
बद्धक्रुतान् स्वानिव पश्यति स्म ॥ ७१ ॥
आश्लिष्टभूमिं रसितारमुच्चै-
र्लोलद्भुजाकारवृहत्तरङ्गम् ।
फेनायमानं पतिमापगाना-
मसावपस्मारिणमाशशङ्के ॥ ७२ ॥

तौति [लक्ष्मीभृतः] तान् [अम्भोधितटाधिवासान्] अम्भोधितटे अधिवासो येषां तान्, [नीरदनीलभासः] नीरदवन्नीलभासः नीलवर्णान् [लताबधूसम्प्रयुजः] लता बध्व इवेत्युपमितसमासः ; अन्यत्र,—लता इव बध्व इति प्राक्पार्थिवादित्वान्मध्यमपदलोपी समासः । ताभिः सम्प्रयुज्यन्त इति सम्प्रयुजः सङ्गतान् । क्विप् । [अधिवेलं] वेलायाम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । [द्रुमान्, बद्धक्रुतान्] अनेकीकृतान् [स्वानिव] स्वकीयविग्रहानिवेत्यर्थः । एवञ्च पुंलिङ्गतानिर्वाहः । आत्मपरत्वे नपुंसकत्वापातः । 'स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं स्त्रिष्वात्मीये स्वोऽस्त्रियां धने' इत्यमरः । [पश्यति स्म] । उपमाश्लेषसङ्कीर्णेयमुत्प्रेक्षा ॥७१॥

आश्लिष्टेति ।—[आश्लिष्टभूमिम्] आलिङ्गितभूतलं [उच्चैः] तारं [रसितारं] क्रन्दितारं [लोलद्भुजाकारवृहत्तरङ्गम्] लोलतां चलताम्, इतस्ततः पतताम्, इत्यर्थः, भुजानाम् आकार इव आकारो येषां ते वृहत्तरङ्गाः यस्य तं तथोक्तं, [फेनायमानं] फेनमुद्वमन्तम् । "फेनाच्चेति वक्तव्यम्" (वा०) * इति क्यङ् । [आपगानाम्] अपां समूह आपं "तस्य समूहः" (४।२।३७ पा०) इत्यण्, तेन गच्छन्तीति आपगाः तासां [पतिं] समुद्रम् [असौ] हरिः [अपस्मारिणम्] अपस्माररोगि-

---

* "वाष्पोष्मभ्यामुद्वमने" (३।१।१६) इति सूत्रे—भाष्ये "फेनाच्च"—"फेनाच्चेति वक्तव्यम्" इत्यस्ति । तस्मात् "फेनाच्चेति वक्तव्यम्" इति काशिका । भट्टोजिदीक्षितस्तु "फेनाच्चेति वाच्यम्" इति लिखितवान् ।

पीत्वा जलानां निधिनाऽतिगार्द्ध्यादु
द्वृद्धिङ्गतेऽप्यात्मनि नैव मान्तीः।
क्षिप्ता दूवेन्दोः स रुचोऽधिवेलं
मुक्तावलीराकलयाञ्चकार ॥ ७३ ॥
साटोपमुर्वीमनिशं नदन्तो
यैः प्लावयिष्यन्ति समन्ततोऽमी।

ष्यम् [आप्नश्नङ्क्षे]। तत्कर्मयोगात्तथोत्प्रेक्षाञ्चक्रे इत्यर्थः। यथाहुर्नैदानिकाः,—"क्रुद्धैर्धातुभिराक्षतेऽथ मनसि प्राणी मनः सन्दिशन्, दन्तान् खादति फेनमुद्गिरति दोःपादौ क्षिपन्मूढधीः। पश्यन् रूपमसत् क्षितौ निपतति व्यर्थां करोति क्रियां, बिभ्यत् स स्वयमेव शाम्यति गते वेगे त्वपस्मारकृत्॥" इति * ॥ ७२ ॥

पीत्वेति।—[जलानां निधिना] समुद्रेण [अतिगार्द्ध्यात्] गर्द्ध एव गार्द्ध्यम्। औपम्यादिवचातुवर्णादित्वात् स्वार्थे ष्यञ्। तदतिमात्रमतिगार्द्ध्यं तस्मात्, तृष्णाभरादित्यर्थः। गर्धोः पुनरोर्गुणः "वान्तो यि प्रत्यये" (६।१।७९ पा०) इति गार्ध्यमिति स्यात्। [पीत्वा]। क्षेपणक्रियाऽपेक्षया पूर्वकालता। अथ [वृद्धिं गतेऽपि, आत्मनि] देहे। "चन्द्रोदये समुद्रस्य वृद्धिः" इत्यागमः। [नैव मान्तीः] अमान्तीः, अतिरिच्यमाना इत्यर्थः। मातेः शतरि ङीप्। "आच्छीनद्योर्नुम्" (७।१।८० पा०) इति नुम्। [क्षिप्ताः] उद्गीर्णाः अतितृष्णयोत्कटं पीत्वा, अन्तरमानाद्बहिरुद्दान्ता इत्यर्थः। [इन्दो रुचः इव] मरीचीरिवेत्युत्प्रेक्षा [सः] हरिः [अधिवेलम्] अधितीरं, 'वेला कूलविकारयोः' इति विश्वः। [मुक्तावलीः, आकलयाञ्चकार] आकलयामास। कलतिः कामधेनुः ॥ ७३ ॥

साटोपमिति।—[अमी] मेघाः, [साटोपं] ससम्भ्रमं, 'सम्भ्रमाटोप-

---

* उत्प्रेक्षाऽलङ्कारः। व्यभिचारिणोऽपस्मारस्य स्वशब्दवाच्यत्वाद्रसदोषोऽपि।

तान्येकदेशान्निभृतं पयोधेः
सोऽम्भांसि मेघान् पिबतो ददर्श ॥ ७४ ॥
उद्धृत्य मेघैस्तत एव तोय-
मर्थं मुनीन्द्रैरिव सम्प्रणीताः ।
आलोकयामास हरिः पतन्ती-
र्नदीः स्मृतीर्वेदमिवाम्बुराशिम् ॥ ७५ ॥
विक्रीय दिव्यानि धनान्युरूणि
दैव्यानसावुत्तमलाभभाजः ।

संरम्भाः' इति यादवः । [अनिशं, नदन्तः] गर्जन्तः [यैः] अम्भोभिः, तोयैरित्यर्थः, [उर्वीं समन्ततः प्लावयिष्यन्ति, तानि अम्भांसि पयोधेः, एकदेशात्] एककोणात् [निभृतं] निश्चलं यथा तथा [पिबतो मेघान्, सः] हरिः [ददर्श] । एतेन समुद्रस्यापरिच्छिन्नरूपत्वं व्यज्यते * ॥७४॥

उद्धृत्येति ।—[मुनीन्द्रैः, ततः] वेदात् [अर्थमिव] वेदार्थमिव [मेघैः] ततः [एव] अम्बुराशेरेव [तोयमुद्धृत्य, सम्प्रणीताः] कृताः [अम्बुराशिं, पतन्तीः] प्रविशन्तीः [नदीः, वेदं] पतन्तीः [स्मृतीरिव] मन्वादिसंहिता इव [हरिरालोकयामास] । श्रुतिमूलत्वेनैव प्रामाण्यात् स्मृतीनाम् । तत्संवाद एव तत्सम्प्रवेशः । अनेकैवेयमुपमा ॥ ७५ ॥

विक्रीयेति ।—दित्सु भवानि [दिव्यानि] दिगन्तरानीतानीत्यर्थः । "दिगादिभ्यो यत्" (४।३।५४ पा०) इति यत् । [उरूणि] महान्ति [धनानि] नानाद्रव्याणि [विक्रीय] मूल्येन दत्त्वा, उत्तमलाभं दैगुण्यादिकं भजन्तीति तान् [उत्तमलाभभाजः, तत्त्वं] दैव्यमित्यर्थः । "अव्ययात्त्यप्" (४।२।१०४ पा०) इति त्यप् । [अफल्गु-

---

* इति वस्तुना वस्तुध्वनिः ।

तरीषु तत्रत्यमफल्गुभाण्डं
सांयात्रिकानावपतोऽभ्यनन्दत् ॥ ७६ ॥
उत्पिप्लवोऽन्तर्नदभर्त्तुरुच्चै-
र्गरीयसा निश्वसितानिलेन ।
पयांसि भक्त्या गरुड़ध्वजस्य
ध्वजानिवोच्चिच्चिपिरे फणीन्द्राः ॥ ७७ ॥
तमागतं वीक्ष्य युगान्तबन्धु-
मुत्सङ्गशय्याशयमम्बुराशिः ।

भाण्डम्] अफल्गु सारवत् । 'फल्गु तुच्छमसारञ्च' इति यादवः । भाण्डं मूलधनं पण्यद्रव्यमित्यर्थः । 'बणिङ्मूलधने पात्रे भाण्डं भूषाऽश्वभूषयोः' इति वैजयन्ती । [तरीषु] नौषु । 'स्त्रियां नौस्तरणिस्तरिः' इत्यमरः । "अवितृस्तृतन्त्रिभ्य ईः" (उ० ३ पा० १५८ सू०) इत्यौणादिक ईकार-प्रत्ययः । [आवपतः] आदधतः । वपतेः श्नप्रत्ययः । [द्वैप्यान्] समुद्रद्वीप-वासिनः । "द्वीपादनुसमुद्रं यञ्" (४।३।१० पा०) इति यञ्प्रत्ययः । संयात्रा सम्भूय यात्रा सा प्रयोजनमेषां तान् [सांयात्रिकान्] पोतवणिजः । 'सांयात्रिकः पोतवणिक्' इत्यमरः । "प्रयोजनम्" (५।१।१०८ पा०) इति ठक् । [असौ] हरिः [अभ्यनन्दत्] * ॥ ७६ ॥

उत्पिप्लव इति ।—[नदभर्त्तुः] समुद्रस्य [अन्तः] अभ्यन्तरात् [उत्पिप्लवः] उत्पतितुमिच्छवः । पततेः सन्नन्ताद्प्रत्ययः, "सनि मीमा—"(७।४।५४ पा०) इत्यादिना इसादेशः । "अत्र लोपोऽभ्यासस्य" (७।४।५८ पा०) इति अभ्यासलोपः । [फणीन्द्राः] सर्पाः [भक्त्या, गरुड़ध्वजस्य] हरेः [ध्वजानिव, गरीयसा] अतिमहता [निश्वसिता-निलेन] मुखमारुतेन [पयांस्युच्चैः, उच्चिच्चिपिरे] उत्क्षिप्तवन्तः । उत्प्रेक्षा । खरितेत्त्वादात्मनेपदम् ॥ ७७ ॥

---

* प्रीत्या प्राशंसत् ।

प्रत्युज्जगामेव गुरुप्रमोद-
प्रसारितोत्तुङ्गतरङ्गबाहुः ॥ ७८ ॥
उत्सङ्गिताम्भःकणकोमलाङ्गो नभस्वा-
नुदन्वतः स्वेदलवान् ममार्ज ।
तस्यानुवेलं व्रजतोऽधिवेल-
मेलालताम्फालनलब्धगन्धः ॥ ७९ ॥
उत्तालतालीवनसम्प्रवृत्त-
समीरसीमन्तितकेतकीकाः ।

तमिति।—[अम्बराग्निः, युगान्तबन्धुम्] आपद्बन्धुमित्यर्थः। [उत्सङ्गशय्याशयम्] उत्सङ्ग एव शय्या तस्यां शेते, इति तथोक्तम्, "अधिकरणे शेतेः" (३।२।१५ पा०) इत्यच्प्रत्ययः। [आगतम्] अभ्यागतं [तं] हरिं [वीक्ष्य, गुरुप्रमोदप्रसारितोत्तुङ्गतरङ्गबाहुः] गुरुणा प्रमोदेन प्रसारिता उत्तुङ्गास्तरङ्गा एव बाहवो येन सः सन् [प्रत्युज्जगामेव] सम्मेलनार्थमागतवानिवेति क्रियास्वरूपोत्प्रेक्षा, रूपकञ्च ॥ ७८ ॥

उत्सङ्गेति।—[उत्सङ्गिताम्भःकणकः] उत्सङ्गिनः संसर्गिणः कृताः उत्सङ्गिताः। "तत्करोति—"(गण०) इति ण्यन्तात् कर्मणि क्तः। उत्सङ्गिताः अम्भःकणा येनेति "श्रेण्यादिभ्यः" (५।४।१५४ पा०) इति कप्। [एलालतास्फालनलब्धगन्धः] एलालतानाम् आस्फालनेन सङ्घर्षणेन लब्धगन्धः एवं शिशिरसुरभिः [उदन्वतो नभस्वान्] समुद्रस्य वायुः अधिवेलं] वेलायाम्। विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः। [व्रजतः, तस्य] हरेः [स्वेदलवान्, अनुवेलं] प्रतिक्षणम्। यथार्थेऽव्ययीभावः। [ममार्ज] जहार। 'वेला कूले च जलधेर्वेला तीरविकारयोः' इति विश्वः। काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ७९ ॥

उत्तालेति —[चमूचरैः] चमूषु चरन्तीति चमूचराः सेनिकाः "चरेष्टः" (३।२।१६ पा०) इति टप्रत्ययः, तैः, [उत्तालतालीवन-

आसेदिरे लावणसैन्धवीनां
चमूचरैः कच्छभुवां प्रदेशाः ॥ ८० ॥
लवङ्गमालाकलितावतंसा-
स्ते नारिकेलान्तरपः पिबन्तः।
आस्वादितार्द्रक्रमुकाः समुद्रा-
दभ्यागतस्य प्रतिपत्तिमीयुः ॥ ८१ ॥

सम्प्रवृत्तसमीरसौमन्तितकेतकीकाः] उत्तालेषु उन्नतेषु तालीवनेषु सम्प्रवृत्तेन समीरणेन मारुतेन सौमन्तिताः सौमन्तवत्यः कृताः। सौमन्तशब्दान्मत्वन्तात् "तत्करोति—"(ग०) इति ण्यन्तात्कर्म्मणि क्तः, णाविष्ठवङ्भावे "विन्मतोर्लुक्" (५।३।६५ पा०)। ताः केतक्यो येषु ते तथोक्ताः। "नद्यृतश्च" (५।४।१५३ पा०) इति कप्। [लावणसैन्धवीनां] लवणसिन्धोरिमाः लावणसैन्धव्यः। "तस्येदम्" (४।३।१२० पा०) इत्यण्, "हृङ्गमसिन्धुन्ते पूर्वपदस्य च" (७।३।१९ पा०) इत्युभयपदवृद्धिः। तासां [कच्छभुवाम्] अनूपभूमीनाम्। 'जलप्रायमनूपं स्यात्पुंसि कच्छस्तथाविधः' इत्यमरः। [प्रदेशाः] देशाः [आसेदिरे] प्राप्ताः। सीदतेः कर्म्मणि लिट्। अत्र स्वभावोक्तिरनुप्रासश्चालङ्कारौ। ओजःश्लेषसौशब्दसौकुमार्य्यादिनैकगुणसम्पत्तिः स्पष्टा ॥ ८० ॥

लवङ्गेति।—[लवङ्गमालाकलितावतंसाः] लवङ्गमालाभिः लवङ्गकुसुममालाभिः कलितावतंसाः कृतभूषणाः। [नारिकेलान्तः] नारिकेलान्तरित्यव्ययम्। नारिकेलाभ्यन्तर इत्यर्थः। [अपः] इति पृथक्पदम्। समासे "ऋक्पूरप्—" (५।४।७४ पा०) इत्यादिना समासान्तप्रसङ्गात्। [पिबन्तः, आस्वादितार्द्रक्रमुकाः] आस्वादिताः भक्षिताः आर्द्रक्रमुका आर्द्रपूगीफलानि यैस्ते। 'घोण्टा तु पूगः क्रमुकः' इत्यमरः। [ते] चमूचराः [समुद्रात्, अभ्यागतस्य] अतिथेः [प्रतिपत्तिं] गौरवं, सत्कारमित्यर्थः, [ईयुः]। 'प्रतिपत्तिः पदप्राप्तौ प्रवृत्तौ गौरवेऽपि च' इति विश्वः। अत्राभ्यागतप्रतिपत्तिप्राप्तेर्विशेषणगत्या अवतंसकलनादि-

तुरगशताकुलस्य परितः परमेकतुरङ्गजन्मनः
प्रमथितभूभृतः प्रतिपथं मथितस्य भृशं महीभृता ।
परिचलतो बलानुजबलस्य पुरः सततं धृतश्रिय-
श्चिरविगतश्रियो जलनिधेश्च तदाऽभवदन्तरं महत्
॥ ८२ ॥

इति श्रीमाघकृतौ शिशुपालबधे महाकाव्ये
पुरोप्रस्थानवर्णनं नाम तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

पदार्थहेतुत्वात्काव्यलिङ्गमलङ्कारः। तेन समुद्रचमूचराणां गरुत्स्थाभ्यागतौपम्यप्रतीतेरलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः ॥ ८१ ॥

तुरगेति।—[परितः, तुरगशताकुलस्य] तुरगशतैराकुलस्य, अपरिमिताश्वस्येत्यर्थः। [प्रतिपथं] प्रतिमार्गम्। यथार्थेऽव्ययीभावे समासान्तः। [प्रमथितभूभृतः] प्रमथिताः क्षुण्णाः भूभृतो राजानो गिरयश्च येन तस्य, न तु स्वयं केनापि मथितस्येति भावः। [सततं] धृता श्रीः शोभा रमा च येन तस्य [धृतश्रियः, पुरः] अग्रे नगराद्वा [परिचलतः] परिगच्छतः [बलानुजबलस्य] बलो रामस्तदनुजस्य हरेर्बलस्य सैन्यस्य। 'बलं सैन्ये बलो रामे' इत्यभयत्रापि शाश्वतः। [परं] केवलम्; एकस्यैव तुरङ्गस्य जन्म जन्मसाम्यं यस्मात् तस्य [एकतुरङ्गजन्मनः]। एकोऽपि जात एव न तु अस्तीति भावः। [महीभृता] मन्दराद्रिणा राज्ञा च [मथितस्य] न तु स्वयं कस्यापि मन्थिता [भृशं] सततं [चिरविगतश्रियः]। उत्पत्त्यनन्तरमेवास्याः हरिस्वीकरणादिति भावः। [जलनिधेश्च, तदा] प्रस्थानसमये महदन्तरं [दूरगमनादिना व्यवधानं उक्तरीत्या महत्तारतम्यञ्च [अभवत्]। अत्रोपमेयस्य हरिबलस्य उपमानाज्जलधेराधिक्यवर्णनात् व्यतिरेकालङ्कारः। पञ्चकावली वृत्तम्। 'नजभजजा जरौ नरपतेः कथिता भवि पञ्चकावली' इति लक्षणात्; धृतश्रीवृत्तमिति कश्चित्,—"नभजपरस्कृता जजजरा रचिता भवि रुद्रदिक्पतिः" इति लक्षणात् ॥ ८२ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचिते
माघकाव्यव्याख्याने सर्वङ्षाख्येतृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

चतुर्थः सर्गः ।

—*—

निश्वासधूमं सह रत्नभाभि-
र्भित्त्वोत्थितं भूमिमिवोरगाणाम् ।
नीलोपलस्यूतविचित्रधातु-
मसौ गिरिं रैवतकं ददर्श ॥ १ ॥
गुर्वीरजस्रं दृषदः समन्ता-
दुपर्य्युपर्य्यम्बुमुचां वितानैः ।

निश्वासेति ।—[नीलोपलस्यूतविचित्रधातुं] नीलोपलैरिन्द्रनील-मणिभिः स्यूताः प्रोताः विचित्रा नानावर्णाः धातवो गैरिकादयो यस्य तम्, अत एव [रत्नभाभिः] मणिप्रभाभिः [सह, भूमिं भित्त्वा उत्थितम्] ऊर्ध्वं निर्गतम् [उरगाणां निश्वासधूममिव] फूत्कारवाष्पमिव स्थितं [रैवतकं] रैवतकाख्यं [गिरिम्, असौ] हरिः [ददर्श]। स्यूतेति ।—सीव्यतेः कर्मणि क्तः। "च्छ्वोः शूडनुनासिके च" (६।४।१९ पा०) इत्यूडादेशे यणादेशः। अत्र गिरेर्विशिष्टवर्णनीयत्वेन विशिष्टधूमत्वोत्प्रेक्षणाङ्गुणनिमित्तजातिस्वरूपोत्प्रेक्षा। सर्गोऽस्मिन्नानावृत्तानि, तत्रादावष्टादशोपजातयः, तल्लक्षणं तूक्तम् अतीतानन्तरसर्गादौ। अत्र आ सर्गसमाप्तेर्गिरिवर्णनमेव ॥ १ ॥

गिरिं ददर्शेत्युक्तम् ; कीदृगसौ गिरिः ?—इत्याकाङ्क्षायामेकान्वयेनाष्टाभिर्विशिनष्टि, गुर्वीरिति ।—[गुर्वीः] महतीः [दृषदः] शिलातटीरित्यर्थः। 'पाषाणप्रस्तरग्रावोपलाश्मानः शिला दृषत्' इत्यमरः। [उपर्य्युपरि] दृषदां समीपे, उपरिप्रदेशे इत्यर्थः। "उपर्य्यध्यधसः सामीप्ये" (८।१।७ पा०) इति द्विर्भावे तद्योगात् द्वितीयेति। यथाह

विन्ध्यायमानं दिवसस्य भर्त्तु-
र्मार्गं पुनारोढुमिवोन्नमद्भिः ॥ २ ॥
क्रान्तं रुचा काञ्चनवप्रभाजा
नवप्रभाजालभृतां मणीनाम् ।
श्रितं शिलाश्यामलताऽभिरामं
लताभिरामन्त्रितषट्पदाभिः ॥ ३ ॥

वामनः,—"उपर्य्यादिषु सामीप्ये द्विरुक्तेषु द्वितीया" इति (२ अध्या० ५ अधि० ८६ सू०)। [समन्तादजस्रमुन्नमद्भिः] देशकालाविच्छेदेनोत्पतद्भिरित्यर्थः; अत एव तैः [अम्बुमुचां वितानैः] मेघवृन्दैर्निमित्तैः [दिवसस्य भर्त्तुः] सूर्य्यस्य [मार्गं, पुनारोढुम्]। संहितायां "रो रि" (८।३।१४ पा०) इति रलोपः। "ढ्रलोपे—" (६।३।१११ पा०) इति दीर्घः। [विन्ध्यायमानमिव] विन्ध्यवदाचरन्तं, तद्वद्वर्द्धमानमिव स्थितमित्यर्थः। आचारे क्यङन्ताल्लटः शानजादेशः। अत्राविच्छिन्नमेघोन्नमनेन विन्ध्यायमानत्वोत्प्रेक्षणात् क्रियानिमित्तक्रियास्वरूपोत्प्रेक्षा ॥ २ ॥

क्रान्तमिति।—पुनः [नवप्रभाजालभृतां] नवानि प्रभाजालानि बिभ्रतीति नवप्रभाजालभृतः तेषां [मणीनां] सम्बन्धिन्या [काञ्चनवप्रभाजा] स्वर्णसानुप्रसृतया [रुचा] दीप्त्या [क्रान्तं] व्याप्तं। पुनः, [शिलाश्यामलताऽभिरामं] शिलानां मेचकोपलानाम् इन्द्रनीलानां वा श्यामलतया श्यामलिम्ना अभिरामं, तथा [आमन्त्रितषट्पदाभिः] मकरन्दपूरितत्वादाहूतभृङ्गाभिः [लताभिः, श्रितं] व्याप्तम्। इतः परं द्वान्तरमेकं यमकं वक्ष्यति। तत्र तदेवालङ्कारः। अर्थालङ्कारस्वरूपेऽयं इति यथासम्भवमूह्यम्। यमकलक्षणान्वाचार्य्यदण्डिनोक्तम्,—"अव्यपेतव्यपेताभा व्यावृत्तिर्वर्णसंहतेः। यमकं तच्च पादानामादिमध्यान्तगोचरम्॥ एकद्वित्रिचतुष्पाद-यमकानां प्रकल्पना *। आदिमध्यान्तमध्यान्त-

---

* "प्रकल्पना" इत्यत्र "विकल्पना:" इति क्वचित् पाठः।

सहस्रसङ्ख्यैर्गगनं शिरोभिः
पादैर्भुवं व्याप्य वितिष्ठमानम् ।
विलोचनस्थानगतोष्णरश्मि-
निशाकरं साधु हिरण्यगर्भम् ॥ ४ ॥
क्वचिज्जलापायविपाण्डुराणि
धौतोत्तरीयप्रतिमक्ववीनि ।
अभ्राणि बिभ्राणमुमाऽङ्गसङ्ग-
विभक्तभस्मानमिव स्मरारिम् ॥ ५ ॥

मध्यायायन्तसर्वतः ॥ अत्यन्तबहवस्तेषां भेदाः सम्भेदयोनयः । सुकरा दुष्कराश्चैव दृश्यन्ते तेऽत्र केचन ॥" * इति ॥ ३ ॥

सहस्रेति ।—सहस्रमिति संख्या येषां तैः [सहस्रसङ्ख्यैः, शिरोभिः] शिखरैः, शीर्षैश्च, [गगनं] तथा तत्सङ्ख्यैः [पादैः] प्रत्यन्तपर्वतैश्चरणैश्च [भुवं व्याप्य, वितिष्ठमानम्] अवतिष्ठमानम्, "समवप्रविभ्यः स्थः" (१।३।२२ पा०) इत्यात्मनेपदम् । [विलोचनस्थानगतोष्णरश्मिनिशाकरं] विलोचनयोर्यत् स्थानं योग्यदेशः तद्गतावुष्णरश्मिनिशाकरौ यस्य तम्, अन्यत्र,—नेत्रीकृताकेन्दुमित्यर्थः । अतः [साधु] सत्यं [हिरण्यगर्भं] ब्रह्माणमिवेत्युत्प्रेक्षा, 'सहस्रशीर्षा' (शुक्ल० यजु० ३१ अध्या० १ क० १ मन्त्रः) इत्यादिश्रुतेरिति भावः । हिरण्यगर्भो निधिगर्भश्च ॥ ४ ॥

क्वचिदिति ।—पुनः [क्वचित्] एकदेशे [जलापायविपाण्डुराणि] जलानामपायेनापगमेन विपाण्डुराणि शुभ्राणि, अत एव [धौतोत्तरीय-प्रतिमक्ववीनि] धौतं क्षालितं यदुत्तरीयं तत्प्रतिमा तत्सदृशी क्ववियेषां

---

* "मध्यायायन्तसर्व्वत." इत्यत्र "मध्यायायैव सर्व्वत." इति पाठान्तरम् । "अत्यन्तं बहवस्तेषां भेदाः सम्भेदयोनयः । सुकरा दुष्कराश्चैव दृश्यन्ते तत्र केचन ॥" इति च पाठान्तरम् ; "अत्यन्तबहवः" इत्यत्र "अनन्ता बहवः" इत्यपि च पाठान्तरं दृश्यते ।

छायां निजस्त्रीचटुलालसानां
मदेन किञ्चिच्चटुलाऽलसानाम् ।
कुर्वाणमुत्पिञ्जलजातपत्रै-
र्विहङ्गमानां जलजातपत्रैः ॥ ६ ॥
स्कन्धाधिरूढ़ोज्ज्वलनीलकण्ठा-
नुर्वीरुहः श्लिष्टतनूनहीन्द्रैः ।
प्रनर्त्तितानेकलताभुजाग्रान्
रुद्राननन्तानिव धारयन्तम् ॥ ७ ॥

तानि, [अभ्राणि] मेघान् [बिभ्राणं] दधानम् । भृञः कर्त्तरि ल्युनच् । अत एव [उमाऽङ्गसङ्गविभक्तभस्मानम्] उमायाः पार्वत्याः अङ्गसङ्गेनार्द्धभागेन विभक्तम् एकभागस्थापितं भस्म यस्य तं [स्मरारिं] हरम् [इव] स्थितमित्युपमाऽलङ्कारः ॥ ५ ॥

छायामिति ।—पुनः निजस्त्रीणां चटुषु प्रियवचनेषु लालसाः लोलुपाः । "लोलुपो लोलुभो लोली लम्पटो लालसोऽपि च' इति यादवः । तेषां [निजस्त्रीचटुलालसानां मदेन, किञ्चित्] ईषत्, चटुलाश्चपलास्ते अलसाश्च । विशेषणयोरपि मिथो विशेषण-विशेष्यभावविवक्षया विशेषणसमासः । तेषां [चटुलाऽलसानां, विहङ्गमानां] हंसादीनाम् ; उत्पिञ्जलानि जातानि उत्पिञ्जलजातानि, पूर्ववत् समासः, तानि पत्राणि येषां तैः [उत्पिञ्जलजातपत्रैः] उत्पिञ्जरीभूतदलैरित्यर्थः । रलयोरभेदः । [जलजातपत्रैः] जलजै-रेवातपत्रैः [छायां कुर्वाणम्] । एतेन महती कमलाकरसमृद्धि-र्व्यज्यते । यमकरूपकयोः सङ्करः ॥ ६ ॥

स्कन्धेति ।—पुनः [स्कन्धाधिरूढ़ोज्ज्वलनीलकण्ठान्] स्कन्धं प्रकाण्डमधिरूढ़ाः उज्ज्वला नीलकण्ठा मयूरा येषां तान् ; अन्यत्र,—स्कन्धा-धिरूढ़ाः अंसस्थिताः नीलाः कण्ठा येषां तान् । 'अंसप्रकाण्डयोः

विलम्बिनीलोत्पलकर्णपूराः
कपोलभित्तीरिव लोध्रगौरीः।
नवोलपालङ्कृतसैकताभाः
शुचीरपः श्रैवलिनीर्दधानम् ॥ ८ ॥
राजीवराजीवशलोलभृङ्गं
मुषान्तमुषान्ततिभिस्तरूणाम्।

स्कन्धः' इति विश्वः। [अच्छीन्द्रैः, श्लिष्टतनून्] व्याप्तदेहान्; एकत्र,—तदावासत्वात्, अन्यत्र,—तद्भूषणत्वाच्चेति भावः। [प्रनर्त्तितानेकलता-भुजाग्रान्] प्रनर्त्तितानि अनेकलतानामेव भुजानां, लतानामिव च भुजानाम् अग्राणि यैषां तान्, अत एव [अनन्तान्] असङ्ख्यान् [रुद्रानिव] स्थितानित्युत्प्रेक्षा। [उर्वीरुहः] वृक्षान् [धारयन्तम्] उद्वहन्तम् * ॥७॥

विलम्बीति।—[विलम्बिनीलोत्पलकर्णपूराः] विलम्बिनी नीलो-त्पलान्येव कर्णपूराः कर्णावतंसा यासां ताः, [लोध्रगौरीः] लोध्रेण लोध्ररजसा गौरीरवदाताः। "षिद्गौरादिभ्यश्च" (४।१।४१ पा०) इति ङीष्। [कपोलभित्तीः] स्त्रीणां गण्डस्थलीः [इव] स्थिताः। उपमाऽन्तरमाह,—[नवोलपालङ्कृतसैकताभाः] नवा उलपा वल्वज-तृणानि। 'उलपा वल्वजाः प्रोक्ताः' इति विश्वः। तैरलङ्कृतानां सैकतानाम् आभेव आभा यासां ताः। कुतः?—[शुचीः] शुद्धाः [श्रैवलिनीः] श्रैवलवतीः [अपो दधानम्]। शुचित्वश्रैवलित्वाभ्यां विम्बप्रतिविम्बभावेनोपमाद्वयम् ॥ ८ ॥

राजीवेति।—पुनः राजीवराजीनां पद्मपङ्क्तीनां वशा अधीनाः लोलाश्चला भृङ्गा यस्मिन् तं [राजीवराजीवशलोलभृङ्गं तरूणां,

---

* शेषोपमे च।

कान्तालकान्ता ललनाः सुराणां
रक्षोभिरक्षोभितमुद्वहन्तम् ॥ ९ ॥
मुदे मुरारेरमरैः सुमेरो-
रानीय यस्योपचितस्य शृङ्गैः ।
भवन्ति नोद्दामगिरां कवीना-
मुक्षायसौन्दर्य्यगुणा मृषोद्याः ॥ १० ॥

ततिभिः] सङ्घैः [उष्णम्] आतपं [मुष्णन्तं] हरन्तं, कान्ताः रम्या अलकान्ताश्चूर्णकुन्तलाग्राणि यासान्ताः [कान्तालकान्ताः]। 'अलकाश्चूर्णकुन्तलाः' इत्यमरः। [सुराणां, ललनाः] स्त्रियोऽप्सरसः [रक्षोभिः] राक्षसैः [अक्षोभितम्] अनभिभूतं यथा तथा [उद्वहन्तम्] * ॥९॥

नन्वल्पीयानयं कश्चिद्रैवतको नाम शिलोच्चयः कथमियद्गर्ध्यते ? इति शङ्कां निरस्यति, मुद इति।—[मुरारेः, मुदे] सन्तोषाय [अमरैः] कर्त्तृभिः [सुमेरोः शृङ्गैः] करणैः [आनीय, उपचितस्य] वर्द्धितस्य, आनीतैः शृङ्गैरुपचितस्येत्यर्थः। उपचये करणानां शृङ्गाणामर्थादानयनकर्मत्वम्। [यस्य] शैलस्य [उक्षायसौन्दर्य्यगुणाः] उक्षायः औक्षत्यं, सौन्दर्य्यञ्च, तयोः गुणा उत्कर्षाः [उद्दामगिरां] प्रगल्भवाचां [कवीनां] मृषा उद्यन्त इति [मृषोद्याः] मिथ्यावाच्याः [न भवन्ति] मेरुशृङ्गेषु सर्वगुणसम्भवादिति भावः। "राजसूयसूर्य्यमृषोद्य—" (३।१।११४ पा०) इत्यादिना वदेः क्यबन्तो निपातः। उत्कृष्टः प्रायः उक्षाय इति चञन्तेनोपसर्गस्य समासः, नतूपसृष्टात् चञ्प्रत्ययः, "शिणीभुवोऽनुपसर्गे" (३।३।२४ पा०) इति नियमात्। मुद इत्यादि श्लोकसप्तके यच्छब्दस्य "दृष्टोऽपि शैलः सः" इत्यनेनान्वयः। मेरुशृङ्गसम्बन्धेऽपि सम्बन्धवर्णनादतिशयोक्तिः ॥ १० ॥

---

* यमकमलङ्कारः।

यतः परार्ध्यानि भृतान्यनूनैः
प्रस्थैर्मुहुर्भूरिभिरुच्छ्रितानि ।
आढ्यादिव प्रापणिकादजस्रं
जग्राह रत्नान्यमितानि लोकः ॥ ११ ॥
अखिद्यतासन्नमुदग्रतापं
रविन्दधानेऽप्यरविन्दधाने ।
भृङ्गावलिर्यस्य तटे निपीत-
रसा नमत्तामरसा न मत्ता ॥ १२ ॥

यत इति।—[लोकः, परार्ध्यानि] श्रेष्ठानि [अनूनैः] महद्भिः [भूरिभिः] प्रभूतैः। 'प्रभूतं प्रचुरं प्राज्यं भूरि' इत्यमरः। [प्रस्थैः] सानुभिर्मानविशेषैश्च। 'प्रस्थोऽस्त्री सानुमानयोः' इत्यमरः। [भृतानि] सम्भृतानि मितानि च [उच्छ्रितानि] उद्ग्रभीनि [अमितानि] अपरिमितानि [रत्नानि, यतः] शैलात् [आढ्यात्] धनिकात्। 'इभ्य आढ्यो धनी' इत्यमरः। [प्रापणिकात्] प्रपणो व्यवहारः प्रयोजनमस्य प्रापणिको वणिक्, तदस्य "प्रयोजनम्" (५।१।१०९ पा०) इति ठञ्। 'पण्याजीवाः प्रापणिका वैदेहा नैगमाश्च ते। वणिजः' इति वैजयन्ती। तस्मात् [इव, अजस्रं मुहुः जग्राह]। उपमाऽलङ्कारः श्लेषश्च ॥११॥

अखिद्यतेति।—[आसन्नम्] औन्नत्यात्सन्निहितम् अत एव [उदग्रतापं] दुःसहतापं [रविं दधानेऽपि अरविन्दधाने] इति विरोधः। अरविन्दानां धाने निधाने इति परिहारः। धीयतेऽस्मिन्निति धानम्। अधिकरणे ल्युट्। शब्दश्लेषमूलो विरोधालङ्कारः। [यस्य] गिरेः [तटे, निपीतरसा] नितरां पीतमकरन्दा, नमन्ति तामरसानि पङ्केरुहाणि भारभृतया यया सा [नमत्तामरसा]। 'पङ्केरुहं तामरसम्' इत्यमरः। अत एव [मत्ता भृङ्गावलिः, नाखिद्यत] न खिन्ना। खिदेर्दैवादिकात्

यत्राधिरूढ़ेन महीरुहोच्चै-
रुन्निद्रपुष्पाच्चिसहस्रभाजा ।
सुराधिपाधिष्ठितहस्तिमल्ल-
लीलां दधौ राजतगण्डशैलः ॥ १३ ॥
विभिन्नवर्णा गरुड़ाग्रजेन
सूर्य्यस्य रथ्याः परितः स्फुरन्त्या ।
रत्नैः पुनर्यत्र रुचा रुचं स्वा-
मानिन्यिरे वंशकरीरनीलैः ॥ १४ ॥

कर्त्तरि लङ्। अत्यन्तसूर्य्यसन्निधानेऽप्यरविन्दाकरविहारात् मधुकरास्तापं नापुरित्यर्थः * ॥ १२ ॥

यत्रेति।—[यत्र] शैले [राजतगण्डशैलः] रजतस्य विकारो राजतः। "प्राणिरजतादिभ्योऽञ्" (४।३।१५४ पा०) इत्यञ्प्रत्ययः। स चासौ गण्डशैलश्च। 'गण्डशैलास्तु च्युताः स्थूलोपला गिरेः' इत्यमरः। [उन्निद्रपुष्पाच्चिसहस्रभाजा] उन्निद्राणि विकसितानि पुष्पाणि अच्चीष्णीवेत्युपमितसमासः। तेषां सहस्रं भजतीति तद्भाजा [अधिरूढ़ेनोच्चैः, महीरुहा] वृक्षेण [सुराधिपाधिष्ठितहस्तिमल्ललीलां] सुराधिपेन देवेन्द्रेण अधिष्ठितो यो हस्ती मल्ल इव तस्यरावतस्य लीलां शोभां [दधौ]। ऐरावतस्य धावल्यादिति भावः। 'हस्तिमल्लोऽभ्रमातङ्गे हस्तिमल्लो विनायके' इति विश्वः। अत्र लीलामिव लीलामिति सादृश्याच्चोपान्निदर्शनाऽलङ्कारः † ॥ १३ ॥

विभिन्नेति।—[गरुड़ाग्रजेन] अरुणेन [विभिन्नवर्णाः] अन्यथाकृतवर्णाः, अरुणिमानमापादिता इत्यर्थः। [सूर्य्यस्य] सम्बन्धिनो रथं वहन्तीति [रथ्याः] रथाश्वाः "तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम्" (४।४।७६

---

* यमकं काव्यलिङ्गचालङ्कारः।

† पुष्पाच्चीत्यत्र उपमारूपकयोः सन्देहसङ्करश्च।

यत्रोज्झिताभिर्मुहुरम्बुवाहैः
समुन्नमद्भिर्न समुन्नमद्भिः ।
वनं बबाधे विषपावकोत्था
विपन्नगानामविपन्नगानाम् ॥ १५ ॥

पा०) इति यत्प्रत्ययः । [यत्र] शैलैः [वंशकरीरनीलैः] वंशाङ्कुर-श्यामैः [रत्नैः] मरकतैरित्यर्थः । 'वंशाङ्कुरे करीरोऽस्त्री' इत्यमरः । वंशशब्दस्याम्लानताहेतोरलूनतायाः प्रतिपत्त्यर्थत्वादपौनरुक्त्यम् । अत एवैकार्थपदमप्रयोज्यमित्युक्त्वा करिकलभकर्णावतंसादिषु प्रतिपत्तिविशेष-करेषु न दोष इत्याह वामनः,—"न विशेषश्चेत्" इति (२अधि० २अध्या० १२ सू०) । [परितः स्फुरन्त्या, रुचा] स्वप्रभया करणीन [पुनः, स्वां रुचं] निजहरितवर्णमेव [आनिन्यिरे] आनीताः । नयतेर्द्विकर्मकात् प्रधाने कर्मणि लिट् । 'प्रधानकर्मण्याख्येये लादी-नाहुर्द्विकर्मणाम्' इति वचनात् । अत्र विभिन्नवर्णा इत्येकस्तद्-गुणः । रथ्यानां स्वगुणत्यागेन गरुड़ाग्रजगुणग्रहणात्, पुनस्तत्त्यागेन मरकतगुणग्रहणादपरस्तद्गुणस्तदुपजीवीति सजातीययोः सङ्करः ; तेन गिरेः सूर्य्यमण्डलपर्य्यन्तमौन्नत्यं वस्तु व्यज्यते ;—'तद्गुणः स्वगुण-त्यागादन्योत्कृष्टगुणग्रहः' ॥ १४ ॥

यत्रेति ।—[यत्र] शैलैः [समुन्नमद्भिः] समुत्पतद्भिः [अम्बुवाहैः, उज्झिताभिः] त्यक्ताभिः [अद्भिर्मुहुः, समुन्नं] सम्यक् उन्नं क्लिन्नं, सिक्तमित्यर्थः । 'उन्दी क्लेदने' इति धातोः कर्मणि क्तः "नुदविद—" (८।२।५६ पा०) इत्यादिना निष्ठानत्वम् । विपन्नगा विगतसर्पा न भव-न्तीत्यविपन्नगाः, सपन्नगा इत्यर्थः । तेषाम् [अविपन्नगानां, नगानां] वृक्षाणां [वनं, विषपावकोत्था] विषाग्निसमुत्था [विपद्] आपत् [न बबाधे] नित्यं वर्षाऽनुषङ्गादिषाग्निक्षोभो वृक्षाणामकिञ्चित्कर इति भावः * ॥ १५ ॥

---

* यमकरूपकयोः संसृष्टिः ।

फलङ्गिरुष्णांशुकराभिमर्षात्
कार्ष्णानवं धाम पतङ्गकान्तैः ।
शशंस यः पालगुणाङ्गुणानां
सङ्क्रान्तिमाक्रान्तगुणातिरेकाम् ॥ १६ ॥
दृष्टोऽपि शैलः सः मुहुर्मुरारे-
रपूर्ववद्विस्मयमातनोति ।
क्षणे क्षणे यन्नवतामुपैति
तदेव रूपं रमणीयतायाः ॥ १७ ॥

फलङ्गिरिति ।—[यः] शैलः [उष्णांशुकराभिमर्षात्] अर्ककर-सम्पर्कात्, कृशानोरिदं [कार्ष्णानवम्] आग्नेयं [धाम] तेजः [फलङ्गिः] उङ्गिरङ्गिः अग्निकरसामर्थ्याभिव्यङ्गकैरिति भावः । [पतङ्गकान्तैः] सूर्य्यकान्तैः दृष्टान्तभूतैरिति भावः । [गुणानां, सङ्क्रान्तिम्] अन्यत्र,—सङ्क्रमणं सङ्क्रान्तगुणानित्यर्थः । [पालगुणात्] आधारगुणसहकारात् [आक्रान्तगुणातिरेकाम्] आक्रान्तः प्राप्तो गुणातिरेकः कार्य्यविशेषाधानरूपो गुणोत्कर्षो यया तां [शशंस] प्रतिपादयामास । अर्कत्विषां सर्वत्र सङ्क्रमणाविशेषेऽपि सूर्य्यकान्तेष्वेव ज्वलनजननदर्शनात् सर्वत्रापि सङ्क्रम्यकारिणां गुणानामाधारगुणसहकारात् कार्य्यविशेषाधायकत्वमिति निश्चयोऽत्रैव जायत इत्यर्थः । ततश्च सहकारशक्तिविरहिणी सहजशक्तिरनुपकारिणीति भावः । वृत्त्यनुप्रासोऽलङ्कारः * ॥ १६ ॥

दृष्टोऽपीति ।—[मुहुर्दृष्टोऽपि स शैलो मुरारेः] अपूर्वेणादृष्टपूर्वेण तुल्यम् [अपूर्ववत्] "तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः" (५।१।११५ पा०) इति वतिः । [विस्मयमातनोति] अतिरमणीयत्वादिति भावः । तथा

---

* एतदनुरूपं पद्यार्द्धं यथा किरातार्जुनीये तृतीयसर्गे १८ श्लोके,—"वीर्य्यावधृतः स तदा विवेद प्रकर्षमाधारवशं गुणानाम्" इति ।

उच्चारणज्ञोऽथ गिरां दधान-
मुच्चा रणत्पक्षिगणास्तटीस्तम्।
उत्कन्धरं द्रष्टुमवेक्ष्य शौरि-
मुत्कन्धरं दारुक इत्युवाच ॥ १८ ॥
आच्छादितायतदिगम्बरमुच्चकैर्गा-
माक्रम्य संस्थितमुदग्रविशालशृङ्गम्।

हि,—[क्षणे क्षणे] प्रतिक्षणम्। वीप्सायां द्विर्भावः। [नवताम्] अपूर्ववद्भावम् [उपैति] इति [यत्, तत्] नवत्वोपगमनम् [एव रमणीयतायाः, रूपं] स्वरूपं, लक्षणमित्यर्थः। अत्र रमणीयत्व-लक्षणस्य वाक्यार्थस्य विस्मये हेतुत्वसमर्थनाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्ग-मलङ्कारः॥ १७ ॥

उच्चारणज्ञ इति।—[अथ] हरिविस्मयानन्तरं [गिरां] वाक्या-नामुच्चारणं जानातीति [उच्चारणज्ञः] उक्तिकुशलः। "आतोऽनुप-सर्गे कः" (३।२।३ पा०) इति कप्रत्ययः, न "इगुपध—" (३।१। १३५ पा०) इत्यादिना "आकारादनुपपदात्कर्मोपपदो भवति विप्रति-षेधेन" इति वचनात्। [दारुकः] कृष्णसारथिः [उच्चाः] उन्नताः, रणन्तः शब्दायमानाः पक्षिगणाः यासु ताः [रणत्पक्षिगणास्तटी-र्धानं, तं] पूर्वोक्तं धरतीति [धरं] पर्वतम्। पचाद्यच्। 'अद्र्यार्य-धरपर्वताः' इत्यमरः। [द्रष्टुम्, उत्कम्] उत्सुकम्। "उत्क उन्मनाः" (५।२।८० पा०) इति निपातः। [उत्कन्धरम्] औत्सुक्यादुन्नमितकन्धरं [शौरिमवेक्ष्य, इति] वक्ष्यमाणक्रमेण [उवाच]। "न ह्यौङ्गितज्ञो ऽवसरेऽवसीदति" * इति भावः॥ १८ ॥

इतः प्रभृति यमकानन्तरश्लोकेषु वसन्ततिलकावृत्तं नियमेनाह, आच्छादितेति।—[आच्छादितायतदिगम्बरम्] आच्छादितान्यावृतानि आयतानि दीर्घाणि दिशोऽम्बरं खञ्च दिगम्बराणि येन तम्, अन्यत्र,—

* किरातार्जुनीये चतुर्थसर्गे २० श्लोकांशः।

मूर्ध्नि स्फुरत्तुहिनदीधितिकोटिमेन-
मुद्वीक्ष्य को भुवि न विस्मयते नगेशम् ?॥ १९॥
उदयति विततोर्ध्वरश्मिरज्जा-
वहिमरुचौ हिमधाम्नि याति चास्तम् ।
वहति गिरिरयं विलम्बिघण्टा-
द्वयपरिवारितवारणेन्द्रलीलाम् ॥ २० ॥

आच्छादितं वसितमायतं दिगेवाम्बरं वासो येन तं तथोक्तम् । [उच्चकैः] उन्नतां, तथा [गां] भुवम् [आक्रम्य] व्याप्य [संस्थितम्]; तथा [उदग्रविशालशृङ्गम्] उदग्राणि उन्नतानि विशालानि च शृङ्गाणि शिखराणि यस्य तम्, अन्यत्र,—उदग्रे विशाले शृङ्गे विषाणे यस्य तम् उच्चकैः उन्नतं गां वृषभम् आक्रम्य, अधिष्ठाय संस्थितमित्यर्थः,'शृङ्गं विषाणे शिखरे' इति 'गौः स्वर्गे वृषभे रश्मौ वज्रे चन्द्रमसि स्मृतः। अर्जुनीनेत्र-दिग्बाणभूवाग्वारिषु गौर्मता ॥' इति च विश्वः । [मूर्ध्नि] शिखरे, अन्यत्र,—शिरसि, [स्फुरत्तुहिनदीधितिकोटिं] स्फुरन्ती तुहिनदीधिते-रिन्दोः कोटिः रश्मिः, कला च यस्य तम्, [एनं, नगेशं] नगश्रेष्ठं रैवतकं कैलासनायकमीश्वरञ्च [उद्वीक्ष्य, भुवि को न विस्मयते ?] सर्वोऽपि विस्मयत इत्यर्थः । नेयं तुल्ययोगिता, प्रकृताप्रकृतविषये तदनुक्त्यानात् । नापि समासोक्तिः,तस्या विशेषणसाम्यजीवित्वात् । नापि श्लेषः, उभयश्लेषे विशेष्यश्लेषयोगात् ; तस्मात् प्राकरणिकार्थमात्रपर्य्यवसिताभिधा-व्यापारेणापि शब्देनार्थान्तरधीकृन्निरित्याहुः । तदुक्तं काव्यप्रकाशे,— 'अनेकार्थस्य शब्दस्य वाचकत्वे नियन्त्रिते । संयोगाद्यैरवाच्यार्थधीकृद्व्यापृतिरञ्जनम् ॥' इति । वृत्तलक्षणन्तु—'उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ गः' इति ॥ १९ ॥

उदयतीति ।—विततौ ऊर्ध्वौ च रश्मिरज्जवो रश्मयो रज्जव इव यस्य तस्मिन् [विततोर्ध्वरश्मिरज्जौ, अहिमरुचौ] सूर्य्ये [उदयति] उदय-

वहति यः परितः कनकस्थलीः
सहरिता लसमाननवांशुकः।
अचल एष भवानिव राजते
स हरितालसमाननवांशुकः ॥ २१ ॥
पाश्चात्यभागमिह सानुषु सन्निषण्णाः
पश्यन्ति शान्तमलसान्द्रतरांशुजालम्।

माने *। "अय गतौ" इति स्वरितेतं केचिदिच्छन्ति, ततः शतरि सप्तमी। तथा विततोर्ध्वरश्मिरज्जौ [हिमधामि] चन्द्रे [च, अस्तं याति] अस्तमयमाने। यातेः शतरि सप्तमी। [अयं गिरिः, विलम्बिघण्टाद्वयपरिवारितवारणेन्द्रलीलां] विलम्बिना विशेषं लम्बमानेन घण्टाद्वयेन परिवारितस्य वेष्टितस्य वारणेन्द्रस्य लीलां शोभां [वहति]। अत्र लीलामिव लीलामिति सादृश्याक्षेपाच्चिदर्थना। तया सूर्याचन्द्रमसावस्य कुक्षिसमानकक्षां बिभ्रत इति महदौन्नत्यं व्यज्यते। पुष्पिताग्रा वृत्तम्;—'अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा' इति लक्षणात् ॥ २० ॥

वहतीति।—लसमाना दीप्यमाना नवांशवो यस्य सः [लसमाननवांशुकः]। शैषिकः कप्प्रत्ययः। [यः] अचलः [सहरिताः] सदूर्वाः। 'हरितेति च दूर्वायां हरिद्वर्णयुतेऽन्यवत्' इति विश्वः। [कनकस्थलीः] कनकस्य स्थलीः स्वर्णभूमीः "जानपद—" (४।१।४२ पा०) इत्यादिना अक्तत्रिमार्थे ङीष्। [परितो वहति, स एषोऽचलः] हरितालेन कर्चूरेण समानं नवमंशुकं वासो यस्य सः [हरितालसमाननवांशुकः] पीताम्बरः [भवानिव राजते]। द्रुतविलम्बितं वृत्तम्;—'द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ' इति लक्षणात् † ॥ २१ ॥

---

* केचित् तु 'इ गतौ' इति भौवादिकस्य धातोः शतरि सप्तम्यां रूपमेतदिति वदन्ति।

† यमकस्य उपमयोश्च संसृष्टिः।

सम्पूर्णलब्धललनालपनोपमान-
मुत्सङ्गसङ्गिहरिणस्य मृगाङ्कमूर्त्तेः ॥ २२ ॥
कृत्वा पुंवत्पातमुच्चैर्भृगुभ्यो-
मूर्द्ध्नि ग्रावणां जर्जरा निर्झरौघाः ।
कुर्वन्ति द्यामुत्पतन्तः स्मरार्त्त-
स्वर्लोकस्त्रीगात्रनिर्वाणमत्र ॥ २३ ॥

पाश्चात्येति ।—[इह] अद्रौ [मानुषा, सन्निषण्णाः] स्थिताः जनाः [शान्तमलसान्द्रतरांशुजालम्] शान्तमलं कलङ्कस्य पुरोवर्त्तित्वान्निष्कलङ्कम्, अत एव सान्द्रतरमंशुजालं यस्य तं, [सम्पूर्णलब्धललनालपनोपमानं] सम्पूर्णं परिपूर्णं लब्धं प्राप्तं ललनालपनोपमानं स्त्रीमुखसादृश्यं येन तम् । 'आननं लपनं मुखम्' इत्यमरः । कृतः ?—[उत्सङ्गसङ्गिहरिणस्य] अङ्कस्थमृगस्य मृगाङ्का मृगचिह्ना मूर्त्तिर्यस्य तस्य [मृगाङ्कमूर्त्तेः] चन्द्रस्य ; पश्चाद्भवः पाश्चात्यः । "दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक्" (४।२।८८ पा०) इति त्यक् । स चासौ भागश्च तं [पाश्चात्यभागं] पृष्ठभागं [पश्यन्ति] । पाश्चात्यभागदर्शनातिशयोक्त्या तादृगौन्नत्यध्वनिः । * वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ २२ ॥

कृत्वेति ।—[अत्र] अद्रौ [निर्झरौघाः] गिरिनदप्रवाहाः । 'प्रवाहो निर्झरो झरः' इत्यमरः । चूतवृक्ष इत्यादिवत् सामान्यविशेषभावाद्-पुनरुक्तिः । [पुंवत्] पुम्भिरुल्यम् । 'तेन तुल्यं क्रिया चेत्—'(५।१।११५ पा०) इति वतिः । [उच्चैः, भृगुभ्यः] अतटेभ्यः । 'प्रपातस्त्वतटो भृगुः' इत्यमरः । [ग्रावणां] शिलानां [मूर्द्ध्नि, पातं कृत्वा] पतित्वा [जर्जराः] शकलीभूताः [द्याम्] आकाशम्प्रति [उत्पतन्तः, स्मरार्त्तस्वर्लोकस्त्रीगात्रनिर्वाणम्] स्मरार्त्तानां स्वर्लोकस्त्रीणां खेचरीणामप्सरसां गात्रनिर्वाणमङ्गनिर्वृतिं [कुर्वन्ति] । 'अनुष्ठानासमर्थस्य वानप्रस्थस्य

---

* काव्यलिङ्गोपमयोः सङ्करः ।

स्थगयन्त्यमूः शमितचातकार्त्तस्वरा
जलदास्तड़ित्तुलितकान्तकार्त्तस्वराः।
जगतीरिह स्फुरितचारुचामीकराः
सवितुः क्वचित् कपिशयन्ति चामी कराः॥२४॥
उत्क्षिप्तमुक्षितसितांशुकरावलम्बै-
रुत्तम्भितोडुभिरतीवतरां शिरोभिः।

जीर्य्यतः। भृग्वग्निजलसम्पातैर्मरणं प्रविधीयते॥' इति विहितभृगुपातानां पसां खलौकगामिनामिहोपमानता। * शालिनी वृत्तम्;—'शालिन्युक्ता मतौ तगौ गोऽब्धिलोकैः' इति लक्षणात्॥ २३॥

स्थगयन्तीति।—[इह] अद्रौ [क्वचिदमूः, जगतीः] भूमीः। 'जगती भुवने भूमौ' इति विश्वः। शमिताश्चातकानामार्त्तस्वराः यैस्ते [शमितचातकार्त्तस्वराः]। 'सर्वंसहापतितमम्बु न चातकानाम्' इति भूमिगतस्य तेषां विषाभत्वादभीमाम्बदानेनोज्जीवयन्त इत्यर्थः। किञ्च, तड़ित्तुलितानि उपमितानि कान्तानि कार्त्तस्वराणि सुवर्णानि यैस्ते [तड़ित्तुलितकान्तकार्त्तस्वराः]; तड़ित्स्फुरणे तेषामपि तद्वत् स्फुरणादिति भावः। ते [जलदाः, स्थगयन्ति] आच्छादयन्ति। स्थग आच्छादने, इति चौरादिकः। क्वचित् तु स्फुरितानि उल्लसितानि चारूणि चामीकराणि सुवर्णानि यैस्ते [स्फुरितचारुचामीकराः, अमी सवितुः कराश्च] आतपाश्च [कपिशयन्ति] कपिशिताः कुर्वते। † क्वचिद्दृष्टिः क्वचिदातपश्चेति महदाश्चर्य्यमिति भावः। ‡ पथ्या वृत्तम्;—'सजसा यलौ च सह गेन पथ्या मता' इति लक्षणात्॥ २४॥

उत्क्षिप्तमिति।—[उक्षितसितांशुकरावलम्बैः] उक्षिताः उत्क्षिप्ताः सितांशोश्चन्द्रस्य कराः अंशवो हस्ताश्चावलम्बो येषां तैः [उत्तम्भितो-

---

* अत्र उपमा आर्थी। † जगतीरिति शेषः।

‡ अत्र यमकयोरुपमायाश्च संसृष्टिः।

अद्रेयनिर्झरजलव्यपदेशमस्य
विष्वक् तटेषु पतति स्फुटमन्तरीक्षम् ॥२५॥
एकत्र स्फटिकतटांशुभिन्ननीराः
नीलाश्मद्युतिभिदुराम्भसोऽपरत्र ।
कालिन्दीजलजनितश्रियः श्रयन्ते
वैदग्धीमिह सरितः सुरापगायाः ॥२६॥

डुभिः] उत्तम्भितान्युडूनि यैस्तैः, उडूनि चावष्टभ्येत्यर्थः । [शिरोभिः] शिखरैर्मस्तकैश्च [अतीवतरां] भृशतरम् । अतीवग्रहादव्ययादामुप्रत्ययः * । [उत्क्षिप्तम्] उद्यम्य धृतम् [अन्तरीक्षं, अद्रेयनिर्झरजलव्यपदेशं] अद्रेयः सादृश्याद्दिश्यसनीयः निर्झरजलमिति व्यपदेशो व्यवहारो यस्य तत्, दृढ़तरां निर्झरजलधियं कुर्वदित्यर्थः । [अस्य] अद्रेः [तटेषु, विष्वक्] समन्तात् [पतति, स्फुटं] सत्यम् । इन्दुकरानुडूनि चावष्टभ्य शिरोभिर्धियमाणमपि दुरुत्तरत्वात् भ्रश्यदन्तरीक्षमेवेदं, न तु जलम् ; सादृश्यात् तु व्यपदेशो दुर्वार इति सर्वतःपातिता, निर्झरजलं चोत्प्रेक्ष्यते, तेनोत्सेधविस्तारावस्य व्यज्येते † ॥ २५ ॥

एकत्रेति ।—[एकत्र] एकस्मिन् भागे [स्फटिकतटांशुभिन्ननीराः] स्फटिकस्य यत्तटं तस्यांशुभिर्भिन्ननीराः मिश्रोदकाः, शुभ्रजला इत्यर्थः । [अपरत्र] अपरस्मिन् भागे [नीलाश्मद्युतिभिदुराम्भसः] नीलाश्मनामिन्द्रनीलानां द्युतिभिः भिदुराणि मिश्राण्यम्भांसि यासां ताः, नीलसलिला इत्यर्थः । [इह] अद्रौ [सरितः, कालिन्दीजलजनितश्रियः] कलिन्दस्याद्रेरपत्यं स्त्री कालिन्दी यमुना । 'कालिन्दी सूर्य्यतनया यमुना यमनस्वसा' इत्यमरः । तस्या जलैः जनिता श्रीः शोभा यस्यास्तस्याः, तत्सङ्गतायां इत्यर्थः । [सुरापगायाः] गङ्गायाः [वैदग्धीं]

---

* "किमेत्तिङव्ययघादाम्वद्रव्यप्रकर्षे" (५।४।११ पा०) इति सूत्रम् ।

† वसन्ततिलका वृत्तम् ।

इतस्ततोऽस्मिन् विलसन्ति मेरोः
समानवप्रे मणिसानुरागाः।
स्त्रियश्च पत्यौ सुरसुन्दरीभिः
समा नवप्रेमणि सानुरागाः ॥ २७ ॥
उच्चैर्महारजतराजिविराजिताऽसौ
दुर्वर्णभित्तिरिह सान्द्रसुधासवर्णा।
अभ्येति भस्मपरिपाण्डुरितस्मरारे-
रुद्यङ्निलोचनललाममललाटलीलाम् ॥२८॥

श्रीभां [श्रयन्ते] भजन्ति। विदग्धस्य भावः वैदग्ध्यी। ब्राह्मणादित्वात् "गुणवचन—" (५।१।१२४ पा०) इत्यादिना ष्यञ्प्रत्ययः "षिद्गौरादिभ्यश्च" (४।१।४१ पा०) इति ङीष्। सोऽपि ईत्वस्य बाहुलकत्वादिह वैकल्पिकः; अत एव "ष्यञः षित्करणादीकारो बहुलम्" (५अधि० २अध्या० ५६सू०) इति वामनः। अत्र सिताऽसितमणिगुणग्रहणात् सरितां यमुनासङ्गतगङ्गाश्रीभासादृश्याच्चेपात् तन्नुन्नोत्थापिता निदर्शना। प्रहर्षिणी वृत्तम्;—'म्रौ त्रौ गस्त्विदमयतिः प्रहर्षिणीयम्' ॥ २६ ॥

इत इति।—[मेरोः, समानवप्रे] तुल्यप्रस्थे, अत एव [अस्मिन्] अद्रौ [इतस्ततः, मणिसानुरागाः] रत्नतटकान्तयः [विलसन्ति] प्रसरन्ति। किञ्च, नवं प्रेम यस्य तस्मिन् [नवप्रेमणि पत्यौ] अनुरागेण सह वर्त्तन्त इति [सानुरागाः सुरसुन्दरीभिः, समाः] सरूपाः [स्त्रियश्च] इतस्ततो विलसन्ति क्रीड़न्ति। अन्योऽन्यमनुरागिणोऽनुरूपाश्चेह विलासिनस्तदनुरूपाणि च विहारस्थलानि:सन्तीति भावः * ॥ २७ ॥

उच्चैरिति।—[इह] अद्रौ [सान्द्रसुधासवर्णा] सान्द्रया सुधया लेपविशेषेणामृतेन वा सवर्णा समानवर्णा। "ज्योतिर्जनपद—" (६।३।

---

* अत्र यमकोपमानां संसृष्टिः।

अयमतिजरठाः प्रकामगुर्वी-
रलघुविलम्बिपयोधरोपरुद्धाः ।
सततमसुमतामगम्यरूपाः
परिणतदिक्करिकास्तटीर्बिभर्त्ति ॥ २९ ॥

---

८५ पा०) इत्यादिना समानस्य सादेशः । 'लेपभेदेऽमृते सुधा' इति वैजयन्ती । [महारजतराजिविराजिता] काञ्चनरेखाशोभिता [असौ] पुरोवर्तिनी [उच्चैः] उन्नता [दुर्वर्णभित्तिः] रजतभित्तिः । 'महारजतकाञ्चने' इति 'दुर्वर्णं रजतं रूप्यम्' इति चामरः । [भस्मपरिपाण्डुरितस्मरारेः] भस्मना परिपाण्डुरितस्य स्मरारेः [उद्गच्छिलोचनललामललाटलीलाम्] उद्गच्छि उद्गतानलार्च्चिर्लोचनमेव ललामं भूषणं यस्य तस्य ललाटस्य लीलां शोभाम् [अभ्येति] भजतीति । 'ललामं पुच्छपुण्ड्राश्वभूषाप्राधान्यकेतुषु' इत्यमरः । निदर्शनाऽलङ्कारः रूपमा च * ॥ २८ ॥

अयमिति ।—[अयं] गिरिः [अतिजरठाः] अतिकठिनाः अतिजरतीश्च । 'जरठः कठिने जीर्णे' इति वैजयन्ती । प्रकामं गुर्वीः श्रेष्ठाः स्थौल्याद्भराच्च [प्रकामगुर्वीः] । 'गुरुस्तु गीष्पतौ श्रेष्ठे गुरौ पितरि दुर्भरे' इति शब्दार्णवः । विस्पष्टपटुवत् "मयूरव्यंसकादयश्च" (२।१।७२ पा०) इति समासः । [अलघुविलम्बिपयोधरोपरुद्धाः] अलघुभिर्विलम्बिभिर्लम्बमानैः पयोधरैर्मेघैः स्तनैश्च । 'स्त्रीस्तनाब्दौ पयोधरौ' इत्यमरः । उपरुद्धाः आवृताः, निबद्धाः इत्यर्थः । [सततं] सर्वदा [असुमतां] प्राणभृताम् [अगम्यरूपाः] अत्युन्नतत्वात् दुरारोहस्वरूपाः, अन्यत्र,—वृद्धत्वाद्गमनानर्हविग्रहाः । 'त्यजेदन्त्यकुलोत्पन्नां वृद्धां स्त्रीं कन्यकां तथा' इति गमननिषेधादिति भावः । परिणतास्तिर्य्यग्दन्तप्रहारिणो दिक्करिणो दिग्गजाः यासु ताः [परिणतदिक्करिकाः] 'तिर्य्यग्दन्तप्रहारस्तु गजः परिणतो मतः' इति हलायुधः । "इनः स्त्रियाम्"

---

* वसन्ततिलका वृत्तम् ।

धूमाकारं दधति पुरः सौवर्णे
वर्णेनाग्नेः सदृशि तटे पश्यामो ।
श्यामीभूताः कुसुमसमूहेऽलीनां
लीनामालीमिह तरवो बिभ्राणाः ॥ ३० ॥
व्योमस्पृशः प्रथयता कलधौतभित्ती-
रुन्निद्रपुष्पचणचम्पकपिङ्गभासः ।
सौमेरवीमधिगतेन नितम्बशोभा-
मेतेन भारतमिलावृतवद्विभाति ॥ ३१ ॥

(५।४।१५२ पा०) इति समासान्तः कप्प्रत्ययः । अन्यत्र,—परिणताः किणीभूताः दिशो दन्तक्षतविशेषाः करिका नखव्रणाश्च यासां ताः । 'दिग्दष्टे वर्त्तुलाकारे करिका नखरेखिका' इति वैजयन्ती । [तटीर्बिभर्त्ति] । अत्र प्रकृततटीविशेषणमहिम्ना अप्रकृतवृद्धाङ्गनाप्रतीतेः समासोक्तिः । पुष्पिताग्रा वृत्तम् ॥ २९ ॥

धूमेति ।—[इह] अद्रौ [पुरः] अग्रे [वर्णेनाग्नेः, सदृशि] समाने, अग्निसमानवर्णे इत्यर्थः । [सौवर्णे] सुवर्णविकारे [तटे कुसुमसमूहे, लीनां] स्थितां "क्वादिभ्यः" (८।२।४४ पा०) इति निष्ठानत्वम् । [अलीनां] भृङ्गाणाम् [आलीम्] आवलीं [बिभ्राणाः] अत एव [श्यामीभूताः अमी तरवः, धूमाकारं] धूमसाम्यं [दधति] त्वं [पश्य] । स्वर्णतटम् अग्निवह्लाति, श्यामास्तरवो धूमवह्लान्तीत्युपमा । जलधरमाला वृत्तम् ;—'अभ्राङ्गैः स्याज्जलधरमाला भ्नौ म्नौ' इति लक्षणात् ॥ ३० ॥

व्योमेति ।—[व्योमस्पृशः] अभ्रंकषाः [उन्निद्रपुष्पचणचम्पकपिङ्गभासः] उन्निद्रैर्विकसितैः पुष्पैर्वित्ता उन्निद्रपुष्पचणाः । "तेन वित्त—" (५।२।२६ पा०) इति चणप्प्रत्ययः । ते च ते चम्पकाश्च तद्वत्पिङ्गभासः पिङ्गवर्णाः, [कलधौतभित्तीः] कनकतटीः । 'कलधौतं रौप्यहेम्नोः' इति विश्वः । [प्रथयता] प्रकटयता, अत एव [सौमेरवीं] सुमेरुसम्ब-

रुचिरचित्रतनूरुहशालिभिः
प्रचलितैः परितः प्रियकव्रजैः ।
विविधरत्नमयैरभिभात्यसा-
ववयवैरिव जङ्गमताङ्गतैः ॥ ३२ ॥
कुशेशयैरत्र जलाशयोषिता
मुदा रमन्ते कलभा विकस्वरैः ।

ल्विनीं [नितम्बशोभां] कटकलक्ष्मीम् [अधिगतेन] प्राप्तवता । "गत्यर्थाकर्मक—" (३।४।७२ पा०) इत्यादिना गमेः कर्त्तरि क्तः । [एतेन] रैवतकाद्रिणा [भारतं] भरतस्य राज्ञ इदं भारताख्यं वर्षं भूखण्डम् । 'स्याद्दृष्टौ लोकधात्वंशे वत्सरे वर्षमस्त्रियाम्' इत्यमरः । [इलावृत-वत्] इलावृतवर्षमिव [विभाति] इत्युपमा । नवखण्डस्य जम्बूद्वीपस्य हिमाद्रेर्दक्षिणभूखण्डं हैमवतापरनामकं भारतवर्षं सुमेरुयोगात्सौमेर-वापराख्यं मध्यमखण्डमिलावृतवर्षम्, अत एव 'नाम्नेदं भारतं वर्षं हिमाद्रेरुत्तरं दक्षिणं । तेन हैमवतं नाम परेष्वप्येवमुन्नयेत् । इला-वृतं सौमेरवं सुमेरोः परितो हि तत् ॥' इति वैजयन्ती ॥ ३१ ॥

रुचिरेति ।—[असौ] गिरिः [रुचिरचित्रतनूरुहशालिभिः] रुचिरैः उज्ज्वलैः चित्रैर्नानावर्णैस्तनूरुहैः लोमभिः शालन्त इति तथोक्तैः, [परितः, प्रचलितैः] प्रसरद्भिः [प्रियकव्रजैः] प्रियकाः कम्बलप्रकृतयो मृगविशेषाः, 'प्रियको रोमभिर्युक्तो मृदूच्चमसृणैर्घनैः' इति वैजयन्ती । तेषां व्रजैः समूहैः [जङ्गमतां] चरिष्णुतां [गतैः विविधरत्नमयैरवयवै-रिव] खाङ्गैरिव [अभिभाति] प्रतिभाति, इत्युत्प्रेक्षा । द्रुतविलम्बितं वृत्तम् ॥३२॥

कुशेशयैरिति ।—[अत्र] अद्रौ [जलाशयोषिताः] । जलाशयेषु ह्रदेषु उषिताः वसन्तः "गत्यर्थाकर्मक—" (३।४।७२ पा०) इत्यादिना वसतेः कर्त्तरि क्तः, सम्प्रसारणम्, "मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च" (३।२।१८८

प्रगीयते सिङ्गगणैश्च योषिता-
मुदारमन्ते कलभाविकस्वरैः ॥ ३३ ॥
आसादितस्य तमसा नियतेर्नियोगा-
दाकाङ्क्षतः पुनरपक्रमणेन कालम्।
पत्युस्त्विषामिह महौषधयः कलत्र-
स्थानं परैरनभिभूतममूर्वहन्ति ॥ ३४ ॥

पा०) इति चकारादत्तमानार्थता। [कलभाः] लिंग्गदर्षकरिणः। 'लिंग्गदर्षस्तु कलभः' इति वैजयन्ती। [विकस्वरैः] विकसनशीलैः "स्थेशभासपिसकसो वरच्" (३।२।१७५ पा०) इति वरच्। [कुग्नेशयैः] शतपत्रैः "शतपत्रं कुग्नेशयम्" इत्यमरः। [मुदा] प्रीत्या [रमन्ते] क्रीड़न्ति; करिविहाराणां कमलाकराणामयमाकर इति भावः। किञ्च, कला अव्यक्तमधुराः विकारो मानसो भावः स प्रयोजनमेषां भाविका उद्दीपका इत्यर्थः, कला भाविकाश्च स्वराः षड्जादयो येषां तैः [कलभाविकस्वरैः, सिङ्गगणैः] सुरसङ्घैः [योषितां] स्त्रीणाम् [अन्ते] समीपे [उदारम्] उच्चैः [प्रगीयते च]। भूस्वर्गोऽयमिति भावः * ॥ ३३ ॥

आसादितस्येति।—[इह] अद्रौ [अमूर्महौषधयः, नियतेर्नियोगात्] अस्मिन् काले इदं भावीति दैवशासनात्। [तमसा] अन्धकारेण तत्प्रायेण व्यसनेन वा [आसादितस्य] आक्रान्तस्य [पुनरपक्रमणेन] पुनरावृत्त्या [कालं] समागमकालम् [आकाङ्क्षतः] पुनरागत्य सङ्गन्तुमिच्छत इत्यर्थः [त्विषां पत्युः] सूर्य्यस्य सम्बन्धि [परैः] तेजोऽन्तरैः, पुरुषान्तरैश्च [अनभिभूतम्] अतिरस्कृतमनुपहतञ्च [कलत्रस्थानं] कलत्रभूतानां त्विषां स्थानं स्थितिं [वहन्ति] निर्वहन्तीत्यर्थः; स्त्रीणां स्त्रीष्वेव रक्षणं कार्य्यमिति भावः। यथा कैनचिदापदि न्यासी-

---

* अत्र यमकालङ्कारः।

वनस्पतिस्कन्धनिषक्तबाल-
प्रबालहस्ताः प्रमदा इवाद्रौ ।
पुष्पेक्षणैर्लम्भितलोचकैर्वा
मधुव्रतव्रातवृतैर्व्रतत्यः ॥ ३५ ॥
विहगाः कदम्बसुरभाविह गाः
कलयन्त्यनुक्षणमनेकलयम् ।

कृतानि कलत्राणि संरक्ष्य कालान्तरे साधवस्तस्मै प्रयच्छन्ति, तद्वदोषधयोऽपि त्विषः त्विषां पत्युरर्पयन्तीत्यर्थः । एतच्च तासां सूर्य्यास्तसमये प्रज्वलनादुदये विपर्य्ययाच्चोपचर्यते । अत्र विशेषणसाम्यादर्कादीनामापन्नादिसाम्यप्रतीतेः समासोक्तिरलङ्कारः ॥ ३४ ॥

वनस्पतीति ।—[अत्र] अद्रौ [वनस्पतिस्कन्धनिषक्तबालप्रबालहस्ताः] वनस्पतयो वृक्षाः । 'वनस्पतिर्वृक्षमात्रे विनापुष्पफलद्रुमे' इति विश्वः । तेषां स्कन्धेषु प्रकाण्डेषु अंसेषु च, निषक्ताः सक्ताः बालप्रबाला बालपल्लवा हस्ता इव यासां तास्तथोक्ताः [मधुव्रतव्रातवृतैः] मधूनि व्रतयन्ति भुञ्जते इति मधुव्रता मधुपाः, तेषां व्रातेन वृन्देन वृतैः छन्नैः, अत एव [लम्भितलोचकैः] लम्भिताः प्रापिताः लोचकास्तारकाणि कज्जलानि च यैस्तैः [वा] तैरिव स्थितैरित्युत्प्रेक्षा । इवार्थे वाशब्दः तद्वदुत्प्रेक्षायाञ्च उक्तः । 'लोचको मांसपिण्डे स्यादक्षितारे च कज्जले' इति विश्वः । पुष्पैरीक्षणैरिव [पुष्पेक्षणैः] उपलक्षिताः [व्रतत्यः] लताः [प्रमदा इव] लक्ष्यन्त इति शेषः । न प्रसिद्धे क्रियाऽध्याहारदोषः इत्याह वामनः ; यथा,—"लिङ्गाध्याहारो" (५ अधि० १ अध्या० १४सू०) इति * ॥ ३५ ॥

विहगा इति ।—कदम्बैः सुरभिः सुगन्धिस्तस्मिन् [कदम्बसुरभौ, इह] अद्रौ [विहगाः] पक्षिणः [अनुक्षणं] प्रतिक्षणम् [अनेकलयम्]

---

* अत्र श्लेषोपमोत्प्रेक्षाणां सङ्करः ।

भ्रमयन्नुपैति मुहुरभ्रमयं
पवनश्च धूतनवनीपवनः ॥ ३६ ॥
विद्वद्भिरागमपरैर्विवृतं कथञ्चि-
च्छ्रुत्वाऽपि दुर्ग्रहमनिश्चितधीभिरन्यैः ।
श्रेयान् द्विजातिरिव हन्तुमघानि दक्षं
गूढ़ार्थमेष निधिमन्त्रगणं बिभर्त्ति ॥ ३७ ॥

अनेके बहुविधा लया विच्छेदा यस्मिन् कर्मणि तदृयथा तथा। [गाः] वाचः, शब्दानित्यर्थः। [कलयन्ति] उच्चारयन्ति। 'अर्जुनीनलदिग्-बाणभूवाग्वारिषु गौर्मता' इति विश्वः। किञ्च धूतानि कम्पितानि नवानि नीपवनानि कदम्बकाननानि येन सः [धूतनवनीपवनः]। 'नीपप्रियककदम्बास्तु हलिप्रिये' इत्यमरः। [अयं पवनश्च मुहुः, अभ्रं] मेघं [भ्रमयन्नुपैति]। प्रमिताक्षरा वृत्तम्,—'प्रमिताक्षरा सजससैरुदिता' इति लक्षणात् ॥ ३६ ॥

विद्वद्भिरिति।—[एषः] अद्रिः [श्रेयान्] श्रेष्ठः [द्विजातिरिव] ब्राह्मण इव ; आगमो निधिकल्पो मन्त्रशास्त्रञ्च स एव परं प्रधानं येषां तैः [आगमपरैः, विद्वद्भिः] निधीनां मन्त्राणाञ्च साधनविधानज्ञैः [कथञ्चित्, विवृतं] स्वरूपतः प्रकाशितम् ; नास्ति निश्चिता इदमित्थमिति निश्चयात्मिका धीर्येषां तैः [अनिश्चितधीभिरन्यैः] अशास्त्रज्ञैः [श्रुत्वाऽपि] इह निधिरस्ति, ईदृङ्महिमा असौ मन्त्र इति चाप्तमुखादाकर्ण्यापि [दुर्ग्रहं] दुःसाधनम् [अघानि] दुःखान्येनांसि च [हन्तुं, दक्षं] समर्थम्। 'दुःखैनोव्यसनेष्वघम्' इति वैजयन्ती। गूढ़ः संवृतोऽर्थो धनमभिधेयञ्च यस्मिन् तं [गूढ़ार्थं, निधिमन्त्रगणं] निधयो मन्त्रा इव, अन्यत्र,—निधय इव मन्त्रास्तेषां गणं [बिभर्त्ति] द्विजातिर्मन्त्रगणमिव निधिगणमेष बिभर्त्तीत्युपमाऽर्थः * ॥ ३७ ॥

---

* श्लेषः उपमा चालङ्कारौ।

विम्बोष्ठं बहु मनुते तुरङ्गवक्त्र-
श्चुम्बन्तं मुखमिह किन्नरं प्रियायाः ।
श्लिष्यन्तं मुहुरितरोऽपि तं निजस्त्री
मुत्तुङ्गस्तनभरभङ्गभीरुमध्याम् ॥ ३८ ॥
यदेतदस्यानुतटं विभाति
वनं तताने कतमालतालम् ।
न पुष्पिताऽत्र स्थगिताऽर्करश्मा-
वनन्तताने कतमा लताऽलम् ॥ ३९ ॥

विम्बोष्ठमिति ।—[द्रुह] अद्रौ, तुरङ्गस्य वक्त्रमिव वक्त्रं यस्य सः [तुरङ्गवक्त्रः] देवयोनिविशेषः । सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्चेत्युष्ट्रमुखवत्समासः । विम्बकल्प ओष्ठो यस्य तं [विम्बोष्ठम्] इत्युपमालङ्कारः । "ओत्वोष्ठयोः समासे वा पररूपं वक्तव्यम्" * (वा०) इत्योकारः । [प्रियायाः मुखं चुम्बन्तं, किन्नरं] मानुषमुखमश्वाङ्गं देवयोनिविशेषं [बहु] गुरु यथा तथा [मनुते] अवबुध्यते ; तुरङ्गवक्त्रस्य चुम्बनासम्भवादिति भावः । [इतरोऽपि] किन्नरोऽपि [उत्तुङ्गस्तनभरभङ्गभीरुमध्याम्] उत्तुङ्गस्तनभरेण यो भङ्गस्तस्माद्भीरुर्मध्यो यस्यास्तां [निजस्त्रीं] स्वस्त्रियम् । "वाम्शसोः" (६।४।८० पा०) इति विकल्पादियङादेशाभावः । [मुहुः श्लिष्यन्तं] मानुषाङ्गत्वादालिङ्गन्तं [तं] तुरङ्गवक्त्रं, बहु यथा तथा मनुते । तुरङ्गवपुषः किन्नरस्याश्लेषासम्भवादिति भावः । दुर्लभं प्रियं भवतीति रहस्यम् । मध्यस्याभङ्गेऽपि भङ्गोक्तेरतिशयोक्तिः उपमया संसृज्यते । प्रहर्षिणी वृत्तम् ॥ ३८ ॥

यदिति ।—[अस्य] अद्रेः [अनुतटं] तटेषु । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । तता विस्तृता अनेके बहवस्तमालास्तालाश्च यस्मिन् तत्

---

* "एङि पररूपम्" (६।१।९४ पा०) इत्यत्र काशिकोक्तमेतत् वार्त्तिकम् ।

दन्तोज्ज्वलासु विमलोपलमेखलान्ताः
सद्रत्नचित्रकटकासु वृहन्नितम्बाः।
अस्मिन् भजन्ति घनकोमलगण्डशैला
नार्य्योऽनुरूपमधिवासमधित्यकासु ॥ ४० ॥
अनतिचिरोज्झितस्य जलदेन चिर-
स्थितबहुबुद्बुदस्य पयसोऽनुकृतिम्।

[तताने कतमालतालं यत्, एतत्] पुरोवर्त्ति [वनं विभाति, स्थगिता-र्कैरश्मौ] तिरोहितातपे [अनन्तताने] अपारविस्तारे [अत्र] वने [कतमा लता] का वा लता [अलम्] अत्यन्तं [न पुष्पिता] सञ्जात-पुष्पा न भवतीति शेषः ; सर्वापि पुष्पितेत्यर्थः * ॥ ३९ ॥

दन्तोज्ज्वलास्विति।—[अस्मिन्] अद्रौ [दन्तोज्ज्वलासु] दन्ता निकुञ्जा दशनाश्च, 'दन्तो निकुञ्जे दशने' इति विश्वः। तैरुज्ज्वलासु रुचिरासु [सद्रत्नचित्रकटकासु] सद्रत्नैश्चित्राणि कटकानि सानूनि वलयानि च यासां तासु। 'कटकं वलये सानौ' इति विश्वः। [अधि-त्यकासु] ऊर्द्ध्वभूमिषु। 'भूमिरूर्द्ध्वमधित्यका' इत्यमरः। "उपा-धिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढ़योः" (५।२।३४ पा०) इत्यधिशब्दात्त्यकन्प्रत्ययः। [विमलोपलमेखलान्ताः] विमलोपलाः उज्ज्वलशिला उज्ज्वलमणयो वा मेखलाः काञ्च्यो नितम्बभूमयश्च। 'मेखला खड्गबन्धे स्यात्काञ्ची-शैलनितम्बयोः' इति विश्वः। ताभिरन्ता रम्याः। 'ऋतावसिते रम्ये समाप्तावन्त इष्यते' इति शब्दार्णवे। [वृहन्नितम्बाः] वृहन्तो नितम्बाः कटिपश्चाद्भागाः शिखराणि च यासां ताः। 'नितम्बो रोधसि स्कन्धे शिखरेऽपि कटेरधः' इति विश्वः। [घनकोमलगण्डशैलाः] घना विपुलाः कोमलाः श्लक्ष्णाः गण्डशैलाः गण्डस्थलानि स्थूलोपलाश्च यासां ताः [नार्य्योऽनुरूपम्] इच्छासदृशम् आलसदृशं वा, [अधिवासं भजन्ति]। अत्र नारीणामधित्यकानाञ्च प्रकृतत्वात् केवलप्रकृतगोचरा

---

* अत्र यमकमलङ्कारः।

विरलविकीर्णवज्रशकला सकला-
मिह विदधाति धौतकलधौतमही ॥ ४१ ॥
वर्जयन्त्या जनैः सङ्गमेकान्तत-
स्तर्कयन्त्या सुखं सङ्गमे कान्ततः ।
योषयैष स्मरासन्नतापाङ्गया
सेव्यतेऽनेकया सन्नतापाङ्गया ॥ ४२ ॥

श्लेषोपस्थापिता तुल्ययोगिता ; अत एवोभयविश्लेषणानि उभयत्र विभक्तिविपरिणामेन योज्यानि ॥ ४० ॥

अनतिचिरेति ।—[इह] अद्रौ [विरलविकीर्णवज्रशकला] विरलं यथा तथा विकीर्णाः प्रसरणशीलाः वज्रशकला * यस्यां सा [धौत-कलधौतमही] धौता शुभ्रा कलधौतमही रजतभूमिः 'कलधौतं रूप्य-हेम्नोः' इति विश्वः । [जलदेन अनतिचिरोज्झितस्य] तत्कालमुक्तस्य शुभ्रस्येति भावः । [चिरस्थितबहुबुद्बुदस्य] चिरस्थिताश्चिरस्थायिनो बहवश्च बुद्बुदा जलस्फोटा यस्मिन् तस्य [पयसः] अम्भसः [सकला-मनुकृतिं] समग्रसादृश्यं [विदधाति] † । अत्र मेघोज्झितजलस्य स्थिर-बुद्बुदासम्बन्धेऽपि सम्भावनया सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः । कुररीरुता वृत्तम्,—'कुररीरुता नजभजैर्लगयुक्' इति लक्षणात् ॥ ४१ ॥

वर्जयन्त्येति ।—[एकान्ततः] एकान्ते, रहसीत्यर्थः । [कान्ततः] कान्तेन, प्रियेणेत्यर्थः । उभयत्रापि सार्वविभक्तिकस्तसिः । [सङ्गमे] सति [सुखं तर्कयन्त्या] उत्प्रेक्षमाणया विश्रब्धं विहारमाकाङ्क्षन्त्येत्यर्थः ; अत एव [जनैः सङ्गं वर्जयन्त्या], कुतः ?—स्मरेणासन्नतापानि प्राप्तज्वराणि अङ्गानि यस्यास्तया [स्मरासन्नतापाङ्गया]। "अङ्ग-गात्रकण्ठेभ्यश्चेति वक्तव्यम्" ‡ इति विकल्पादिह पचि टाप् । सन्नतो

---

* श्वेतहीरकखण्डानि ।

† इत्युत्प्रेक्षा ।

‡ "नासिकोदरौष्ठ—" (४।१।५५ पा०) इत्यस्य वार्त्तिकम् ।

सायं शशाङ्किरणाहतचन्द्रकान्त-
निस्यन्दिनीरनिकरेण कृताभिषेकाः।
अर्कोपलोल्लसितवह्निभिरद्रि तप्ताः
तीव्रं महाव्रतमिवेह चरन्ति विप्राः॥ ५८॥
एतस्मिन्नधिकपयःश्रियं वहन्त्यः
सङ्क्षोभं पवनभुवा जवेन नीताः।
वाल्मीकेररहितरामलक्ष्मणानां
साधर्म्यं दधति गिरां महासरस्यः॥ ५९॥

सायमिति।—[इह] अद्रौ [विप्राः] सानवः। 'विप्रोऽस्त्री सानुमानयोः' इत्यमरः। [सायं] रात्रौ [शशाङ्किरणाहतचन्द्रकान्त निस्यन्दिनीरनिकरेण] शशाङ्किरणैराहतेभ्यश्चन्द्रकान्तेभ्यो निस्यन्दिना प्रस्राविणा नीरनिकरेण जलपूरेण [कृताभिषेकाः] कृतस्नानाः [अद्रि, अर्कोपलोल्लसितवह्निभिः] अर्कोपलेभ्यः सूर्य्यकान्तेभ्यः उल्लसितैरुत्थितैर्वह्निभिः [तप्ताः] सन्तः [तीव्रं] उग्रं, दुश्चरमित्यर्थः, [महाव्रतं] महत्तपः [चरन्तीव] इत्युत्प्रेक्षा॥ ५८॥

'एतस्मिन्निति।—[एतस्मिन्] अद्रौ [अधिकपयःश्रियम्] अधिकां जलसम्पत्तिं [वहन्त्यः], अन्यत्र तु,—अधि अधिकाः कपयः सुग्रीवादयो वर्णत्वेन यासु ताः अधिकपयः, श्रियं गुणालङ्कारादिशोभां वहन्त्यः। पवनाद्भवतीति पवनभूस्तेन [पवनभुवा] वायुजन्येन [जवेन] वेगेन [सङ्क्षोभं] चलनं [नीताः], अन्यत्र तु,—जवेन जविना। 'जवो जविनि वेगे स्यात्' इति विश्वः। पवनभुवा हनुमता सङ्क्षोभम् औद्धत्यं नीता, हनुमद्वेगवर्णनया प्रागल्भ्यं नीता इत्यर्थः। वाक्पक्षे सर्वत्र षष्ठ्या विपरिणामः कार्य्यः। [महासरस्यः] महासरांसि [अरहितरामलक्ष्मणानां] अरहितावर्जितौ रामलक्ष्मणौ याभिस्तासाम्, अन्यत्र तु,—

ह्रद मुहुर्मुदितैः कलभै रवः
प्रतिदिशं क्रियते कलभैरवः ।
स्फुरति चानुवनं चमरीचयः
कनकरत्नभुवाञ्च मरीचयः ॥ ६० ॥

रामी रमणाः अरहितरामा अवियुक्तरामाः लक्ष्मणाः सारसयोषितो वासु ताः, कैचित्त्वरहितरामाः अवियुक्तस्त्रीकाः लक्ष्मणाः सारसा इति पुंपक्षिपरत्वेन व्याचक्षते, तेषां मते 'हंसस्य योषिदरठा सारसस्य तु लक्ष्मणा' 'लक्ष्मणौषधिसारस्योः' इत्याद्यमरविश्वप्रकाशादिवाक्यगतनियतस्त्रार्थतात्वविरोधः। तासां [वाग्भीकैर्गिरां, साधर्म्यं] साहश्यं [दधति]। अत्र पवनभुवा जवेनैत्यत्रैकवृन्तावलम्बिफलद्वयवदभग्नैकपादगतत्वेनार्थद्वयप्रतीतेरर्थश्लेषः ; अन्यत्र,—पदभङ्गेनार्थद्वयप्रतीतिर्जतुकाष्ठवच्छब्दयोरेव मिथः श्लिष्टत्वाच्छब्दश्लेषः, इत्युभयसाहित्याद्भयश्लेषोऽयं प्रकृताप्रकृतगोचरः, उपमा त्वङ्गमिति सङ्करः ॥ ५९ ॥

हृदेति।—[ह्रद] अद्रौ [मुदितैः] हृच्छाविहारसन्तुष्टैः [कलभैः] करिपोतैः। 'कलभः करिशावकः' इत्यमरः। दिशि दिशि [प्रतिदिशम्]। यथार्थेऽव्ययीभावः, "अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः" (५।४। १०७ पा०) इति समासान्तोऽच्प्रत्ययः। कलश्चासौ भैरवश्च [कलभैरवः] मधुरभीषणः। विशेषणयोरपि कृपाणिखड्गवदैच्छिकोपसर्जनत्वविवक्षया विशेषणसमासः। [रवः] हुंहुंकाध्वनिः [मुहुः क्रियते। अनुवनं] वने वने [चमरीचयः] चमरीमृगसङ्घः [स्फुरति]। [च] किञ्च, कनकरत्नानां या भुवस्तासां [कनकरत्नभुवां, मरीचयः] किरणाः [च] स्फुरन्ति। समुद्रिमहस्तुवर्णानादुदात्तालङ्कारे यमकस्याभ्युच्चयः * ॥ ६० ॥

---

* चमरीणां मरीचीनाञ्च प्रकृतत्वात् स्फुरत्त्वरूपैकधर्मसम्बन्धेन तुल्ययोगिताऽपि।

त्वक्सारर्रन्ध्रपरिपूरणलब्धगीति-
रस्मिन्नसौ मृदितपक्ष्मलरल्लकाङ्गः।
कस्तूरिकामृगविमर्दसुगन्धिरेति
रागीव सक्तिमधिकां विषयेषु वायुः॥ ६१॥
प्रीत्यै यूनां व्यवहिततपनाः
प्रौढ़ध्वान्तं दिनमिह जलदाः।
दोषामन्यं विदधति सुरत-
क्रीड़ायासश्रमशमपटवः॥ ६२॥

त्वगिति।—[अस्मिन्] अद्रौ [त्वक्सारर्रन्ध्रपरिपूरणलब्धगीतिः] त्वचि सारो येषां ते त्वक्सारा वंशाः। 'वंशे त्वक्सारकर्म्मारत्वचिसार-तृणध्वजाः' इत्यमरः। तेषां रन्ध्राणि तेषां परिपूरणेन भापनेन लब्धा गीतिर्गानसुखं येन सः, [मृदितपक्ष्मलरल्लकाङ्गः] मृदितानि संमृष्टानि पक्ष्मलानि लोमशानि रल्लकानां कम्बलमृगाणां कम्बलानां वाऽङ्गानि शरीराणि येन सः। 'रल्लकः कम्बलमृगे कम्बले परिकीर्त्तितः' इति वैजयन्ती। एतेन स्पर्शसुखमुक्तम्। [कस्तूरिकामृगविमर्दसुगन्धिः] कस्तूरिकामृगाणां विमर्दैन सङ्घर्षेण सुगन्धिः शोभनगन्धः। यद्यपि "गन्धस्येत्वे तदेकान्तग्रहणम्" (५।४।१३५ पा० वा०) कर्त्तव्यम् इत्युक्तं, तथाऽपि निरङ्कुशाः कवय इत्यपर्य्यनुयोगः। [असौ] एवम्भूतः वायुः [रागीव] कामीव [विषयेषु] * प्रदेशेषु च। 'विषयः स्यादिन्द्रियार्थे देशे जनपदेऽपि च' इति विश्वः। [अधिकां, सक्तिं] व्यासक्तिम् [एति] गच्छति †॥ ६१॥

प्रीत्या इति।—[इह] अद्रौ, युवतयश्च युवानश्च तेषां [यूनाम्]। "पुमान् स्त्रिया" (१।२।६७ पा०) इत्येकशेषः। [प्रीत्यै, व्यवहित-

---

* इन्द्रियार्थेषु।

† उपमाऽलङ्कारः।

भग्नो निवासोऽयमिहास्य पुष्पैः
सदाऽऽनतो येन विषाणिनाऽगः।
तीव्राणि तेनोज्झति कोपितोऽसौ
सदानतोयेन विषाणि नागः ॥ ६३ ॥
प्रालेयशीतमचलेश्वरमीश्वरोऽपि
सान्द्रेभचर्म्मवसनावरणोऽधिशेते ।

तपनाः] तिरोहितार्काः, अत एव [सुरतक्रीड़ायासश्रमश्रमपटवः] सुरतान्येव क्रीड़ास्तासामिर्यं आयासो व्यायामस्तेन यः श्रमः खेदः। 'श्रमः खेदोऽध्वरत्यादेः" इति लक्षणात्। तस्य श्रमे वारणे पटवः समर्थाः, [जलदाः, प्रौढ़ध्वान्तं] मेघावरणाद्गाढ़ान्धकारं [दिनं] दिवसं, दोषा रात्रिमात्मानं मन्यत इति [दोषामन्यं] रात्रिमानि [विदधति]। मेघावरणमहिम्ना दिवसः स्वयमप्यात्मानं रात्रिं मन्यते, किमुतान्य इत्यर्थः। * दोषेत्यव्ययं, तदुपपदान्मन्यतेर्धातोः, "आत्ममाने खञ् च" (३।२।८३ पा०) इति खञ्प्रत्ययः। इह यूनां दोषावद्दिवाऽपि विस्रम्भं विहाराः सम्भवन्तीति भावः। भ्रमरविलसितं वृत्तम्। 'भौ नौ गः स्याद्भ्रमरविलसितम्' इति लक्षणात्॥ ६२ ॥

भग्न इति।—[इह] अद्रौ [अस्य] नागस्य [निवासः] आश्रयः, [सदा पुष्पैः, आनतः] नम्रः [अयं] न गच्छतीति [अगः] वृक्षः, दानतोयैर्मदोदकैः सह वर्त्तते यस्तेन [सदानतोयेन] मत्तेनेत्यर्थः। [येन विषाणिना] दन्तिना [भग्नः, तेन] विषाणिना [कोपितः] कोपं प्रापितः [असौ नागः] सर्पः [तीव्राणि, विषाणि] गरलानि [उज्झति] वमति। परप्रतीकाराद्यमस्य क्रोधः स्वाश्रयमेव बाधत इति भावः † ॥ ६३ ॥

प्रालेयेति।—[ईश्वरः] शिवः [अपि] किमुतान्य इति भावः।

---

* अत एवात्र अर्थापत्तिर्व्यज्यते।

† अत्र यमकमलङ्कारः।

सर्वर्त्तुनिर्वृतिकरे निवसन्नुपैति
न द्वन्द्वदुःखमिह किञ्चिदकिञ्चनोऽपि ॥ ६४ ॥
नवनगवनलेखाश्यामममध्याभिराभिः
स्फटिककटकभूभिर्नाटयत्येष शैलः।
अहिपरिकरभाजो भास्मनैरङ्गरागै-
रधिगतधवलिम्नः शूलपाणेरभिख्याम् ॥ ६५ ॥

[सान्द्रेभचर्म्मवसनावरणः] सान्द्रं यदिभचर्म्म तदेव वसनं तदेवावरणं छादनं यस्य सः तथा सन् न त्वनावरणो नापि शिथिलावरण इति भावः। [प्रालेयशीतम्] प्रलयादागतं प्रालेयं हिमम्। "तत आगतः" ४।३।७४ पा०) इत्यण्, "केकयमित्रयुप्रलयानां यादेरियः" (७।३।२ पा०) इति यञ्शब्दस्येयादेशः। तेन शीतं शीतलम् [अचलेश्वरं] हिमवन्तम् [अधिशेते] तस्मिन् शेते इत्यर्थः। "अधिशीङ्स्थासां कर्म" (१।४।४६ पा०) इति कर्म्मत्वम्। [सर्वर्त्तुनिर्वृतिकरे] सर्वर्त्तुभिर्निर्वृतिकरे सदासुखकरे [इह] अद्रौ [निवसन्] पुनर्नास्ति किञ्चनास्येति [अकिञ्चनः] निःस्वः [अपि]। उच्चावचेत्यादिना मयूरव्यंसकादिषु निपातनात् तत्पुरुषः। [किञ्चिद्] अल्पमपि [द्वन्द्वदुःखं] शीतोष्णदुःखम् [नोपैति] नित्यं सन्निहितानामृतूनामन्योऽन्यदोषनिवारकत्वादिति भावः। 'द्वन्द्वं युग्महिमोष्णादि मिथुनं कलहो रहः' इति वैजयन्ती। अत्रोपमानात् हिमाचलादुपमेयस्याधिक्यवर्णनाद्व्यतिरेकः ॥ ६४ ॥

नवेति।—[एष शैलः] रैवतकः [नवनगवनलेखाश्यामममध्याभिः] नवया नगवनलेखया तरुवनपङ्क्त्या श्यामो मध्यो मध्यभागो यासां ताभिः [आभिः, स्फटिककटकभूभिः] स्फटिकानां कटकभूभिः तटप्रदेशैः करणैः, अहिरेव परिकरो गालिकाबन्धस्तं भजतीति तस्य [अहिपरिकरभाजः] 'भवेत्परिकरो व्राते पर्य्यङ्कपरिवारयोः। प्रगाढ़े गालिकाबन्धे विवेकारम्भयोरपि ॥' इति विश्वः। "भजो णिवः" (३।२।

दधङ्किरभितस्तटौ विकचवारिजाम्बू नदै-
र्विनोदितदिनक्लमाः कृतरुचश्च जाम्बूनदैः ।
निषेव्य मधु माधवा रसवदत्त कादम्बरं
हरन्ति रतये रहः प्रियतमाऽङ्गकादम्बरम् ॥ ६६ ॥

---

१२ पा०) । [भास्मनैः] भस्ममयैः । वैकारिकोऽणप्रत्ययः, "अन्" (६।४।१६७ पा०) इति प्रकृतिभावात् "नस्तद्धिते" (६।४।१४४ पा०) इति टिलोपो न । [अङ्गरागैः] अनुलेपनैः [अधिगतधवलिम्नः] प्राप्तधावल्यस्य, शूलं पाणौ यस्य तस्य [शूलपाणेः] ईश्वरस्य । "प्रहरणार्थेभ्यश्च परे निष्ठासप्तम्यौ भवत इति वक्तव्यम्" * इति पाणिशब्दस्य परनिपातः । [अभिख्यां] शोभाम् । 'अभिख्या नामशोभयोः' इत्यमरः । "आतश्चोपसर्गे" (३।३।१०६ पा०) इत्यङ् प्रत्ययः । [नाटयति] अनुकरोति । निदर्शनाऽलङ्कारः । † मालिनी वृत्तम् ॥ ६५ ॥

दधङ्किरिति ।—[अत्र] अद्रौ, माधवस्य इमे [माधवाः] यादवाः, विकचानि वारिजानि येषु तान्यम्बूनि ययोस्तौ [विकचवारिजाम्बू, अभितः] उभयतः [तटौ दधङ्किः, नदैः] अम्बुप्रवाहैः, प्राक्स्रोतसो नद्यः, प्रत्यक्स्रोतसो नदाः, नर्मदां विनेत्याहुः । [विनोदितदिनक्लमाः] विनोदितो दिनक्लमो येषां ते, विहारापनीताह्निकसन्तापा इत्यर्थः । [च] किञ्च, जाम्बूनदस्य विकारैः [जाम्बूनदैः] कनकभूषणैः [कृतरुचः] जनितशोभाः सन्तः [रसवत्] स्वादवत् । 'रसो गन्धे रसे स्वादे' इति विश्वः । कादम्ब इक्षुः । 'कादम्बः कलहंसेक्षोः' इति विश्वः । कादम्बं राति रलयोरभेदाल्लाति प्रकृतित्वेनादत्त इति [कादम्बरम्] ऐक्षवम् । 'पानसं द्राक्षमाधूकं खार्जूरं तालमैक्षवम्' इति स्मरणात् । "आतोऽनुपसर्गे कः" (३।२।३ पा०) । [मधु] मद्यम् । एवञ्च मधुकादम्बरशब्दयोः सामान्यविशेषपरत्वादपौनरुक्त्यम् । [निषेव्य] पीत्वा ।

---

* "निष्ठा" (२।२।३६ पा०) इति सूत्रे काशिकाहत्युक्तमेतद्वार्त्तिकम् ।

† अत्र उपमैव साधीयसी ।

दर्पणनिर्म्मलासु पतिते घनतिमिरमुषि
ज्योतिषि रौप्यभित्तिषु पुरः प्रतिफलति मुहुः।
व्रीड़मसम्मुखोऽपि रमणैरपहृतवसनाः
काञ्चनकन्दरासु तरुणीरिह नयति रविः॥६७॥

चलियाणां पैड्या एव निषेधादिति भावः। [रतये] सुरतार्थं [रहः, प्रियतमाऽङ्गकात्] प्रियतमानां प्रेयसीनामङ्गादेवाङ्गकाद्गात्रात् [अम्बरं] वस्त्रं [हरन्ति]। यादवाश्चेह मधुपानरतोत्सवैर्विस्रब्धं विहरन्तीति भावः। * पृथ्वी वृत्तम्;—'जसौ जसयला वसुग्रहयतिश्च पृथ्वी गुरुः' इति लक्षणात्॥ ६६॥

दर्पणेति।—[इह] अद्रौ [रविः दर्पणनिर्मलासु, पुरः रौप्यभित्तिषु] काञ्चनकन्दराग्रवर्त्तिरजतसानुषु [पतिते] सङ्क्रान्ते [घनतिमिरमुषि] घनं सान्द्रं यत्तिमिरं तन्मुष्णाति हरतीति तन्मुट्। क्विप्। तस्मिन् [ज्योतिषि] स्वतेजसि [काञ्चनकन्दरासु मुहुः, प्रतिफलति] सम्मूर्च्छति सति, [रमणैरपहृतवसनास्तरुणीः, असम्मुखोऽपि] कन्दरानभिमुखोऽपि [व्रीडं] लपाम्। यद्यपि "गुरोश्च हलः" (३।३।१०३ पा०) इति स्त्रियामप्रत्ययः अत एव 'मन्दाचं क्रीस्त्रपा व्रीड़ा' इत्यमरः, तथाऽपि तत्र स्त्रीत्वाविवक्षायां बाहुलकत्वाच्चपुंसकत्वञ्च; अत एव 'अविधौ गुरोः स्त्रियां बहुलं विवक्षा' (५ अधि० २ अध्या० ४२ सू०) इति वामनः। [नयति] प्रापयति। "नीवह्योर्हरतेश्चापि—" † इति द्विकर्म्मकता। यस्मिन् सुवर्णकन्दरासु क्रीड़ार्थं प्रविष्टाः स्त्रियोऽन्धकार इति ज्ञात्वा पुरुषैरपहृतवस्त्राः सत्यः पुरःस्थितरौप्यभित्तितेजसामन्तः-प्रतिबिम्बवत् प्रकाशे सति सलज्जा इति भावः। अत्र काञ्चनकन्दरा-णामसम्मुखार्कज्योतिःप्रतिफलनासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः। ‡

---

* अत्र यमकयोः संसृष्टिः।

† "नीवह्योर्हरतेश्चापि गत्यर्थानां तथैव च। द्विकर्म्मकेषु ग्रहणं द्रष्टव्यमिति निश्चयः॥" इति। "अकथितञ्च" (१।४।५१ पा०) इति सूत्रभाष्योक्ता कारिका।

‡ दर्पणनिर्म्मलासु इति उपमा, असम्मुखोऽपीति विरोधश्च।

अनुक्रतश्रिखरौघश्रीभिरभ्यागतेऽसौ
त्वयि सरभसमभ्युत्तिष्ठतीवाद्रिरुच्चैः ।
द्रुतमरुदुपनुन्नैरुन्नमद्भिः सहेलं
हलधरपरिधानश्यामलैरम्बुवाहैः ॥ ६८ ॥

इति श्रीमाघकविकृतौ शिशुपालबधे महाकाव्ये
रैवतकवर्णनं नाम चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

वंशपत्रपतितं वृत्तम् ;—'दिङ्मुनिवंशपत्रपतितं भरनभनलगैः' इति लक्षणात् ॥ ६७ ॥

अनुक्रतेति ।—[असौ, उच्चैः] उन्नतः [अद्रिः] रैवतकः [त्वयि अभ्यागते] सति [अनुक्रतश्रिखरौघश्रीभिः] अनुक्रता श्रिखरौघाणां श्रीर्यैस्तैस्तथोक्तैः श्रिखरौघभ्रमकारिभिरिति भावः ; अत एवात्र श्रीरिव श्रीरिति निदर्शनया भ्रान्तिमदलङ्कारो व्यज्यते । [द्रुतमरुदुपनुन्नैः] द्रुतमरुता शीघ्रमारुतेनोपनुन्नैः प्रेरितैः अत एव [सहेलं] सलीलम् [उन्नमद्भिः] उत्पतद्भिः । धरतीति धरः पचाद्यच्, हलस्य धरो हलधरो बलभद्रः तस्य परिधानानि अम्बराणि तद्वत् श्यामलैः श्यामैः [हलधरपरिधानश्यामलैः अम्बुवाहैः] निमित्तेन [सरभसम्, अभ्युत्तिष्ठतीव] प्रत्युत्थानं करोतीवेति क्रियानिमित्ता क्रियास्वरूपोत्प्रेक्षा, विशिष्टमेघोन्नमनक्रियया प्रत्युत्थानक्रियोत्प्रेक्षणात् ; सा चोक्तनिदर्शनाऽनुप्राणितेति सङ्करः । शब्दस्तु वृत्त्यनुप्रासः । मालिनी वृत्तम् ॥ ६८ ॥

इति श्रीमद्धामद्दोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचिते
माघकाव्यव्याख्याने सर्वङ्षाख्ये चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

पञ्चमः सर्गः ।

इत्थं गिरः प्रियतमा इव सोऽव्यलीकाः
शुश्राव सूततनयस्य तदा व्यलीकाः ।
रन्तुं निरन्तरमियेष ततोऽवसाने
तासां गिरौ च वनराजिपटं वसाने ॥ १ ॥
तं स द्विपेन्द्रतुलिताऽतुलतुङ्गशृङ्ग-
मभ्युल्लसत्कदलिकावनराजिमुच्चैः ।

इत्थमिति ।—[सः] हरिः [इत्थम्] अनेन प्रकारेण । "इदमस्थमुः" (५।३।२४ पा०) इति थमुप्रत्ययः । [अव्यलीकाः] अप्रियरहिताः । 'व्यलीकं त्वप्रियेऽनृते' इत्यमरः । [प्रियतमाः] प्रेयसीः [इव] स्थिताः, कान्तासम्मिता इत्यर्थः । [व्यलीकाः] विगतानृताः, सत्याः [सूततनयस्य] सारथिकुमारस्य दारुकस्य [गिरः तदा शुश्राव]। [ततः] श्रवणानन्तरं [तासां] गिराम् [अवसाने] समाप्तौ [च, निरन्तरं] नीरन्ध्रं [वनराजिपटं] वनराजिरेव पटस्तं [वसाने] आच्छादयति । 'वस आच्छादने' इति धातोः कर्त्तरि लटः शानजादेशः । [गिरौ] रैवतकाद्रौ [रन्तुं] क्रीड़ितुम् [इयेष], तत्र वसतिं कर्त्तुमिच्छति स्मेत्यर्थः । उपमायमकरूपकाणां संसृष्टिः । सर्गेऽस्मिन् वसन्ततिलका वृत्तम् ;—'उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ गः' इति ॥ १ ॥

तमिति ।—[अभ्युल्लसत्कदलिकावनराजिम् *] कदल्य एव कदलिकाः

---

* अत्र प्रथमा-द्वितीययोः विभक्त्योः विपरिणामेन कर्तृकर्मणोः विशेषणं करणीयम् ।

विस्तारुरुद्भवसुधोऽन्वचलञ्चचाल
लक्ष्मीं दधत्प्रतिगिरेरलघुर्बलौघः ॥ २ ॥
भास्वत्करव्यतिकरोल्लसिताम्बरान्ताः
सापत्रपा इव महाजनदर्शनेन ।
संविव्युरम्बरविकाशि चमूसमुत्थं
पृथ्वीरजः करभकण्ठकडारमाशाः ॥ ३ ॥

वैजयन्त्यो रम्भातरवश्च । 'कदली वैजयन्त्याञ्च रम्भायां हरिणान्तरे' इति विश्वः । अभ्युल्लसन्त्यः कदल्यो वैजयन्त्यो वनराजय इव यस्य सः, अन्यत्र,—रम्भावनपङ्क्तयो यस्य तमिति योज्यम् । * [उच्चैः] उन्नतः [विस्तारुरुद्भवसुधः] विस्तारेण रुद्भवसुधः व्याप्तभूमिः, अत एव [प्रतिगिरेर्लक्ष्मीं दधत्] स्वयमप्यन्यो गिरिरिव स्थित इत्यर्थः । [अलघुः] महान् [स बलौघः] सेनासङ्घः [द्विपेन्द्रतुलिताऽतुलतुङ्गशृङ्गं] द्विपेन्द्रैस्तुलितान्यतुलान्यप्रतिमानि द्विपेन्द्रव्यतिरिक्तप्रतिमारहितानि तुङ्गशृङ्गाणि यस्य तथोक्तं, [तम् अचलं] रैवतकम् [अनु, चचाल] तं प्रति ययावित्यर्थः । "अनुर्लक्षणे" (१।४।८४ पा०) इति कर्मप्रवचनीयत्वात् तद्योगे द्वितीया । अत्र प्रतिगिरेः कस्यचिदप्रसिद्धत्वात् गिरिधर्मयोगी बलौघः प्रतिगिरेर्लक्ष्मीमिव लक्ष्मीं दधातीति निदर्शनामुखेन प्रतियोगित्वेनोत्प्रेक्ष्यते, इत्युत्प्रेक्षैवेयं श्लेषानुप्राणितेति सङ्करः † ॥ २ ॥

भास्वदिति ।—[आशाः] दिशः [भास्वत्करव्यतिकरोल्लसिताम्बरान्ताः] भास्वत्करव्यतिकरेण सूर्य्यांशुव्याप्त्या उल्लसिताम्बरान्ताः प्रकाशिताकाशप्रदेशाः ; अन्यत्र,—भास्वान् भास्वरः अभिरूपः । 'भास्वान् भास्वरसूर्य्ययोः' इति विश्वः । तस्य हस्तस्य सम्पर्कनेन उल्लसिताम्बरान्ताः

---

* "राजिमुच्चैः" इत्यत्र "राजिरुच्चैः" इति पाठः मल्लिनाथसम्मतः इति तद्व्याख्यया स्पष्टं प्रतीयते ।

† द्विपेन्द्रतुलिता इत्युपमा च ।

आवर्त्तिनः शुभफलप्रदशुक्तियुक्ताः
सम्पन्नदेवमणयो भृतरम्भ्रभागाः ।
अश्वाः प्यधुर्वसुमतीमतिरोचमाना-
स्तूर्णं पयोधय इवोर्मिभिरापतन्तः ॥ ४ ॥

सस्तवस्खाञ्चलाः, अत एव [महाजनदर्शनेन सापत्रपा इव] 'लज्जा सापत्रपान्यतः' इत्यमरः । [अम्बरविकाशि] व्योमव्यापि वासःशोभि च । 'अम्बरं व्योमवाससोः' इति विश्वः । [चमूसमुत्थं] चमूषु समुत्थं [करभकण्ठकड़ारं] करभः उष्ट्रपोतः । 'उष्ट्रे क्रमेलकमयमहाङ्गाः करभः शिशुः' इत्यमरः । तस्य कण्ठ इव कड़ारं कपिशं, 'कड़ारः कपिशः पिङ्गः' इत्यमरः । [पृथ्वीरजः, संविव्युः] संवव्रुराच्छादयामासुरित्यर्थः । 'व्येञ् संवरणे', लिट्, किच्वात् सम्प्रसारणे द्विर्भावः, "एरनेकाच—" (६।४।८२ पा०) इति यणादेशः । स्त्रियो वस्त्रापहारे लज्जया यत्किञ्चिदाच्छादयन्तीति भावः । अत्राचेतनास्वाशासु श्लिष्टविशेषणमहिम्ना स्त्रीप्रतीतौ तदभेदाध्यवसायेन संख्यानव्यवहारसमारोपात् समासोक्तिः, सा च सापत्रपत्वोत्प्रेक्षाऽनुप्राणितेति सङ्करः ॥ ३ ॥

आवर्त्तिन इति ।—[आवर्त्तिनः] दक्षावर्त्तवन्तः । प्रशंसायाम् इति इनिः । ते च 'द्वावुरस्यौ शिरस्यौ द्वौ द्वौ रम्भ्रोपरम्भ्रयोः । एको भाले च्यपाने च दक्षावर्त्ता ध्रुवाः स्मृताः ॥' इत्युक्ता दश ध्रुवाख्या विवक्षिताः । अन्येषामनन्तरमेव पृथगभिधानात् । अन्यत्र तु,—जलभ्रमवन्तः । 'स्यादावर्त्तोऽम्भसां भ्रमः' इत्यमरः । रोमसंस्थाने तु तत्साम्याद्व्यपदेशः । तदुक्तम्,—'आवर्त्तसाम्यादावर्त्तो रोमसंस्थानभङ्गिनाम्' इति । [शुभफलप्रदशुक्तियुक्ताः] शुभफलानि राज्यलाभादीनि प्रददतीति शुभफलप्रदाः "प्रे दाज्ञः" (३।२।६ पा०) इति कः । ताभिः शुक्तिभिः संस्थानैरावर्त्तविशेषैर्युक्ताः । तदुक्तं,—'वक्षःस्थाः शुक्तयस्त्रिस्र ऊर्ध्वरोमा जयावहाः' इति । अन्यत्र,—शुभफलानि मुक्ताफलानि तत्प्रदाः, शुक्तयो मुक्तास्फोटाः ताभिर्युक्ताः । 'मुक्तास्फोटे ह्ययावर्त्ते

आरब्धमग्नमवमत्य सृणिं शिताग्र-
मेकः पलायत जवेन कृतार्त्तनादः ।
अन्यः पुनर्मुहुरुदग्रवतास्तभार-
मन्योऽन्यतः पथि वताबिभितामिभोष्ट्रौ ॥ ५ ॥

शुक्तिः शङ्खकपालयोः' इति यादवः । [सम्पन्नदेवमणयः] सम्पन्नाः समग्राः देवमणयो निगालावर्त्ताः कौस्तुभादिदिव्यमणयश्च यैषां ते, 'आवर्त्तो रोमजो देवमणिरुल्वेषु निगालजः । 'निगालस्तु गलोद्देशे लिङ्गोत्' इति वैजयन्ती । [भृतरन्ध्रभागाः] भृताः पूर्णा रन्ध्रभागाः पार्श्वदेशा निम्नप्रदेशाश्च यैषां ते । अतिश्रयिता रोचमानाः कण्ठावर्त्ता यैषां ते [अतिरोचमानाः] । 'कण्ठजो रोचमानश्च स्वामिसौभाग्यवर्द्धनः' इति वैजयन्ती ; अन्यत्र तु,—अत्यन्तं दीप्यमाना इत्यर्थः । [ऊर्मिभिः] गतिविशेषैर्वीचिभिश्च [आपतन्तः] आधावन्तः । 'पङ्क्तीकृतानामश्वानां नमनोन्नमनाकृतिः । अतिवेगसमायुक्ता गतिरूर्म्मिरुदाहृता ॥' इति वैजयन्ती । ईदृग्भः [अश्वाः पयोधय इव तूर्णं वसुमतीं, प्यधुः] छादयन्ति स्म । 'अपिधानतिरोधानपिधानाच्छादनानि च' इत्यमरः । अपिपूर्वाद्दधातेर्लुङ् । "वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः" * इत्यकारलोपः । एकनालावलम्बिफलद्वयवदेकशब्देनार्थद्वयप्रतीतेरर्थश्लेषोऽयं प्रकृताप्रकृतगोचरः । उपमा त्वङ्गमिति सङ्करः ॥ ४ ॥

आरब्धेति ।—[पथि] मार्गे [इभौष्ट्रावन्योऽन्यतः] अन्योऽन्यस्मात् [अबिभितां] भीतवन्तौ । 'ञिभी भये' लङ् । "भियोऽन्यतरस्याम्" (६।४।११५ पा०) इतीत्वम् । [वत] वतेत्यनयोरपि भीतिरिति खेदेऽतिविस्मये वा । 'खेदानुकम्पासन्तोषविस्मयामन्त्रणे वत' इत्यमरः । तत्र लिङ्गमाह,—[एकः] इभः [आरब्धमग्नम्] आरब्धः कुम्भयोरधःप्रदेशस्तत्र मग्नं प्रविष्टं [शिताग्रं] तीक्ष्णमुखं [सृणिम्] अङ्कुशम् । 'अङ्कु-

---

* इत्यव्ययप्रकरणे दीक्षिताः ।

आयस्तमैक्षत जनश्चटुलाग्रपादं
गच्छन्तमुच्चलितचामरचारुमश्वम्।
नागं पुनर्मृदु सलीलनिमीलिताक्षं
सर्वः प्रियः खलु भवत्यनुरूपचेष्टः॥ ६॥

ग्रोऽस्त्री सृणिर्द्वयोः' इत्यमरः। [अवमत्य] अवधूय [क्रतार्त्तनादः] क्रत आर्त्तनादो येन सः, अतिकरुणं क्रन्दचित्यर्थः। [जवेन, पलायत] पलायितवान्। परापूर्वादयतेर्लङ् "उपसर्गस्यायतौ" (८।२।१९ पा०) इति रेफस्य लत्वम्। [अन्यः पुनः] उष्ट्रस्तु [अस्तभारं] निरस्तभारं यथा तथा [मुहुः, उदप्लवत] उत्प्लुतवान्। "प्लु गतौ" इति लङ्। स्वभावोक्तिः॥ ५॥

आयस्तमिति।—[जनः, चटुलाग्रपादं] चञ्चलपूर्वचरणं यथा तथा [गच्छन्तं] शीघ्रं धावन्तमित्यर्थः। [उच्चलितचामरचारुम्] उच्चलितैः उल्लसितैश्चामरैश्चारुम् [अश्वम्, आयस्तं] सयत्नमाहृतं * यथा तथा "यसु प्रयत्ने" कर्त्तरि क्तः। क्तान्तं क्रियाविशेषणम्। [ऐक्षत] ईक्षितवान्। ईक्षतेर्लङ् "आडजादीनाम्" (६।४।७२ पा०) "आटश्च" (६।१।९० पा०) इति वृद्धिः। [नागं पुनः] गजन्तु [सलीलनिमीलिताक्षं] सलीलं निमीलिते अक्षिणी यस्मिन् कर्म्मणि तत्, "बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच्" (५।४।११३ पा०) इति षच्। [मृदु] मन्दं, गच्छन्तमायस्तमैक्षत। कथं शीघ्रमन्दयोस्तुल्यदृष्टिः? अत आह,—[सर्वः] प्राणी [अनुरूपचेष्टः] स्वजात्युचितव्यापारः सन्, प्रीणातीति [प्रियः] प्रीतिकरः [भवति खलु]। "इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः" (३।१।१३५ पा०) इति कः प्रत्ययः। अर्थान्तरन्यासः॥ ६॥

---

* "आहृतम्" इति निरर्थकम्, एतत्तु मसिसम्पातायातमिति मन्यामहे; "सयत्नम्" इत्येतावन्मात्रेणैव विवक्षितार्थलाभादित्यवधातव्यम्।

त्रस्तः समस्तजनहासकरः करेणो-
स्तावत् खरः प्रखरमुल्ललयाञ्चकार ।
यावच्चलासनविलोलनितम्बविम्ब-
विस्रस्तवस्त्रमवरोधवधूः पपात ॥ ७ ॥
शैलोपशल्यनिपतद्रथनेमिधारा-
निष्पिष्टनिष्ठुरशिलातलचूर्णगर्भाः ।
भूरेणवो नभसि नद्धपयोदचक्रा-
श्चक्रीवदङ्गरुहधूम्ररुचो विसस्रुः ॥ ८ ॥

त्रस्त इति ।—[करेणोः] इभ्याः "करेणुरिभ्यां स्त्री नेमे" इत्यमरः । "भीत्रार्थानां भयहेतुः" (१।४।२५ पा०) इत्यपादानत्वम् । [त्रस्तः] भीतः [खरः] गर्दभः [समस्तजनहासकरः] समस्तजनस्य हासं करोतीति तत्करः सन्, "कृञो हेतु—" (३।२।२० पा०) इत्यादिना टप्रत्ययः । [तावत्] तदवधि [प्रखरं, भृशम् [उल्ललयाञ्चकार] उत्पपात, [यावत्, चलासनविलोलनितम्बविम्बविस्रस्तवस्त्रं] चलात् स्थानचलितादासनात् पल्ययनात् विलोलोऽपस्रुतस्तस्मान्नितम्बविम्बाद्विस्रस्तं वस्त्रं यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा [अवरोधवधूः पपात] । स्वभावोक्तिः ॥ ७ ॥

शैलेति ।—[शैलोपशल्यनिपतद्रथनेमिधारानिष्पिष्टनिष्ठुरशिलातलचूर्णगर्भाः] शैलस्य रैवतकाद्रेरुपशल्यं प्रान्तम् । यद्यपि 'ग्रामान्त उपशल्यं स्यात्' इत्यमरः, तथाऽपि उपचाराददोषः । तत्र निपततां धावतां रथानां नेमयश्चक्रान्ताः । 'चक्रं रथाङ्गं, तस्यान्ते नेमिः स्त्री स्यात् प्रधिः पुमान्' इत्यमरः । तासां धाराभिः निष्पिष्टानां चूर्णितानां निष्ठुरशिलातलानां चूर्णौ गर्भे येषां ते तथोक्ताः । [नभसि, नद्धपयोदचक्राः] नद्धानि पयोदचक्राणि पयोदाकारमण्डलानि यैस्ते [चक्रीवदङ्गरुहधूम्ररुचः] चक्रवदृभमणमस्यास्तीति चक्रीवान् गर्दभः । 'चक्री-

उद्यत्कृशानुशकलेषु खुराभिघाता-
द्भूमीसमायतशिलाफलकाचितेषु।
पर्य्यन्तवर्त्मसु विचक्रमिरे महाश्वाः
शैलस्य दर्दुरपुटानिव वादयन्तः॥ ६॥
तेजोनिरोधसमतावहितेन यन्ता
सम्यक् कशावयविचारवता नियुक्तः।

वन्तस्तु बालेया रासभा गर्दभाः खराः' इत्यमरः। "आसन्दीवदष्ठीव-चक्रीवत्—" (८।२।१२ पा०) इत्यादिना साधुः। तस्याङ्गरुहाणि रोमाणि तद्वत् धूम्ररुचः कृष्णालोहितवर्णाः। 'धूम्रधूमलौ कृष्णालोहितौ' इत्यमरः। [भूरेणवः, विसस्रुः] प्रसृताः * ॥ ८॥

उद्यदिति।—[खुराभिघातात्] खुराः शफानि। 'शफं क्लीवे खुरः पुमान्' इत्यमरः। तेषामभिघातात् [उद्यत्कृशानुशकलेषु] उद्यन्तः कृशानुशकलाः † स्फुलिङ्गाः येभ्यस्तेषु। टङ्कप्रायाः ‡ खुरा इति भावः। [भूमीसमायतशिलाफलकाचितेषु] भूम्यां ¶ समानि समतलानि आयतानि च यानि शिलाः फलकानीव शिलाफलकानि तैराचितेषु आस्तृतेषु, [शैलस्य, पर्य्यन्तवर्त्मसु] प्रान्तमार्गेषु [महाश्वाः, दर्दुरपुटान्], दर्दुराणां वाद्यविशेषाणां पुटान् मुखानि [वादयन्त इव, विचक्रमिरे] जग्मुः, पादन्यासैः तादृशं शब्दमकुर्वन्नित्यर्थः। "वेः पादविहरणे" (१।३।४१ पा०) इत्यात्मनेपदम्। 'दर्दुरस्तोयदे भेके वाद्यभाण्डाद्रि-भेदयोः' इत्यमरः। उत्प्रेक्षाऽलङ्कारः॥ ६॥

तेज इति।—तेजोनाम दर्पापरनामा सत्त्वगुणविकारप्रकाशको अन्तःसारविशेषः। यथाऽऽह भोजराजः,—'तेजो निसर्गजं सत्त्वं वाजिनां

---

* अत्र उपमा लुप्ता।

† "भित्तं शकलखण्डे वा पुंसि" इत्यमरः।

‡ "टङ्कः पाषाणदारणः" इत्यभिधानात्।

¶ "ऋदिकारादक्तिनः" इति गणसूत्रेण वा ङीष्। "भूम्याम्" इत्यत्र भूमीवत् इति युक्तम्।

आरट्टजश्चटुलनिष्ठुरपातमुच्चै-
श्चित्रं चकार पदमर्दपुलायितेन ॥ १० ॥

क्षुरयां रजः। क्रौधस्तम इति त्रेयाख्ययोऽपि सहजाः गुणाः ॥' इति। तच्च द्विविधं, सततोत्थितं भयोत्थितञ्चेति। यथाऽऽह स एव,—"धारासु योजितानाञ्च निसर्गात् प्रेरणं विना। अविच्छिन्नमिवाभाति तत्तेजः सततोत्थितम् ॥ कशापादादिघातैर्यत्साध्वसात् स्फुरितन्तु तत् ॥" इति। अत्र तेजःशब्देन तत्कार्य्यं वेगो लक्ष्यते। तथा च [तेजोनिरोधसमतावहितेन] तेजसि वेगे निरोधे तन्निवारणे समतायां वेगसाम्ये चावहितेन वल्गाविभागकुशलेनेत्यर्थः। [कशालक्षविचारवता] कशा ताड़नी। 'अश्वादेस्ताड़नी कशा' इत्यमरः। अत्र कशाः कशाघातास्तासां त्रयमुत्तममध्यमाधमेषु यथासङ्ख्यं मृदुसमनिष्ठुरसकृद्द्विलिरूपं त्रितयं, तस्य विचारः। एतेषु निमित्तेषु अङ्गेष्वेवं ताड्य इति विमर्शः, तद्वता तज्ज्ञेन। यथाऽऽह भोजः,—'मृदुनैकेन घातेन दण्डकालेषु ताड़येत्। तीक्ष्णं मध्यं पुनर्द्वाभ्यां जघन्यं निष्ठुरैस्त्रिभिः ॥ उपवेशेऽथ निद्रायां स्खलिते दुष्टचेष्टिते। वड़वालोकनौत्सुक्ये बहुगर्वितकेलिते ॥ सन्त्रासे च दुरुत्थाने विमार्गगमने भये। शिक्षात्यागस्य समये सञ्जाते चित्तविभ्रमे ॥ दण्डः प्रयोज्यो वाहानां कालेषु द्वादशस्वपि। ग्रीवायां भीतमाहन्यात् त्वरन्तञ्चैव च वाजिनम् ॥ विश्रान्तचित्तमधरे त्यक्तशिक्षञ्च ताड़येत्। प्रक्षेपितं स्कन्धबाह्वोर्वड़वालोकिनं तथा ॥ उपवेशे च निद्रायां कटिदेशे च ताड़येत्। दुश्चेष्टितं मुखे हन्यादुन्मार्गप्रस्थितं तथा ॥ जघने स्खलितं हन्यात् नेत्रमार्गे दुरुत्थितम्। यः कुरुप्रकृतिर्वाजी तं सर्वत्रैव ताड़येत् ॥" इति। एवम्भूतेन [यत्ना] सादिना [सम्यक्] यथाशास्त्रं [नियुक्तः] ईरितः [उच्चैः] उच्चतः, आरट्टोऽश्वयोनिर्दैशविशेषः तज्जोऽश्वः [आरट्टजः]। विशेषणमात्रप्रयोगे सागराम्बरादिवत्तावतैव विशेष्यप्रतीतेरित्याह वामनः;—यथा,—"विशेषणमात्रप्रयोगो विशेष्यप्रतिपत्तौ" (५म अधि० १म अध्या० १० सू०) इति। [चटुलनिष्ठुरपातं] चटुलश्चपलो

त्रासाकुलः परिपतन् परितो निकेतान्
पुंभिर्न कैश्चिदपि धन्विभिरन्वबन्धि ।
तस्थौ तथाऽपि न मृगः क्वचिदङ्गनाना-
माकर्णपूर्णनयनेषुहतेक्षणश्रीः ॥ २६ ॥
आस्तीर्णतल्परचितावसथः क्षणेन
वेश्याजनः कृतनवप्रतिकर्मकाम्यः ।

त्रासेति ।—[त्रासाकुलः] जनदर्शनाश्रयविश्वलः, अत एव [निकेतान्] निवेशान् [परितः] सर्वतः । "अभितः परितः—" * इत्यादिना द्वितीया । [परिपतन्] धावन् [मृगः] हरिणः [कैश्चिदपि धन्विभिः] धनुष्मद्भिः । 'धन्वी धनुष्मान् धानुष्कः' इत्यमरः । व्रीह्यादित्वादिनिरिति स्वामी । [पुंभिः, नान्वबन्धि] नानुयातः । बध्नातेः कर्म्मणि लुङ् । [तथाऽपि अङ्गनानाम्, आकर्णपूर्णनयनेषुहतेक्षणश्रीः] आकर्णपूर्णा विस्तीर्णा आकृष्टाश्च ये नयनान्येवेषवस्तैर्हता ईक्षणश्रीर्यस्य सः, अतः [क्वचित्] क्वचिदपि [न तस्थौ], किन्तु वीरविश्रिखपाताभावेऽप्यङ्गनापाङ्गविश्रिखपातात् पलायित एवेति भावः । अत्र जनालोकनोत्थभयहेतुकस्य मृगानवस्थानस्याङ्गनाऽपाङ्गेषु हृतिहेतुकत्वोत्प्रेक्षणाङ्गत्वेनोत्प्रेक्षा ; सा च व्यङ्ग्यप्रयोगात् प्रतीयमाना । हेतोश्च हृतेक्षणश्रीरिति विशेषणागत्योक्तत्वात् काव्यलिङ्गमिति: सङ्करः, नयनेषुः इति रूपकञ्च ॥ २६ ॥

आस्तीर्णेति ।—[क्षणेन, आस्तीर्णतल्परचितावसथः] आस्तीर्णतल्पं वेश्यावृत्तेः शय्याप्रधानत्वात् प्रागेव सज्जितशय्यं यथा तथा रचितावसथः कल्पितनिकेतः । 'स्थानावसथवास्तु च' इति कोषः । [कृतनव-

---

* "उपान्वध्याङ्वसः" (१।४।४८ पा०) इति सूत्रे कौमुद्यां प्रदर्शितमेतत् वार्त्तिकम् ; भाष्यकारस्तु "कर्म्मणि द्वितीया" (२।३।२ पा०) इति सूत्रे एव उद्धृतवान्, काशिकायामपि अत्रैव सूत्रे दृश्यते इति ।

खिन्नानखिन्नमतिरापततो मनुष्यान्
प्रत्यग्रहीच्चिरनिविष्ट इवोपचारैः ॥ २७ ॥
सस्नुः पयः पपुरनेनिजुरम्बराणि
जघ्नुर्विसं धृतविकाशिविसप्रसूनाः ।
सैन्याः श्रियामनुपभोगनिरर्थकत्व-
दोषप्रवादमसृजन्नगनिम्नगानाम् ॥ ॥ २८ ॥

प्रतिकर्म्मैकाम्यः] कृतेन नवप्रतिकर्म्मणा नूतनेन प्रसाधनेन काम्यः स्पृहणीयः [अखिन्नमतिः] अम्लान्तचित्तः, अगणिताध्वखेद इत्यर्थः । [वैश्याजनः, खिन्नान्] अध्वम्लान्तान् [आपततः] आगच्छतः [मनुष्यान्] पुरुषान् [चिरनिविष्ट इव] तत्रैव नित्यवासव्य इव इत्युत्प्रेक्षा । [उपचारैः] प्रीताम्बुताम्बूलदानादिसत्कारैः [प्रत्यग्रहीत्] वश्यीचकारेत्यर्थः ॥ २७ ॥

सस्नुरिति ।—सैन्यायां समवेताः [सैन्याः] सैनिकजनाः । "सेनाया वा" (४।४।४५ पा०) इति यप्रत्ययः । [नगनिम्नगानां श्रियां] गिरिनिर्झरिणीनां याः श्रियः समृद्धयः तासाम् [अनुपभोगनिरर्थकत्वदोषप्रवादम्] अनुपभोगः उपभोगाभावः । "क्वचित् प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि * नञ्समास इष्यते" यथा,—अदर्शनमस्यवणमनुच्चारणमनुपलब्धिरभाव इत्यादि । तेन यन्निरर्थकत्वं निष्फलत्वं तदेव दोषः तेन यः प्रवादो निन्दा तम् [असृजन्] असार्ज्जन् । "मृजू † शुद्धौ" अदादित्वात् लङि शपो लुक्, मृजेरजादौक्ङिति विभाषा वृद्धिर्वक्तव्येति विकल्पाद्वृद्ध्यभावः । ‡ मार्ज्जनप्रकारमाह,—[सस्नुः] स्नानं चक्रुः ।

---

* "अप्राधान्यं विधेर्यत्र प्रतिषेधे प्रधानता ।
प्रसज्यप्रतिषेधोऽसौ क्रियया सह यत्र नञ् ॥" इति ।

† अथ न ष्वित्, भिदादिपाठसामर्थ्यात् ।

‡ "इकी गुणवृद्धी" (१।१।३ पा०) इति सूत्रभाष्ये "वृद्धिप्रतिषेधानुपपत्ति-

नाभिह्रदैः परिगृहीतरयाणि निम्नैः
स्त्रीणां वृहज्जघनसेतुनिवारितानि।

[पयः] पानीयं [पपुः]। "पा ग्लौचे, पा पाने" लिट्। [अम्बराणि, अनेनिजुः] अक्षालयन्। "णिजिर् शौचे" जुहोत्यादित्वात् लङि "ग्लौ" (६।१।१० पा०) इति द्विर्भावः "सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च" (३।४।१०९ पा०) इति झेर्जुसादेशः, "निजां त्रयाणां गुणः श्लौ" (७।४।७५ पा०) इत्यभ्यासस्य गुणः। [घृतविकाम्बुविसप्रसूनाः] घृतानि विकाम्बुविसप्रसूनानि विकसितपुष्कराणि यैस्ते। "विसप्रसूनराजीवपुष्कराम्भोरुहाणि च" इत्यमरः। [विसं] मृणालं [जक्षुः] भक्षयाञ्चक्रुः। घसेर्लिटि "गमहन—" (६।४।९८ पा०) इत्यादिना उपधालोपे चुत्वं, "ग्रासिवसिघसीनाञ्च" (८।३।६० पा०) इति षत्वम्। स्नानायुपभोगेनोक्तनैरर्थ्यं निराचक्रुरित्यर्थः। अत्र दोषमार्जनस्य स्नानादिना कृतत्वा द्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः; स्नानादिक्रियासमुच्चयस्त्वङ्गमस्येति सङ्करः * ॥ २८ ॥

नाभीति।—[स्त्रीणां, निम्नैः] गम्भीरैः [नाभिह्रदैः] नाभिभिरेव ह्रदैः [परिगृहीतरयाणि] प्रतिषिद्धवेगानि [वृहज्जघनसेतुनिवारितानि] वृहद्भिर्जघनैरेव सेतुभिर्निवारितानि प्रतिहतगतिकानीत्यर्थः।

स्त्रिक् प्रकरणात्" (भाष्य वा०) इत्यस्य विमर्शे "वाचि क्ङिति व्रजेर्वृद्धिः भवति" इति भाष्यसिद्धान्तः। एतस्यैवार्थो मल्लिनाथेन प्रदत्तः स्वभाषया; एतदर्थानुकूलमेव "क्ङित्यजादौ वेष्यते" (७।२।११४ पा० वा०) इति वार्त्तिकम्।

* कैचन पद्यमिदं कथितपदताभङ्गप्रक्रमतादोषाघ्रातमिति वदन्ति, तदुद्धारस्तु यथा,—"ससुः पयः पपुरनेनिजुरम्बरञ्च जक्षुर्विसं विकसितं नलिनञ्च दध्रुः। सैन्याः श्रियामनुपभोगनिरर्थकत्वदोषं वनेषु सरितां प्रसभं ममार्जुः॥" इति। साहित्यदर्पणे तु विसशब्दस्य पुनरुक्तत्वात् अत्र अधिकपदत्वं दोषः वाक्यमात्रगतः इत्युक्तम्; तथा हि,—"अत्र विसशब्दस्य घृतपरिस्फुटतत्प्रसूना इति सर्वनाम्नैव परामर्शो युक्तः" इति।

जग्मुर्जलानि जलमड्डुकवाद्यवल्गु-
वल्गाङ्गनस्तनतटस्खलितानि मन्दम् ॥ २९ ॥
आलोलपुष्करमुखोल्लसितैरभीक्ष्ण-
मुच्चाम्बभूवुरभितो वपुरम्बुवर्षैः ।
खेदायतश्वसितवेगनिरस्तमुग्ध-
मूर्ध्न्यरत्ननिकरैरिव हास्तिकानि ॥ ३० ॥

"पश्चान्नितम्बः स्त्रीकट्याः क्लीवे तु जघनं पुरः" इत्यमरः। [जलमड्डुकवाद्यवल्गुवल्गाङ्गनस्तनतटस्खलितानि] जलमेव मड्डुकवाद्यं, वाद्यविशेषः। जलमेकेन पाणिनोत्थापितम्, अपरेण ताड़ितं मड्डुकवत् * ध्वनतीति प्रसिद्धम्। तेन वल्गु सुन्दरं यथा तथा वल्गद्भिश्चलैः घनैः स्तनतटैः स्खलितानि स्खलनं गतानि गमितानि वा [जलानि] पूर्वौक्तनगनिम्नगासलिलानि [मन्दं जग्मुः]। अत्र जलमन्दगमनस्य विशेषणगत्या रयप्रतिबन्धादिपदार्थहेतुकत्वात् काव्यलिङ्गम् ; रूपकालयश्च ॥२९॥

आलोलेति।—हस्तिनां समूहाः [हास्तिकानि] "अधिकृत्तहस्तिधेनोष्ठक" (४।२।४७ पा०) इति ठक्। [आलोलपुष्करमुखोल्लसितैः] आलोलानि यानि पुष्कराणि हस्ताग्राणि 'पुष्करं करिहस्ताग्रे' इत्यमरः। तेषां मुखैः रन्ध्रैरुल्लसितानि उत्क्षिप्तानि तैः [अम्बुवर्षैः] जलवर्षणैः [खेदायतश्वसितवेगनिरस्तमुग्धमूर्ध्न्यरत्ननिकरैः] खेदेनाध्वश्रमेणायतेन दीर्घीयसा श्वसितस्योच्छ्वासमारुतस्य वेगेन निरस्ताः बहिरुत्क्षिप्ताः ये मुग्धाः सुन्दराः मूर्ध्न्याः मूर्ध्नि भवाः। "शरीरावयवाच्च" (४।३।५५ पा०) इति यत्प्रत्ययः,"ये चाभावकर्मणोः" (६।४।१६८ पा०) इति प्रकृतिभावात् "नस्तद्धिते" (६।४।१४४ पा०) इति टिलोपाभावः। रत्ननिकरा मुक्ताफलप्रकरास्तैः [इव] इत्युत्प्रेक्षा। [वपुः अभितः] स्वस्वशरीरं परितः [अभीक्ष्णम् उच्चाम्बभूवुः] अनारतं सिषिचुः। "उच्च सेचने"

---

* "वाद्यप्रभेदा डमरुकमड्डुडिण्डिममर्झराः" इत्यमरः।

ये पक्षिणः प्रथममम्बुनिधिं गतास्ते
येऽपीन्द्रपाणितुलितायुधलूनपक्षाः।
ते जग्मुरद्रिपतयः सरसोविगाढु-
माक्षिप्तकेतुकुथसैन्यगजच्छलेन ॥ ३१ ॥

"इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः" (३।१।३६ पा०) इत्याम्प्रत्ययः। 'गजेन्द्र-जीमूतवराहशृङ्ग-मत्स्याहिशुक्त्युद्भववेणुजानि। मुक्ताफलानि प्रथितानि लोके तेषान्तु शुक्त्युद्भवमेव भूरि॥' इति गजानां मुक्ताकरत्वे प्रमाणम् ॥ ३० ॥

य इति।—[ये पक्षिणः] पक्षवन्तः, इन्द्रेणाच्छिन्नपक्षा इत्यर्थः। संसर्गे इनिप्रत्ययः। * [ते, अद्रिपतयः] सेनाकादयः [प्रथममम्बुनिधिं, गताः] प्रविष्टाः, [येऽपि] ये ये इत्यर्थः [इन्द्रपाणितुलितायुधलून-पक्षाः] इन्द्रस्य पाणिना तुलितेन प्रेरितेनायुधेन वज्रेण लूनपक्षाः छिन्नगरुतः [ते] अद्रिपतयः [आक्षिप्तकेतुकुथसैन्यगजच्छलेन] आक्षिप्ता अपनीताः केतवो ध्वजाः कुथाः पृष्ठास्तरणानि च येषाम्। 'प्रवेण्या-स्तरणं वर्णः परिस्तोमः कुथो द्वयोः' इत्यमरः। तेषां सैन्यगजानां छलेन [सरसीः, विगाढुं] विगाहितुम्। "स्वरतिसूति—" (७।२।४४ पा०) इति विकल्पादिडागमः। [जग्मुः]। अत्र गजच्छलेनेति छल-शब्देन गजत्वमपह्नुत्याद्रित्वारोपणात् छलादिशब्दैरसत्यत्वप्रतिपादन-रूपोऽपह्नवालङ्कारः; तेन पक्षवतासद्रीणां सागरावगाहनदर्शनात् मत्सरात् स्वयमपि सलिलमवगाहमानाः साक्षाल्लूनपक्षाः पर्वता इवे-त्युत्प्रेक्षा व्यज्यते † ॥ ३१ ॥

---

* "भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने।
सम्बन्धेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुबादयः॥" इति वार्त्तिकम्।

† इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः।

आत्मानमेव जलधेः प्रतिविम्बिताङ्ग-
मूर्मौ महत्यभिमुखापतितं निरीक्ष्य ।
क्रोधादधावदपभीरतितूर्णमन्य- *
नागाभियुक्त इव युक्तमहो ! महेभः ॥ ३२ ॥
नादातुमन्यकरिमुक्तमदाम्बुतिक्तं
धूताङ्कुशेन न विहातुमपीच्छताऽम्भः ।
रुद्धे गजेन सरितः सरुषाऽवतारे
रिक्तोदपात्रकरमास्त चिरं जनौघः ॥ ३३ ॥

आत्मानमिति ।—[महेभः, जलधेः] जलाशयस्य [महत्यूर्मौ, प्रतिविम्बिताङ्गं] प्रतिविम्बितमङ्गं यस्य तम् [अभिमुखापतितम्] अभिमुखमागतम् [आत्मानमेव] आत्मप्रतिविम्बमेवेत्यर्थः । [निरीक्ष्य, अन्यनागाभियुक्तः] अन्यनागेन प्रतिगजेनाभियुक्तोऽभिद्रुतः [इव अतितूर्णम्, अपभीः] निर्भीकः सन् [क्रोधादधावत्, अहो !] इति मौढ्येन विस्मये । तच्च [युक्तं] महेभस्येति भावः । अभियुक्त इवेत्युत्प्रेक्षायाः प्रतिगजभ्रान्तिनिबन्धनत्वात् भ्रान्तिमदुत्प्रेक्षयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ३२ ॥

नेति ।—[अन्यकरिमुक्तमदाम्बुतिक्तम्] अन्यकरिणा प्रतिगजेन मुक्तेन मदाम्बुना तिक्तं सुरभि । 'कटुतिक्तकषायास्तु सौरभ्येऽपि प्रकीर्त्तिताः' इति कोशवः । [अम्भः, आदातुं] ग्रहीतुं [नेच्छता, विहातुं] त्यक्तुम् [अपि, न] इच्छता अनिच्छता, क्रोधपिपासाभ्यामिति भावः । [धूताङ्कुशेन, सरुषा] सक्रोधेन [गजेन, सरितः] नगसरितः [अवतारे] तीर्थे [रुद्धे] सति [जनौघः, रिक्तोदपात्रकरं] रिक्तान्युदपात्राणि येषु ते करा यस्मिन् तद्यथा तथा, "एकहलादौ पूर-

---

* "अतितूर्णमन्य—" इत्यत्र "अभिहन्तुमन्य—" इति पाठान्तरम् ।

पन्थानमाशु विजहीहि पुरः स्तनौ ते
पश्यन् प्रतिद्विरदकुम्भविशङ्कितेताः ।
स्तम्बेरमः परिणिनंसुरसावुपैति
षिङ्क्षैरगद्यत ससम्भ्रममेव काचित् ॥ ३४ ॥
कीर्णं श्नैरनुकपोलमनेकपानां
हस्तैर्विगाढ़मदतापरुजः शमाय ।

यितव्येऽन्यतरस्याम्" (६।३।१९ पा०) इत्युदकशब्दस्योदादेशः । [चिरम्, आस्त] अतिष्ठत् । "आस उपवेशने" लङ् । * ॥ ३३ ॥

पन्थानमिति ।—[पन्थानमाशु, विजहीहि] । "ओ हाक् त्यागे" लोटि सिच्लोपादेशः † "आ च हौ" (६।४।११७ पा०) इति विकल्पादीकारादेशः । [पुरः] अग्रे [ते स्तनौ पश्यन्, प्रतिद्विरदकुम्भविशङ्कितेताः] प्रतिद्विरदस्य कुम्भौ विशङ्कत इति तद्विशङ्कि चेतो यस्य सः, प्रतिगजकुम्भभ्रान्तिमानित्यर्थः ; अत एव भ्रान्तिमदलङ्कारः । [असौ] स्तम्बे तृणे रमत इति [स्तम्बेरमः] हस्ती । 'इभः स्तम्बेरमः पद्मी' इत्यमरः । "स्तम्बकर्णयो रमिजपोः" (३।२।१३ पा०) इत्यच्प्रत्ययः, "तत्पुरुषे कृति बहुलम्" (६।३।१४ पा०) इत्यलुक् । परिणन्तुं दन्ताभ्यां तिर्य्यक् प्रहर्त्तुमिच्छुः [परिणिनंसुः] सन्नित्यर्थः । नमेः सन्नन्तादुप्रत्ययः, "एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्" (७।२।१० पा०) इतीट्प्रतिषेधः । [उपैति] आयाति । 'पुरः' इत्यत्र 'पुरा' इति पाठे,—पुरोपैतीत्यन्वयः, उपैष्यतीत्यर्थः । "यावत्पुरानिपातयोर्लट्" (३।३।४ पा०) इति भविष्यदर्थे लट् । [षिङ्क्षैः] विटैः । 'षिङ्क्षः पक्षविको विटः' इति कोषः । [काचित्, एव] एवम्, उक्तरीत्या इत्यर्थः [ससम्भ्रमं] सत्वरम् [अगद्यत] गदिता ॥ ३४ ॥

कीर्णमिति ।—[अनेकपानां] द्विपानां [विगाढ़मदतापरुजः]

---

* काव्यलिङ्गस्वभावोक्तयोः संसृष्टिः ।

† "सिच्यपि च" (३।४।८७ पा०) ।

आकर्णमुल्लसितमम्बु विकाशिकाश-
नीकाशमाप समतां सितचामरस्य ॥ ३५ ॥
गण्डूषमुज्झितवता पयसः सरोषं
नागेन लब्धपरवारणमारुतेन ।
अम्भोधिरोधसि पृथुप्रतिमानभाग-
रुद्वीरुदन्तमुसलप्रसरं निषेते ॥ ३६ ॥

विगाढः प्ररूढो यो मदेन तापः स एव रुक् रोगः तस्याः रुजः [श्रमाय, श्रमैः] मन्दं [हस्तैः, अनुकपोलं] कपोलयोः [कीर्णं] क्षिप्तम् [आकर्णं] कर्णपर्य्यन्तम् । "आङ्मर्य्यादाभिविध्योः" (२।१।१३ पा०) इत्यव्ययीभावः । [उल्लसितम्] उत्पतितं [विकाशिकाश्मनीकाशं] विकाशि यत्काशं काश्मकुसुमं तेन सदृशं काश्मनीकाशम् । नित्यसमासत्वादस्यपदविग्रहः ; अत एव 'स्यरुत्तरपदे त्वमी । निभसङ्काश्मनीकाशप्रतीकाशोपमाऽऽदयः' इत्यमरः । [अम्बु] पानीयं [सितचामरस्य, समतां] सादृश्यम् [आप] । "तुल्यार्थैः—" (२।३।७२ पा०) इत्यादिना षष्ठी । उपमाऽलङ्कारः ॥ ३५ ॥

गण्डूषमिति ।—[लब्धपरवारणमारुतेन] लब्धः परवारणस्य प्रतिगजस्य मारुतो मदगन्धवाही येन तेन, अत एव [सरोषं] यथा तथा [पयसः] पानीयस्य [गण्डूषं] सुखपूरणं सुखान्तर्गतं पय इत्यर्थः 'गण्डूषो सुखपूरणः' इति हलायुधः । द्विलिङ्गत्वेऽपि पुंलिङ्गमेवाह वामनः "लिङ्गाध्याहारो" (५ अधि० १ अध्या० १४ सू०) इत्यत्र * ।

---

* अस्य सूत्रस्यार्थस्तत्रैव वृत्तौ यथा,—"लिङ्गञ्च अध्याहारस्य लिङ्गाध्याहारो अतिप्रयुक्तो प्रयोज्याविति । लिङ्गं यथा,—'वक्षे सा बहु निःश्वसीः कुरु सुरागण्डूषसेकं श्रमैः' इत्यादिषु गण्डूषशब्दः पुंसि भूयसा प्रयुक्तः, न स्त्रियां, आम्नातोऽपि स्त्रीत्वे" इति एकाधिकलिङ्गस्य शब्दस्य यस्मिन् लिङ्गे बहुलप्रयोगो दृश्यते, तस्मिन्नेव लिङ्गे स प्रयोक्तव्य इति भावः । अत्रापि वामनोदाहृतगण्डूषशब्दस्यैव प्रयोगः, अतः पुंस्त्वमेव सम्यक् इति मतम् ।

दानं ददत्यपि जलैः सहसाऽधिरूढे
को विद्यमानगतिरासितुमुत्सहेत ?।
यद्दन्तिनः कटकटाहतटान्मिमङ्क्षो-
र्मङ्क्षूदपाति परितः पटलैरलीनाम् ॥ ३७ ॥

[उज्झितवता] त्यक्तवता [नागेन] गजेन। 'मतङ्गजो गजो नागः' इत्यमरः। [अम्भोधिरोधसि] सागरतीरे *। [पृथुप्रतिमानभाग-रुद्धोरुदन्तमुसलप्रसरं] 'दन्तयोरुभयोर्मध्यं प्रतिमानमिति स्मृतम्'। पृथुना प्रतिमानभागेन रुद्धः प्रतिबद्धः उरू दन्तौ मुसलाविव तयोः प्रसरः प्रसारो यस्मिन् कर्मणि तत् यथा तथा। 'अयोग्रं मुसलोऽस्त्री स्यात्' इत्यमरः। [निपेते] निपतितम्। भावे लिट्। क्रोधवेगाद-लब्धरोधाः प्रहृत्य पारवश्यात् स्वयं चाधोमुखः पपातेत्यर्थः। क्रोधान्धाः किं न कुर्वन्तीति भावः ॥ ३६ ॥

दानमिति।—दीयत इति [दानं] धनं मदश्च। 'दानं गजमदे त्यागे' इति विश्वः। तत् [ददति] † वितरति [अपि] दातर्य्यपीत्यर्थः। [सहसा] अकस्मात्। स्वरादित्वादव्ययत्वमिति शाकटायनः। [जलैः] जड़ैः नीरैश्च। 'जलं गोकलले नीरे क्लीवेरे च जड़ेऽन्यवत्' इति विश्वः। [अधिरूढे] आक्रान्ते सति [विद्यमानगतिः] गत्यन्तरवान् समर्थश्च [कः] पुमान् [आसितुं] तत्र स्थातुम् [उत्सहेत ?] न कोऽपीत्यर्थः। "शक-धृष—" (३।४।६५ पा०) इत्यादिना तुमुन्। [यत्] यस्मात् [मिमङ्क्षोः मङ्क्तुमिच्छोः। मज्जेः सन्नन्तादुप्रत्ययः। [दन्तिनः, कटकटाहतटात्] कटो गण्डः स कटाहः खर्पर इव। 'कटाहः खर्परस्तु यः' इति वैजयन्ती। तस्य तटात् प्रदेशात् [अलीनां पटलैः परितः, मङ्क्षु] द्राक्। 'द्राङ् मङ्क्षु सपदि द्रुति' इत्यमरः। [उदपाति] उत्पतितम्। भावे लुङ् "चिण् भावकर्मणोः" (३।१।६६ पा०) इति चिण् "चिणो लुक्"

---

* "सागरतीरे" इत्यत्र जलाशयतीरे इत्यर्थः युक्तियुक्तः।

† शतरि रूपम्।

अन्तर्जलौघमवगाढ़वतः कपोलौ
हित्वा क्षणं विततपक्षतिरन्तरीक्षे ।
द्रव्याश्रयेष्वपि गुणेषु रराज नीलो
वर्णः पृथग्गत इवालिगणो गजस्य ॥ ३८ ॥
संसर्पिभिः पयसि गैरिकरेणुरागै-
रम्भोजगर्भरजसाऽङ्गनिषङ्गिणा च ।

(६।४।१०४ पा०) इति तलुक्। विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ३७ ॥

अन्तरिति ।—जलौघे अन्तरिति [अन्तर्जलौघं]। विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः ; अथवा,—जलौघं जलपूरम्,अन्तः अभ्यन्तरे [अवगाढ़वतः] प्रविष्टवतः। गाङ्निष्ठाक्तवतुप्रत्ययः, ढत्वटुत्वढलोपाः। [गजस्य कपोलौ हित्वा क्षणम्, अन्तरीक्षे] उपर्य्याकाशे [विततपक्षतिः] विस्तृतपक्षमूलः आ मूलात् विततपक्ष इत्यर्थः। 'स्त्री पक्षतिः पक्षमूलम्' इत्यमरः। "पक्षात्तिः" (५।२।२५ पा०) इति तिप्रत्ययः। [अलिगणः] भ्रमरसङ्घः [गुणेषु] रूपादिषु, द्रव्यमाश्रयो येषां तेषु [द्रव्याश्रयेषु अपि] अयुतसिद्धत्वात् * द्रव्यसमवेतत्वाच्च द्रव्याधीनसत्ताकेषु सत्स्वपीत्यर्थः। [पृथग्गतः] जलमज्जनभयात् स्वाश्रयपरिहारेण स्थितः [नीलो वर्णः] नीलरूपं, गजस्य नीलिमा [इव रराज]। 'गुणे शुक्लादयः पुंसि' इत्यमरः। अत्रालिगणे सादृश्याद्गजनीलत्वाश्रयादन्यत उपलब्धिनिर्वाहाय पृथक्स्थितिविशिष्टत्वमुत्प्रेक्ष्यते ॥ ३८ ॥

संसर्पिभिरिति ।—सरिच्च सद्वैभश्च [सरिन्महैभौ, पयसि संसर्पिभिः] गजात् सरिज्जले विसृत्वरैः [गैरिकरेणुरागैः] गैरिकरेणवः धातव एव रागास्तैः। करणे घञ्। [अङ्गनिषङ्गिणा] गजाङ्गसङ्गिना [अम्भोजगर्भरजसा च] पद्मान्तःपरागेण च निमित्तेन [क्रीड़ोपभोगं]

---

* अपृथक्सिद्धत्वादित्यर्थः।

क्रीड़ोपभोगमनुभूय सरिन्महेभा-
वन्योऽन्यवस्त्वपरिवर्त्तमिव व्यधत्ताम् ॥ ३९ ॥
यां चन्द्रकैर्मदजलस्य महानदीनां
नेत्रश्रियं विकसतो विदधुर्गजेन्द्राः।
तां प्रत्यवापुरविलम्बितमुत्तरन्तो
धौताङ्गलग्ननवनीलपयोजपत्रैः ॥ ४० ॥
प्रत्यन्यदन्ति निशिताङ्कुशदूरभिन्न-
निर्य्याणनिर्यदसृजं चलितं निषादी।

क्रीड़या लीलया उपभोगं सम्भोगम् [अनुभूय, अन्योऽन्यवस्त्वपरिवर्त्तम्] अन्योऽन्यं मिथो वस्त्वयोः परिवर्त्तं विनिमयं [व्यधत्ताम्] अकुरुताम् [इव]। दधातेर्ङि परस्मैपदे तसस्तामादेशः। अत्र सरिन्महेभयोः प्रतीयमाननायिकादेरभेदाध्यवसायेन वस्त्वविनिमयोत्प्रेक्षा अतिशयोक्त्या सङ्कीर्य्यते ॥ ३९ ॥

यामिति।—[गजेन्द्राः, विकसतः] समन्तात् पयसि तैलबिन्दुवत् प्रसरतः [मदजलस्य, चन्द्रकैः] चन्द्राकारैर्मण्डलैः [महानदीनां यां नेत्रश्रियं, विदधुः] चक्रुः, [तां] नेत्रश्रियम् [उत्तरन्तः] जलान्निर्गच्छन्तः [धौताङ्गलग्ननवनीलपयोजपत्रैः] धौतेषु क्षालितेष्वङ्गेषु लग्नैः सक्तैर्नवनीलपयोजपत्रैर्नवनीलोत्पलदलैः [अविलम्बितं] क्षिप्रमेव [प्रत्यवापुः] प्रतिभेजिरे। अत्र गजानां नदीनाञ्च समनेत्रश्रीविनिमयोक्त्या समपरिवृत्तिरलङ्कारः। "समन्यूनाधिकानाञ्च यदा विनिमयो भवेत्। साकं समाधिकन्यूनैः परिवृत्तिरसौ मता॥" इति लक्षणात् ॥ ४० ॥

प्रतीति।—अन्यदन्तिनं प्रति [प्रत्यन्यदन्ति] प्रतिगजाभिमुखमित्यर्थः। "लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये" (२।१।१४ पा०) इत्यव्ययीभावः। [चलितं] धावन्तम्, अत एव [निशिताङ्कुशदूरभिन्ननिर्य्याणनिर्यदसृजं] निशितेनाङ्कुशेन दूरं गाढं यथा तथा भिन्नं यत् निर्य्याण-

रोद्धुं मदेभमपरिव्रढिमानमागा-
दाक्रान्तितो न वशमेति महान् परस्य ॥ ४१ ॥
सेव्योऽपि सानुनयमाकलनाय यत्ना
नीतेन वन्यकरिदानकृताधिवासः ।
नाभाजि केवलमभाजि गजेन शाखी
नान्यस्य गन्धमपि मानभृतः सहन्ते ॥ ४२ ॥

मपाङ्गदेशः । 'अपाङ्गदेशो निर्य्याणम्' इत्यमरः । तस्मान्निर्यत् निःसरत् असृक् यस्य तं [मदेभं, रोद्धुं] ग्रहीतुं [निषादी] यत्ना ; परिव्रढंहते प्रभवतीति परिव्रढः प्रभुः । व्रहतेर्वृहेर्वा कर्त्तरि क्तप्रत्यये "प्रभौ परिव्रढः" (७।२।२१ पा०) इति नकारहकारयोर्लोपः, निष्ठातकारस्य ढत्वञ्च निपात्यते, अन्यथा ढलोपस्य सर्वलासिद्धेरिष्ठन्नादिषु "र ऋतो हलादेर्लघोः" (६।४।१६१ पा०) इति रेफादेशो न स्यात् ; तस्मात् इमनिचि रेफादेशे परिव्रढिमा, ततो नञ्समासः । तम् [अपरिव्रढिमानम्] असामर्थ्यम् [आगात्] प्राप । "इणो गा लुङि" (२।४।४५ पा०) इति गादेशः । तथा हि [महान्] बलवान् [आक्रान्तितः] बलात्कारात् [परस्य वशं * नैति] † । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ४१ ॥

सेव्य इति ।—[यत्ना] निषादिना [आकलनाय] बन्धनाय [सानुनयं] ससान्त्वं [नीतेन] समीपं प्रापितेन [गजेन, वन्यकरिदानकृताधिवासः] वन्यगजदानैः कृतोऽधिवासो वासना यस्य सः, तद्गन्धीत्यर्थः । [शाखी] वृक्षः । व्रीह्यादित्वात् इनिः । [सेव्योऽपि] सन् [नाभाजि] नासेवि । "भज सेवायाम्" कर्मणि लुङि "चिण्वो लुग्" (६।४।१०४ पा०) इति तलुक् डुभिञ्च ; किन्तु [केवलम्, अभाजि] अभञ्जीत्यर्थः । 'भञ्जो आमर्दने "भञ्जेश्च चिणि" (६।४।३२

---

* अधीनताम् ।

† न प्राप्नोति ।

अद्रीन्द्रकुञ्जचरकुञ्जरगण्डकाष-
सङ्क्रान्तदानपयसो वनपादपस्य।
सेनागजेन मथितस्य निजप्रसूनै-
र्मम्ले यथागतमगामि कुलैरलीनाम् ॥ ४३ ॥
नोच्चैर्यदा तरुतलेषु ममुस्तदानी-
माधोरणैरभिहिताः पृथुमूलशाखाः।
बध्नाय चिच्छिदुरिभास्तरसाऽऽत्मनैव
नैवात्मनीनमथवा क्रियते मदान्धैः ॥ ४४ ॥

पा०) इति विभाषानलोपः, ग्लेर्घं पूर्ववत्। तथा हि [मानभृतः] अहङ्कारिणः [अन्यस्य गन्धमपि न सहन्ते] परं किमुतेति भावः। अतो वृक्षभञ्जनं गजस्य युक्तमेवेत्यर्थः। पूर्ववदलङ्कारः * ॥ ४२ ॥

अद्रीन्द्रेति।—[अद्रीन्द्रकुञ्जचरकुञ्जरगण्डकाषसङ्क्रान्तदानपयसः] अद्रीन्द्रस्य रैवतकस्य कुञ्जेषु चरति यस्तस्य कुञ्जरस्य गण्डकाषेण कपोलसङ्घर्षणेन सङ्क्रान्तं दानपयो मदाम्बु यस्मिन् तस्य, अत एव [सेनागजेन, मथितस्य] भग्नस्य [वनपादपस्य, निजप्रसूनैः] निजैरात्मीयैः प्रसूनैः पुष्पैः। 'निजमात्मीयनित्ययोः' इति वैजयन्ती। [मम्ले] म्लानम्। म्लायतेर्भावे लिट्। [अलीनां कुलैः] तु [यथागतम्, अगामि] गतम्, आगतक्रमेणैव गतं, न तु म्लानमित्यर्थः। आपद्यात्मीयानात्मीययोर्भेद इति भावः। गमेर्गत्यर्थस्याकर्मकत्वविवक्षणाद्भावे लुङ्। इभवनपादपादीनां विशेषणसाम्यादापन्नाद्यौपम्यप्रतीतेः कथञ्चित् समासोक्तिरुच्चेया ॥ ४३ ॥

नेति।—[इभाः यदा, उच्चैः] उच्चतरेषु [तरुतलेषु, न ममुः] नावर्त्तन्त, [तदानीम्, आधोरणैः] नियन्तृभिः [अभिहिताः] इमाञ्छिन्तेत्युप-

---

* नाभाजि अभाजि इति विरोधस्य।

उष्णोष्णशीकरसृजः प्रबलोष्मणोऽन्त-
रुत्फुल्लनीलनलिनोदरतुल्यभासः।
एकान् विशालशिरसो हरिचन्दनेषु
नागान् बबन्धुरपरान्मनुजा निरासुः ॥ ४५ ॥

दिष्टाः [पृथुमूलशाखाः, बन्धाय] स्वबन्धनायैव [तरसा] बलेन [आत्मना] स्वयम् [एव चिच्छिदुः]। न चैतदु युक्तमिति भावः। यद्वा,—मूढानां युक्तमेवेत्याह, [अथवेति।—[अथवा मदान्धैः, आत्मनीनम्] आत्मने हितं [न क्रियत एव]। "आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात् खः" (५।१।९ पा०) इति खप्रत्ययः, "आत्माध्वानौ खे" (६।४।१६९ पा०) इति प्रकृतिभावात् "नस्तद्धिते" (६।४।१४४ पा०) इति टिलोपो न। पूर्वपूर्ववदर्थान्तरन्यासः ॥ ४४ ॥

उष्णोष्णेति।—[मनुजाः] नराः [उष्णोष्णशीकरसृजः] उष्णोष्णाः उष्णप्रकाराः। "प्रकारे गुणवचनस्य" (८।१।१२ पा०) इति द्विर्वचनं, कर्मधारयवद्भावात् सुपो लुक्। तान् शीकरान् सृजन्ति मुञ्चन्तीति तथोक्तान्। क्विप्। [अन्तः, प्रबलोष्मणः] प्रबलतापान् [उत्फुल्ल-नीलनलिनोदरतुल्यभासः] उत्फुल्लं विकचम्। "उत्फुल्लसम्फुल्लयोरुप-सङ्ख्यानम्" * उदुपसर्गोऽपि फुल्लेर्निष्ठालत्वम्। तस्य नीलनलिनस्य नीलोत्पलस्योदरेण तुल्यभासः समानकान्तीन्, कृष्णवर्णानित्यर्थः। [विशालशिरसः] विपुलमस्तकान् [एकान्] कतिचित् [नागान्] गजा-

---

* "ति च" (७।४।९ पा०) इति सूत्रे सिद्धान्तकौमुद्यां द्रष्टव्यम्। एतत्तु वार्त्तिक-सूत्रं दीक्षितसम्मतं, काशिकायान्तु अन्यथा दृश्यते यथा,—"उत्फुल्लसंफुल्लयोरिति वक्तव्यम्" इति, 'जिफला विशरणे' इत्यस्मात् धातोः क्तस्तस्य निष्ठातकारस्य लकारो निपात्यते इत्युक्त्वा ; भाष्यकारेणापि अन्यथाकृत्य पठितं यथा,—"फुल्लेर्लत्वे उत्पूर्व-स्योपसंख्यानम्। फुल्लेर्लत्वे उत्पूर्वस्योपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। उत्फुल्लोऽनृतं कथयति अत्यल्पमिदमुच्यते उत्पूर्वादिति। उत्फुल्लसंफुल्लयोरिति वक्तव्यम्" इति, एतस्य चेत् वार्त्तिकत्वं, तदा काशिकया सह न पाठविरोधः इति वेदितव्यम्।

कण्डूयतः कटभुवं करिणो मदेन
स्कन्धं सुगन्धिमनुलीनवता नगस्य।
स्थूलेन्द्रनीलशकलावलिकोमलेन
कण्ठेगुणत्वमलिनां वलयेन भेजे ॥ ४६ ॥
निर्धूतवीतमपि बालकमुल्लसन्तं
यन्ता क्रमेण परिसान्त्वनतर्जनाभिः।

नित्यर्थः। [हरिचन्दनेषु] चन्दनविशेषेषु 'तैलपर्णिकगोशीर्षं हरिचन्दनमस्त्रियाम्' इत्यमरः। [बबन्धुः ; अपरान्] नागानन्यानित्यर्थः। 'दुष्टाब्भ्राद्विगजा नागाः' इत्युभयत्रापि वैजयन्ती। [निरासुः] निष्कासयामासुः। अस्यतेर्लिट्। अत्रोभयेषामपि नागानां प्रकृतत्वात् केवलप्रकृतश्लेषः ॥ ४५ ॥

कण्डूयत इति।—[कटभुवं] गण्डस्थलं [कण्डूयतः] कषतः। "कण्ड्वादिभ्यो यक्" (३।१।२७ पा०) इति यक्, ततः शतृप्रत्ययः। कण्डूयतेर्जिघ्रातुप्रकृतित्वादुभयपदित्वम्। [करिणो मदेन, सुगन्धिं] शोभनगन्धम्। गन्धस्येत्वे तदेकान्तग्रहणं नाद्रियन्ते कवयः। [नगस्य] वृक्षस्य [स्कन्धं] प्रकाण्डम् [अनुलीनवता] तत्र संश्लिष्टेनेत्यर्थः। लीयतेर्निष्ठा इति क्तवतुप्रत्ययः। "ल्वादिभ्यः" (८।२।४४ पा०) इति निष्ठानत्वम्। [स्थूलेन्द्रनीलशकलावलिकोमलेन] स्थूलानामिन्द्रनीलशकलानाम् आवलिवत् कोमलेन मनोहरेण [अलिनां वलयेन, कण्ठेगुणत्वं] कण्ठवलयत्वम्। "अमूर्धमस्तकात् स्वाङ्गादकामे" (६।३।१२ पा०) इत्यलुक्। [भेजे] प्राप्तम्। कर्मणि लिट्। अत्रालिवलये इन्द्रनीलमयकण्ठभूषणत्वारोपाद्रूपकालङ्कारः, शकलावलिकोमलेन इत्युपमा च ॥ ४६ ॥

निर्धूतेति।—[यन्ता] निषादी [निर्धूतवीतं] निर्धूतं निरस्तं, वीतं पादघाताङ्गप्रहारणं यस्मिन् कर्मणि तद् यथा तथा [उल्लसन्तम्]

शिक्षावशेन शनकैर्वशमानिनाय
शास्त्रं हि निश्चितधियां क्व न सिद्धिमेति ? ॥४७॥
स्तम्भं महान्तमुचितं सहसा मुमोच
दानं ददावतितरां सरसाग्रहस्तः ।
बद्धापराणि परितो निगडान्यलावीत्
स्वातन्त्र्यमुज्ज्वलमवाप करेणुराजः ॥ ४८ ॥

उत्प्लवमानम् [अपि]। 'पादकर्म्म यतं प्रोक्तं यतमङ्गप्रवारणम्। उभयं वीतमाख्यातम्' इति हलायुधः। [बालकं] पञ्चवर्षगजम्। 'पञ्चवर्षो गजो बालः पोतस्तु दशवार्षिकः' इति वैजयन्ती। [शिक्षावशेन] स्वकीयेन गजशास्त्राभ्यासबलेन [क्रमेण] परिपाट्या [परिसान्त्वनतर्जनाभिः] परिसान्त्वनान्युपलालनानि तर्जनाः भर्त्सनाश्च ताभिः, शनैरेव [शनकैः]। "अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेः" (५।३।७१ पा०) इति स्वार्थेऽकच्प्रत्ययः। [वशं] शमं, शान्तिमित्यर्थः, [आनिनाय]। [हि] तथा हि, [निश्चितधियां] सुष्ठु निश्चितार्था धीरेषां तेषां, पुंसामित्यर्थः। [शास्त्रं क्व सिद्धिं नैति ?] स्वभ्यस्तं शास्त्रं सर्वत्र फलतीत्यर्थः। 'विभक्तधना भ्रातरो विभक्ताः' इतिवत्, निश्चितार्था धीर्निश्चितेत्युपचर्य्यते ; अत एवात्र गम्यमानार्थत्वादुत्तरपदस्याप्रयोगलक्षणो लोप इत्याहुः * ॥ ४७ ॥

स्तम्भमिति।—करेणुश्चासौ राजा च [करेणुराजः] गजश्रेष्ठः, करेणूनां राजेति गजपतिः राजा च ध्वन्यते। उभयत्रापि "राजाहः-

---

* किराते १म सर्गे १म श्लोकस्य टीका द्रष्टव्या। तत्र हि "विदितः" इति "इत्तिम्" इत्यत्र इत्तिगतं विदितत्वं वेदितरि वनेचरे उपचर्य्य सम्यग्व्याख्यातं प्रपञ्चितञ्च टीकाकृता, तदिहापीत्यवधेयम्। श्लोकेऽस्मिन् सामान्येन, सम्यक् शास्त्रार्थज्ञानवतां पुंसां स्वभ्यस्तशास्त्रसिद्धिकरणपदार्थेन, विशेषस्य, यन्तृकर्तृकबालगजशासनविधानस्य समर्थनात्, सामान्येन विशेषसमर्थनरूपः अर्थान्तरन्यासः।

जज्ञे जनैर्मुकुलिताञ्चमनाददाने
संरब्धहस्तिपकनिष्ठुरचोदनाभिः।
गम्भीरवेदिनि पुरः कवलं करीन्द्रे
मन्दोऽपि नाम न महानवगच्छ्य साध्यः ॥ ४९ ॥

सखिभ्यष्टच्" (५।४।९१ पा०) इति टच्। [उज्ज्वलम्] उच्छृङ्खलं [स्वातन्त्र्यं] स्वेच्छाचारित्वम् [अवाप]। तदेवाह,—[उचितं] चिरपरिचितं [महान्तं, स्तम्भम्] आलानं जाड्यञ्च [सहसा मुमोच]। 'स्तम्भः स्थूणाजड़त्वयोः' इति विश्वः। [सरसाग्रहस्तः] सरसः आर्द्रोऽग्रहस्तः पुष्करम् अग्रपाणिश्च यस्य स सन् [दानं] मदं, दीयत इति दानं धनञ्च [अतितराम्] अतिमात्रम्। अव्ययादाप्सुप्रत्ययः *। [ददौ] ववर्षेत्यर्थः। [परितः, बद्धापराणि] बद्धपश्चिमपादानि बद्धान्यानि च। 'अपरः पश्चिमः पादः' इति गजप्रकरणे वैजयन्ती। [निगड़ानि] शृङ्खलानि। 'अथ शृङ्खले। अन्दुको निगड़ोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः। [अलावीत्] लुनाति स्म। 'लूञ् छेदने' लुङ् "अस्तिसिचोऽपृक्ते" (७।३।९६ पा०) इतीट्, "इट ईटि" (८।२।२८ पा०) इति सलोपः। अत्र करेणुराजपदसाधर्म्यध्वनिः, विशेष्यस्यापि श्लिष्टत्वान्न श्लेष इत्युक्तम् † ॥ ४८ ॥

जज्ञ इति।—गम्भीरं मन्दं वेत्तीति गम्भीरवेदी। 'त्वग्भेदाच्छोणितस्रावान्मांसस्य च्यवनादपि। आत्मानं यो न जानाति तस्य गम्भीरवेदिता ॥' इति राजपुत्रीये। 'चिरकालेन यो वेत्ति शिक्षां परिचितामपि। गम्भीरवेदी विज्ञेयः स गजो गजवेदिभिः ॥" इति मृगचर्मीये। तस्मिन् [गम्भीरवेदिनि करीन्द्रे, संरब्धहस्तिपकनिष्ठुरचोदनाभिः] संरब्धः कुपितः हस्तिनं पातीति हस्तिपः स एव हस्तिपको निषादी। 'आधोरणा हस्तिपका हस्त्यारोहा निषादिनः' इत्यमरः।

---

* "किमेत्तिङव्ययघादा—" (५।४।११ पा०)।

† अत्र समासोक्तिः साधीयसीति मन्यामहे।

क्षिप्तं पुरो न जगृहे मुहुरिक्षुकाण्डं
नापेक्षते स्म निकटोपगतां करेणुम् ।
सस्मार वारणपतिः परिमीलिताक्ष-
मिच्छाविहारवनवासमहोत्सवानाम् ॥ ५० ॥
दुःखेन भोजयितुमाशयिता शशाक
तुङ्गाग्रकायमनमन्तमनादरेण ।

तस्य निष्ठुराभिश्चोदनाभिस्तर्जनाभिरपि [मुकुलिताक्षं] निमीलितनेत्रं यथा तथा [पुरः, कवलं] ग्रासम् [अनाददाने] * सति । [मन्दः] मूढः [अपि] । 'मूढाल्पापटुनिर्भाग्याः' इत्यमरः । गजभेदोऽपि,—'भद्रो मन्दो मृगश्चैव विज्ञेयास्त्रिविधा गजाः' इति । [महान्] बलाधिकः [अवगत्य] निगत्य [साध्यः, न नाम] न खल्विति [जनैः, जज्ञे] ज्ञातम् । जानातेः कर्मणि लिट् । मन्दोऽपीत्यादिवाक्यार्थः कर्म ॥४९॥

क्षिप्तमिति ।—[वारणपतिः] करिवरः [मुहुः, पुरः क्षिप्तम्] अग्रे न्यस्तम् [इक्षुकाण्डम्] इक्षुदण्डं [न जगृहे] न स्वीचकार, [निकटोपगतां] समीपस्थां [करेणुं] करिणीञ्च [नापेक्षते स्म] नेच्छति स्म । "लट् स्मे" (३।२।११८ पा०) इति भूतार्थे लट् । किन्तु [परिमीलिताक्षं] यथा तथेति स्मृत्यनुभावः । [इच्छाविहारवनवास-महोत्सवानाम्] इच्छया विहारा येषु ते वनवासा एव महोत्सवास्तेषां [सस्मार] तानेव चिन्तयामासेत्यर्थः । "अधीगर्थदयेशां कर्मणि" (२।३।५२ पा०) इति शेषत्वविवक्षायां षष्ठी । न स्वच्छन्दचारिणां निर्बन्धे भोगेषु मनः प्रवर्त्तत इति भावः । वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्ग-मलङ्कारः ॥ ५० ॥

दुःखेनेति ।—[उत्क्षिप्तहस्ततलदत्तविधानपिण्डस्नेहसुतिस्नपितबाहुः] उत्क्षिप्ते उद्यते हस्ततले दत्तो निहितो यः विधानस्य गजग्रासस्य पिण्डः । 'विधानं हस्तिकवलः' इति वैजयन्ती । तस्य स्नेहसुत्या घृतादिनिष्य-

---

* अगृह्णति ।

उत्क्षिप्तहस्ततलदत्तविधानपिण्ड-
स्नेहस्रुतिस्रपितबाहुरिभाधिराजम् ॥ ५१ ॥
शुक्लांशुकोपरचितानि निरन्तराभि-
र्वेश्मानि रश्मिवितितानि नराधिपानाम् ।
चन्द्राकृतीनि गजमण्डलिकाभिरुच्चै-
र्नीलाभ्रपङ्क्तिपरिवेशमिवाधिजग्मुः ॥ ५२ ॥

न्दनेन स्रपितबाहुराप्लुतभुजः। स्रातेर्ण्यन्तात् कर्मणिः क्तः; "अर्तिह्री—" (७।३।३६ पा०) इत्यादिना पुगागमः, मित्वाद्ध्रस्वः। [आश्रयिता] भोजयिता; अश्नेर्ण्यन्तात्तृच्। [तुङ्गाग्रकायं] स्वभावत एवोन्नतोर्द्धकायम् [अनादरेण, अनमन्तं] कवलग्रहणाय नतिमकुर्वाणम् [इभाधिराजम्]। "गतिबुद्धि—" (१।४।५२ पा०) इत्यादिना अणिकर्त्तुर्णौ कर्मत्वम्। [दुःखेन] कृच्छ्रेण [भोजयितुं शक्नोति]। स्वभावोन्नतानां तलाप्यहङ्कारग्रस्तानां को नमयिता? इति भावः * ॥ ५१ ॥

शुक्लेति।—[शुक्लांशुकोपरचितानि] शुक्लांशुकैः शुक्लपटैः उपरचितानि उपकल्पितानि, अन्यत्र तु अल्पाः अंशवोऽंशुकाः सूक्ष्मास्तेजोऽवयवाः। "अल्पे" (५।३।८५ पा०) इत्यल्पार्थे कन्प्रत्ययः। शुक्लैस्तैरुपरचितानि व्याप्तानि। [रश्मिवितितानि] रश्मिभिः प्रग्रहैः किरणैश्च विततानि विस्तृतानि। 'किरणप्रग्रहौ रश्मी' इत्यमरः। चन्द्रस्येवाकृतिर्येषां तानि [चन्द्राकृतीनि] चन्द्रमण्डलनिभानीत्यर्थः। [नराधिपानां, वेश्मानि] दूष्याणि। [निरन्ताराभिः] नीरन्ध्राभिः [उच्चैर्गजमण्डलिकाभिः] गजपरिधिभिः। स्वार्थे कप्रत्ययः। कात् पूर्वस्येकारः †। [नीलाभ्रपङ्क्तिपरिवेशम्] नीलाभ्रपङ्क्तिभिः परिवेशं परिवेष्टनमिति यावत्। 'परिवेशस्तु परिधिः' इत्यमरः। [अधिजग्मुरिव] इत्युत्प्रेक्षा उपमया श्लेषेण च सङ्कीर्य्यते ॥ ५२ ॥

---

* काव्यलिङ्गमलङ्कारः।

† "प्रत्ययस्थात् कात्—" (७।३।४४ पा०)।

गत्यूनमार्गगतयोऽपि गतोरुमार्गाः
स्वैरं समाचक्रुषिरे भुवि वेल्लनाय ।
दर्पोदयोल्लसितफेनजलानुसार-
संलक्ष्यपल्ययनवर्ष्मपदास्तुरङ्गाः ॥ ५३ ॥
आजिघ्रति प्रणतमूर्ध्नि वाल्लिजेऽश्वे
तस्याङ्गसङ्गमसुखानुभवोत्सुकायाः ।

गत्यूनेति ।—[गत्यूनमार्गगतयः अपि] गत्यूना विप्रिष्टगमनहीना मार्गगतयोऽध्वगमनानि येषां ते, तथाऽपि [गतोरुमार्गाः] प्रख्यित-दूराध्वान इति विरोधः । अपिर्विरोधे । गत्यूना मार्गो मृगसम्बन्धिनी गतिर्येषाम् इति विरोधपरिहारः ; अत एव विरोधाभासोऽलङ्कारः । [दर्पोदयोल्लसितफेनजलानुसारसंलक्ष्यपल्ययनवर्ष्मपदाः] दर्पस्य तेजसोऽन्तःसारस्योदयेनोत्कर्ष्येनोल्लसितस्योद्गतस्य फेनजलस्य फेनीभूतोद्गतस्वेदोदकस्यानुसारेण प्रसारेण संलक्ष्याणि पल्ययनवर्ष्माणामासनबन्धचर्मवरत्राणां पदानि तन्नोदनान्निम्नीभूतस्थलानि येषां ते तथोक्ताः । [तुरङ्गाः भुवि, वेल्लनाय] अङ्गपरिवर्त्तनाय [स्वैरं] मन्दं [समाचक्रुषिरे] समाकृष्टाः । अध्वश्रमापनोदनार्थमिति भावः । वर्ष्मते दृढ़बन्धनाद्दीर्घीभवतीति वर्ष्मन् । "वृधिवपिभ्यां रन्" (उ० २ पाद० २७ सू०) इत्यौणादिके रनूप्रत्यये लघूपधगुणो रपरः । 'वर्ष्मं त्वपुवरत्वयोः' इति विश्वः । अमरस्तु 'नम्रो वर्ष्मी वरत्रा स्यात्' इत्याह । तदा "—ष्ट्रन्" (उ० ४ पा० १५८ सू०) इत्यौणादिके ष्ट्रन्प्रत्यये पूर्ववत् गुणो रपरः, प्रत्ययतकारस्य "झषस्तथोर्धोऽधः" (८।२।४० पा०) इति धत्वे षित्त्वात् स्त्रीलिङ्गे ङीष् ॥ ५३ ॥

आजिघ्रतीति । वाल्लिरश्वयोनिर्दैर्घ्यविशेषः तज्जे [वाल्लिजेऽश्वे] "वाल्लिदेश्ये" इति पाठे विशेष्याप्रयोगो गम्यमानत्वादित्युक्तम् । "दिगादिभ्यो यत्" (४।३।५४ पा०) इति भवार्थे यत्प्रत्ययः । तदन्तविधिस्तु मृग्यः । [प्रणतमूर्ध्नि] नम्रशिरसि, कृतप्रणामे च [आजि-

नासाविरोकपवनोल्लसितं तनीयो-
रोमाञ्चतामिव जगाम रजः पृथिव्याः ॥ ५४ ॥
हेम्नः स्थलीषु परितः परिवृत्य वाजी
धुन्वन् वपुः प्रविततायतकेशपङ्क्तिः ।
ज्वालाकणाऽरुणरुचा निकरेण रेणोः
श्लेषेण तेजस दूवोल्लसता रराज ॥ ५५ ॥

घ्रति] गन्धं गच्छति, चुम्बति च सति, स्वभावात् कामाचेति भावः। [नासाविरोकपवनोल्लसितं] नासाविरोकं नासारन्ध्रं तस्य पवनो निश्वासः तेनोल्लसितमुद्भूतं [तनीयः] तनुतरं [रजः, तस्य] अश्वस्य [अङ्गसङ्गमसुखानुभवोत्सुकायाः] अङ्गसङ्गमेन वेल्लनप्रयुक्तेन यत् सुखं तस्यानुभवे उत्सुकायाः उत्कण्ठितायाः [पृथिव्याः रोमाञ्चतां जगामेव] इत्युत्प्रेक्षा। सा च भूतरङ्गमयोः प्रतीयमानचेतननायकाद्यभेदाध्यवसायादतिशयोक्तिमूलेत्यवधेयम्। विरोचतेऽनेनेति विरोकम्। घञ्प्रत्ययः, "चजोः कु घिण्ण्यतोः" (७।३।५२ पा०) इति कुत्वं, लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य इति नपुंसकत्वाविरोधः ; अत एव 'छिद्रं निर्व्यथनं रोकम्' इत्यमरः। 'रोको रश्मौ विले न पुम्' इति वैजयन्ती। 'रोको दीप्तौ विले रोकम्' इति विश्वः। ये तु केनाप्यभिप्रायेण "विरेकपवने" इति पठन्ति, तेषां परीक्षगैंकजीविनामितिवदपानीयपवनप्रतीतेरश्लीलाख्यो दोषः, "अश्लीलं तदमङ्गल्यजुगुप्सावीड़धीकरम्" इति लक्षणात् ॥ ५४ ॥

हेम्न इति ।—[हेम्नः स्थलीषु] स्वर्णभूमिषु। "जानपद—" (४।१।४२ पा०) इत्यादिना अक्लिमार्थं ङीष्प्रत्ययः। [परितः परिवृत्य] परिवृत्तिं कृत्वा [वपुः, धुन्वन्] धूलिनिर्गमाय कम्पयन्, अत एव [प्रविततायतकेशपङ्क्तिः] प्रवितता विश्लिष्टा आयता च केशपङ्क्तिः रोमसङ्घातो यस्य सः, [वाजी, ज्वालाकणाऽरुणरुचा] ज्वालाकणाः स्फुलिङ्गाः तद्वदरुणरुचा रक्तवर्णेन [रेणोर्निकरेण, उल्लसता] अत्युत्कटतया

दन्तालिकाधरणनिश्चलपाणियुग्म-
मर्द्धोदितो हरिरिवोदयशैलमूर्द्ध्नः।
स्तोकेन नाक्रमत वल्लभपालमुच्चैः
ग्रीवच्चको पुरुषकोन्नमिताग्रकायः ॥ ५६ ॥

वहिरुन्नच्छता [तेजसः] अन्तःसारस्य दर्पस्य [शैलेन] अतिरेकेण [इव रराज]। उत्प्रेक्षाऽलङ्कारः कणारुणेत्युपमा च ॥ ५५ ॥

दन्तालिकेति।—[पुरुषकोन्नमिताग्रकायः] पुरुषकोऽश्वानां स्थानकभेदः। तदुक्तम् ;—'पश्चिमेनाग्रपादेन भुवि स्थित्वाऽग्रपादयोः। ऊर्द्धप्रेरणया स्थानमश्वानां पुरुषः स्मृतः' ॥ इति। पुरुष एव पुरुषकः तेन पुरुषकेण स्थानकेनोन्नमितः ऊर्द्धावस्थितोऽग्रकायः पूर्वकायो यस्य स तथोक्तः, अत एव [उदयशैलमूर्द्धः] उदयशैलस्य मूर्द्धो मस्तकात्, अर्द्धमुदितः [अर्द्धोदितः, हरिः] सूर्य्यः [इव] स्थितः इत्यर्थः। अर्द्धोदितविशेषणात् [उच्चैः] उन्नतः, ग्रीवच्चः एव ग्रीवच्चकः आवर्त्तविशेषस्तद्वानश्वः [ग्रीवच्चकी]। "वक्षोभवाऽऽवर्त्तचतुष्टयञ्च कण्ठे भवेद्दृयस्य च रोचमानः। ग्रीवच्चकौ नाम हयः स भर्त्तुः श्रीपुलपौलादिविवृद्धये स्यात् ॥" इति लक्षणात्। 'ग्रीवच्चकौ वक्षसि चेद्रोमावर्त्तौ मुखेऽपि च' इति तु वैजयन्तौ। [दन्तालिकाधरणनिश्चलपाणियुग्मं] दन्तालिका मुखरज्जुः। 'मुखरज्जुश्च दन्तालौ राणिका रक्षणीति च' इति वैजयन्तौ। तस्या धरणे ग्रहणे निश्चलं स्थिरं पाणियुग्मं यस्य तं, पाणिभ्यां दृढं गृहीतोभयवल्गामित्यर्थः। [वल्लभपालम्] उत्तमाश्वपालम्। 'वल्लभो दयितेऽध्यक्षे कुलीनेऽश्वेऽपि वल्लभः' इति विश्वः। [स्तोकेन नाक्रमत] वल्गाग्रहणदार्ढ्यात् स्तोकेनापि अभिभवितुं न शक्तोऽभूदित्यर्थः। इह 'श्लथयितुं क्षणमक्षमताङ्गना' 'न द्वन्द्वदुःखमिह किञ्चित्' इत्यादिवदप्यर्थस्य सामर्थ्यलभ्यत्वादप्रेरप्रयोगः ; अन्यथा "स्तोकेन नाक्रमत किन्तु भूयः" इति व्याख्याने निश्चलपाणियुग्मत्वादिविशेषणावगतवाह्यौशल्यप्रकाशनतात्पर्य्यभङ्गप्रसङ्गात्। "कर्णे च स्तोका—" (२।३।३३

रेजे जनैः स्नपनसान्द्रतरार्द्रमूर्त्ति-
र्दैवैरिवानिमिषदृष्टिभिरीक्ष्यमाणः ।
श्रीसन्निधानरमणीयतरोऽश्व उच्चै-
रुच्चैःश्रवा जलनिधेरिव जातमात्रः ॥ ५७ ॥
अश्रावि भूमिपतिभिः क्षणवीतनिद्रै-
रग्रन् पुरो हरितकं मुदमादधानः ।
ग्रीवाऽग्रलोलकलकिङ्किणिकानिनाद-
मिश्रं दधद्दशनचुर्चुरशब्दमश्वः ॥ ५८ ॥

पा०) इत्यादिना विकल्पात् तृतीया ; "अनुपसर्गाद्वा" (१।३।४३ पा०) इति विकल्पादात्मनेपदम् । उपमाऽलङ्कारः पदार्थहेतुकेन काव्यलिङ्गेन संसृज्यते ॥ ५६ ॥

रेज इति ।—[स्नपनसान्द्रतरार्द्रमूर्त्तिः] स्नपनेनाभिषेचनेन सान्द्रतरार्द्रमूर्त्तिः [अनिमिषदृष्टिभिः] विस्मयादनिमिषाक्षैः [जनैर्दैवैरिव] तादृग्भिः [ईक्ष्यमाणः, श्रीसन्निधानरमणीयतरः] श्रियः श्रीभायाः देव्याश्च सन्निधानेन रमणीयतरः । 'तत्र सन्निहिता लक्ष्मीः सन्ति यत्रोत्तमा हयाः' इत्यागमादिति भावः । [उच्चैः] उन्नतः [अश्वः, जलनिधेः] समुद्रात्, जात एव [जातमात्रः] सद्योजात इत्यर्थः । अन्यथोक्तसाधर्म्यासम्भवादिति भावः । 'मात्रं कार्त्स्न्येऽवधारणे' इत्यमरः । उच्चैरुन्नतं श्रवः कीर्त्तिरुन्नते श्रवसौ कर्णौ वा यस्य सः [उच्चैःश्रवाः] अश्वश्रेष्ठः [इव रेजे] । उपमाऽलङ्कारः श्रौति भेदेऽप्यभेदरूपया अतिशयोक्त्या संसृज्यते ॥ ५७ ॥

अश्रावीति ।—[पुरः] अग्रे [हरितकं] हरिततृणम् [अग्रन्] अत एव [ग्रीवाऽग्रलोलकलकिङ्किणिकानिनादमिश्रं] ग्रीवाग्रे लोलाश्चलाः कलाः अव्यक्तमधुराः, किङ्किणिकाः क्षुद्रघण्टिकाः तासां निनादेन मिश्रं [दशनचुर्चुरशब्दं] दशनानां दन्तानां चुर्चुरशब्दं चुर्चुर-

उत्खाय दर्पचलितेन सहैव रज्ज्वा
कीलं प्रयत्नपरमानवदुर्ग्रहेण ।
आकुल्यकारि कटकस्तुरगेण तूर्ण-
मश्वेति विद्रुतमनुद्रवताश्वमन्यम् ॥ ५९ ॥
अव्याकुलं प्रकृतमुत्तरधेयकर्म-
धाराः प्रसाधयितुमव्यतिकीर्णरूपाः ।

ध्वनिं [दधत्] अत एव [मुदमादधानः] उत्पादयन् [अश्वः] जातावेकवचनम् । [क्षणवीतनिद्रैः] क्षणेन वीतनिद्रैः 'अल्पनिद्रोऽल्पभुग्वाग्मी मितभाष्यनसूयकः' इति सौभाग्यलक्षणादिति भावः । [भूमिपतिभिः, अश्रावि] श्रुतः, अश्वस्य शब्दोऽश्रावीत्यर्थः । "वीणाः श्रूयन्ते, भेर्य्यः श्रूयन्ते" इत्यादिवत् शब्दधर्म्मः शब्दिष्वपचर्य्यते । स्वभावोक्तिरलङ्कारः * ॥ ५८ ॥

उत्खायेति ।—[दर्पचलितेन] दर्पाच्चलितेनोल्ललितेन अत एव [रज्ज्वा] पाशेन [सह, कीलं] शङ्कुम् । 'शङ्कावपि द्वयोः कीलः' इत्यमरः । [उत्खाय] उत्पाट्य [तूर्णं, विद्रुतं] धावन्तं [अन्यमश्वम्, अश्वेत्यनुद्रवता] बडवेति भ्रान्त्यानुधावता † [प्रयत्नपरमानवदुर्ग्रहेण] प्रयत्नपरैर्ग्रहीतुं प्रयतमानैरपि मानवैर्मनुष्यैर्दुर्ग्रहेण [तुरगेण, कटकः] शिविरम् [आकुल्यकारि] आकुलीकृतः । आकुलशब्दादभूततद्भावे चिः । "अस्य च्वौ" (७।४।३२ पा०) इतीकारः । करोतेः कर्मणि लुङि चिणो लुक् ‡ ॥ ५९ ॥

अव्याकुलमिति ।—वल्गा मुखरज्जुः, सा चोत्क्षिप्तादिभेदेन चतुर्दशविधा । तदुक्तं हयलीलावत्याम्,—"उत्क्षिप्ता शिथिला तथोत्तर-

---

* शब्दं दधदिति पदार्थस्य मुदाधानं प्रति हेतुत्वात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ।

† अत एव ।

‡ भ्रान्तिमानलङ्कारः ।

सिद्धं मुखे नवसु वीथिषु कश्चिदश्वं
वल्गाविभागकुशलो गमयाम्बभूव ॥ ६० ॥

वती मन्दा च वैहायसी विचित्रैकैकरार्द्रकन्धरसमोत्कीर्णा विभक्ता तथा। अत्युत्क्षिप्ततलोद्भूते खलु तथा व्यागूढ़गोकर्णिके वाहानां कथिताश्चतुर्दशविधा वल्गाप्रभेदा अमी ॥" इति। तल्लक्षणानि तु तत्रैव द्रष्टव्यानि, अत्र विस्तरभयान्न लिख्यन्ते। तस्या विभागो विविच्य प्रयोगः तत्र कुशलः [वल्गाविभागकुशलः] षड्विधप्रेरणाभिज्ञ इत्यर्थः। वल्गाग्रहणस्य रागाद्युपलक्षणत्वात्। यथाह भोजः,—"वाहनं प्रति-वाहानां षड्विधं प्रेरणं विदुः। रागावल्गाकशापार्ष्णिप्रतोदरवभेदतः ॥" इति। [कश्चित्] कश्चन वाहकः [अव्याकुलम्] अव्यग्रम्, अलक्ष्यमिति यावत्। प्रकर्षेण कृतं [प्रकृतं] सज्जितमित्यर्थः। [मुखे] मुख-कर्मणि [सिद्धं] सिद्धिमन्तम् [अश्वं] चतुष्काख्ये गतिविशेषे मुखे संस्थान-विशेषादिविशेषणविशिष्टमश्वमित्यर्थः। तदुक्तं रेवतीत्तरे, — "सक्काधरोष्ठसितफेनलवाभिराम-फूत्कारवायुपदमुन्नतकन्धराग्रम्। नीत्वोपकुञ्चितमुखं नवलोहसाम्यमश्वं चतुष्कसमये मुखसिद्धमाहुः ॥" इति। [उत्तरधैयकर्मधाराः] उत्तरधैयकर्म युद्धायुत्तरकाले धैर्यं विधैर्यं प्रयोज्यं यत्कर्म्म क्रिया तद्रूपा इत्यर्थः। [अव्यतिकीर्णरूपाः] असङ्कीर्णरूपा धारा गतिभेदाः। 'अश्वानान्तु गतिर्धारा विभिन्ना सा च पञ्चधा। आस्कन्दितं धौरितकं रेचितं वल्गितं प्लुतम् ॥' इति वैजयन्तौ। 'गतयोऽमूः पञ्च धाराः' इत्यमरश्च। अश्वशास्त्रे तु संज्ञा-न्तरेणोक्ताः,—'गतिः प्लुता चतुष्का च तद्वन्मध्यजवा परा। पूर्णवेगा तथा चान्या पञ्च धाराः प्रकीर्त्तिताः ॥ एकैका विविधा धारा ह्यश्चित्राविधौ मता। लघ्वी मध्या तथा दीर्घा ज्ञात्वैता योजयेत् क्रमात् ॥" इति। तथा च पञ्चदश विभेदा भवन्ति। ताः पञ्च धाराः [प्रसाधयितुं] परिचेतुं [नवसु, वीथिषु] सञ्चारस्थानेषु [गम-याम्बभूव। वीथयो नवाश्वानां सर्वत्र धारादार्ढ्यार्थाः परिमिताः प्रचारदेशाः, ताश्च तिस्र इत्येके, नवेत्यन्ये, तत्रोत्तरपक्षमाश्रित्योक्तं

मुक्तास्तृणानि परितः कटकं चरन्त-
स्तुल्यद्वितानतनिकाव्यतिषङ्गभाजः ।
सद्मुः सरोषपरिचारकवार्य्यमाणा
दामाञ्चलस्खलितलोलपदं तुरङ्गाः ॥ ६१ ॥

कविना नवस्खिति। यथाह भोजः,—'वीथ्यस्त्रिसोऽथ धाराणां लघ्वीमध्योत्तमाः क्रमात्। तासां स्याद्दनुषां मानमशीतिर्नवतिः शतम् ॥ श्रेष्ठमध्योत्तमानान्तु वाजिनां वीथिकाः स्मृताः। नवानां कथिता वीथ्यो दृष्टानां क्रमणक्रमे। अन्येषामपि सर्वत्र गतिदार्ढ्यार्थमीरिताः ॥ समोन्नता सा विषमाम्बुकीर्णा शुद्धा नताग्रा तृणवीरुदाढ्या। स्थाणु-प्रकीर्णोपलसम्प्रकीर्णा, पार्श्वोन्नताख्या नवधेति वीथ्यः ॥ सर्ववीथिषु यो वाजी दृढ़श्चिह्नसमन्वितः। तेन राजा रणे नित्यं मृगयायां मुदं व्रजेत् ॥" इति। अन्ये तु उरसाल्यादयो गतिविशेषा वीथय इत्याहुः,—'उरसाली वरश्चाली पृथुलो मध्यनामकः। आलीढः श्रोभनैरङ्गैः प्रत्यालीढस्तथाऽपरः ॥ उपधेनव उक्तश्च पादचाली च सर्वगः। निर्दिष्टा वीथयस्त्वेताः—' इति ॥ ६० ॥

मुक्ता इति।—[मुक्ताः] विहारार्थमुत्सृष्टाः, अत एव [कटकं] शिविरं [परितः]। "अभितः परितः" (वा०) * इत्यादिना द्वितीया। [तृणानि, चरन्तः] भक्षयन्तः [तुल्यद्वितानतनिकाव्यतिषङ्गभाजः] तुल्यन्तीषु छिन्नासु वितानतनिकासु पटमण्डपरज्जुषु व्यतिषङ्गं सङ्गं भजन्तीति तथोक्ताः। अत एव [सरोषपरिचारकवार्य्यमाणाः] सरोषैः परिचारकैः किङ्करैर्वार्य्यमाणाः अपसार्य्यमाणाः [तुरङ्गाः, दामाञ्चल-स्खलितलोलपदं] दामाञ्चलानि पादपाशाः। 'दामाञ्चलं पादपाशे' इति वैजयन्ती। द्रूष्यवरत्राबन्धनशङ्कव इति केचित्। तेषु स्खलितेन

---

* "उपान्वध्याङ्वसः" (१।४।४८ पा०) इति सूत्रे उद्धृतमेतत् वार्त्तिकं दीक्षितैः; काशिकायां भाष्येऽपि "कर्म्मणि द्वितीया" (२।३।२ पा०) इति सूत्रे दृश्यते।

उत्तीर्णभारलघुनाऽप्यलघूलपौघ-
सौहित्यनिःसहतरेण तरोरधस्तात्।
रोमन्थमन्थरचलद्गुरुसास्रमासा-
ञ्चक्रे निमीलदलसेक्षणमौक्षकेण ॥ ६२ ॥
मृत्पिण्डशेखरितकोटिभिरर्द्धचन्द्रं
शृङ्गैः शिखाऽग्रगतलक्ष्ममलं हसद्भिः।

लोलानि पदानि यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा [ससुः] अपससुः * ॥ ६१ ॥

उत्तीर्णेति।—[उत्तीर्णभारलघुना] उत्तीर्णभारमवरोपितावपनम्, अत एव लघुः तेन तथोक्तेन [अपि] तथाऽपि [अलघूलपौघसौहित्यनिःसहतरेण] अलघुना उलपानां वल्लजतृणानाम् ओघेन यत् सौहित्यं पूर्त्तिः। 'पर्य्याप्तमुपसम्पन्नं पूर्त्तिः सौहित्यमुच्यते'' इति हलायुधः। तेन निःसहतरेणात्यन्तमसहतरेण, वाह्यभारावतारेऽप्यन्तरतिभोजनाद् गुरूभवतेत्यर्थः। सहैः निःपूर्वात् पचाद्यजन्तात्तरप्प्रत्ययः। 'उलपा वल्लजाः प्रोक्ताः' इति विश्वः। [औक्षकेण] उक्षां समूहेन। "गोत्रोक्ष—" (४।२।३९ पा०) इत्यादिना वुञ्प्रत्ययः। [तरोरधस्तात्] तरुतले [रोमन्थमन्थरचलद्गुरुसास्रम्] रोमन्थः पशूनां चर्वितचर्वणं, तेन मन्थरं मन्दं चलन्त्यो गुर्व्यः सास्राः गलकम्बलानि यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा। 'सास्रा तु गलकम्बलः' इत्यमरः। किञ्च, [निमीलदलसेक्षणम्] निमीलन्ति सुखान्मुकुलीभवन्ति अलसानि चैक्षणानि यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा [आसाञ्चक्रे] आसितम्। 'आस उपवेशने' भावे लिट्। "दयायासश्च" (३।१।३७ पा०) इत्याम्प्रत्ययः। "क्रञ्चानुप्रयुज्यते लिटि" (३।१।४० पा०) इति क्रञोऽनुप्रयोगः। इतः प्रभृत्या चतुष्टयात् स्वभावोक्तिः ॥ ६२ ॥

मृत्पिण्डेति।—[मृत्पिण्डशेखरितकोटिभिः] मृत्पिण्डैर्वप्रक्रीड़ा-

---

* पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्।

उच्कृङ्गिताऽन्यवृषभाः सरितां नदन्तो
रोधांसि धीरमपचस्करिरे महोक्षाः ॥ ६३ ॥
मेदस्विनः सरभसोपगतानभीकान्
भङ्क्त्वा परानन्डुहो मुहुराहवेन ।
ऊर्ज्जस्वलेन मुरभौरनु निःसपत्नं
जग्मे जयोद्धुरविशालविषाणमुक्षणा ॥ ६४ ॥

लग्नैर्मृत्खण्डैः शृङ्गरिताः सञ्जातशृङ्गराः कोटयोऽग्राणि येषां तैः, अत एव [शृङ्गाऽग्रगतलक्ष्ममलं] शृङ्गाऽग्रगतमुभयकोट्यन्तर्गतं लक्ष्मैव मलं यस्य सः, एवम्भूतं श्वेतम् [अर्द्धचन्द्रं हसन्निः] इत्यतिशयोक्तिभेद इत्युक्तम्, अभूतोपमेति मतान्तरम्। [शृङ्गैः] विषाणैः [उच्कृङ्गिताऽन्यवृषभाः] उच्कृङ्गा उत्पतितशृङ्गाः कृता उच्कृङ्गिताः अन्यवृषभाः प्रतिवृषभाः यैस्ते, अत एव [धीरं] गम्भीरं [नदन्तः] गर्जन्तः, महान्त उक्षाणः [महोक्षाः]। 'अचतुर—' (५।४।७७ पा०) इत्यादिना निपातात् साधुः। [सरितां रोधांसि अपचस्करिरे] आलिलिखुः, हर्षाद्रुरुजुरित्यर्थः। अपपूर्वात्किरतेः कर्त्तरि लिट्। "किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेष्विति वक्तव्यम्" * इत्यात्मनेपदम्। "ऋच्छत्यृताम्" (७।४।११ पा०) इति गुणः, "अपाच्चतुष्पाच्छकुनिष्वालेखने" (६।१।१४२ पा०) इति सुड़ागमः ॥ ६३ ॥

मेदस्विन इति।—ऊर्ज्जो बलमस्यास्तीति तेन [ऊर्ज्जस्वलेन] बलिना। 'ज्योत्स्नातमिस्रा—' (५।२।११४ पा०) इत्यादिना निपातः। [उक्षणा] वृषभेण [मेदस्विनः] मांसलान्। "अस्मायामेधास्रजो विनिः" (५।२।१२१ पा०) इति विनिः। अत एव [सरभसोपगतान्] सरभसं सत्वरमुपगतान् अभिकामयत्त इति [अभीकान्] कामुकान्। 'कम्रः

---

* इति काशिकायाम्। "क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च" (१।३।२१ पा०) इत्यत्र वार्त्तिकम्। सिद्धान्तकौमुद्यान्तु "वक्तव्यम्" इत्यत्र "ज्ञेयम्" इति पाठः।

बिभ्राणमायतिमतीमवृथा शिरोधिं
प्रत्यग्रतामतिरसामधिकं दधन्ति।
लोलोष्ठमौष्ट्रकमुदग्रमुखं तरूणा-
मभ्रंलिहानि लिलिहे नवपल्लवानि ॥ ६५ ॥

कामयिताभीकः' इत्यमरः। "अनुकाभिकाभीकः कमिता" (५।२।७४ पा०) इति निपातः। [परानन्नडुहः] बलीवर्दान् [मुहुराहवेन] युद्धेन [भङ्क्त्वा] निर्जित्य [जयोडुरविशालविषाणम्] जयेनोडुरे निर्भरे। 'ऋक्पूरा—' (५।४।७४ पा०) इत्यादिना समासान्तः। विशाले च विषाणे यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा, [निःसपत्नम्] अप्रतिपक्षं [सुरभीरनु] गवां पृष्ठतः। "कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया" (२।३।८ पा०) इति द्वितीया। [जग्मे] गतम्। भावे लिट्॥ ६४ ॥

बिभ्राणमिति।—[आयतिमतीं] दैर्घ्यवतीं, न च वृथा दैर्घ्यमित्याह, अवृथेति।—[अवृथा] उच्चैस्तरुपल्लवग्रहणात् सफलामित्यर्थः। शिरो धीयतेऽस्यामिति [शिरोधिं] ग्रीवाम्। 'शिरोधिः कन्धरेत्यपि' इत्यमरः। "कर्मण्यधिकरणे च" (३।३।९३ पा०) इति किप्रत्ययः। [बिभ्राणां] दधानम्, [उदग्रमुखं] पल्लवग्रहणार्थमूर्ध्वीत्थिप्रतुण्डम् [औष्ट्रकम्] उष्ट्रसमूहः। 'गोत्वोत्त्व—' (४।२।३९ पा०) इत्यादिना वुञ्। [अधिकम्] अतिशयितो रसः स्वादो यस्यां ताम् [अतिरसां, प्रत्यग्रताम्] अभिनवत्वं [दधन्ति] दधति। "वा नपुंसकस्य" (७।१।७९ पा०) इति वैकल्पिको नुमागमः। अभ्रं लिहन्तीति [अभ्रंलिहानि] उच्चतराणि। "वहाभ्रे लिहः" (३।२।३२ पा०) इति खश्प्रत्ययः। 'अरुर्द्विषत्—' (६।३।६७ पा०) इत्यादिना मुमागमः। [तरूणां नवपल्लवानि] 'पल्लवोऽस्त्री किसलयम्' इत्यमरः। [लोलोष्ठं] यथा तथा "ओत्वोष्ठयोः समासे वा पररूपं वक्तव्यम्" * इति पररूपम्। [लिलिहे] आस्वादयामास, जघासित्यर्थः †॥ ६५ ॥

* काशिकायां "एङि पररूपम्" (६।१।९४ पा०) इत्यस्य वार्त्तिकम्। कौमुद्यान्तु "ओत्वोष्ठयोः समासे वा" इतिमात्रपाठः।

† उष्ट्रविशेषणस्य उच्चैस्तरपल्लवलिहनं प्रति हेतुत्वात् काव्यलिङ्गम्।

सार्द्धं कथञ्चिदुचितैः पिचुमर्दपत्त्रै-
रास्यान्तरालगतमाम्रदलं मदीयः ।
दासेरकः सपदि संवलितं निषादै-
र्विप्रं पुरा पतगराडिव निर्जगार ॥ ६६ ॥
स्पष्टं बर्हिःस्थितवतेऽपि निवेदयन्त-
श्चेष्टाविशेषमनुजीविजनाय राज्ञाम् ।
वैतालिकाः स्फुटपदप्रकटार्थमुच्चै-
र्भोगावलीः कलगिरोऽवसरेषु पेठुः ॥ ६७ ॥

सार्द्धमिति ।—[उचितैः) अभ्यस्तैः । 'अभ्यस्तेऽप्युचितं न्याय्यम्' इति यादवः । [पिचुमर्दपत्त्रैः] निम्बदलैः [सार्द्धम्]। 'पिचुमर्दश्च निम्बे' इत्यमरः । [कथञ्चित्] प्रमादात् [आस्यान्तरालगतं] मुखान्तर्गतं [मदीयः] मृदुतरम् [आम्रदलं] चूतपल्लवं [दासेरकः] उष्ट्रः [पुरा, निषादैः] म्लेच्छैः [संवलितं विप्रं, पतगराट्] गरुत्मान् [इव, सपदि, निर्जगार] उद्गीर्णवान् । पुरा किल कुतश्चित्कारणात् म्लेच्छभक्षणे तैः सहान्तः प्रविश्य गलं दहन्तं विप्रं गरुड़ उज्जगारेति पौराणिकी कथाऽत्रानुसन्धेया * ॥ ६६ ॥

स्पष्टमिति ।—[बर्हिः स्थितवतेऽपि अनुजीविजनाय] राज्ञोऽवसरकाङ्क्षिणे इति भावः । [राज्ञां, चेष्टाविशेषं] तत्कालोचितचरितविशेषं [स्पष्टं निवेदयन्तः] तद्याञ्चकप्रबन्धपाठैरिति भावः । [कलगिरः] मधुरवाचः [वैतालिकाः] मङ्गलपाठकाः [अवसरेषु] तत्तद्वेलासु [स्फुटपदप्रकटार्थं] स्फुटैः प्रसिद्धैः पदैः प्रकटः प्रकाशोऽर्थोऽभिधेयो यस्मिन् कर्मणि तद् यथा तथा [उच्चैः, भोगावलीः] प्रब-

---

* महाभारते आदिपर्व्वणि वर्णिता । उपमाऽलङ्कारः । "निर्जगार" इत्यत्र जुगुप्साव्यञ्जकाश्लीलाख्यो दोषः ।

उन्नम्रताम्रपटमण्डपमण्डितं तत्
आनीलनागकुलसङ्कुलमाबभासे।
सन्ध्यांशुभिन्नघनकर्बुरितान्तरौच्च-
लक्ष्मीविडम्बि शिविरं शिवकीर्त्तनस्य ॥ ६८ ॥
धरस्योद्वर्त्तासि त्वमिति ननु सर्वत्र जगति
प्रतीतस्तत्किं मामतिभरमधः प्रापिपयिषुः।
उपालब्धेवोच्चैर्गिरिपतिरिति श्रीपतिमसौ
बलाक्रान्तः क्रीड़द्विरदमथितोर्वीरुहरवैः ॥६९॥

इति श्रीमाघकविकृतौ शिशुपालबधे महाकाव्ये
पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

न्यान् [पेठुः] पठन्ति स्म। "अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि" (६।४।१२०) इत्येत्वाभ्यासलोपौ ॥ ६७ ॥

उन्नम्रेति।—[उन्नम्रताम्रपटमण्डपमण्डितम्] उन्नम्रैरुन्नतैस्ताम्रैः धातुरक्तैः पटमण्डपैर्दूष्यैर्मण्डितम् [आनीलनागकुलसङ्कुलम्] आ समन्तात् नीलैर्नागकुलैर्गजसङ्घैः सङ्कुलम्, अत एव [सन्ध्यांशुभिन्नघन-कर्बुरितान्तरौच्चलक्ष्मीविडम्बि] सन्ध्यांशुभिः सन्ध्यारागसम्भिन्नैर्घनैर्मेघैः कर्बुरितस्य चित्रीकृतस्यान्तरौच्चस्य लक्ष्मीं विडम्बयत्यनुकरोतीति तत्तथोक्तं, [शिवकीर्त्तनस्य] मङ्गलकीर्त्तेः कृष्णस्य [तत्, शिविरं] कटकम् [आबभासे] मनोहरमभूदित्यर्थः। उपमाऽलङ्कारः वृत्त्यनुप्रासश्च ॥ ६८ ॥

धरस्येति।—[बलाक्रान्तः] बलैः सैन्यैराक्रान्तः [असौ गिरिपतिः] रैवतकः [क्रीड़द्विरदमथितोर्वीरुहरवैः] क्रीड़द्भिर्विहरमाणैर्द्विरदैर्मथितानां भग्नानामुर्वीरुहाणां वृक्षाणां रवैः शब्दैर्निमित्तेन [श्रीपतिं] हरिम्। [ननु] अङ्ग! [त्वं धरस्य] पर्वतस्य [उद्वर्त्ता] उद्धारकः [असि इति सर्वत्र जगति, प्रतीतः] प्रसिद्धः। गोवर्द्धनोद्धरणादिति

षष्ठः सर्गः ।

—••—

अथ रिरंसुममुं युगपद्गिरौ
कृतयथास्वतरुप्रसवश्रिया ।
ऋतुगणेन निषेवितुमादधे
भुवि पदं विपदन्तकृतं सताम् ॥ १ ॥

भावः । [तत्] तर्हि [किं] किमर्थम् [अतिभरम्] अतिभारवन्तं [मामधः, प्रापिपयिषुः] प्रापयितुमिच्छुः असि ? प्रापयतेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । [इत्युच्चैः, उपालब्धेव] आक्षेपदिवेत्युत्प्रेक्षा । उपाङ्पूर्वाल्लभेर्लुङ् 'एकाच उपदेशे—' (७।२।१०) इति नेट्, "झषस्तथोर्धोऽधः (८।२।४० पा०) इति तकारस्य धकारः, "धि च" (८।२।२५ पा०) इति सिचः सकारलोपः । शिखरिणी वृत्तम् ;—"रसैरुद्रैश्छिन्ना यमनसभला गः शिखरिणी" इति लक्षणात् ॥ ६९ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचिते
माघकाव्यव्याख्याने सर्वङ्षाख्ये पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

अथ ऋतुवर्णनं प्रस्तौति,—अथेति ।—[अथ] सेनानिवेशानन्तरं [गिरौ] रैवतके [रिरंसुं] रन्तुमिच्छुम् । रमेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । एतेन ऋतुवर्णनप्रवृत्तेः प्रभुचित्तवृत्तिज्ञानपूर्वकत्वमुक्तम् । [सतां] साधूनां, विपदामन्तं करोतीति विपदन्तकृत् । क्विप् । तं [विपदन्तकृतम्] । अतः सेव्यमिति भावः । [अमुं] हरिं [निषेवितुं] स्वतरून् स्वस्वनियतवृत्तान् अनतिक्रम्य यथास्वतरु । यथार्थेऽव्ययीभावः । यथास्वतरु स्थिता प्रसवश्रीः पुष्पफलसम्पत्तिः यथास्वतरुप्रसवश्रीः । 'प्रसवस्तु

नवपलाशपलाशवनं पुरः
स्फुटपरागपरागतपङ्कजम्।
मृदुलतान्तलतान्तमलोकयत्
स सुरभिं सुरभिं सुमनोभरैः॥ २॥
विलुलितालकसंहतिरामृशन्
मृगदृशां श्रमवारि ललाटजम्।

फले पुष्पे' इत्यमरः। शाकपार्थिवादिषु द्रष्टव्यः। सा कृता येन तेन [कृतयथास्वतरुप्रसवश्रिया] यथास्वतरुकृतप्रसवश्रियेत्यर्थः। [ऋतुगणेन युगपद्भुवि पदम्, आदधे] आहितम्। युगपदृतुगणः प्रादुरभूदित्यर्थः। नच्चवसरं सेवकाः क्षिपन्तीति भावः। अत्र सर्गे सर्वत्र यमकं शब्दालङ्कारः। तल्लक्षणं तूक्तं चतुर्थे। अर्थालङ्कारस्तु यथासम्भवमूह्यः। अस्मिन् सर्गे द्रुतविलम्बितं वृत्तम्;—'द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ' इति लक्षणात्॥ १॥

अथ लोकवेदयोः प्राधान्येन व्यवहारात् वसन्तमादौ वर्णयति, नवेति।—[सः] हरिः [पुरः] अग्रे प्रथमं वा, नवपलाशानि नूतनपर्णानि पलाशवनानि किंशुककाननानि यस्मिन्, तं [नवपलाशपलाशवनम्]। बहुव्रीहिपूर्वपदो बहुव्रीहिः। 'पलाशः किंशुके पत्रे पलाशम्' इति विश्वः। स्फुटानि विकचानि परागैः रजोभिः परागतानि व्याप्तानि च पङ्कजानि यस्मिन् तं [स्फुटपरागपरागतपङ्कजम्]। मृदुलाः कोमला अत एव तान्ताः आतपसमये किञ्चित् म्लानाः लतान्ताः पल्लवा यस्मिन् तं [मृदुलतान्तलतान्तं, सुमनोभरैः] पुष्पसमृद्धिभिः [सुरभिं] सुगन्धिं [सुरभिं] वसन्तम् [अलोकयत्] अपश्यत्। 'सुरभिश्चम्पके स्वर्णे जातीफलवसन्तयोः। सुगन्धौ च मनोज्ञे च वाच्यवत्' इति विश्वः। इह प्रतिपादं प्रथमाक्षरद्वयात् परतोऽक्षरलयावृत्तिरूपयमकप्रक्रमाच्चतुर्थपादेऽपि तदेव यमकम्। एकस्मादप्यपरमिति सजातीयसंसृष्टिः॥ २॥

तनुतरङ्गततिं सरसां दलत्-
कुवलयं वलयन् मरुदाववौ ॥ ३ ॥
तुलयति स्म विलोचनतारकाः
कुरवकस्तवकव्यतिषङ्गिणि ।
गुणवदाश्रयलब्धगुणोदये
मलिनिमाऽलिनि माधवयोषिताम् ॥ ४ ॥
स्फुटमिवोज्ज्वलकाञ्चनकान्तिभि-
र्युतमशोकमशोभत चम्पकैः ।

विलुलितेति ।—[विलुलितालकसंहतिः] विधुतचिकुरनिकरः सन् [मृगदृशां ललाटजं, श्रमवारि] स्वेदम् [आमृशन्] परिमृजन्, मन्द इति भावः । [सरसां तनुतरङ्गततिं, दलत्कुवलयं] दलन्ति विकसन्ति कुवलयानि यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा [वलयन्] चालयन्, शीतल इति भावः । [मरुत्] वसन्तवायुः [आववौ] आवाति स्म ॥ ३ ॥

तुलयतीति ।—[कुरवकस्तवकव्यतिषङ्गिणि] कुरवकस्तवके व्यतिषङ्गिणि लग्ने, अत एव [गुणवदाश्रयलब्धगुणोदये] गुणवतः शुक्लगुणयुक्तस्य कुरवकस्तवकस्याश्रयेणाश्रयणेन लब्धो गुणोदयो निजनीलिमगुणोत्कर्षो येन तस्मिन्, धवले नीलस्य स्फुरणादिति भावः । [अलिनि] भ्रमरे ; मलिनस्य भावः [मलिनिमा] कृष्णत्वं [माधवयोषितां] हरिवधूनां [विलोचनतारकाः] विलोचनानां तारकाः कनीनिकाः । 'तारकाक्ष्णः कनीनिका' इत्यमरः । [तुलयति स्म] समीचकार, तद्वत् बभावित्यर्थः । तुलाशब्दात् सट्शपर्य्यायात् "तत्करोति—"(गण० सू०) इति ण्यन्तात् "लट् स्मे" (३।२।११८ पा०) इति भूते लट् । उपमाऽलङ्कारः ॥ ४ ॥

स्फुटमिति ।—[उज्ज्वलकाञ्चनकान्तिभिः] शुद्धसुवर्णप्रभैः [चम्पकै-

विरहिणां हृदयस्य भिदाभृतः।
कपिशितं पिशितं मदनाग्निना ॥ ५ ॥
स्मरहुताशन-मुर्मुर-चूर्णतां
दधुरिवाम्रवणस्य रजःकणाः।
निपतिताः परितः पथिकव्रजा-
नुपरि ते परितेपुरतो भृशम् ॥ ६ ॥
रतिपतिप्रहितेव कृतक्रुधः
प्रियतमेषु बधूरनुनायिका।

युतं] चम्पकसमूहमध्यगतमित्यर्थः। [स्फुटं] विकचम् [अशोकम्] अशोकपुष्पं ; भिदा भेदः। "षिद्भिदादिभ्योऽङ्" (३।३।१०४ पा०) इत्यङ्। तां बिभर्त्ति यत् तस्य [भिदाभृतः] भिन्नस्य [विरहिणां, हृदयस्य] हृदयपिण्डस्य, सम्बन्धिना [मदनाग्निना, कपिशितं] कपिशीकृतं [पिशितं] मांसम् [इवाशोभत] इत्युत्प्रेक्षा ॥ ५ ॥

स्मरेति।—[आम्रवणस्य] चूतवनस्य ; 'आम्रशूतौ रसालोऽसौ' इत्यमरः। 'प्रनिरन्तःशर—'(८।४।५ पा०) इत्यादिना वन-नकारस्य णत्वम्। [रजःकणाः] परागचूर्णाः [स्मरहुताशनमुर्मुरचूर्णतां] स्मरहुताशनः कामाग्निः स एव मुर्मुरस्तुषाग्निः। 'मुर्मुरस्तु तुषानलः इति वैजयन्ती। तस्य चूर्णतां [दधुरिव] इत्युत्प्रेक्षा। [अतः] मुर्मुरचूर्णत्वादेव [परितः उपरि निपतिताः, ते] रजःकणाः [पथिकव्रजान्] पन्थानं गच्छन्तीति पथिकाः *। "पथः ष्कन्" (५।१।७५ पा०) इति ष्कन् प्रत्ययः। तेषां व्रजान् † [भृशं परितेपुः] परितापयामासुः। अतो मुर्मुरचूर्णत्वोत्प्रेक्षणमिति भावः ॥ ६ ॥

रतिपतीति।—[प्रियतमेषु] विषये [कृतक्रुधः] कृतरुगः। 'प्रतिघा

---

* प्रवासगता, प्रियाभिर्वियुक्ताः इत्यर्थः, विरहिण इति यावत्।

† समूहान्, विप्रयुक्तान् जनानित्यर्थः।

वकुलपुष्परसासवपेशल-
ध्वनिरगान्निरगात् मधुपावलिः ॥ ७ ॥
प्रियसखीसदृशं प्रतिबोधिताः
किमपि काम्यगिरा परपुष्टया ।
प्रियतमाय वपुर्गुरुमत्सर-
च्छिदुरयाऽदुरयाचितमङ्गनाः ॥ ८ ॥

रुट्क्रुधौ स्त्रियाम्' इत्यमरः । [बधूरनुनायिका] कुपितस्त्रीरनुनेष्यन्ती । "तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्" (३।३।१० पा०) इति भविष्यदर्थे ण्वुल् प्रत्ययः, "अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः" (२।३।७० पा०) इति षष्ठीप्रतिषेधाद्बधूरिति द्वितीया । [रतिपतिप्रहितेव] रतिपतिना कामेन प्रहिता प्रेषितेव, तद्वाणीश्रवणानन्तरमेव तासां कोपत्याग-दर्शनादियमुत्प्रेक्षा । [वकुलपुष्परसासवपेशलध्वनिः] वकुलपुष्पाणां रसो मकरन्दः स एवासवः * तेन तत्यानेन इत्यर्थः, पेशलध्वनिर्मधुरस्वरा [मधुपावलिः] । कर्त्री । [अगात्] न गच्छतीत्यगस्तस्मात्, वृक्षादि-त्यर्थः । [निरगात्] निर्गता । "इणो गा लुङि" (२।४।४५ पा०) इति गादेशः ॥ ७ ॥

प्रियसखीति ।—[गुरुमत्सरच्छिदुरया] गुरोर्महतो मत्सरस्य द्वेषस्य छिदुरया छेत्र्या । "विदिभिदिच्छिदेः कुरच्" (३।२।१६२ पा०) इति कुरच् । [काम्यगिरा] ग्राह्यवाचा [परपुष्टया] कोकिलया [प्रिय-सखीसदृशं] प्रियसख्या सदृशं यथा तथा [किमपि] परैर्दुर्बोधं रहस्यं हितं [प्रतिबोधिताः] उपदिष्टाः [अङ्गनाः प्रियतमाय, अयाचितम्] अप्रार्थितमेव [वपुः] निजाङ्गम् [अदुः] अर्पयामासुः । ददातेर्लुङि 'गातिस्था—'(२।४।७७ पा०) इत्यादिना सिचो लुक् ।

---

* उपमेयभूते पुष्परसे उपमानभूतस्य आसवस्य अभेदारोपात् रूपकम् अलङ्कारः ।

मधुकरैरपवादकरैरिव
स्मृतिभुवः पथिका हरिणा इव।
कलतया वचसः परिवादिनी-
स्वरजिता रजिता वशमाययुः ॥ ९ ॥
समभिसृत्य रसादवलम्बितः
प्रमदया कुसुमावचिचीषया।
अविनमन् न रराज वृथोच्चकै-
रनृतया नृतया वनपादपः ॥ १० ॥

कोकिलाकूजितश्रवणानन्तरमेवाङ्गार्पणादौत्सुक्य-हेतुकाद्यनन्तरन्यायेन तथा किमपि बोधिता इत्युत्प्रेक्षा ॥ ८ ॥

मधुकरैरिति।—[मधुकरैः] कर्तृभिः [अपवादकरैरिव] अपवादं मृगवञ्चनाय घण्टादिकुत्सितवाद्यं कुर्वन्तीत्यपवादकराः व्याधास्तैरिव, [पथिकाः हरिणा इव, परिवादिनीस्वरजिता] वीणाविशेषध्वनि-जयिन्या। 'सप्तभिः परिवादिनी' इत्यमरः। जयतेः क्विपि तुक्। [वचसः] गीतस्य [कलतया] माधुर्य्येण करणेन। [रजिताः] आकृष्टाः सन्त इत्यर्थः। रञ्जेर्ण्यन्तात् कर्मणि क्तः। "रञ्जेर्णौ मृगरमणे—" (वा०) इति उपधानकारलोपः। इहोपमानमृगसादृश्यादौपचारिकं मृगत्वम् उपमेयेषु पथिकेष्वस्तीत्यविरोधः। [स्मृतिभुवः] स्मरस्य मृगपातचिन्ता विषयत्वात् मृगग्रहणगर्त्तदेशस्य च [वशमाययुः]। यथा व्याधगानासक्त्या गर्त्ते मृगाः पतन्ति, तद्वन्मधुकरहुङ्काराकृष्टाः पान्थाः स्मरपारवश्यं भेजुरित्यर्थः। अनेकैवेयमुपमा ॥ ९ ॥

समभिसृत्येति।—[प्रमदया] कन्यया। [कुसुमावचिचीषया] कुसुमानामवचिचीषया अवचेतुमिच्छया, रिरंसयेति भावः। चिनोतेः सन्नन्तात् "अप्रत्ययात्" (३।३।१०२ पा०) इति स्त्रियामकारप्रत्ययः, "विभाषा चेः" (७।३।५८ पा०) इति विकल्पात् कुत्वाभावः।

इदमपास्य विरागि परागिणी-
रलिकदम्बकमम्बुरुहां ततीः ।
स्तनभरेण जितस्तवकानम-
न्नवलते वलतेऽभिमुखं तव ॥ ११ ॥

[रसात्] रागात् [समभिसृत्य] समागत्य [अवलम्बितः] हस्तेन गृहीतः, तथाऽपि [अविनमन्] वशमगच्छन्, अत एव [वृथोच्चकैः] व्यर्थमुन्नतः [वनपादपः] न तु नागरिक इति भावः । न ऋतेत्यनृता असत्या तया [अनृतया] नुर्भावो नृता तया [नृतया] पुंस्त्वेन [न रराज] । 'स्युः पुमांसः पञ्चजनाः पुरुषाः पूरुषा नरः' इत्यमरः । यः कान्ताकरग्रहीतोऽपि न द्रवति, स नपुंसक एव, लौकिकस्तु पुंस्त्वव्यपदेशो मिथ्यैवेति भावः * ॥ १० ॥

अथ कश्चित् स्वयंग्रहाश्लेषसुखार्थं प्रियामलिपातेन भाययंस्त्रिभिः विशेषकेणाह, इदमित्यादि ।—[स्तनभरेण] साधनेन, जिताभ्यां स्तवकाभ्यामानमन्ती नवलता यया सा तथोक्ता, तस्याः सम्बुद्धिः [जितस्तवकानमन्नवलते] स्तवकानमन्नवलतोपमे इत्यर्थः ; अत एव [इदं, विरागि] विरक्तिमत् [अलिकदम्बकं, परागिणीः] परागवतीरिति विरक्तिहेतूक्तिः । [अम्बुरुहां ततीरपास्य, तवाभिमुखं, वलते] चलति ; विश्लिष्टलताभ्रमादिति भावः । तथा च भ्रान्तिमदलङ्कारो व्यज्यते † ॥ ११ ॥

---

* अत्र अविनमन् इति श्लिष्टविशेषणमहिम्ना रिरंसया प्रमदाजनेन सप्रणयं करेण समालिङ्गितोऽपि वनपादपः कान्तावशतां न अपादि इत्यप्रस्तुतानागरिकनायकव्यवहारसमारोपात् समासोक्तिः कथञ्चिदुन्नेया ।

† "जितस्तवकानमन्नवलते" इत्यत्र जितपदस्य सादृश्यार्थवाचकतया समासगता आर्थी उपमाऽलङ्कारः, तेनैव च प्रकृते वास्तवभ्रान्तेरनुपपत्त्या नायं भ्रान्तिमदलङ्कारः, केवलमुपमाऽलङ्कारेणासौ व्यज्यते इति दिक् । "परागिणीः" इति पदस्य अम्बुरुहततित्यागे हेतुरूपतयोक्तेः पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ।

सुरभिणि श्वसिते * दधतस्तृषं
नवसुधामधुरे च तवाधरे।
अलमलेरिव गन्धरसावमू
मम न सौमनसौ मनसो मुदे ॥ १२ ॥
इति गदन्तमनन्तरमङ्गना
भुजयुगोन्नमनोच्चतरस्तनौ।

अथालेस्तदभिमुखाऽऽगमने कारणमाह, सुरभीति।—[तव सुरभिणि, श्वसिते] निश्वासमारुते [नवसुधामधुरे] नवसुधावन्मधुरे [अधरे च, तृषं] तृष्णां [दधतः] दधानस्य [अलेः] भ्रमरस्य [ममेव, अमू] उपलभ्यमानौ, सुमनसां पुष्पाणां सम्बन्धिनौ [सौमनसौ, गन्धरसौ] सौरभमाधुर्य्यं [मनसः] अन्तःकरणस्य [मुदे, नालं] न पर्य्याप्तौ; अतस्त्वदनरसगन्धलोभादागच्छतीत्यर्थः। "नमः स्वस्ति—"(२।३।१६ पा०) इत्यादिना चतुर्थी। अत्र कान्ताकर्त्तृकस्वयङ्ग्रहाश्लेषसुखार्थिनः प्रियस्य तन्नयनैतोरलेरेवागमनहेतुत्वेनात्र दृष्टान्तेन मुखसौरभरस-लोभभरकुसुमवैराग्ययोर्वर्णयितुमौचित्यात् यमकानुसारेण विप्रकृष्टे-नापि ममशब्देन इवशब्दस्यान्वयः। "वलतेऽभिमुखं तव" "अलिभया-दिव सस्वजे" इत्युपक्रमोपसंहाराभ्यामलेः प्रकृतत्वेनोपमेयत्वाव-गमात्; अन्यथा, मध्ये तद्विपरीत्ये तद्विरोधादित्यलमहिचलनाध्वमार्ग-शीन। अत्रोपमाऽनुप्रासयमकानां तावद्विजातीयानां संसृष्टिः स्पष्टैव; तथा यमकानां त्रयाणां चतुर्थपादादावेकस्मादक्षरात् द्वाभ्यां लिभ्यश्च परतोऽक्षरत्रयावृत्तिलक्षणानां स्थितत्वात् सजातीयसंसृष्टिश्चेष्टा ॥ १२ ॥

---

* अत्र "सुरभिनिश्वसिते" इति समासान्तर्गतविधया पाठोऽपि दृश्यते। तत्र सुरभि सौरभ्यवत् निश्वसितं निश्वासः तस्मिन्। भावे निष्ठा। उभयत्रापि अर्थगतं किञ्चित् वैशिष्ट्यं नास्ति, सत्यप्येवं टीकाकृतः केवलं "निश्वासमारुते" एवं व्याख्या-नात् व्यस्तविधया पाठः तदभिप्रेतः इति मन्यामहे।

प्रणयिनं रभसादुदरश्रिया
बलिभयाऽलिभयादिव सस्वजे ॥ १३ ॥
वदनसौरभलोभपरिभ्रमद्-
भ्रमरसम्भ्रमसम्भृतशोभया ।
चलितया विदधे कलमेखला-
कलकलोऽलकलोलदृशाऽन्यया ॥ १४ ॥

इतीति ।—[इति] इत्थं [गदन्तं प्रणयिनम् अनन्तरं, भुजयुगोन्नमनोन्नतरस्तनौ] भुजयुगस्योन्नमनेनोन्नतरावत्युन्नतौ स्तनौ यस्याः सा । "स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात्" (४।१।५४ पा०) इति ङीष् । [बलिभया] बलयो विद्यन्ते यस्यास्तया बलिमत्या । "तुन्दिवलिवटेर्भः" (५।२।१३८ पा०) इति भप्रत्ययः । [उदरश्रिया] मध्यशोभया उपलक्षिता [अङ्गना अलिभयादिव रभसात्, सस्वजे] आलिलिङ्ग । वस्तुतस्तु रागादेवेति भावः । 'ष्वञ्ज परिष्वङ्गे' इति धातोः कर्त्तरि लिट् । नायिकेयं मध्या,—'लज्जामन्मथमध्यस्था मध्येयं नायिका मता' इति लक्षणात् * ॥ १३ ॥

वदनेति ।—[वदनसौरभलोभपरिभ्रमद्भ्रमरसम्भ्रमसम्भृतशोभया] वदनस्य सौरभे सौगन्ध्ये लोभेन परिभ्रमता भ्रमरेण हेतुना यः सम्भ्रमस्तेन सम्भृतशोभया सम्पादितश्रिया [चलितया] अलिसम्भ्रमात् प्रस्थितया, अत एव [अलकलोलदृशा] अलकैरलकपातैर्लोलदृशा चञ्चलाक्ष्या [अन्यया] स्त्र्यन्तरेण [कलमेखलाकलकलः] कलो मेखलायाः कलकलः कोलाहलः [विदधे] विहितः । अलिभयादपसरन्त्याः काञ्चीगुणध्वनिरजनीत्यर्थः । एतेन चकितत्वमुक्तम् । "चकितं भयसम्भ्रमः" । अनुप्रासयमकयोः सजातीयशब्दालङ्कारयोः संसृष्टिः स्पष्टैव तावत् ; तथा यमकयोश्च द्वयोः सजातीययोः चतुर्थपादादावेकस्मा-

---

* उत्प्रेक्षाऽलङ्कारः ।

अजगणान् गणशः प्रियमग्रतः
प्रणतमप्यभिमानितया न याः ।
सति मधावभवन्मदनव्यथा-
विधुरिता धुरि ताः कुकुरस्त्रियः ॥ १५ ॥
कुसुमकार्मुककार्मुकसंहित-
द्रुतशिलीमुखखण्डितविग्रहाः ।
मरणमप्यपराः प्रतिपेदिरे
किमु मुहुर्मुहुर्गतभर्तृकाः ॥ १६ ॥

दक्षरात् द्वाभ्याञ्च परतोऽक्षरत्रयावृत्तिलक्षणयोः स्थितत्वात् सजातीययोः संसृष्टिः ॥ १४ ॥

अजगणान्निति ।—[याः, कुकुरस्त्रियः] यादवाङ्गनाः [गणशः] बहुशः । "बह्वल्पार्थाच्छस् कारकादन्यतरस्याम्" (५।४।४२ पा०) इति शस्प्रत्ययः । [अग्रतः * प्रणतमपि प्रियं] जातावेकवचनं, प्रियानित्यर्थः । [अभिमानितया] अभिमानिनीनां भावोऽभिमानिता तया । "त्वतलोर्गुणवचनस्य पुंवद्भावो वक्तव्यः" (वा०) इति पुंवद्भावः । [नाजगणान्] न गणयन्ति स्म । गणेश्वरादिकात् णौ चङि "ईं च गणः" (७।४।९७ पा०) इत्यभ्यासस्य पाक्षिक ईत्वाभावः । [ताः] कुकुरस्त्रियः [मधौ] वसन्ते [सति] प्रवर्त्तमाने । 'मधुश्चैत्रे वसन्ते च' इति विश्वः । [मदनव्यथाविधुरिताः] मदनव्यथया विह्वलिताः सत्यः [धुरि] अग्रे [अभवन्] अवर्त्तन्त । स्वयमेव पुरः प्रवृत्ता इत्यर्थः ॥ १५ ॥

कुसुमेति ।—[गतभर्तृकाः] वियोगिन्यः । "नयृतश्च" (५।४।१५३ पा०) इति कप् । [अपराः] काश्चिदङ्गनाः [कुसुमकार्मुककार्मुकसंहितद्रुतशिलीमुखखण्डितविग्रहाः] कुसुमकार्मुकस्य कामस्य कार्मुके †

---

* पूर्व्वम् । † धनुषि ।

रुरुदिषा वदनाम्बुरुहश्रियः
सुतनु ! सत्यमलङ्करणाय ते ।
तदपि सम्प्रति सन्निहिते मधा-
वधिगमं धिगमङ्गलमश्रुणः ॥ १७ ॥
त्यजति कष्टमसावचिरादसून्
विरहवेदनयेत्यघशङ्किभिः ।

संहितैः * द्रुतैर्जवनैः शिलीमुखैः शरैः खण्डितविग्रहाः पाटितशरीराः सत्यः [मरणमपि प्रतिपेदिरे, मुहुः] पुनः पुनः [मुमुहुः] मुमूर्च्छुरिति [किमु] वक्तव्यमित्यर्थः † ॥ १६ ॥

अथ कस्याश्चित् प्रोषितभर्तृकाया बन्धुजनसमाश्वासनं विप्रेषकेणाह, रुरुदिषेति ।—हे [सुतनु] शुभाङ्गि ! "अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः" (७।३।१०७ पा०) इति ह्रस्वत्वम् । दीर्घोत्तरपदो बहुव्रीहिः, अन्यथा गुणः स्यात् । [रुरुदिषा] रोदनेच्छा, अश्रुविमोचनमित्यर्थः । रुदेः सन्नन्तात् अप्रत्यये टाप् । [ते] तव [वदनाम्बुरुहश्रियः अलङ्करणाय सत्यम्] "रम्याणां विकृतिरपि श्रियं तनोति" इति न्यायादिति भावः । गम्यमानक्रियापेक्षत्वाच्चतुर्थी । [तदपि] तथाऽपि [सम्प्रति, मघौ] वसन्ते [सन्निहिते] सन्निहितोत्सवे सति [अश्रुणोऽधिगमं] प्राप्तिम्, [अमङ्गलं, धिक्] निन्दनीय इत्यर्थः । 'धिङ्निर्भर्त्सननिन्दयोः' इत्यमरः । "धिगुपर्य्यादिषु लिषु" ‡ (वा०) इति द्वितीया । अतो मा रुद इत्यर्थः § ॥१७॥

त्यजतीति ।—[प्रियतया] इष्टतया [अघशङ्किभिः] अनर्थोत्प्रे-

---

* संयोजितैः । † अर्थापत्तिरलङ्कारः ।

‡ "उभसर्वतसोः कार्य्या धिगुपर्य्यादिषु त्रिषु । द्वितीयाऽऽम्रेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते ॥" इति कौसुद्याम् "उपान्वध्याङ्वसः" (१।४।४८ पा०) इति सूत्रे, काशिकायाञ्च "कर्म्मणि द्वितीया" (२।३।२ पा०) इति सूत्रे उद्धृतमेतत् वार्त्तिकम् ।

§ उपमारूपकयोः सन्देहसङ्करः ।

प्रियतया गदितास्त्वयि बान्धवै-
रवितथा वितथाः सखि ! मा गिरः ॥ १८ ॥
न खलु दूरगतोऽप्यतिवर्त्तते
मह्मसाविति बन्धुतयोदितैः।
प्रणयिनो निशमय्य बधूर्वह्निः
स्वरमृतैरमृतैरिव निर्ववौ ॥ १९ ॥

[विशेषकम्।]

भिः। "प्रेम पश्यति भयान्यपदेऽपि" इति भावः। [बान्धवै-स्त्वयि] विषये [गदिताः] उच्चारिताः [कष्टं] वत [असौ] बाला [विरहवेदनया अचिरात्, असून्] प्राणान् [त्यजति] त्यक्ष्यति। "वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वा" (३।३।१३१ पा०) इति लट्। [इति] एवंविधाः [गिरः] उक्तीः हे [सखि !] विगतं तथात्वं यासां ताः वितथाः अनृताः। 'वितथं त्वनृतं वचः' इत्यमरः। बहुव्रीहौ विशेष्यलिङ्गता, ब्राह्मणादित्वात् क्रस्वः, ततो नञ्समासः। [अवितथाः] सत्यः [मा वितथाः] मा कृथाः, वृथाऽतिशोकेन मा मृथा इत्यर्थः। विपूर्वात्तनोतेर्लुङि थास्, "तनादिभ्यस्तथासोः" (२।४।७९ पा०) इति विभाषा सिचो लुक्, "अनुदात्तोपदेश—" (६।४।३७ पा०) इत्यादिनाऽनुनासिकलोपः "न माङ्योगे" (६।४।७४ पा०) इत्यडागमप्रतिषेधः ॥ १८ ॥

नेति।—किञ्च, [असौ] ते प्रणयी [दूरगतः] दूरस्थः [अपि, मह्मं] वसन्तोत्सवं। 'मह उद्भव उत्सवः' इत्यमरः। [नातिवर्त्तते] नातिक्रामति [खलु, इति, बन्धुतया] बन्धुसमूहेन। "ग्रामजनबन्धुसहायेभ्यस्तल्" (४।२।४२ पा०) इति तल्प्रत्ययः। [उदितैः] उक्तीः। वदेः कर्मणि क्तः। [ऋतैः] सत्यवचनैः। 'सत्यं तथ्यमृतं सम्यक्' इत्यमरः। [वह्निः प्रणयिनः] तदैव दैवादागतस्य प्रियस्य

मधुरया मधुबोधितमाधवी-
मधुसमृद्धिसमेधितमेधया ।
मधुकराङ्गनया मुहुरुन्मद-
ध्वनिभृता निभृताक्षरमुज्जगे ॥ २० ॥
अरुणिताखिलशैलवना मुहु-
र्विदधती पथिकान् परितापिनः ।

[स्वरं] कण्ठगतं शब्दं [निशमय्य] श्रुत्वा। "शमु अदर्शने" इति चौरादिकात् ल्यप् मित्त्वाड्ह्रस्वः । "ल्यपि लघुपूर्वात्" (६।४।५६ पा०) इत्ययादेशः [बधूः, अमृतैरिव] सुधाभिरिव [निर्ववौ] निर्ववार। वातेर्लिट्। "निर्वाणं निर्वृतिः सुखम्" इति * ॥ १९ ॥

मधुरयेति।—[मधुरया] मनोहरया [मधुबोधितमाधवीमधु-समृद्धिसमेधितमेधया] मधुना वसन्तेन बोधिताः विकसिताश्च ता माधव्यश्च । पुष्पधर्म्मैः पुष्पिताासु उपचर्य्यते । तासां माधवीनाम् अतिमुक्तलतानाम् । 'अतिमुक्तः पुण्ड्रकः स्याद् वासन्ती माधवीलता' इत्यमरः । मधुसमृद्ध्या मकरन्दसम्पदा समेधितमेधया संवर्द्धितप्रतिभया, अत एव [उन्मदध्वनिभृता] उन्मदयतीत्युन्मदो मदकरः। पचाद्यच् । † तं ध्वनिं बिभर्त्ति इत्युन्मदध्वनिभृत् तया [मधुकराङ्गनया, मुहुर्निभृताक्षरं] लक्षणया स्थिरनादं यथा तथेत्यर्थः । अथवा "सर्वः शब्दो वर्णात्मक एव, व्यञ्जकविशेषाभावादस्फुटः" इति मतमाश्रित्योक्तं, सर्वपथीनाः कवय इति [उज्जगे] उच्चैर्गीतम् । गायतेरविवक्षितकर्म्मत्वाद् भावे लिट्। 'बन्धवैषम्यराहित्यं समता पदगुम्फने' इति लक्षणात् समताख्यो गुणः ‡ ॥ २० ॥

---

* उपमाऽलङ्कारः ।

† "नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः" (३।१।१३४ पा०) इति सूत्रम् ।

‡ अत्र पाञ्चालीरीतिरिति दर्पणकारवर्गः ।

विकचकिंशुकसंहतिरुच्चकै-
रुदवहद्दवहव्यवहश्रियम् ॥ २१ ॥
रवितुरङ्गतनूरुहतुल्यतां
दधति यत्र शिरीषरजोरुचः।
उपययौ विदधन्नवमल्लिकाः
शुचिरसौ चिरसौरभसम्पदः ॥ २२ ॥

अरुणितेति।—[अरुणिताखिलशैलवना] अरुणितान्यरुणीकृतानि अखिलानि शैलवनानि यया सा, [मुहुः पथिकान्] अध्वगान्, विरहिण इत्यर्थः, [परितापिनः] सन्तापवतः [विदधती] * उच्चैरेव [उच्चकैः] उन्नता। "अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेः" (५।३।७१ पा०) इत्यकच्प्रत्ययः। [विकचकिंशुकसंहतिः] विकचा विकसिता या किंशुकसंहतिः पलाशकुसुमराशिः सा, [दवहव्यवहश्रियं] दवाग्निशोभाम् [उदवहत्]। तद्गुण-निदर्शनाऽलङ्कारौ। इति वसन्तवर्णनम् ॥ २१ ॥

अथ ग्रीष्मवर्णनमारभते, रवीत्यादि।—[यत्र] शुचौ [शिरीषरजोरुचः] शिरीषरजसां † रुचः कान्तयः [रवितुरङ्गतनूरुहतुल्यतां] सूर्य्याश्वरोमसावर्ण्यं [दधति] हरिद्वर्णा भवन्तीत्यर्थः। [असौ, शुचिः] ग्रीष्मः। 'शुचिः शुद्धेऽनुपहते शृङ्गाराषाढ़योस्त्रिषु। ग्रीष्मे हुतवहेऽपि स्यात्—' इति विश्वः। [नवमल्लिकाः]। 'पुष्पे जातीप्रभृतयः स्त्रिलिङ्गाः' इत्यमरः। 'पुष्पमूलेषु बहुलम्' (वा०) ‡ इति बहुलग्रहणात् लुप्। लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने भवतः इति स्त्रीलिङ्गता। § [चिरसौरभ-

---

* कुर्वती।

† शिरीषकुसुमपरागाणामित्यर्थः।

‡ "लुप च" (४ ३।१६६ पा०) इत्यस्य वार्त्तिकम्।

§ "अत्र च व्यक्तिर्युक्तवद्भावेनेष्यते, वचनं त्वभिधेयवदेव भवति" इति

दलितकोमलपाटलकुड्मले
निजबधूश्वसितानुविधायिनि ।
मरुति वाति विलासिभिरुन्मद-
भ्रमदलौ मदलौल्यमुपाददे ॥ २३ ॥
निदधिरे दयितोरसि तत्क्षण-
स्नपनवारितुषारभृतः स्तनाः ।
सरसचन्दनरेणुरनुक्षणं
विचकरे च करेण वरोरुभिः ॥ २४ ॥

सम्मदः] चिरं चिरावस्थायिनी सौरभसम्पद् यासां ताः, स्थिरगन्धा इत्यर्थः । [विदधत्] कुर्वन् [उपययौ] प्राप्तः * ॥ २२ ॥

दलितेति ।—[दलितकोमलपाटलकुड्मले] पाटलाया: अवयवाः पाटलाः । लुक्प्रकरणे "पुष्पमूलेषु बहुलम्" (वा०) इति बहुलग्रहणाद्लुक् । ते च ते कुड्मलाश्च दलिताः विभिन्नाः कोमलाः पाटल-कुड्मला येन तस्मिन्, [निजबधूश्वसितानुविधायिनि] निजबधूनां श्वसितं निश्वासमनुविधत्तेऽनुकरोतीति तथोक्ते, तादृशीत्यर्थः । उन्मदा भ्रमन्तश्चालयो यस्मिन् तस्मिन् [उन्मदभ्रमदलौ, मरुति] ग्रीष्मानिले [वाति] वहति सति । वातेर्लटः शत्रादेशः । [विलासिभिः] विल-सनशीलैः कामिभिः । "वो कषलसकत्थस्नभः" (३।२।७४३ पा०) इति क्विनुण्प्रत्ययः । [मदलौल्यं] मदेन लौल्यं चापल्यम् [उपाददे] मत्तैर्जातमित्यर्थः † ॥ २३ ॥

निदधिर इति ।—[वरोरुभिः] स्त्रीभिः [तत्क्षणस्नपनवारितुषार-भृतः] तत्क्षणस्नपनेन सद्यःसेकेन, वारितुषारभृतो जलशीकरधारिण

"हरीतक्यादिभ्यश्च" (४।३।१६७ पा०) इति सूचस्थकाशिकावृत्तेराशयः मल्लिनाथेन प्रकटीकृतः ।

* उपमा चार्थी । † उपमालङ्कारः ।

स्फुरदधीरतड़िन्नयना मुहुः
प्रियमिवागलितोरुपयोधरा।
जलधरावलिरप्रतिपालित-
स्वसमया समयाज्जगतीधरम् ॥ २५ ॥
गजकदम्बकमेचकमुच्चकै-
र्नभसि वीच्य नवाम्बुदमम्बरे।

इत्यर्थः। 'तुषारो हिमशीकरौ' इति शाश्वतः। [स्तनाः दयितोरसि, निदधिरे] निहिताः। तेषां सन्तापशान्तये स्नानार्द्रोङ्गा एव आलिङ्गन्तित्यर्थः। किञ्च, [करेण] पाणिना [सरसचन्दनरेणुञ्च] सरस आर्द्रश्चन्दनरेणुः पृष्ठश्चन्दनपङ्कश्च [अनुचरणं, विचकरे] विकीर्णः। किरतेः कर्मणि लिट्। "ऋच्छत्यृताम्" (७।४।११ पा०) इति गुणः। करेणुकरोरुभिरिति पाठस्तु "ऊरूत्तरपदादौपम्ये" (४।१।६८ पा०) इत्यूङ्प्रसङ्गाद्धेयः। इति ग्रीष्मवर्णनम् ॥ २४ ॥

अथ वर्षाऽवतारमाह, स्फुरदिति।—[स्फुरदधीरतड़िन्नयना] स्फुरन्ती अधीरे चञ्चले तड़िती नयने इव तड़िन्नयने यस्याः सा, [अगलितोरुपयोधरा] अगलिता अरिक्ता उरुपयोधरा मेघा यस्याम्; अन्यत्र,—ऊरू च पयोधरौ च ऊरुपयोधरम्। प्राण्यङ्गत्वात् द्वन्द्वैकवद्भावः। न गलितं न पतितं यस्यां सा [जलधरावलिः] मेघपङ्क्तिः। अत्र जलधरावलेः पयोधराणाञ्चावयवावयविभावात् पृथङ्निर्देशः। [अप्रतिपालितस्वसमया] अनपेक्षितनिजवेला सती, एकत्र,—यौगपद्यात्, अन्यत्र,—अधैर्य्याचेति भावः। [जगतीधरं] रैवतकं भूधरं [प्रियमिव, समयात्] समागच्छत्। यातेर्लङ्। पयोजगतीशब्दयोः पचाद्यजन्तेन धरशब्देन षष्ठीसमासः। अत्र विशेषणमहिम्ना जलधरावली नायिकात्वप्रतीतेः समासोक्तिः, सा तु प्रियमिवेत्युपमयाऽङ्गेन सङ्कीर्य्यते * ॥ २५ ॥

---

* अत्र जगतीधरजलधरावल्योः प्रियप्रियातुल्यत्वे समासोक्त्यैवावसिते यज्जगतीधरस्य प्रियतुल्यत्ववचनं तत् पुनरुक्तम्।

अभिससार न वल्लभमङ्गना
न चकमे च कमेकरसं रहः ॥ २६ ॥
अनुययौ विविधोपलकुण्डल-
द्युतिवितानकसंवलितांशुकम् ।
धृतधनुर्वलयस्य पयोमुचः
शवलिमा बलिमानमुषो वपुः ॥ २७ ॥

गजेति ।—[नभसि] श्रावणमासे । 'नभाः श्रावणिकश्च सः' इत्यमरः । [अम्बरे] व्योम्नि [गजकदम्बकमेचकं] गजकदम्बकमिव मेचकं श्यामलम् । 'कालश्यामलमेचकाः' इत्यमरः । उच्चैरेव [उच्चकैः] उच्चतं [नवाम्बुदं वीक्ष्य अङ्गना], एकः एकायनः रसो रागो यस्य तं [एकरसं] तिरस्कृतरसान्तरमित्यर्थः । [कं वल्लभं] प्रियं [रहः] एकान्ते [न चकमे] न कामयते स्म ? तथा [न, अभिससार च] । सर्ववल्लभं सर्वापि तत्तदङ्गना चकमे अभिससार चेति नवाम्बुदस्योद्दीपकत्वादतिशयोक्तिः । इह कामनापूर्वकत्वादभिसरणस्य तयोरर्थक्रमबलीयस्त्वन्यायेन यमकवशायातपाठक्रमबाधेन योजना न्याय्यैव * ॥२६॥

अनुययाविति ।—[धृतधनुर्वलयस्य] धृतेन्द्रचापमण्डलस्य [पयोमुचः] मेघस्य सम्बन्धी, शवलस्य भावः [शवलिमा] विचित्रता । "पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा" (५।१।१२२ पा०) इतीमनिच्प्रत्ययः । [विविधोपलकुण्डलद्युतिवितानकसंवलितांशुकम्] विविधा नानावर्णा उपला मणयो ययोस्तयोः कुण्डलयोः द्युतिवितानकेन कान्तिपुञ्जेन संवलिता मिलिता अंशवो निजनीलभासो यस्य तत्तथोक्तम् । "श्येनादिभाषा" (५।४।१५४ पा०) इति कप्प्रत्ययः । [बलिमानमुषः] बल्यसुराहङ्कारापहारकस्य हरेः [वपुः, अनुययौ] अनुचकार, तद्वद्भवित्यर्थः । † उपमाऽलङ्कारः ॥ २७ ॥

---

* उपमाऽलङ्कारः ।

† पुरा किल श्रीहरिः वामनरूपमवलम्ब्य त्रिपादमितभूमिनिमित्तं बलिराजं पातालतलमनैषीत् इति पुराणम् ।

द्रुतसमीरचलैः क्षणलक्षित-
व्यवहिता विटपैरिव मञ्जरी।
नवतमालनिभस्य नभस्तरो-
रचिररोचिररोचत वारिदैः ॥ २८ ॥
पटलमम्बुमुचां पथिकाङ्गना
सपदि जीवितसंशयमेष्यती।
सनयनाम्बुसखीजनसम्भ्रमा-
द्विधुरबन्धुरबन्धुरमैक्षत ॥ २९ ॥

द्रुतेति।—[द्रुतसमीरचलैः] द्रुतसमीरेण शीघ्रमारुतेन चलैः [वारिदैः], क्षणं लक्षिता च व्यवहिता च सा [क्षणलक्षितव्यवहिता]। क्षणिकाविर्भावतिरोधानेत्यर्थः। स्नातानुलिप्तवत् "पूर्वकालैक—" (२।१। ३९ पा०) इत्यादिना समासः। अचिरं रोचिर्यस्याः सा [अचिररोचिः] विद्युत्, द्रुतसमीरचलैः [विटपैः] शाखाभिः क्षणलक्षितव्यवहिता [नवतमालनिभस्य] नवतमालेन सदृशस्य, तद्वन्नीलस्येत्यर्थः, नित्यसमासः। नभस्तरुरिव तस्य [नभस्तरोः, मञ्जरी इव] गुच्छ इव [अरोचत]। उपमाऽलङ्कारः। अत्र नभस्तरोर्नभःश्रेष्ठस्येति व्याख्याने तरुशब्दस्य व्याघ्रादिवच्छ्रेष्ठार्थगोचरत्वात् तमालशब्देन विशेषवाचिना तन्नीलसामान्येन पौनरुक्त्यमिति वल्लभः। तमालशब्दस्येन्द्रनीलवच्छ्रैल्यमालोपमानत्वात् तरुशब्दस्य स्वार्थवृत्तित्वेऽपि न पौनरुक्त्यमित्यन्ये ॥ २८ ॥

पटलमिति।—[पथिकाङ्गना] काचित् प्रोषितभर्तृका, अत एव [सपदि, जीवितसंशयं] मरणम् [एष्यती] निश्चितमरणेत्यर्थः। "आच्छीनद्योर्नुम्" (७।१।८० पा०) इति विकल्पानुभावः। अत एव [सनयनाम्बुसखीजनसम्भ्रमात्] सनयनाम्बोः सवाष्पस्य सखीजनस्य सम्भ्रमात् त्वोभात् [विधुरबन्धुः] सम्भ्रमदर्शनात् विह्वलबन्धुजना सती [अम्बुमुचां पटलम्, अबन्धुरम्] अशोभनं, सदैन्यरोषमिति यावत्।

प्रवसतः सुतरामुदकम्पय-
द्विदलकन्दलकम्पनलालितः ।
नमयति स्म वनानि मनस्विनी-
जनमनोनमनो घनमारुतः ॥ ३० ॥
जलदपङ्क्तिरनर्त्तयदुन्मदं
कलविलापि कलापिकदम्बकम् ।
कृतसमार्जनमर्दलमण्डल-
ध्वनिजया निजया स्वनसम्पदा ॥ ३१ ॥

[ऐच्छत]। ईच्छतेर्लङ् "आटश्च" (६।१।९० पा०) इति वृद्धिः। इह विरहवेदनाक्षमाया नायिकाया मरणसाधनमेघपटलावेक्षणवर्णनायां तदुद्दीपनलक्षणा मरणावस्थोक्ता ; सा हि द्विविधा,—तदुद्दीपनस्तदुद्दीपनश्चेत्याहुः ;—'दृङ्मनःसङ्गसङ्कल्पाज्जागरः क्लमता रतिः। क्रीत्यागोन्मादमूर्च्छान्ता इत्यनङ्गदशा दश ॥' इत्यवस्थासङ्ग्रहः ॥ २९ ॥

प्रवसत इति ।—[विदलकन्दलकम्पनलालितः] कन्दली भूकन्दली। 'द्रोणपर्णी स्निग्धकन्दा कन्दली भूमिकन्दली' इति शब्दार्णवः। तस्याः पुष्पाणि कन्दलानि। "फले लुक्" (४।३।१६३ पा०) इत्यणो लुक्। विदलानां विकचानां कन्दलानां कम्पनेन अवधूननेन लालितः उपस्कृतः [मनस्विनीजनमनोनमनः] मनस्विनीजनस्य मनसां नमनो नमयिता, मानिनीमानभञ्जन इत्यर्थः। कर्त्तरि ल्युट्। [घनमारुतः] मेघवायुः [वनानि नमयति स्म, प्रवसतः] प्रोषितान् [सुतरामुदकम्पयत्] उद्वेजितवान्। मनस्विनीमानमर्दनस्य वननमनं प्रोषितकम्पनं वा कियदिति भावः * ॥ ३० ॥

जलदेति ।—[निजया] आत्मीयया [स्वनसम्पदा कृतसमार्जनमर्दलमण्डलध्वनिजया] कृतः समार्जनस्य मार्जनाख्यसंस्कारसहितस्य

---

* अर्थापत्तिरलङ्कारो व्यज्यते ।

नवकदम्बरजोऽरुणिताम्बरै-
रधिपुरन्ध्रि शिलीन्ध्रसुगन्धिभिः।
मनसि रागवतामनुरागिता
नवनवा वनवायुभिरादधे ॥ ३२ ॥
शमिततापमपोढ़महीरजः
प्रथमबिन्दुभिरम्बुमुचोऽम्भसाम्।
प्रविरलैरचलाङ्गनमङ्गना-
जनमुगं न मुगन्धि न चक्रिरे ॥ ३३ ॥

मर्दलमण्डलस्य ध्वनेर्जयो यया सा तथोक्ता। मार्जनं नाम मर्दलानां ध्वननार्थं भस्ममृदिताम्भःपुष्करलेपनम्। [जलदपङ्क्तिरुन्मदम्] उत्कट-मदं [कलविलापि] मधुरालापि [कलापिकदम्बकं] मयूरवृन्दम् [अनर्त्तयत्] ॥ ३१ ॥

नवेति।—[नवकदम्बरजोऽरुणिताम्बरैः] नवकदम्बरजोभिररुणि-तमरुणीकृतमम्बरमाकाशं यैस्तैः [शिलीन्ध्रसुगन्धिभिः] शिलीन्ध्राणां कन्दलीकुसुमानां यः सुगन्धः स एषामस्तीति शिलीन्ध्रसुगन्धिनः तैः। "गन्धस्येत्वे तदेकान्तग्रहणम्" (वा०) अस्मादिन्प्रत्ययाभ्ययणम्। 'कद-ल्याञ्च शिलीन्ध्रः स्यात्' इति शब्दार्णवे। [वनवायुभिः] पुरन्ध्रीषु स्त्रीषु विषये [अधिपुरन्ध्रि]। विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः। [रागवतां] कामिनां [मनसि, नवनवा] नवप्रकारा। "प्रकारे गुणवचनस्य" (८।१।१२ पा०) इति द्विर्भावः, कर्मधारयवद्भावात् सुपो लुक्। [अनुरागिता आदधे] अनुराग उत्पादित इत्यर्थः * ॥ ३२ ॥

शमितेति।—[अम्बुमुचः] मेघाः [प्रविरलैरम्भसां प्रथमबिन्दुभिः, शमिततापमपोढ़महीरजः] निरस्तधूलिकम्; न तु पङ्क्तितमिति भावः।

---

* अम्बरस्य आरुण्यगुणात् तद्गुणः।

द्विरददन्तवलक्षमलक्ष्यत
स्फुरितभृङ्गमृगच्छवि केतकम् ।
घनघनौघविघट्टनया दिवः
क्वशशिखं शशिखण्डमिव च्युतम् ॥ ३४ ॥
दलितमौक्तिकचूर्णविपाण्डवः
स्फुरितनिर्झरशीकरचारवः ।
कुटजपुष्पपरागकणाः स्फुटं
विदधिरे दधिरेणुविडम्बनाम् ॥ ३५ ॥

[सुगन्धि] सन्तप्तसैकादुद्भूतसौरभम् । इह तदैकान्तत्वाद्गन्धस्येत्त्वम् । [अचलाङ्गनं] रैवतकाङ्गनम् । 'अङ्गनं चत्वराजिरे' इत्यमरः । [अङ्गनाजनसुगम्] अङ्गनाजनस्य सुखेन गच्छन्त्यस्मिन्निति सुगं, सुखसञ्चारमित्यर्थः । "सुदुरोरधिकरणे" (वा०) * इति गमेडप्रत्यये टिलोपः । [न न चक्रिरे] चक्रिरे इत्यर्थः । द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं गमयतः ॥ ३३ ॥

द्विरदेति ।—[द्विरददन्तवलक्षं] गजदन्तधवलम् । 'वलक्षो धवलोऽर्जुनः' इत्यमरः । [स्फुरितभृङ्गमृगच्छवि] भृङ्गो मृग इव भृङ्गमृगः तस्य छविः सा स्फुरिता यस्मिंस्तत् तथोक्तम् ; केतक्याः पुष्पं [केतकम्] । "पुष्पमूलेषु बहुलम्" (वा०) इत्यणो लुकि, नादिलुडिः "लुक् तद्धितलुकि (१।२।४९ पा०) इति स्त्रीप्रत्ययस्यापि लुक् । [घनघनौघविघट्टनया] निविड़मेघसङ्घोपघातेन [दिवः] अन्तरिक्षात् [च्युतं, क्वशशिखं] भूत्क्राग्रं [शशिखण्डमिवालक्ष्यत] इत्युत्प्रेक्षा † ॥ ३४ ॥

दलितेति ।—[दलितमौक्तिकचूर्णविपाण्डवः] दलितमौक्तिकानां निष्पिष्टमुक्ताफलानां चूर्ण इव विपाण्डवोऽतिशुभ्राः [स्फुरितनिर्झरशीकरचारवः] स्फुरिता ये निर्झराणां शीकराः कणास्त इव चारवः,

---

* "अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु डः" (३।३।४८ पा०) इत्यस्य वार्त्तिकम् ।

† दन्तवलक्षमिति भृङ्गमृगेति चोपमाभ्यां संसृज्यते ।

नवपयःकणकोमलमालती-
कुसुमसन्ततिसन्ततसङ्गिभिः।
प्रचलितोडुनिभैः परिपाण्डिमा
शुभरजोभरजोऽलिभिरादृदे ॥ ३६ ॥
निजरजः पटवासमिवाकिर-
द्धृतपटोपमवारिमुचां दिशाम्।
प्रियवियुक्तबधूजनचेतसा-
मनवनी नवनीपवनावलिः ॥ ३७ ॥

[कुटजपुष्परागकणाः, स्फुटं दधिरेणुविडम्बनां] दधिचूर्णानुकारं [विदधिरे] चक्रिरे, तद्वद्भवन्तीत्यर्थः। पूर्वोपमानद्वयानुप्राणितेयमुपमेति सङ्क्षेपः ॥ ३५ ॥

नवेति।—[नवपयःकणकोमलमालतीकुसुमसन्ततिसन्ततसङ्गिभिः] नवपयःकणवद्यदुविन्दुवत् कोमलानां मालतीकुसुमानां जातिपुष्पाणां सन्ततिषु सन्ततसङ्गिभिर्निरन्तरासक्तैः। 'सुमना मालती जातिः' इत्यमरः। अत एव [प्रचलितोडुनिभैः] परागभूषणात् सञ्चरन्नञ्चलकल्पैरिवेत्युत्प्रेक्षा। [अलिभिः], शुभाद्रजोभरात् परागपुञ्जाज्जातः [शुभरजोभरजः, परिपाण्डिमा] धवलिमा [आददे] स्वीकृतः * ॥३६॥

निजेति।—[प्रियवियुक्तबधूजनचेतसाम्] कर्मणि षष्ठी। [अनवनी] अरक्षणी, किन्तु हन्त्रीत्यर्थः। अवतेः कर्त्तरि ल्युटि ङीप्। [नवनीपवनावलिः] नवकदम्बकाननपङ्क्तिः [धृतपटोपमवारिमुचां] धृताः पटोपमाः पटकल्पाः † वारिमुचो मेघा याभिस्ताः, मेघपटावृता इत्यर्थः। तासां [दिशां, निजरजः] स्वपरागं [पटवासं] पिधा-

---

* पयःकणकोमलेत्युपमा, अलीनां पाण्डिमस्वीकारात् तद्गुणश्च।

† इत्युपमा।

प्रणयकोपभृतोऽपि पराङ्मुखाः
सपदि वारिधरारवभीरवः ।
प्रणयिनः परिरब्धुमथाङ्गना
ववलिरे वलिरेचितमध्यमाः ॥ ३८ ॥
विगतरागगुणोऽपि जनो न क-
श्चलति वाति पयोदनभस्वति ।
अभिहितेऽलिभिरेवमिवोच्चकै-
रनन्नते नन्नते नवपल्लवैः ॥ ३९ ॥

नम् [इव] इत्युत्प्रेक्षा । [अकिरत्] अक्षिपत् । सखीवदिति भावः ॥ ३७ ॥

प्रणयेति ।—[प्रणयकोपभृतः] अत एव [पराङ्मुखाः] विमुखा [अपि] । "खाङ्गाच्चोपसर्ज्जनादसंयोगोपधात्" (४।१।५४ पा०) इति विकल्पादाकारः । [सपदि, वारिधरारवभीरवः] वारिधरारवेभ्यो मेघगर्ज्जितेभ्यो भीरवो भीताः, [अङ्गनाः] स्त्रियः, जाता इति शेषः । [अथ] अनन्तरं गर्जिताकर्णनानन्तरमेव, [प्रणयिनः] प्रियान् [परिरब्धुम्] आलिङ्गितुं [वलिरेचितमध्यमाः] वलिरेचितान्यालिङ्गनार्थमङ्गप्रसारणात्त्रिवलिरिक्तीकृतानि मध्यमान्यवलग्नानि * यासां ताः तथाभूता एव [ववलिरे] प्रवृत्ताः । वलतेर्वकारादित्वात् "न ग्रसदद्वादिगुणानाम् (६।४।१२६ पा०) इत्येत्वाभ्यासलोपप्रतिषेधः ॥ ३८ ॥

विगतेति ।—[पयोदनभस्वति] मेघमारुते [वाति] वहति सति । वातेर्लटः शत्रादेशः । [विगतरागगुणः] विरक्तः [अपि, को जनः] नरः [न चलति]? सर्वोऽपि चलत्येवेत्यर्थः । [एवमलिभिरुच्चकैः] उच्चैस्तरामनृतमसत्यं न भवतीत्यनन्नतं तस्मिन् [अन-

---

* देहमध्यभागोऽवलग्नम् ।

अरमयन् भवनादचिरद्युतेः
किल भयादपयातुमनिच्छवः।
यदुनरेन्द्रगणं तरुणीगणा-
स्तमथ मन्मथमन्थरभाषिणः॥ ४०॥
ददतमन्तरिताहिमदीधितिं
खगकुलाय कुलायनिलायिताम्।

नृते] सत्यवचने [अभिहिते] सति [नवपल्लवैः, ननृत इव] नृत्यं कृतमित्येत्युत्प्रेक्षा। नृतेर्भावे लिट्॥ ३९॥

अरमयन्निति।—[अथ, अचिरद्युतेः] विद्युतः [भयात्] भयादिव, न तु तथा, किन्तु रागादेवेति भावः। [किल] इत्यलीके। [भवनात्] रमणगृहाद् [अपयातुम्] निर्गन्तुम् [अनिच्छवः] भयव्याजात् तत्रैव स्थिता इति भावः। "बिन्दुरिच्छुः" (३।२।१६९ पा०) इत्युप्रत्ययान्तो निपातः। मन्मथेन मन्थरमलसं भाषन्त इति [मन्मथमन्थरभाषिणः] कामवशा इत्यर्थः। [तरुणीगणाः, तं] प्रकृतं [यदुनरेन्द्रगणं] यदव एव नरेन्द्रास्तेषां गणम् [अरमयन्] रमयन्ति स्म। अत्र भयेन रागनिगूहनान्मीलनालङ्कारः,—'मीलनं वस्तुना यत्र वस्त्वन्तरनिगूहनम्' इति लक्षणात्; सोऽप्यागन्तुकेन भयेन सहजरागतिरोधानादागन्तुकेन सहजतिरोधानरूपः। इति वर्षावर्णनम्॥ ४०॥

अथ शरद्वर्णनमारभते, ददतमिति।—[रथावयवायुधः] चक्रायुधो हरिः [अन्तरिताहिमदीधितिं] तिरोहितोष्णांशुं, तथा [खगकुलाय] पक्षिसङ्घाय [कुलायनिलायिताम्] कुलायेषु नीड़ेषु निलीयन्त इति कुलायनिलायिनः। 'कुलायो नीड़मस्त्रियाम्' इत्यमरः। तेषां भावस्तत्ता, तां [ददतं] प्रयच्छन्तम्। पक्षिसञ्चारं प्रतिबध्नन्तमित्यर्थः। "नाभ्यस्ताच्छतुः" (७।१।७८ पा०) इति नुमप्रतिषेधः। [दिशाम्] इति कर्मणि षष्ठी। [अबोधकृतम्] अबोधकारिणम्।

जलदकालमबोधकृतं दिशा-
मपरथाऽऽप रथावयवायुधः ॥ ४१ ॥
स विकचोत्पलचक्षुषमैक्षत
क्षितिभृतोऽङ्कगतां दयितामिव ।
शरदमच्छगलद्वसनोपमा-
क्षमघनामघनाशनकीर्त्तनः ॥ ४२ ॥
जगति नैशमशीतकरः करै-
र्वियति वारिदवृन्दमयं तमः ।

मेघावरणेन प्राच्यादिविवेकं लुप्यन्तमित्यर्थः । [जलदकालं] प्रावृट्-कालम् [अपरथा] प्रकारान्तरेण [आप] प्राप । मेघोदयोपाधिना प्रावृड्व्यवहारभाजं तमेव कालं मेघात्ययोपाधिना शरत्संज्ञयोपलेभे इत्यर्थः । कालो हि एक एव सन्नेकोपाधिसम्बन्धान्नानात्वेनोपचर्य्यत इति तद्विदः ॥ ४१ ॥

स इति ।—अघानां * नाशनं निवर्त्तनं कीर्त्तनं यस्य सः [अघ-नाशनकीर्त्तनः स] हरिः [विकचोत्पलचक्षुषं] विकचमुत्पलमेव चक्षु-र्यस्यास्ताम् [अच्छगलद्वसनोपमाक्षमघनाम्] अच्छं शुभ्रं गलत् खंसमानं यद्वसनं तस्योपमा सादृश्यं तस्याः क्षमा योग्या घना मेघा यस्यां सा, ताम् ; अत एव [क्षितिभृतोऽङ्कगताम्] उत्सङ्गगतां [दयितामिव] इत्युत्प्रेक्षा । [शरदमैक्षत] † ॥ ४२ ॥

जगतीति ।—[अशीतकरः] उष्णांशुः [करैः] स्वांशुभिः [जगति] लोके, निशायां भवं [नैशम्] । "निशाप्रदोषाभ्याञ्च " (४।३।१४ पा०) इति विकल्पादण्प्रत्ययः [तमः] तिमिरम् [अदिद्रवत्] द्रावयति स्म, निरस्तवानित्यर्थः । द्रु गतौ । "णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः" (७।४।१ पा०)

---

* पापानाम् ।

† उत्पलचक्षुषमिति रूपकम् ; वसनोपमाक्षमघनामित्युपमा च ।

जलजराजिषु नैद्रमदिद्रव-
न्न महतामहता: क्व च नारय: ॥ ४३ ॥
समय एव करोति बलाबलं
प्रणिगदन्त इतीव शरीरिणाम् ।
शरदि हंसरवा: परुषीकृत-
स्वरमयूरमयू रमणीयताम् ॥ ४४ ॥

इत्युपधाह्रस्व:, सन्वद्भाव:, "स्रवतिश्रृणोतिद्रवतिप्रवतिप्लवतिच्यवतीनां वा" (७।४।८१ पा०) इत्यभ्यासस्य विकल्पादित्वम् । [वियति] आकाशे [वारिदवृन्दमयं] मेघसङ्घरूपम् । स्वार्थे मयट् । तम: अदिद्रवत् । [जलजराजिषु] निद्रामेव [नैद्रं] निमीलनं, तदेव तम: अदिद्रवत् । तथा हि [महतां] महात्मनाम् [अरय: क्व च] क्व वा [न नाहता:] अहता न ? किन्तु सर्वत्र हता भवन्तीत्यर्थ: । द्वितीयनिषेध-प्रापितस्य प्रकृतार्थस्य हननस्य तृतीयेन निषेध: । पुन: क्वेति क्वशब्द-सामर्थ्यात् प्रकृतार्थपर्य्यवसानम् । * वैधर्म्येण सामान्याद्विशेषसमर्थन-रूपोऽर्थान्तरन्यास: ॥ ४३ ॥

समय इति :—[समय:] काल: [एव शरीरिणां, बलाबलं] बलाबले । "विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचि" (२।४।१३ पा०) इति विकल्पात् द्वन्द्वैकवद्भाव: । [करोतीति, प्रणिगदन्त:] प्रतिपादयन्त [इव] इत्युत्प्रेक्षा । "नेर्गदनदपत—" (८।४।१७ पा०) इत्यादिना णत्वम् । [शरदि, हंसरवा:], परुषीकृतस्वरा निष्ठुरीकृतनादा मयूरा यस्मिन् कर्मणि तत् [परुषीकृतस्वरमयूरं] यथा तथा [रमणीयताम्, अयु:] प्राप्ता: । यातेर्लङि "लङ: शाकटायनस्यैव" (३।४।१११ पा०) इति झेर्जुसादेश: । "उस्यपदान्तात्" (६।१।९६ पा०) इति पररूपं, संहितायाम् "ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽण:" (६।३।१११ पा०) इति दीर्घ: ।

---

* क्वचन क्वव इति व्याख्यानं समीचीनतया प्रतिभाति ।

तनुरुहाणि पुरोविजितध्वने-
र्धवलपक्षविहङ्गमकूजितैः ।
जगलुरक्षमयेव शिखण्डिनः
परिभवोऽरिभवो हि सुदुःसहः ॥ ४५ ॥
अनुवनं वनराजिबधूमुखे
बहलरागजवाधरचारुणि ।
विकचबाणदलावलयोऽधिकं
रुरुचिरे रुचिरेक्षणविभ्रमाः ॥ ४६ ॥

शरत्प्रावृषोर्हंसमयूरकूजितयोः माधुर्य्यामाधुर्य्यविपर्य्ययदर्शनात्काल एव प्राणिनां बलाबलनिदानमिति व्यक्तमभूदित्यर्थः ॥ ४४ ॥

तनुरुहाणीति ।—[पुरः] अग्रे [धवलपक्षविहङ्गमकूजितैः] धवलपक्षविहङ्गमाः हंसपक्षिणः । 'हंसास्तु श्वेतगरुतः' इत्यमरः । तेषां कूजितैः [विजितध्वनेः, शिखण्डिनः] मयूरस्य तनौ रुहाणि रूढानि [तनुरुहाणि] वर्हाणि । इगुपधलक्षणः कप्रत्ययः । [अक्षमया] हंसकूजितैर्ष्यया [इव, जगलुः] गलन्ति स्म । कालप्रयुक्तस्य वर्हगलनस्याक्षमाहेतुकत्वमुत्प्रेक्ष्यत इति गुणहेतूत्प्रेक्षा । युक्तं चैतदित्याह,—[अरिभवः परिभवः, सुदुःसहः] अत्यसह्यः [हि] । पराजयदुःखितस्याङ्गसादो युज्यत इति भावः । कारणेन कार्य्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः, स च अक्षमोत्प्रेक्षया सङ्कीर्य्यते ॥ ४५ ॥

अनुवनमिति ।—[अनुवनं] प्रतिवनं [बहलरागजवाधरचारुणि] बहलो रागो यस्याः सा चासौ जवा च । 'ओड्रपुष्पं जवा' इत्यमरः । पुष्पेषु जातीप्रभृतित्वात् स्त्रियङ्गता । सैवाधरस्तेन चारुणि रम्ये [वनराजिबधूमुखे] वनराजिरेव बधूस्तस्या मुखं प्राग्भागः तदेव मुखं वक्त्रमिति श्लिष्टरूपकं, तस्मिन् [रुचिरेक्षणविभ्रमाः] रुचिराणामीक्षणानां विभ्रम इव विभ्रमः शोभा यासां ताः [विकचबाणदलावलयः]

कनकभङ्गपिशङ्गदलैर्दधे
सरजसारुणकेशरचारुभिः।
प्रियविमानितमानवतीरुषां
निरसनैरसनैरवृथार्थता ॥ ४७ ॥
मुखसरोजरुचं मदपाटला-
मनुचकार चकोरदृशां यतः।

नीलभिण्टीपत्रपङ्क्तयः। 'बाणोऽस्त्री नीलभिण्टाच्च' इति वैजयन्ती। [अधिकं, रुरुचिरे] शुशुभिरे। उपमारूपकयोः सङ्करः ॥ ४६ ॥

कनकेति।—[कनकभङ्गपिशङ्गदलैः] कनकभङ्गाः स्वर्णखण्डा इव पिशङ्गानि दलानि येषां तैः, [सरजसारुणकेशरचारुभिः] सह रजसा सरजसं, "अचतुर—" (५।४।७७ पा०) इत्यादिना साकल्यार्थेऽव्ययीभावे समासान्तो निपातः। बहुव्रीह्यर्थे लक्षणया तु सरजस्का इत्यर्थः; अत एव "न सरजसमित्यनव्ययीभावे" (५ अधि० २ अध्या० ६५सू०) इति वामनः। अथ वा महाकविप्रयोगप्राचुर्य्यदर्शनादव्ययीभावदर्शनं प्रायिकमिति पक्षाश्रयणाद्बहुव्रीह्यर्थोऽपि साधुरेव। तथा च सरजसं सरजसा वा ये अरुणकेशराः तैश्चारुभिः, तथा [प्रियविमानितमानवतीरुषां] प्रियैः विमानिता अवमानिता मानवत्यो मानिन्यः तासां या रुषो रोषास्तासां [निरसनैः] निरासकैः। अस्यतेः कर्त्तरि ल्युट्। [असनैः] प्रियकप्रसूनैः। 'सर्जकासनबन्धूकपुष्पप्रियकजीवकाः' इत्यमरः। [अवृथार्थता] माननिरासकत्वादस्यन्तीत्यसनानीत्यन्वर्थनामकत्वं [दधे] दध्रे। दधातेः कर्मणि लिट् * ॥ ४७ ॥

मुखेति।—धृतो नवातपो येन तत् [धृतनवातपं] बालातपताम्रमित्यर्थः, [अम्भसि कमलम्] अम्भःस्थं कमलम्। अम्भोग्रहणं स्थलकमलनिवृत्त्यर्थम् अम्लानताद्योतनार्थं वा। [यतो मदपाटलां,

---

* उपमाकाव्यलिङ्गयोः संसृष्टिः।

धृतनवातपमुत्सुकतामतो
न कमलं कमलभ्यदभ्यसि ? ॥ ४८ ॥
विगतशस्यजिघत्समघट्टयत्
कलमगोपबधूर्न मृगव्रजम् ।
श्रुततदीरितकोमलगीतक-
ध्वनिमिषेऽनिमिषेक्षणमग्रतः ॥ ४९ ॥

चकोरदृशां] स्त्रीणां [मुखसरोजरुचं] मुखारविन्दशोभाम् [अनुचकार]। * "अनुपराभ्यां कृञः" (१।३।७९ पा०) इति परस्मैपदनियमः। [अतः] अनुकरणाद्धेतोः [कं] पुमांसम् [उत्सुकतां] प्रेयसीमुखावलोकनकौतुकितां [नालम्भयत् ?] नागमयत् ; सर्वं चालम्भयदेव, तत्स्मारकत्वादित्यर्थः। एतेनोत्सुक्यवचनेना कार्य्येण, कारणभूता कमलदर्शनोत्था मुखस्मृतिर्व्यङ्ग्यत इति वस्तुनाऽलङ्कारध्वनिः। एतेन स्त्रीमुखसादृश्यात् कमलं स्वाधाराम्भसि पुंस उत्सुकतामलम्भयदिति रङ्गराजव्याख्यानं 'काकस्य काणत्वाद्वलः प्रसादः' इतिवदसङ्गतं मन्तव्यमिति। अलम्भयदिति।—लभेर्ण्यन्तात्लङ् "लभेश्च" (७।१।६४ पा०) इति नुमागमः। लभेश्चात्र प्राप्त्युपसर्ज्जनकगत्यर्थत्वात् "गतिबुद्धि" (१।४।५२ पा०) इत्यादिना अणिकर्त्तुः कर्म्मत्वे द्विकर्म्मकता। गत्युपसर्ज्जनकप्राप्त्यर्थत्वे तु वैपरीत्यमित्युक्तं "सितं सितिम्ना" इत्यत्र, प्रथमसर्गे २५ श्लोके ॥ ४८ ॥

विगतेति।—[इषे] आश्वयुजमासे। 'स्यादाश्विन इषोऽप्याश्वयुजः' इत्यमरः। कलमगोपी शालिगोप्त्री सा चासौ बधूश्च [कलमगोपबधूः]। "स्त्रियाः पुंवत्—" (६।३।३४ पा०) इत्यादिना पुंवद्भावः। श्रुत आकर्णितस्तया बध्वा ईरितस्य आलापितस्य कोमलगीतकस्य मधुरगानस्य ध्वनिर्येन तं [श्रुततदीरितकोमलगीतकध्वनिम्] अत एव [अग्रतः] अग्रे ; न निमिषति विस्मयानन्दाभ्यामित्यनिमि-

---

* इत्युपमा।

कृतमदं निगदन्त इवाऽऽकुलीकृतजगत्त्रयमूर्जमतङ्गजम्।
ववुरयुक्छदगुच्छसुगन्धयः
सततगास्ततगानगिरोऽलिभिः ॥ ५० ॥
विगतवारिधरावरणाः क्वचिद्
दृष्टशुरुल्लसितासिलतासिताः।

षम्। इगुपधलक्षणः कप्रत्ययः। तदीक्षणं यस्य तम् [अनिमिषेक्षणम्]। घस्तुमत्तुं वेक्षा जिघत्सा। घसेः, घसेरदादेशाद्वा सन्नन्तात् "अप्रत्ययात्" (३।३।१०२ पा०) इति स्त्रियामप्रत्ययः। विगता ग्रस्तस्य जिघत्सा यस्य तं [विगतग्रस्यजिघत्सम्]। उपसर्जनात् ह्रस्वः। * [मृगव्रजं, नाघट्टयत्] नाताड़यत्। सिद्धे साधनाप्रयोगादिति भावः। अत्र दण्डसाध्ये मृगनिवारणे काकतालीयन्यायेन सुखार्थस्य गानस्य कारणत्वकथनात्समाधिरलङ्कारः,—'कारणान्तरयोगात् कार्य्यस्य सुकरत्वं समाधिः' इत्यलङ्कारसर्व्वस्वसूत्रात् ॥ ४९ ॥

कृतेति।—[अयुक्छदगुच्छसुगन्धयः] अयुजो विषमाश्छदा येषां ते अयुक्छदाः सप्तपर्णास्तेषां गुच्छैः स्तवकैः सुगन्धयः शोभनगन्धाः; गजमदगन्धिन इति भावः। [अलिभिः] भृङ्गैः [ततगानगिरः] तता विस्तृता गानगिरो येषां ते, अलिभिर्गीयमाना इत्यर्थः। सततं गच्छन्तीति [सततगाः] सदागतयः, वायव इति यावत्। [कृतमदं] जनितमदम्, अत एव [आकुलीकृतजगत्त्रयम्, ऊर्जमतङ्गजम्] ऊर्जः कार्त्तिकः। 'बाहुलोर्जौ कार्त्तिकिकौ' इत्यमरः। स एव मतङ्गज इति रूपकम्। तं [निगदन्त इव] अयमागच्छतीत्यावेदयन्त इव [ववुः] वान्ति स्म। मत्तमातङ्गगमनेऽप्येवंविधवायुवचनसम्भवादियमुत्प्रेक्षा, रूपकं त्वङ्गमस्याः ॥ ५० ॥

विगतेति।—[ग्ररदि, यदवः] यादवाः, यदुशब्देन रघुशब्दवत् तद-

---

* "गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य" (१।२।४८ पा०) इति सूत्रम्।

क्वचिदिवेन्द्रगजाजिनकञ्चुकाः
शरदि नीरदिनीर्यदवो दिशः ॥ ५१ ॥
विलुलितामनिलैः शरदङ्गना
नवसरोरुहकेशरसम्भवाम् ।
विकरितुं परिहासविधित्सया
हरिबधूरिव धूलिमुदक्षिपत् ॥ ५२ ॥
हरितपत्रमयीव मरुद्गणैः
सगवनद्रुमनीरमपल्लवा ।

पत्ये लक्षणा, जनपदशब्दानामेव "तद्राजस्य बहुषु—" (२।४।६२ पा०) इति लुक्सम्भवादिति । [क्वचित्, विगतवारिधरावरणाः] निवृत्तमेघावरणाः अत एव [उल्लसितासिलतासिताः] उल्लसिता कोशादुद्धृता, असिलता, तद्वदसिताः श्यामा इत्युपमा । [क्वचिन्नीरदिनीः] मेघवतीः, शुभ्राब्भ्रपटलच्छन्ना इत्यर्थः ; अत एव [इन्द्रगजाजिनकञ्चुकाः] इन्द्रगजाजिनम् ऐरावतचर्म तदेव कञ्चुकः कूर्पासको यासां ता इव स्थिताः इत्युत्प्रेक्षा । [दिशो ददृशुः]। उक्तालङ्कारयोः संसृष्टिः ॥ ५१ ॥

विलुलितामिति ।—[शरदङ्गना] शरदेवाङ्गना इति रूपकम् [अनिलैः, विलुलितां] विक्षोभितां [नवसरोरुहकेशरसम्भवां, धूलिं] परागं, [परिहासविधित्सया] नर्म्मरीतिचिकीर्षया । दधातेः सन्नन्तात् स्त्रियामप्रत्यये टाप् । [हरिबधूः, विकरितुं] विक्षेप्तुम् [इव]। "तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्" (३।३।१० पा०) इति तुमुन्प्रत्ययः । [उदक्षिपत्] प्रेरितवती । रूपकोज्जीवितेयमुत्प्रेक्षा । किरतिरयं कौर्य्यमाणकर्मा । यथा रजः किरति मारुतः । क्वचित् तत्कारकोद्देश्यकर्मा यथाऽत्रैवेति विवेकः ॥ ५२ ॥

हरितेति ।—[अभितास्रमुखी] अरुणमुखी । "स्वाङ्गाच्चोपसर्ज-

मधुरिपोरभिताम्रमुखौ मुदं
दिवि तता वितता न शुकावलिः ॥ ५३ ॥
स्मितसरोरुहनेत्रसरोजला-
मतिसिताङ्गविहङ्गहसद्विषम् ।
अकलयन्मुदितामिव सर्वतः
स शरदं शरदन्तुरदिङ्मुखाम् ॥ ५४ ॥
गजपतिद्वयसीरपि हैमन-
स्तुहिनयन् सरितः पृषतास्पतिः ।

नात् (४।१।५४ पा०) इत्यादिना विकल्पात् ङीष्। [शुकावलिः, मरुद्गणैः] सुमनोगणैः [दिवि तता] हरिप्रियार्थमाकाशे वितता, हरितानां हरिद्वर्णानां पत्राणां विकारः [हरितपत्रमयी]। "टिड्ढाणञ्" (४।१।१५ पा०) इत्यादिना विकल्पात् ङीप्। [अवनद्धमनोरमपल्लवा] तथा, अवनद्धाः ग्रथिताः मनोरमाः पल्लवा यस्यां सा [सगिव] इत्युत्प्रेक्षा। [मधुरिपोः] कृष्णस्य [मुदं वितताम] ॥ ५३ ॥

स्मितेति।—[सः] हरिः [स्मितसरोरुहनेत्रसरोजलां] स्मितानि विकसितानि सरोरुहाण्येव नेत्राणि येषु तानि सरोजलानि यस्यां तां तथोक्ताम् [अतिसिताङ्गविहङ्गहसद्विषम्] अतिसिताङ्गाः धवलपक्षा ये विहङ्गा हंसास्तैर्हसन्ती स्मयमानेव स्थिता द्यौर्यस्यां तां तथोक्ताम्; शरैस्तृणविशेषैर्दन्तुराख्युन्नतदन्तानि हासात्प्रकाशदशनानीति यावत्। "दन्त उन्नत उरच्" (५।२।१०६ पा०) इत्युरच् प्रत्ययो मत्वर्थीयः, तानि दिङ्मुखानि यस्यां तां [शरदन्तुरदिङ्मुखां, शरदं, सर्वतो मुदितामिवाकलयत्] सर्वत्र नेत्रविकाशादिलिङ्गैर्हृष्टामिवामन्यतेत्यर्थः। अत्र सरोजहंसशरेषु नेत्रहासदन्तत्वारोपणाद्रूपकालङ्कारः; तद्वशात्प्रतीयमानाङ्गनाभेदाध्यवसायाच्छरदि मुदितत्वोत्प्रेक्षेति सङ्करः। इति शरदर्णनम् ॥ ५४ ॥

सलिलसन्ततिमध्वगयोषिता-
मतनुतातनुतापकृतं दृशाम् ॥ ५५ ॥
इदमयुक्तमहो ! महदेव य-
द्वरतनोः स्मरयत्यनिलोऽन्यदा ।
स्मृतसयौवनसोष्मपयोधरान्
सतुहिनस्तु हिनस्तु वियोगिनः ॥ ५६ ॥

अथ हैमन्तं वर्णयति, गजपतीति ।—गजपतिः प्रमाणमासां [गजपतिद्वयसीः] महागजप्रमाणाः । "प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः" (५।२।३७ पा०) इति प्रमाणार्थे द्वयसच्प्रत्ययः । "टिड्ढाणञ्" (४।१।१५ पा०) इत्यादिना ङीप् । ताः [अपि, सरितः, तुहिनयन्] हिमीकुर्वन् । "तत्करोति" (ग०) इति ण्यन्ताल्लटः शतादेशः । हैमन्ते भवः [हैमनः] । "सर्वत्राण् च तलोपश्च" (४।३।२२ पा०) इति हैमन्तशब्दाच्छैषिकोऽण्प्रत्ययः तकारलोपश्च । [पृषतां] बिन्दूनां [पतिः] वायुः । 'पृषन्ति बिन्दुपृषताः' इत्यमरः । [अध्वगयोषिताम्] अध्वानं गच्छन्तीत्यध्वगाः पथिकाः । "अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु डः" (३।२।४८ पा०) इति डप्रत्ययः । तद्योषितां, प्रोषितभर्तृकाणां, [दृशाम्, अतनुतापकृतं] महासन्तापकारिणीं [सलिलसन्ततिम् अतनुत] उष्णमश्रूत्पादयामासेत्यर्थः । हैमन्तमारुतो विरहिणीदुःसह्योऽजनीति भावः * ॥ ५५ ॥

सर्वदाऽपि वियोगिनामुद्दीपकवायोर्हैमन्ते वैशिष्ट्यमाचष्टे, इदमिति ।—[अनिलः] वायुः [अन्यदा] अन्यस्मिन् काले, ग्रीष्मादावित्यर्थः । "सर्वैकान्य—" (५।३।१५ पा०) इत्यादिना दाप्रत्ययः । [वियोगिनः] वियुक्तान् । "गतिबुद्धि—" (१।४।५२ पा०) इत्यादिना अणिकर्तुः कर्मत्वम् । [वरतनोः] वरतनुमित्यर्थः । "अधीगर्थ—" (२।३।५२ पा०) इत्यादिना कर्मणि शेषे षष्ठी । [स्मरयति] इति [यत्] ।

---

* कारणविरुद्धकार्योत्पत्तिरूपो विषमालङ्कारः ।

प्रियतमेन यया सरुषा स्थितं
न सह सा सहसा परिरभ्य तम्।
श्लथयितुं क्षणमक्षमताङ्गना
न सहसा सहसा कृतवेपथुः ॥ ५७ ॥

स्मरतेराध्याने मित्त्वाड्डस्त्वम्। [इदं] स्मारकत्वमपि [महत्] अत्यन्तम् [अयुक्तमेव], सहकारिविरहादिति भावः। [अहो] अत्यन्ताकिञ्चित्करत्वाद्विस्मयः। हैमन्ते तु हन्तृत्वमप्यस्य सम्भवतीत्याह,—[सतुहिनः] तुहिनसहितः [तु] सयौवना यौवनयुक्ताः, अत एव सोष्माणो ये पयोधराः कुचास्ते स्मृता यैस्तान् [स्मृतसयौवनसोष्मपयोधरान्] वियोगिनो वियुक्तान्। "तथा युक्तं चानीप्सितम्" (१।४।५० पा०) इति कर्मत्वम्। [हिनस्तु] हन्तु। सम्भावनायां लोट्। हैमन्ते हि हिमसहकारात् कुचोष्मैकसाध्यदुःखोत्पादनसामर्थ्याद्वियोगिमारकत्वमपि सम्भाव्यते, ग्रीष्मादौ तु तादृक्सहकारिविरहात् स्मारकत्वमप्ययुक्तमित्यर्थः। अमारके मारकसम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिभेदः। इह सहजकविप्रौढ़ोक्तिसिद्धयोरभेदाध्यवसाय इति रहस्यम् ॥५६॥

प्रियतमेनेति।—अत्राद्यपर्य्याये, न सह सा इति लेधा विभागः, अन्यत्र सहसेत्येकं पदम्। [सरुषा] सरोषया [यया] स्त्रिया कर्त्र्या। [प्रियतमेन सह न स्थितम्]। नपुंसके भावे क्तः। [सा, अङ्गना] स्त्री [सहसा] मार्गशीर्षमासेन। 'मार्गशीर्षे सहा मार्गः' इत्यमरः। [कृतवेपथुः] जनितकम्पा सती। "ट्टितोऽथुच्" (३।३।३९ पा०) इत्यथुच् प्रत्ययः। [तं] पूर्वमगणितमेव प्रियं, हसेन सह वर्त्तत इति [सहसा] सती। 'अथो हसः हासो हास्यञ्च' इत्यमरः। "स्वनहसोर्वा" (३।३।६२ पा०) इति विकल्पादप् प्रत्ययः। [सहसा] शीघ्रम्। स्वरादिपाठादव्ययत्वम्। [परिरभ्य] आश्लिष्य [क्षणं] क्षणमपीत्यर्थः, अन्यथा वैरं स्यात्; अत एव सामर्थ्यलभ्यार्थत्वादपेरप्रयोगः। [श्लथयितुं नाक्षमत] शिथिलीकर्त्तुं नोत्सहते स्मेत्यर्थः;

भृशमदूयत याऽधरपल्लव-
क्षतिरनावरणा हिममारुतैः ।
दशनरश्मिपटेन च शीत्कृते-
र्निवसितेव सितेन सुनिर्ववौ ॥ ५८ ॥
व्रणभृता सुतनोः कलशीत्कृत-
स्फुरितदन्तमरीचिमयं दधे ।
स्फुटमिवावरणं हिममारुतै-
र्मृदुतया दुतयाऽधरलेखया ॥ ५९ ॥

मानिनीमानभञ्जनक्षमोऽयं मास इति भावः । कलक्षान्तरितैयं नायिका । 'कोपात्क्रान्तं पराणुद्य पश्चात्तापसमन्विता' इति लक्षणात् ॥५७॥

भृशमिति ।—[अनावरणा] आवरणरहिता [या, अधरपल्लवक्षतिः] अधरपल्लवस्य क्षतिर्व्रणः, [हिममारुतैर्भृशम्, अदूयत] अतप्यत । दूङो दैवादिकात् कर्त्तरि लङ् । सा क्षतिः, यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात् । [शीत्कृतैः] शीत्कारैः कर्त्तृभिः [सितेन] शुभ्रेण [दशनरश्मिपटेन] दशनरश्मय एव पटरूपेण करणेन । [निवसितेव] आच्छादितेवेत्युत्प्रेक्षा । वसेराच्छादनार्थात्कर्मणि क्तस्येडागमः । [सुनिर्ववौ च] सुष्ठु निर्ववार ; शीतालुराच्छाद्यत इति भावः । हिमहताधरनिर्वाणस्य शीत्कारकारणकस्य दशनरश्मिपटाच्छादने हेतुत्वोत्प्रेक्षणाद्रूपकोत्प्रेक्षयोः सङ्करः ॥ ५८ ॥

उक्तमेवार्थं भङ्ग्यन्तरेणाह, व्रणेति ।—[मृदुतया] मार्दवेन । हेतुना । [हिममारुतैः, दुतया] पीड़ितया । 'टुदु उपतापे' इति धातोः सौवादिकात् कर्मणि क्तः । [व्रणभृता] दन्तव्रणवत्या, [सुतनोः] स्त्रियाः, अधरो लेखेव तया [अधरलेखया] कर्त्र्या [कलशीत्कृत-स्फुरितदन्तमरीचिमयं] कलेन शीत्कृतेन हेतुना स्फुरिताः प्रका-

धृततुषारकणास्य नभस्वत-
स्तरुलताऽङ्गुलितर्जनविभ्रमाः।
पृथु निरन्तरमिष्टभुजान्तरं
वनितयाऽनितया न विषेहिरे ॥ ६० ॥
हिमऋतावपि ताः स्म भृशस्विदो
युवतयः सुतरामुपकारिणि।
प्रकटयत्यनुरागमकृत्रिमं
स्मरमयं रमयन्ति विलासिनः ॥ ६१ ॥

श्रिता ये दन्तमरीचयस्तन्मयं तद्रूपं, [स्फुटम्, आवरणम्] आच्छादनं [दधे इव] धृतमिवेत्युत्प्रेक्षा। दधातेः कर्मणि लिट् ॥ ५९ ॥

धृतेति।—[धृततुषारकणास्य] धृतास्तुषारकणास्तुहिनशीकरा येन तस्य [नभस्वतः] पवनस्य सम्बन्धिनः [तरुलताऽङ्गुलितर्जनविभ्रमाः] तरुलता एवाङ्गुलयस्ताभिस्तर्जनानि यानि तान्येव विभ्रमाः विलासाः [पृथु] विशालम्, इष्टस्य दयितस्य भुजान्तरं भुजमध्यं वक्षःस्थलं [इष्ट-भुजान्तरं निरन्तरम्, अनितया] अप्राप्तया, गाढालिङ्गनमलभमानया इत्यर्थः। इणः कर्त्तरि क्तः। [वनितया] स्त्रिया [न विषेहिरे] न सोढाः। विरहिण्यस्तर्जिता इव नभस्वतो बिभ्यतीति भावः * ॥६०॥

हिमेति।—[स्मरमयं] स्मरादागतं, स्मरप्रयुक्तमित्यर्थः। "तत आगतः" (४।३।७४ पा०) इति मयट्। [अकृत्रिममनुरागं] सहजं प्रेम [प्रकटयति] प्रकटीकुर्वाणे, तत्कार्य्येण खेदेनेति भावः; अत एव [सुतरामुपकारिणि] पुंसां रिरंसाजननात् तेभ्यः स्वानुरागप्रकाश-

---

* अत्र द्वितीयपादे रूपकालङ्कारः; तेन च यथा कश्चित् कुतश्चित् कारणात् कामपि वैरतमापन्नां विपन्नाम् अङ्गुल्या तर्जयति, सा तु स्वभावदुःखिता तदानीं तत् दुःसहं तर्जनादिकं न सहते तथेति ध्वन्यते।

कुसुमयन् फलिनीरलिनीरवै-
र्मदविकाशिभिराहितहुङ्कृतिः ।
उपवनं निरभर्त्सयत प्रियान्
वियुवतीर्युवतीः शिशिरानिलः ॥ ६२ ॥

नाच्चात्यन्तोपकर्त्तरीत्यर्थः । एवम्भूते [हिमऋतावपि] हैमन्तेऽपि, खेद-सम्भावनारहितकालेऽपीत्यर्थः । सांहितः "ऋत्यकः" (६।१।१२८ पा०) इति प्रकृतिभावः । भृशं खिद्यन्ति रागोष्मणा [भृशखिदः] इति सात्त्विकोक्तिः । क्विप् । हैमन्तोऽपि रागिणां खेदहेतुरेव ; तद्धेतु-रागहेतुत्वादिति भावः । [ताः] तथा धीराः [युवतयः, विलासिनः] प्रियान् [रमयन्ति स्म] हैमन्तस्यौदीपकत्वात् पौडाद्यमत्वात् दीर्घ-रात्रत्वाच्चोभयेच्छासत्त्वशमरमन्तेत्यर्थः । इति हैमन्तवर्णनम् ॥ ६१ ॥

अथ शिशिरं वर्णयति,—कुसुमयन्नित्यादिना ।—[उपवनं] वनं इत्यर्थः । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । "तृतीयासप्तम्योर्बहुलम्" (२।४। ८४ पा०) इति विकल्पादभावः । [फलिनीः] प्रियङ्गुलताः । 'प्रियङ्गुः फलिनी फली' इत्यमरः । [कुसुमयन्] कुसुमवतीः कुर्वन् । इत्युद्दीपनसामग्रीवर्णनम् । कुसुमयतेर्मत्वन्तप्रकृतिकात् "तत्करोति" (ण०) इति ण्यन्तात् लटः शतादेशः ; णाविष्ठवञ्चावे "विन्मतोर्लुक् (५।३। ६५ पा०) इति मतुपः लुक् । [मदविकाशिभिः] मदेन विजृम्भमाणैः [अलिनी-रवैः] भृङ्गीहुङ्कारैः, [आहितहुङ्कृतिः] कृतहुङ्कारः । माधुर्य्या-द्युद्दीपकत्वातिशयद्योतनार्थमलिनी इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । [शिशिरा-निलः प्रियान्, वियुवतीः] कोपाद्वियुञ्जानाः । यौतेः शतरि घातोरु-वङादेशः "उगितश्च" (४।१।६ पा०) इति ङीप् । [युवतीः] वधूः । "यूनस्तिः" (४।१।७७ पा०) इति तिप्रत्ययः । [निरभर्त्सयत] अतर्जयत । तर्जिभर्त्स्योश्चौरादिकयोरनुदात्तेत्त्वादात्मनेपदम् । अत्र वायौ अचेतने चेतनधर्मो निर्भर्त्सनमुत्प्रेक्ष्यते ; सा चालिनी-हुङ्कारभङ्गारा-ज्जीवितेति रूपकसङ्कीर्णा व्यङ्ग्याप्रयोगाङ्गम्या च ॥ ६२ ॥

उपचितेषु परेष्वसमर्थतां
व्रजति कालवशाद्बलवानपि।
तपसि मन्दगभस्तिरभीषुमा-
न्हि महाहिमहानिकरोऽभवत् ॥ ६३ ॥
अभिषिषेणयिषुं भुवनानि यः
स्मरमिवाख्यत लोध्ररजश्चयः।
क्षुभितसैन्यपरागविपाण्डुर-
द्युतिरयं तिरयन्नुदभूद्दिशः ॥ ६४ ॥

उपचितेष्विति।—[कालवशाद्बलवानपि, परेषु] शत्रुषु [उपचितेषु] प्रवृद्धेषु सत्सु, [असमर्थतां] दौर्बल्यं [व्रजति]। [हि] यस्मात् [तपसि] माघमासे, 'तपा माघे' इत्यमरः। [मन्दगभस्तिः] मृदुरश्मिः [अभीषुमान्] अंशुमान्। 'अभीषुः प्रग्रहे रश्मौ' इत्यमरः। महत उपचितस्य हिमस्य हानिं नाशं करोतीति [महाहिमहानिकरः] तद्धेतुः [नाभवत्]। "कृञो हेतु—" (३।२।२० पा०) इत्यादिना हेत्वर्थे टप्रत्ययः। विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः * ॥ ६३ ॥

अभीति।—[क्षुभितसैन्यपरागविपाण्डुरद्युतिः] क्षुभित उद्गतो यः सैन्यपरागः सेनारजः, स इव विपाण्डुरद्युतिः शुभ्रवर्णः † [यो लोध्ररजश्चयः भुवनानि, अभिषिषेणयिषुं] सेनया अभियातुमिच्छुम्। 'यत्सेनयाऽभिगमनमरौ तदभिषेणनम्' इत्यमरः। "सत्यापपाश—" (३।१।२५ पा०) इत्यादिना सेनाशब्दात् णिचि सनि "सनाशंसभिक्ष

---

* "का कथा दुर्बलस्य" इति अपिशब्देनार्थान्तरप्रतिपादनात् अर्थापत्त्यलङ्कारश्च।

† इत्युपमा।

शिशिरमासमपास्य गुणोऽस्य नः
क इव शीतहरस्य कुचोष्मणः ।
इति धियाऽस्तरुषः परिरेभिरे
घनमतो नमतोऽनुमतान् प्रियाः ॥ ६५ ॥
अधिलवङ्गमभी रजसाऽधिकं
मलिनिताः सुमनोदलतालिनः ।

ङः" (३।२।६८ पा०) इति उप्रत्ययः । "ख्यादिभ्यस्थासेन—" (८।३।६४ पा०) इति धात्वभ्याससकारयोः षत्वम् । [स्मरम्, आख्यतेव] आख्यातवानिवेत्युत्प्रेक्षा । "चक्षिङः ख्याञ्" (२।४।५४ पा०) "अस्तिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् (३।१।५२ पा०) इति च्लेरङादेशः । [अयं] लोध्ररजश्चयः [दिशः तिरयन्] तिरस्कुर्वन् । तिरःशब्दात् "तत्करोति—" (ग०) इति ण्यन्तात्लटः शतृादेशः * । णावि ष्ठवन्नावे ठिलोपः । [उदभूत्] ॥६४॥

शिशिरेति ।—[शिशिरमासमपास्य] अपहाय, शीतं हरतीति तस्य [शीतहरस्य] । "हरतेरनुद्यमनेऽच्" (३।२।९ पा०) इत्यच् प्रत्ययः । [नः] अस्माकम् [अस्य, कुचोष्मणः] कुचोष्णस्य [क इव गुणः] किं फलम् ? सम्पादयत इति शेषः । गम्यमानक्रियाऽपेक्षया क्वानिर्देशः । इवशब्दो वाक्यालङ्कारे । [इति धिया, अतः] अस्मिन् शिशिरमासे । सार्वविभक्तिकस्तसिः । [प्रियाः] कान्ताः [अस्तरुषः] निरस्तरोषाः सत्यः [नमतः] प्रणतान् [अनुमतान्] स्वप्रियान् [घनं] निविड़ं [परिरेभिरे] आश्लिष्टवत्यः । इति धियेति । सुखार्थस्य परिरम्भस्य कुचोष्मसाफल्यार्थत्वमुत्प्रेक्ष्यते व्यञ्जकाप्रयोगाङ्गम्यत्वञ्चास्याः † ॥६५॥

अधीति ।—लवङ्गेषु [अधिलवङ्गम्] । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः ।

---

* "लटः शतृशानचा—" (३।२।१२४ पा०) इत्यादिना ।

† अत धीशब्दः अत इति शब्दस्य पुनरुक्तौ, हेत्वर्थेन इतिनैव तदर्थस्योक्तत्वात् ; तेन "इति यतोऽस्तरुषः" इति युक्तः पाठः ।

स्फुटमिति प्रसवेन पुरोऽहसत्
सपदि कुन्दलता दलताऽलिनः ॥ ६६ ॥
अतिसुरभिरभाजि पुष्पश्रिया
मतनुतरतयेव सन्तानकः ।
तरुणपरभृतः स्वनं रागिणा-
मतनुत रतये वसन्तानकः ॥ ६७ ॥

सुमनसां पुष्पाणां दलेषु तालयन्ति प्रतितिष्ठन्ति इति [सुमनोदल-तालिनः]। ताच्छील्ये आभीक्ष्ण्ये वा णिनिः। [अभी, अलिनः] मधुपाः [रजसा] परागेणार्त्तवेन च [अधिकं], मलिनाः मलीमसाः पापिनश्च कृताः [मलिनिताः, इति] हेतोः [पुरः] अग्रे [सपदि, कुन्दलता] माध्यवल्ली। 'माध्यं कुन्दम्' इत्यमरः। [दलता] विकसता [प्रसवेन] निजकुसुमेन [अहसत्] जहास [स्फुटम्] इत्युत्प्रेक्षायाम्। रजस्वलाया गन्तारं कामिनं सपत्नीो हसन्तीति भावः। कुन्दकुसुमस्य धावल्याद्धासत्वेनोत्प्रेक्षा ॥ ६६ ॥

अथ यमकविशेषकौतुकितया कविः पुनर्द्वादशभिः ऋतून् वर्णय-न्नादौश्चतुर्भिर्वसन्तं वर्णयति, अतिसुरभिरिति।—[अतिसुरभिः] अत्य-न्तसुगन्धिः [सन्तानकः] कल्पवृक्षः [पुष्पश्रियां] पुष्पसम्पदाम् [अतनुतर-तया] महत्तरत्वेन। अतनुशब्दात्तरवन्तात् तल्प्रत्ययः। [अभाजीव] अभजीव इत्युत्प्रेक्षा, तथा नम्र इत्यर्थः। "भञ्जेश्च चिणि" (६।४।३२ पा०) इति विभाषा, नलोपे उपधावृद्धिः, "चिणो लुक्" (६।४।१०४ पा०) इति तलुक्। किञ्च वसन्तस्थानको दुन्दुभिः [वसन्तानकः] इति रूपकम्। [तरुणपरभृतः] तरुणकोकिलः, [रागिणां] कामिनां [रतये] रागवर्द्धनाय [स्वनमतनुत] मधुरं चुकूजेत्यर्थः। प्रभा वृत्तम् ;—'स्वरग्नरविरतिर्ननौ रौ प्रभा' इति लक्षणात् ॥ ६७ ॥

नोज्झितुं युवतिमाननिरासे
दत्तमिष्टमधुवासरसारम् ।
चूतमालिरलिनामतिरागा-
दत्तमिष्ट मधुवासरसाऽरम् ॥ ६८ ॥
जगद्वशीकर्त्तुमिमाः स्मरस्य
प्रभावनीके तनवै जयन्तीः ।
दूत्यस्य तेने कदलीर्मधुश्रीः
प्रभावनी केतनवैजयन्तीः ॥ ६९ ॥

नोज्झितुमिति ।—[अरम्] अत्यन्तम्, इष्टेष्वौषितेषु मधुषु मकरन्देषु वासे वसतौ रसो रागो यस्याः सा [इष्टमधुवासरसा], मधुपानप्रियेत्यर्थः । अत एव [अलिनामालिः] भृङ्गश्रेणिः [युवतिमाननिरासे, दत्तं] कुशलम् ; उद्दीपकत्वादिति भावः । मधुवासरेषु वसन्तदिनेषु सारं श्रेष्ठं [मधुवासरसारम्], तत्कालश्लाघ्यमित्यर्थः । [चूतं] सहकारम् [अतिरागात्] अतिलौल्यात् [उज्झितुं] हातुं [नाऽत्तमिष्ट] नासहिष्ट । त्तमेर्भौवादिकाल्लुङ् । स्वागता वृत्तम् ;—"स्वागतेति रनभादगुरुयुग्मम्" इति लक्षणात् ॥ ६८ ॥

जगदिति ।—प्रभावयतीति [प्रभावनी] सम्पादयित्री । कर्त्तरि ल्युटि ङीप् । [मधुश्रीः] कर्त्री । [जगद्वशीकर्त्तुं, प्रभौ] समर्थे [अस्य स्मरस्य, अनीके] सैन्ये [जयन्तीः] जित्वरीः [केतनवैजयन्तीः] ध्वजपताकाः * [तनवै] करवाणि । तनोतेः प्राप्तकाले लोट् । टेरेत्वमित्येकारः । "एत ऐ" (३।४।९३ पा०) "आडुत्तमस्य पिच्च" (३।४।९२ पा०) इति आटि ; "आटश्च" (६।१।९० पा०) इति वृद्धिः । [इति] मनोषयेति शेषः । [इमाः कदलीः] रम्भातरून् [तेने] वितस्तार ।

---

* "केतनन्तु निमन्त्रणे । गृहे केतौ च क्लीबेऽथ" इति "वैजयन्ती पताकायाम्" इति च मेदिनी ।

स्मररागमयी वपुस्तमिस्रा
परितस्तार रवेरसत्यवश्यम्।
प्रियमाप दिवाऽपि कोकिले स्त्री
परितस्तारारवे रसत्यवश्यम् ॥ ७० ॥

'कदली वारणबुसा (षा) रम्भा मोचांशुमत्फला' इत्यमरः। कदलीषु कामवैजयन्तीत्वोत्प्रेक्षा। * वृत्तमुपजातिः ॥ ६९ ॥

स्मरेति।—[असती] दुष्टा, [स्मररागमयी] स्मरेण कामेन निमित्तेन, यो रागो रमणेच्छा, स एव तन्मयी, [तमिस्रा] तमःस्तोमः। 'तमिस्रा तिमिरे रोगे तमिस्रा तु तमस्ततौ। कृष्णपक्षनिशायाञ्च' इति विश्वः। [रवेर्वपुः] मण्डलं, [परितस्तार] आवव्रे, अहनि रजनीधियं जनयामासेत्यर्थः। परिपूर्वात् स्तृणातेर्लिट्। [अवश्यं] सत्यमित्यर्थः। कुतः? [परितः] समन्तात्, [तारारवे] उच्चतरध्वनौ, [कोकिले, रसति] कूजति सति, इत्युद्दीपकोक्तिः। [स्त्री] स्त्रिय इत्यर्थः। जातावेकवचनम्। [दिवाऽपि] दिवेति सप्तम्यर्थेऽव्ययम्। वशं गतो वश्यः। "वशं गतः" (४।४।८६ पा०) इति यत्प्रत्ययः। न वश्यस्तम् [अवश्यम्] अवशं गतमपीत्यर्थः। [प्रियमाप] स्वयमभिससारेत्यर्थः। यदवगणयन्तमपि प्रियं दिवाऽपि मानमवगणय्य निशेधं चोल्लङ्घ्य समगच्छत् तत्सत्यम्; रागतिमिरतिरोहितमानभानुमण्डला मानिन्य इति रूपकानुप्राणिता प्रियाभिक्रियानिमित्ता परिस्तरणक्रियास्वरूपोत्प्रेक्षा अवश्यमिति व्यङ्ग्यप्रयोगाद्वाच्या। औपच्छन्दसिकं वृत्तम्;—"विषमे ससजा गुरू समे चेत् स्मरयाश्छन्दसिकं तदोपपूर्वम्" इति लक्षणात् ॥ ७० ॥

---

* यथा राजानुगमनमनुचिन्त्य तत्सहचराः सखायश्च ध्वजपताकादीन् सहकारमनोहरसलिलपूर्णकलसान् कदलीदलविराजितद्रव्यजातांश्च प्रसारयन्ति, वसन्तश्रियोऽपि तथेति ध्वनिः।

वपुरम्बुविहारहिमं शुचिना
रुचिरं कमनीयतरा गमिता ।
रमणेन रमण्यचिरांशुलता-
रुचिरङ्कमनीयत रागमिता ॥ ७१ ॥
मुदमब्दभुवामपां मयूराः
सहसाऽऽयन्त नदी पपाट लाभे ।
अलिनाऽरमतालिनी शिलीन्ध्रे-
सह सायन्तनदीपपाटलाभे ॥ ७२ ॥

अथैकेन ग्रीष्ममाह, वपुरिति ।—[शुचिना] ग्रीष्मेण, प्रयोजक-कर्त्रा । [अम्बुविहारहिमम्] अम्बुविहारेण जलक्रीड़या, हिमं शीतलम्, अत एव [रुचिरम्] उज्ज्वलं, [वपुः] देहं, [गमिता] प्रापिता । "गतिबुद्धि—" (१।४।५२ पा०) इत्यादिना अणिकर्त्तुः कर्म्मत्वम् । "प्रधानकर्म्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्म्मणाम्" इति अभिहितत्वञ्च ; अत एव [कमनीयतरा] रमणीयतरा, अचिरांशुर्लतेव अचिरांशुलता विद्युल्लता, तस्या रुचिरिव रुचिर्यस्याः सा [अचिरांशुलतारुचिः] इत्युपमाद्रष्टव्यम् । तथा [रागमिता] रागमनुरागमिता प्राप्ता । इणः कर्त्तरि क्तः । [रमणी, रमणेन] प्रियेण [अङ्कम्] उत्सङ्गम् [अनीयत] नीता । "नोहक्तवतुषु" * इति नयतेर्द्विकर्म्मकता । शेषं पूर्ववत् । तोटकं वृत्तम् ;—"वद तोटकमब्धिसकारयुतम्" इति लक्षणात् ॥ ७१ ॥

अथ द्वाभ्यां वर्षर्तुं वर्णयति, मुदमित्यादि ।—[अब्दभुवां] मेघप्रभवाणाम् [अपां लाभे] मेघे वर्षति सतीत्यर्थः । [सहसा मयूराः, मुदम्] आनन्दम् [आयन्त] अलभन्त । 'अय गतौ' लङि "आडजादीनाम्"

---

* "दुह्याच्पचदण्डरुधिप्रच्छिचिब्रूशासुजिमन्थ्मुषाम् ।
कर्म्मयुक् स्यादकथितं तथा स्यान्नीहृकृष्वहाम् ॥" इति ।

कुटजानि वीक्ष्य शिखिभिः शिखरीन्द्रं
समयाऽवनौ घनमदभ्रमराणि।
गगनञ्च गीतनिनदस्य गिरोच्चैः
समया वनौघनमदभ्रमराणि ॥ ७३ ॥

Note the peculiar name of metre contained in the verse.

(६।४।७२ पा०) इत्याङागमे वृद्धिः। [नदी पपाट] नद्यः प्रावहन्नित्यर्थः। 'अट पट गतौ' लिट्। जातावेकवचनम्। [अलिना] भृङ्गेण [सह, सायन्तनदीपपाटलाभे] सायन्तनः सायम्भवः। "सायञ्चिरम्" (४।३।२३ पा०) इत्यादिना ट्युप्रत्ययः तुडागमश्च। स चासौ दीपश्च तद्वत्पाटलाभे पाटलप्रभे, इत्युपमाऽलङ्कारः। तस्मिन् [शिलीन्ध्रे] कन्दलीकुसुमे [अलिनी अरमत]। अत्र मयूरमोदप्राप्त्याद्यनेककर्त्तृकक्रियायौगपद्याच्चित्राधिकरणक्रियासमुच्चयरूपः समुच्चयालङ्कारभेदः,—'गुणक्रियायौगपद्यं समुच्चयः' इति सामान्यलक्षणम्। औपच्छन्दसिकं वृत्तम्॥ ७२ ॥

कुटजानीति।—[शिखरीन्द्रं समया] रैवतकाद्रेः समीपे। "अभितःपरितःसमया—" (वा०) इत्यादिना द्वितीया। [अवनौ] प्रदेशे, घनमदा भ्रमरा येषु तानि [घनमदभ्रमराणि]। [कुटजानि] कुटजकुसुमानि, वनौघेन पयःपूरेण नमन्त्यब्भ्राणि मेघा यस्मिन् तत् [वनौघनमदभ्रम्]। 'पयःकीलालममृतं जीवनं भुवनं वनम्' इत्यमरः। [गगनञ्च वीक्ष्य, शिखिभिः] मयूरैः [गीतनिनदस्य] गानध्वनेः, [समया] तुल्यया * "तुल्यार्थैः—" (२।३।७२ पा०) इत्यादिना वैकल्पिकी षष्ठी। [गिरा] वाचा, केकयेत्यर्थः। [उच्चैः, अराणि] रणितम्। 'रण शब्दे' भावे लुङ् चिणो लुक्। कुटजा वृत्तम्;—'सजसा भवेदिह सगौ कुटजाख्यम्' इति लक्षणात्॥ ७३ ॥

---

* इत्युपमा।

अभीष्टमासाद्य चिराय कालं
समुद्धृताशं कमनी चकाशे ।
योषिन्मनोजन्मसुखोदयेषु
समुद्धृताऽऽशङ्कमनीचकाशे ॥ ७४ ॥
स्तनयोः समयेन याऽङ्गनाना-
मभिनद्वारसमा न सा रसेन ।
परिरम्भरुचिं ततिर्जलाना-
मभिनद्वा रसमानसारसेन ॥ ७५ ॥

अथ त्रिभिः शरदं वर्णयति, अभीष्टमित्यादि ।—कामयत इति [कमनी] कामयित्री । 'कम्रः कामयिताभीकः कमनः कामनोऽभिकः' इत्यमरः । कमेः कर्तरि ल्युटि ङीप् । [योषित्] जातावेकवचनम् । अनीचा उन्नताः काशा अश्ववाला यस्मिन् [अनीचकाशे काले] शरदीत्यर्थः ; [मनोजन्मसुखोदयेषु] कामसुखाविर्भावेषु [धृताशं] धृता आशा अभिलाषो येन तं, [अभीष्टं] प्रियं, [चिराय] चिरकालेन, 'चिराय चिररात्राय' इत्यमरः । सम्यगुद्धृता उत्सृष्टा आशङ्का सङ्कोचो यस्मिन् कर्मणि तत् [समुद्धृताऽऽशङ्कं] विस्रब्धं यथा तथा, [आसाद्य] प्राप्य, मुदा सह वर्त्तत इति [समुत्] सानन्दा सती, [चकाशे] विललासेत्यर्थः । अत्र समुच्चकाश इति योषितः प्रियप्राप्तिनिमित्त-हर्षाख्यभावनिबन्धनात्प्रेयोऽलङ्कारः,—"रसभावतदाभासतत्प्रशमानां निबन्धनेन रसवत्प्रेयऊर्ज्जस्विसमाहितानि" इत्यलङ्कारसर्वस्वलक्षणात् । वृत्तमुपजातिः ॥ ७४ ॥

स्तनयोरिति ।—रसमानाः कूजनशीलाः । "ताच्छील्यवयोवचन-शक्तिषु चानश्" (३।२।१२९ पा०) इति ताच्छील्ये चानश् प्रत्ययः । रसतेः परस्मैपदित्वाच्च शानच् प्रत्ययः । ते सारसाः पक्षिविशेषाः यस्मिन्

जातप्रीतिर्या मधुरेणानुवनान्तं
कामे कान्ते सारसिकाकाकुरुतेन।
तत्सम्पर्कं प्राप्य पुरा मोहनलीलां
कामैकान्ते सा रसिका का कुरुते न ? ॥७६॥

तेन [रसमानसारसेन, समयेन] शरत्कालेनेत्यर्थः ; सारसानां तत्रैव सम्भवात्। 'सारसो मैथुनी कामी गोनर्दः पुष्कराह्वयः' इति यादवः। [अङ्गनानां स्तनयोर्या, जलानां ततिः] शारदोषसजन्मा स्वेदोदबिन्दुसन्दोहः, अभितो नद्धा [अभिनद्धा]। नह्यतेरभिपूर्वात्कर्मणि क्तः। "नहो धः" (८।२।३४ पा०) इति धत्वम्। [हारसमा] मुक्ताहारतुल्या ; * कुचमण्डलमण्डनायमानेति भावः। [सा] जलानां ततिः [रसेन] रागेण हेतुना। बलीयसेति भावः। [परिरम्भरुचिम्] आलिङ्गनेच्छां, [नाभिनत्] न बिभेद। शारदस्वेदस्याप्यलङ्कारतया उद्दीपकस्याजुगुप्सितत्वान्निःसपत्नशृङ्गारा विजयन्ते स्म इत्यर्थः ; अत एव रसनिबन्धनाद्रसवदलङ्कारः। लक्षणमुक्तं पूर्वश्लोके। औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ ७५ ॥

जातेति।—[या] स्त्री, [अनुवनान्तम्]। विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः। [मधुरेण] श्राव्येण, [सारसिकाकाकुरुतेन] सारस्य एव सारसिकाः सारसाङ्गनाः। कात्पूर्वस्येत्वम्। † तासां काकुरुतेन विकृतशब्देन। 'काकुः स्त्रियां विकारो यः शोकभीत्यादिभिर्ध्वनेः' इत्यमरः। काकुश्च तद्वतं च तेन ; [कामे] कामकल्पे। सिंहो देवदत्त इतिवद्गौणप्रयोगः। [कान्ते] प्रियै, [जातप्रीतिः] जातस्नेहा अभूत्। [रसिका] रसवती, रागवतीत्यर्थः। "अत इनिठनौ" (५।२।११५ पा०) इति ठन्प्रत्ययः। [सा का] स्त्री, [एकान्ते] रहसि, [तत्सम्पर्कं] तस्य कान्तस्य सम्पर्कं,

---

* इत्युपमा।

† "प्रत्ययस्थात् कात् पूर्व्वस्यात इदाप्यसुपः" (७।३।४४ पा०) इतीत्वम्।

कान्ताजनेन रहसि प्रसभं गृहीत-
केशे रते स्मरसहाऽऽसवतोषितेन ।
प्रेम्णा मनःसु रजनीष्वपि हैमनीषु ।
के शेरते स्म रसहासवतोषितेन ॥ ७७ ॥

[प्राप्य, पुरा] पुरुषप्रेरणात्पूर्वमेव, [कां, मोहनलीलां] सुरतक्रीड़ां, [न कुरुते ?] सर्वा अपि स्त्री सर्वानपि सुरतविशेषान् कामतन्त्रप्रसिद्धान् विसस्मयकारेत्यर्थः ; तेन शृङ्गारस्य पराकाष्ठा प्राप्तेत्युक्तम् । मत्तमयूरं वृत्तम् ;—"वेदै रन्ध्रैर्मतौ यसगा मत्तमयूरम्" इति लक्षणात् ॥ ७६ ॥

अथैकेन हैमन्तमाह, कान्तेति ।—सहत इति सहः । पचाद्यच् । स्मरस्य सहः, कामोद्दीपक इत्यर्थः, तेनाऽऽसवेन तोषितः तेन [स्मर-सहाऽऽसवतोषितेन] अत एव रससहासावस्य स्त इति तेन, [रससहासवता] रागहास्यवता, अत एव [प्रेम्णा, मनस्सु] पुंसां चित्तेषु, [उषितेन] वसता । वसतेः कर्त्तरि क्तः । "वसतिक्षुधोरिट्" (७।२।५२ पा०) इतीडागमः । 'गतिबुद्धि—' (१।४।५२ पा०) इत्यादिमूले चकाराद्वर्त्तमानार्थता । कान्तैव जनस्तेन [कान्ताजनेन] । जातावेकवचनम् । [रहसि, प्रसभं] बलात्, [गृहीतकेशे] आकृष्टशिरोरुहे, [रते] सुरते, हैमन्ते भवा हैमन्यस्तासु [हैमनीषु अपि], द्राघीयसीष्वपीति भावः । "सर्वत्राण् च तलोपश्च" (४।३।२२ पा०) इति हैमन्तशब्दादण्प्रत्ययः, तकारलोपश्च । "टिड्ढाणञ्—" (४।१।१५ पा०) इत्यादिना ङीप् । [रजनीषु, के] युवानः [शेरते स्म] स्वपन्ति स्म ? न केऽपीत्यर्थः । * "लट् स्मे" (३।२।११८ पा०) इति भूते लट् । एतेनातिभूमिङ्गतः शृङ्गार इति व्यज्यते । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ ७७ ॥

---

* हैमन्तकालस्य दीर्घरजनीष्वपि भृशं सम्भोगवतां रसभाववतां नास्ति सुरत-ग्लानिरिति भावः ।

गतवतामिव विस्मयमुच्चकै-
रसकलामलपल्लवलीलया।
मधुकृतामसकृद्गिरमावली
रसकलामलपल्लवलीलया ॥ ७८ ॥
कुर्वन्तमित्यतिभरेण नगानवाचः
पुष्पैर्विरामममलिनाञ्च न गानवाचः।
श्रीमान् समस्तमनुसानु गिराविहर्त्तुं
बिभ्रत्यचोदि स मयूरगिरा विहर्त्तुम् ॥७९॥

इति श्रीमाघकविकृतौ शिशुपालबधे महाकाव्ये
ऋतुवर्णनं नाम षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

अथैकेन शिशिरं वर्णयति, गतवतामिति।—[असकलामलपल्लवलीलया] असकला असमग्रविकासिनोऽमला निर्मलाश्च ये पल्लवास्तेषां लीला तया, नृत्यरूपयेत्यर्थः। [विस्मयं, गतवतामिव] स्थितानामिव, इत्युत्प्रेक्षा। [मधुकृतां] मधुकराणां सम्बन्धिनी, लवलीषु लताविशेषेषु, लयो लयनं, स्थितिर्यस्याः सा [लवलीलया,आवलिः] पङ्क्तिः, [रसकलां] रसेन मध्वास्वादेन, कलामव्यक्तमधुराम्। "ध्वनौ तु मधुरास्फुटे। कलः' इत्यमरः। [गिरं] वाचम्, [असकृदुच्चकैरलपत्] । मधुमदहेतुकस्य मधुकरालापस्य पल्लवलीलया जनितविस्मयहेतुकत्वमुत्प्रेक्ष्यत इति गुणहेतूत्प्रेक्षा। द्रुतविलम्बितं वृत्तम् ॥ ७८ ॥

कुर्वन्तमिति।—[इति] इत्थं, [पुष्पैः] एव [अतिभरेण] * महाभरेण, तत्कृतेन वा गौरवेण, [नगान्] वृक्षानवाचन्तीति [अवाचः] नम्रान्। अञ्चेरवपूर्वात् "ऋत्विक्" (३।२।५९ पा०) इत्यादिना क्विन्प्रत्ययः। [कुर्वन्तम् अलिनां, गानवाचः] गीतध्वनेर्झङ्कारस्य [च, न विरामम्]

---

* "अतिभरेण" इत्यत्र "हेतौ" (२।३।२३ पा०) इत्यनेन तृतीया इत्यवगन्तव्यम्।

सप्तमः सर्गः ।

—००—

अनुगिरमृतुभिर्वितायमाना-
मथ स विलोकयितुं वनान्तलक्ष्मीम् ।
निरगमदभिराड्ममाहृतानां
भवति महत्सु न निष्फलः प्रयासः ॥ १ ॥

अविराममसमाप्तिं कुर्वन्तं [समस्तमृतुं] सर्वान्ऋतून् * [अनुसानु] सानुष्वित्यर्थः । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । [बिभ्रति] बिभ्राणे, [इह गिरौ] रैवतकाद्रौ [विहर्त्तुं] क्रीड़ितुं, [श्रीमान् सः] हरिः [मयूरगिरा] केकया, [अचोदि] प्रेरितः । भगवन्निह विहर ऋतुगणमनुग्रहाणेति प्रार्थित इवेत्युत्प्रेक्षा व्यञ्जका प्रयोगाङ्गम्या । वृत्तमुक्तम् ॥७९॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचिते
माघकाव्यव्याख्याने सर्वङ्षाख्ये षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

इत्यमृतुगणप्रादुर्भावमभिधाय तत्फलतया भगवतः सानुचरस्य वनविहारलीलावर्णनमारभते, अनुगिरमिति ।—[अथ] ऋतुप्रादुर्भावानन्तरं [सः] हरिः गिराविति [अनुगिरम्] । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । "गिरेश्च सेनकस्य" (५।४।११२ पा०) इति समासान्तः । [ऋतुभिः, वितायमानां] वितन्यमानाम् । तनोतेः कर्मणि लटः शानजादेशः । "तनोतेर्यकि" (६।४।४४ पा०ः) इति वैभाषिक आकारा-

---

* इयर्त्ति गच्छति अशीर्कपुष्पविकाशान् इति वसन्तादिषड्विधः कालविशेषः ऋतुः । "षड्धा ऋतवः" इति श्रुतेः ;—"शिशिरः पुष्पसमयो ग्रीष्मो वर्षा शरद्धिमः । माघादिमासयुग्मैस्तु ऋतवः षट् क्रमादिमे ॥" इत्युक्तेश्च बोद्धव्यः ।

दधति सुमनसो वनानि बह्वी-
र्युवतियुता यदवः प्रयातुमीषुः।
मनसिशयमहाऽस्त्रमन्यथाऽमी
न कुसुमपञ्चकमप्यलं विसोढुम् ॥ २ ॥

देशः। [वनान्तलक्ष्मीं विलोकयितुं, निरगमत्] * निर्गतः। "पुषादि—" (३।१५५ पा०) इत्यादिना गमेर्लुङि च्लेरङादेशः। ऋतुगणभक्तिं स्त्रीकर्त्तुमिति भावः। तथा हि,—[अभिराद्धुम्] आराधयितुम्, [आद्रतानाम्] आदरं कुर्वताम्, आस्थावतामित्यर्थः। कर्त्तरि क्तः। [प्रयासः] सेवायासः, [महत्सु] विषये [निष्फलो न भवति]; न हि भक्तानुकम्पिनो महान्तस्तत्सेवां व्यर्थयन्तीति भावः। अतो हरेरप्यृतुगणानुग्रहणार्थं निर्गमो युक्तः इति सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः,—'सामान्यविशेषभावकार्य्यकारणभावाभ्यां निर्दिष्टप्रकृतसमर्थनमर्थान्तरन्यासः' इति सर्वस्वसूत्रम्। † अत्र सर्गे पुष्पिताग्रा वृत्तम्,—'अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा' इति लक्षणात् ॥ १ ॥

दधतीति।—[यदवः] यादवाः। व्याख्यातं चैतत्। [बह्वीः] बह्वः, बहुविधा इत्यर्थः। "बह्वादिभ्यश्च" (४।१।४७ पा०) इति विकल्पादीकारः। [सुमनसः] पुष्पाणि, 'स्त्रियः सुमनसः पुष्पम्' इत्यमरः। [दधति] दधन्ति। "वा नपुंसकस्य" (७।१।७८ पा०) इति अभ्यस्ताच्छतुर्वैकल्पिको नुम्प्रतिषेधः। [वनानि, युवतियुताः] स्त्रीसमेताः एव, [प्रयातुम्, ईषुः] इच्छन्ति स्म। अत्र हेतुमाह,—[अन्यथा] युवतिजनाभावे, [अमी] यदवः, [मनसिशयमहाऽस्त्रं] मनसि शेते

---

* अत्र प्रथमपादार्द्धवाक्यसमूहस्य द्वितीयपादस्थेन "निरगमत्" इति पदेनान्वयसमाप्तेरर्द्धान्तरैकपदता नाम दीपः।

† तथा चेतनाविरहितानामृतूनां वनलक्ष्मीविस्तारासम्बन्धेऽपि तत् सम्बन्धीकृतिरप्रथीक्रिया।

अवसरमधिगम्य तं हरन्त्यो-
हृदयमयत्नकृतोज्ज्वलस्वरूपाः ।
अवनिषु पदमङ्गनास्तदानीं
न्यदधत विभ्रमसम्पदोऽङ्गनासु ॥ ३ ॥

इति मनसिशयः कामः । "अधिकरणे शेतेः" (३।२।१५ पा०) इत्यच्प्रत्ययः; "हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम्" (६।३।९ पा०) इत्यलुक् । तस्य महाऽस्त्रभूतं [कुसुमपञ्चकमपि] पञ्चापि कुसुमानीत्यर्थः । पञ्चानां सङ्घः पञ्चकम् । "सङ्घायाः संज्ञासङ्घसूत्राध्ययनेषु" (५।१।५८ पा०) इति कप्रत्ययः । [विसोढुं, नालं] न शक्ताः । सकलसुमनसां सामर्थ्यं तत्रारविन्दादीनामेव पञ्चबाणबाणत्वस्य प्रमाणसिद्धत्वादिति भावः । अतो युवतिभिः सह प्रयाणं युक्तमिति वाक्यार्थेन वाक्यार्थसमर्थनाद्वाक्यार्थसमर्थनरूपकाव्यलिङ्गमलङ्कारः । 'अरविन्दमशोकञ्च चूतञ्च नवमल्लिका । नीलोत्पलञ्च पञ्चैते पञ्चबाणस्य सायकाः ॥' इति * ॥ २ ॥

अवसरमिति ।—[तम्, अवसरं] सहजिगमिषाकालम् [अधिगम्य, हृदयं हरन्त्यः] हृदयङ्गमा भवन्त्यः; सर्वं हि प्रार्थ्यमानमेव प्रियं भवतीत्यर्थः; [अयत्नकृतोज्ज्वलस्वरूपाः] यत्नेन कृतं न भवतीत्ययत्नकृतं तथाऽप्युज्ज्वलं स्वरूपं यासां ताः, स्वभावसुन्दरमूर्त्तय इत्यर्थः । [अङ्गनाः, तदानीं] तस्मिन्नवसरे, [अवनिषु पदं, न्यदधत] निहितवत्यः, पादचारिण्येव चेलुरित्यर्थः । दधातेर्लङि "आत्मनेपदेष्वनतः" (७।१।५ पा०) इति झस्यादादेशः । [अङ्गनासु, विभ्रमसम्पदः] विलाससम्पदः

---

* नानाविधकुसुमगन्धैः एकान्तस्थितलताकुञ्जैश्च, तथा स्वभावमनोहरः मनोहरपल्लवयुतैस्तरुभिश्च तथा शाखानिलीनकोकिलकुलकूजितैः सुगन्धिद्रव्यजातैश्च सुदुमन्दपवनवीजितयुवजनानां मदनबाणविमोहनम् अवश्यमेव तस्मिन् सम्भाव्येत इति भावः ।

नखरुचिरचितेन्द्रचापलेखं
ललितगतेषु गतागतं दधाना।
मुखरितवलयं पृथौ नितम्बे
भुजलतिका मुहुरस्खलत्तरुण्याः ॥ ४ ॥

पदं न्यदधत। तदानीं विलासाः प्रवृत्ता इत्यर्थः। अलङ्कृनानां विलाससम्पदां चोभयीनामपि प्रकृतानामेव हृदयहरणादिना वर्णनासाम्येनोपम्यस्य गम्यमानत्वात् कैषलप्रकृतविषया तुल्ययोगिताऽलङ्कारः। वाच्यभेदेनाप्यङ्गनाविलाससम्पदामुत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वविशेषकत्वावगमादेकावलीभेदो व्यज्यत इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः ॥ ३ ॥

न्यदधत विभ्रमसम्पदोऽङ्गनास्वित्युक्तं, ता एव प्रपञ्चयति, नखेति।—[ललितगतेषु] मन्दगमनेषु, [नखरुचिरचितेन्द्रचापलेखं] नखानां रुचिभिः प्रभाभिः, रचिता इन्द्रचापलेखा यस्मिन् कर्मणि तद् यथा तथा, [गतागतं] यातायाते। "विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचि" (२।४।१३ पा०) इति वैभाषिको द्वन्द्वैकवद्भावः। [दधाना तरुण्याः भुजलतिका, मुखरितवलयं] मुखराः कृता इति मुखरिताः ध्वनिताः, वलया यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा। 'कटको वलयोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः। [पृथौ नितम्बे मुहुः, अस्खलत्] चस्खाल। अत्र नखरुचीत्यालम्बनगुण उक्तः। गतागतं दधाना अस्खलदिति तच्चेष्टा, मुखरितवलयमिति तदलङ्कृतिः। तटस्थास्तूक्ता वसन्तादयः। अन्यत्र,—विस्तारत इति चतुर्विधोऽप्युद्दीपनक्रम उक्तः। उक्तञ्च,—'आलम्बनगुणाश्चैव तच्चेष्टा तदलङ्कृतिः। तटस्थाश्चेति विज्ञेयश्चतुष्कोद्दीपनक्रमः' ॥ इति। तत्रालम्बनं रसस्य समवायिकारणं नायिका नायकश्च। तद्गुणो रूपलावण्यादिः। तच्चेष्टा भावहावादिः। अन्यत् सुगमम्। एवमुत्तरत्रापि ॥ ४ ॥

अतिशयेति।—[अतिशयपरिणाहवान्] अतिशयेन परिणाहवान्, अतिविशाल इत्यर्थः; अन्यथा तज्जघनस्यापर्य्याप्तेरिति भावः।

अतिशयपरिणाहवान् वितेने
बहुतरमर्पितरत्नकिङ्किणीकः ।
अलघुनि जघनस्थलेऽपरस्या
ध्वनिमधिकं कलमेखलाकलापः ॥ ५ ॥
गुरुनिविड़नितम्बविम्बभारा-
क्रमणनिपीड़ितमङ्गनाजनस्य ।
चरणयुगमसुस्रुवत्पदेषु
स्वरसमसक्तमलक्तकच्छलेन ॥ ६ ॥

'परिणाहो विशालता' इत्यमरः । "उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य" (८।४।१४ पा०) इति णत्वम् । [बहुतरम्, अर्पितरत्नकिङ्किणीकः] अर्पिता आहिता, रत्नानां किङ्किण्यो यस्मिन् सः । "नयृतश्च" (५।४।११५ पा०) इति कप्प्रत्ययः । [कलमेखलाकलापः] कलो मधुरारावी मेखला-कलापः [अपरस्याः] स्त्रियः, [अलघुनि जघनस्थले अधिकं ध्वनिं वितेने] । तदलङ्कृतिरियम् ॥ ५ ॥

गुर्विति ।—[गुरुनिविड़नितम्बविम्बभाराक्रमणनिपीड़ितं] गुरु गुरुत्वगुणयुक्तं, निविड़ं दृढ़ञ्च, यच्चितम्बविम्बं तदेव भारस्तस्याक्रमणे-नाधिष्ठानेन निपीड़ितं निष्पीड़ितम्, [अङ्गनाजनस्य चरणयुगं] कर्त्तृ [पदेषु] पादन्यासस्थानेषु, [अलक्तकच्छलेन] लाक्षारसमिषेण, [स्वरसं] स्वद्रवमेव । 'गुणे रागे द्रवे रसः' इत्यमरः । [असक्तम्] अविच्छिन्नं यथा तथा, [असुस्रुवत्] स्रवति स्म । स्रवतेः चरणार्थाल्लुङि 'गिम्रि—' (३।१।४८ पा०) इत्यादिना चङि धातोरुवङादेशः । द्रवद्रव्यकर्त्तृक एवायमकर्मकः, अन्यकर्त्तृकत्वे तु सकर्मकः । अत्रालक्तकच्छलेनेत्य-लक्तकापङ्क्तवेन स्वरसत्वारोपाच्छलादिशब्दैरसत्यत्वप्रतिपादनरूपोऽपह्नवा-लङ्कारः ॥६॥

तव सपदि समीपमाऽऽनये ता-
महमिति तस्य मयाऽग्रतोऽभ्यधायि ।
अतिरभसकृताऽलघुप्रतिज्ञा-
मनृतगिरं गुणगौरि ! मा कृथा माम् ॥ ७ ॥
न च सुतनु ! न वेद्मि यन्महीया-
नसुनिरसस्तवनिश्चयः परेण ।
वितथयति न जातु मद्वचोऽसा-
विति च तथाऽपि सखीषु मेऽभिमानः ॥८॥

अथ कस्याश्चित् सख्याः कुपितनायिकाऽनुनयवचनं पञ्चभिः कुलकेनाह, तवेत्यादि ।—[तां] सत्सखीं, [सपदि तव समीपमहम्, आनये] आनेष्यामि । भविष्यत्सामीप्ये वर्त्तमानप्रत्ययः, कर्त्तुरभिप्राये आत्मनेपदम् । [इति मया तस्याग्रतः, अभ्यधायि] अभिहितम् । दधातेः कर्मणि लुङ्, "आतो युक् चिण्कृतोः" (७।३।३३ पा०) इति युगागमः । [हे गुणगौरि !] गुणैः सौभाग्यदाक्षिण्यादिभिर्गौरि पार्वतीति रूपकम् । [अतिरभसकृताऽलघुप्रतिज्ञाम्] अतिरभसेनातित्वरया कृता अलघुर्महती प्रतिज्ञा त्वदानयनार्था यया तां, [माम्, अनृतगिरम्] असत्यवाचं, [मा कृथाः] मा कार्षीः, मद्वचनं सर्वथा कर्त्तव्यमित्यर्थः । करोतेः लुङि थास् "न माङ्योगे" (६।४।७४ पा०) इत्यडागमप्रतिषेधः ॥ ७ ॥

ननु सत्प्रतिज्ञाऽपि दुस्त्याज्येति विप्रतिषेधमाशङ्क्याह, न चेति ।—हे [सुतनु !]। शुभाङ्गि ! दीर्घान्तोत्तरपदात् सम्बुद्धिः, अन्यथा गुणः स्यात् । अहं [न वेद्मि] इति [न च] न, किन्तु वेद्मि एवेत्यर्थः । किं तद्वेत्सीत्यत आह,—[महीयान्] महत्तरः, [तव निश्चयः] त्वदनैक्ये प्रतिज्ञा [परेण] जनान्तरेण, सुनिरसः सुखमोच्यः । अस्यतेः खल्प्रत्ययः ।

सततमनभिभाषणं मया ते
परिपणितं भवतीमनानयन्त्या ।
त्वयि तदिति विरोधनिश्चितायां
भवति ! भवत्वसुहृज्जनः सकामः ॥ ९ ॥
गतधृतिरवलम्बितुं वतासू-
ननलमनालपनादहं भवत्याः । *

स न भवतीति [असुनिरसः] इति [यत्] तदित्यर्थलभ्यम् । उद्देश्येन विधेयाचेपात् यच्छब्दस्योत्तरवाक्यस्थत्वाच्च न पूर्ववाक्ये तच्छब्दप्रयोग इति निबन्धः । [तथाऽपि] विदितत्वेऽपि,[असौ] मत्सखी, [जातु] कदाचिदपि, [मद्वचः, न वितथयति] नान्यतीकरोति, [इति च सखीषु] मध्ये [मेऽभिमानः] । स्वप्रतिज्ञाभङ्गेऽपि मत्प्रतिज्ञामेव पालयसीत्यहङ्कारात् निःशङ्कप्रतिज्ञातमित्यर्थः ॥ ८ ॥

सततमिति ।—[भवतीं] त्वाम्, [अनानयन्त्या] आनयितुमशक्नुवन्त्या इत्यर्थः । [मया, सततं] सदा, [ते] तव । कर्मणि षष्ठी । [अनभिभाषणम्] असम्भाषणं, [परिपणितम्] । भवतीति "भातेर्डवतुः" (उ, १पा० ६४सू०) इत्यौणादिको डवतुप्रत्ययः । "उगितश्च" (४।१।६ पा०) इति ङीप् । तस्याः सम्बुद्धिः ; हे [भवति !] सुभगे ! [त्वयि, तदिति] तदसम्भाषणमस्तु इति [विरोधनिश्चितायां] निश्चितविरोधायां सत्याम् । "वाहिताग्न्यादिषु" (२।२।३७ पा०) इति विकल्पात् निष्ठायाः परनिपातः । [असुहृज्जनः] विपक्षवर्गः, [सकामः] फलितमनोरथः, [भवतु] भवेत् । प्राप्तकाले लोट् । अस्मद्विरोधकाङ्क्षिणामयमानन्दकालः प्राप्त इत्यर्थः ॥ ९ ॥

न केवलमावयोर्विरोधः, प्राणहानिरपि मम स्यादित्याह, गतेति ।—[गतधृतिः] † अधीरा, [अहं, भवत्याः] तव, [अनालपनात्]

---

* अव द्वितीयपादे सन्धौ कष्टत्वं दोषः ।

† "धृतिर्नष्टौ स्त्रियां तुष्टौ योगभिद्धैर्य्यधारणे" इति मेदिनी ।

प्रणयिनि यदि न प्रसादबुद्धि-
र्भव मम मानिनि ! जीविते दयालुः ॥१०॥
प्रियमिति वनिता नितान्तमग-
स्मरणसरोषकषायितायताक्षी।
चरणगतसखीवचोऽनुरोधात्
किल कथमप्यनुकूलयाञ्चकार ॥ ११ ॥

असम्भाषणात्, आलपनं विहायेत्यर्थः। ल्यब्लोपे पञ्चमी। [असून्] प्राणान्, [अवलम्बितुं] धारयितुम्, [अनलम्] अशक्ता। 'अलं भूषण-पर्य्याप्तिशक्तिवारणवाचकम्' इत्यमरः। [वत] इति खेदे। अत एव हे [मानिनि, प्रणयिनि] प्रिये, [प्रसादबुद्धिः] अनुग्रहबुद्धिः, [न यदि] नास्ति चेत्, तथाऽपि [मम जीविते दयालुर्भव]। "स्पृहिगृहि—" (३।२।१५८ पा०) इत्यादिना आलुच्प्रत्ययः। स धूर्त्तोऽपि मत्प्राण-त्राणार्थमनुग्राह्य इति भावः॥ १० ॥

प्रियमिति।—[इति] इत्थं, [नितान्तम्, आगःस्मरणसरोष-कषायितायताक्षी] आगसोऽन्यासङ्गापराधस्य स्मरणेन सरोषे अत एव कषाये लोहिते कृते कषायिते आयते चाक्षिणी यस्याः सा तथोक्ता। 'निर्य्यासे च कषायोऽथ सौरभे लोहितेऽन्यवत्' इति विश्वः। [वनिता] नायिका, [चरणगतसखीवचोऽनुरोधात्] चरणगतायाः पूर्वोक्त-वाक्यान्ते प्रणतायाः सख्या वचसोऽनुरोधादनुल्लङ्घनात्, [किल]। किलेत्यपरमार्थे; वस्तुतस्तु अनुरागादेवेति भावः। [प्रियं, कथमपि] कथञ्चित्, [अनुकूलयाञ्चकार] अभिमुखीचकार, अनुजग्राहेत्यर्थः। एषा खण्डिता नायिका;—'ज्ञातेऽन्यासङ्गविकृते खण्डितेर्ष्याकषायिता' इति दशरूपकलक्षणात्; अत एव कविना आगःस्मरणसरोषकषायिताक्षी-त्युक्तम्। एषा चासम्भाषणचिन्ताखेदाश्रुनिःश्वासाद्यनुभाववती ॥ ११ ॥

द्रुतपदमिति मा वयस्य ! यासी-
र्ननु सुतनुमनुपालयानुयान्तीम् ।
न हि न विदितखेदमेतदीय-
स्तनजघनोद्वहने तवापि चेतः ॥ १२ ॥
इति वदति सखीजनेऽनुरागा-
द्दयिततमामपरश्चिरं प्रतीच्य ।
तदनुगमवशादनायतानि
न्यधित मिमान इवावनिं पदानि ॥ १३ ॥

अथ काचित् सखी कञ्चिदग्रे शीघ्रगामिनं युग्मेनाह, * द्रुतेति ।—हे [वयस्य !] सखे ! [इति] इत्थं, [द्रुतपदं] शीघ्रपदक्रमं यथा तथा, [मा यासीः] मा गमः । यातेर्लुङि "न माङ्योगे" (६।४।७४ पा०) इत्यट्प्रतिषेधः । [ननु, अनुयान्तीम्] अनुगच्छन्तीं, [सुतनुं] शुभाङ्गीं प्रियाम्, [अनुपालय] प्रतीक्षस्व । असावपि शीघ्रमायातु तत्राह 'न हीति ।—[तव चेतोऽपि एतदीयस्तनजघनोद्वहने, विदितखेदम्] अनुभूतखेदं, [न हि न] नेति न, किन्तु वेत्त्येवेत्यर्थः ; अतः कथं शीघ्रमायास्यतीति भावः । "सम्भाव्यनिषेधनिवर्त्तने द्वौ प्रतिषेधौ" (५अधि० १अध्या० ८सू०) इति वामनः ॥ १२ ॥

इतीति ।—[सखीजने इति वदति] सति [अपरः] कश्चित् [दयिततमाम्, अनुरागात्] स्नेहात्, [चिरं प्रतीक्ष्य, तदनुगमवशात्] तस्याः प्रियायाः कलत्राः अनुगमः पश्चाद्गमनं तस्य वशादनुसारात्, [अवनिं, मिमानः] मानं कुर्वाणः, [इव] इत्युत्प्रेक्षा । माङो लटः कर्त्तरि शानजादेशः । "श्लौ" (६।१।१० पा०) इति द्विर्भावः । [अनायतानि] अनन्तरालानि, [पदानि, न्यधित] निहितवान् ।

---

* अत्र युग्मेनेति प्रामादिकं, द्वितीयश्लोके सख्युक्तिसम्पर्कविरहात्

यदि मयि लघिमानमागतायां
तव धृतिरस्ति गतास्मि सम्प्रतीयम्।
द्रुततरपदपातमाऽऽपपात
प्रियमिति कोपपदेन कापि सख्या ॥१४॥

धाञो लुङि तङ् "स्थाध्वोरिच्च" (१।२।१७ पा०) इतीकारः। सिचः कित्त्वात् न गुणः "क्ङिच्च" (८।२।२७ पा०) इति सकारलोपः। एषा च नायिका स्वाधीनपतिका;—"स्वाधीनपतिका सा तु या न मुञ्चति वल्लभम्" इति लक्षणात्। दृष्टा चैयम् ॥ १३ ॥

अथ काचित् पुरःप्रयातप्रियमेलनाय शीघ्रानुधावनं प्रार्थयमानां सखीमाह, यदीति।—हे सखि! [मयि, लघिमानमागतायां] स्वयङ्गमनेन लाघवं प्राप्तायां, [तव, धृतिरस्ति यदि] सन्तोषो भवति चेत्। 'धृतिः सन्तोषधैर्य्ययोः' इत्यमरः। [इयम्] एतदवस्थैव [सम्प्रति] अस्मिन् क्षणे एव, [गतास्मि इति] वदन्तीति शेषः। इतिना गम्यमानार्थत्वादप्रयोगः, अन्यथा पौनरुक्त्यादित्यालङ्कारिकाः। [सख्या] सह [कोपपदेन] कोपव्याजेन, वस्तुतस्तु रागादेवेति भावः। 'व्याजोऽपदेशो लक्ष्यञ्च' इति 'निमित्तं व्यञ्जनं पदम्' इति चामरः। [कापि] काचित् नायिका, [द्रुततरपदपातं] द्रुततराः शीघ्रतराः, पादपाताः पादन्यासा यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा, [प्रियं] वल्लभम्, [आपपात] अनुधावति स्म। * एषा च स्वयंप्रवृत्ता स्वलाघवश्लाघिता पूर्वं निर्वासितप्रिया, अथेदानीं स्वयंप्रवृत्तेः पश्चात्तप्ता चैति गम्यते; अतः कलहान्तरिता,—"कोपात् कान्तं परागुह्य पश्चात्तापसमन्विता" इति लक्षणात् ॥ १४ ॥

---

* अत्र प्रथमं रोषवशात् प्रियं परित्यज्य तद् गमनादेव पुनरतिश्रयितापहृपगतायाः, ततश्च कान्तमनुगन्तुमेकान्तमुत्सुकायाः कस्याश्चित् नायिकायाः सखीं प्रति क्रुधिमरोषप्रकाशनेन नायकानुगमनं ध्वन्यते।

अविरलपुलकः सह व्रजन्त्याः
प्रतिपदमेकतरः स्तनस्तरुण्याः ।
घटितविघटितः प्रियस्य वक्ष-
स्तटभुवि कन्दुकविभ्रमं बभार ॥ १५ ॥
अशिथिलमपराऽवसज्य कण्ठे
दृढपरिरब्धबृहद्बहिःस्तनेन ।
हृषिततनुरुहा भुजेन भर्तु-
र्मृदुमसृदु व्यतिविद्धमेकबाहुम् ॥ १६ ॥

अविरलेति ।—[सह व्रजन्त्याः] पार्श्वमाश्लिष्य गच्छन्त्या इत्यर्थः, [तरुण्याः] सम्बन्धी [अविरलपुलकः] प्रियाऽङ्गसङ्गमात् सान्द्ररोमाञ्चः, [एकतरः] अन्यतरः, द्वयोरन्यः, सन्निकृष्ट इति भावः । "एकाच्च प्राचाम्" (५।३।८४ पा०) इति द्वयोरेकस्य निर्द्धारणे डतरच्प्रत्ययः । [स्तनः प्रियस्य] । वक्षस्तटमिव तस्य भूः प्रदेशस्तस्यां [वक्षस्तटभुवि प्रतिपदं, घटितविघटितः] संयुक्तवियुक्तः, पतितोत्पतितः सन् इति यावत् । विशेषणयोरपि मिथोगुणप्रधानभावविवक्षया "विशेषणं विशेष्येण बहुलम्" (२।१।५७ पा०) इति समासः । [कन्दुकविभ्रमं] गेन्दुकशोभाम् । 'गेन्दुकः कन्दुकः' इत्यमरः । [बभार] । अन्यविभ्रमस्यान्यसम्बन्धायोगात् सादृश्याच्चैपे निदर्शना । एषा च प्रियपार्श्वगामिनी । इतःप्रभृति मदनरसेत्यतः प्राग्वक्ष्यमाणाः षट् नायिकाः स्वाधीनपतिकाः हृष्टाः प्रगल्भाश्चेत्यनुसन्धेयम् ॥ १५ ॥

अथापरस्या अपि गतिविशेषं विशेषकेणाह, अशिथिलमित्यादि ।—[अपरा] स्त्री, [दृढपरिरब्धबृहद्बहिःस्तनेन] दृढं परिरब्धौ गृहीतौ बृहद्बहिःस्तनौ येन तेन, [हृषिततनुरुहा] हृषितान्युद्भूतानि तनुरुहाणि रोमाणि यस्य तेन, पुलकितेनेत्यर्थः । क्विबन्तोत्तरपदो बहुव्रीहिः । "हृषेर्लोमसु" (७।२।२८ पा०) इतीड़ागमः । [भुजेन] भर्तुर्वामबाहुना,

मुहुरसुसममाघ्नती नितान्तं
प्रणदितकाञ्चि नितम्बमण्डलेन।
विषमितपृथुहारयष्टि तिर्य्यक्
कुचमितरं तदुरःस्थले निपीडा ॥ १७ ॥
गुरुतरकलनूपुरानुनादं
सललितनर्त्तितवामपादपद्मा।
इतरदनतिलोलमाऽऽदधाना
पदमथ मन्मथमन्यरं जगाम ॥ १८ ॥

[विशेषकम्।]

[असुसमं] गाढं यथा तथा, [व्यतिविद्धं] व्यतिषङ्गितम्। [मृदुं] कोमलम्. [एकबाहुं] निजदक्षिणबाहुं, [भर्त्तुः कण्ठे, अश्लिथिलं] दृढम्, [अवसज्य] आसज्य ; जगामेति भाविना सम्बध्यते ॥ १६ ॥

मुहुरिति।—पुनः किं कृत्वा ?—[नितम्बमण्डलेन] करणेन [नितान्तम्] अतिशयेन, [प्रणदितकाञ्चि] प्रणदिता प्रकर्षेण नदन्ती काञ्ची यस्मिन् कर्मणि तद् यथा तथा। "उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य" (८।४।१४ पा०) इति णत्वम्। [मुहुः, असुसमं] प्राणेशम्, [आघ्नती] ताड़यन्ती। हन्तेराङ्पूर्वात् लटः शत्रादेशे ङीप् ; सकर्मकत्वात् न "आङो यमहनः" (१।३।२८ पा०) इत्यात्मनेपदम्। [विषमितपृथुहारयष्टिः] विषमिता विषमीकृता, पृथुहारयष्टिर्यस्मिन् कर्मणि तद् यथा तथा। [इतरं] पूर्वश्लोकोक्तवहिःस्तनादन्यं, दक्षिणमित्यर्थः। [कुचं, तदुरःस्थले] तस्य भर्त्तुरुरःस्थले, [तिर्य्यक् निपीड्य]। पूर्ववत् सम्बन्धः ॥ १७ ॥

गुरुतरेति।—[अथ गुरुतरकलनूपुरानुनादं] पुनर्गुरुतरः सान्द्रतरः, कलो मधुरश्च नूपुरस्यानुनादो ध्वनिर्यस्मिन् कर्मणि तद् यथा तथा,

लघुललितपदं तदंसपीठ-
द्वयनिहितोभयपाणिपल्लवाऽन्या ।
सकठिनकुचचूचुकप्रणोदं
प्रियमबला सविलासमन्वियाय ॥ १९ ॥

[सललितनर्त्तितवामपादपद्मा] सललितं सलीलं, नर्त्तितं व्यापारितं, वामं सव्यं, पादपद्मं यया सा, [इतरत्] दक्षिणं, [पदम्, अनतिलीलं] भर्त्तृचरणस्खलनादनतिचपलं यथा तथा, [आदधाना] निक्षिपन्ती सती, [मन्मथमन्थरं] मन्मथेन मन्थरमलसं, [जगाम]। एषा च पार्श्वगामिनी ॥ १८ ॥

अथान्यासामप्येकैकेन गतिविशेषमाह, लघुत्यादि।—[अन्या, अबला] स्त्री, [तदंसपीठद्वयनिहितोभयपाणिपल्लवा] तस्य प्रियस्यांसौ पीठे इव तयोर्द्वये निहितावुभौ पाणिपल्लवौ यया सा सती। "उभादुदात्तो नित्यम्" (५।२।४४ पा०) इति पृथक् भूतकरणादेव सिद्धे पुनर्नित्यग्रहणसामर्थ्याद्वृत्तिविषये उभशब्दस्यानेऽप्युभयशब्दप्रयोगः। यथाह कैयटः,—"तत्र—'उभादुदात्तो नित्यम्' इति नित्यग्रहणस्येदं प्रयोजनं वृत्तिविषये उभशब्दस्य प्रयोगो माभूत्, उभयशब्दस्यैव यथा स्यादित्युभयतेत्यादि भवति" इति। [लघुललितपदं] लघुनी द्रुते, ललिते च पदे यस्मिन् कर्मणि तद् यथा तथा, [सकठिनकुचचूचुकप्रणोदं] कठिनाभ्यां कुचचूचुकाभ्यां स्तनाग्राभ्यां यः प्रणोदो निपीड़नं, तेन सह यथा तथा। 'चूचुकन्तु कुचाग्रं स्यात्' इत्यमरः। "तेन सह" (२।२।२८ पा०) इत्यादिना समासे, "वोपसर्ज्जनस्य" (६।३८२ पा०) इति सहशब्दस्य सभावः। णीपदेशत्वात् प्रणोद इति णत्वम्। [सविलासं] च [प्रियम्, अन्वियाय] अनुजगाम *। एषा पृष्ठगामिनी ॥ १९ ॥

---

* एतेनातिप्रियकामपरतन्त्रतया प्रियपृष्ठगामिनी निजाभीष्टं पूरयतीति ध्वन्यते। उपसर्गः संसृष्टिः।

जघनमलघुपीवरोरु कृच्छ्रा-
दुरुनिविरीसनितम्बभारखेदि ।
दयिततमशिरोधरावलम्बि-
स्वभुजलताविभवेन काचिदूहे ॥ २० ॥
अनुवपुरपरेण बाहुमूल-
प्रहितभुजाऽऽकलितस्तनेन निन्ये ।
निहितदशनवाससा कपोले
विषमवितीर्णपदं बलादिवान्या ॥ २१ ॥

जघनमिति ।—[काचित्] स्त्री, [अलघुपीवरोरु] अलघू गुरू, पीवरौ पीनौ, चोरू यस्य तत्, [उरुनिविरीसनितम्बभारखेदि] उरु महान्, निविरीसौ निविड़ः। 'निविड़ं निविरीसञ्च दृढ़ं गाढ़ं प्रचक्षते' इति वैजयन्ती। 'निर्विडञ्विरीसचौ" (५।२।३२ पा०) इति निश्चब्दादिरीसच्प्रत्ययः। स च यौ नितम्बः स्त्रीकटिपश्चाद्भागः। 'पश्चान्नितम्बः स्त्रीकट्याः क्लीवे तु जघनं पुरः' इत्यमरः। स एव भारस्तेन खिद्यत इति तद्योक्तम्। आभीक्ष्ण्ये णिनिः। [जघनं] कटिपुरोभागं, [दयिततमशिरोधरावलम्बि-स्वभुजलताविभवेन] दयिततमस्य शिरोधरायां ग्रीवायाम्, अवलम्बिन्योर्लम्बमानयोः, स्वभुजलतयोर्विभवेन सामर्थ्येन, [कृच्छ्रात्, ऊहे] उवाह। वहेः स्वरितेत्त्वात् कर्त्रभिप्राय आत्मनेपदम्। इयञ्च पृष्ठगामिनी प्रियकण्ठावलम्बा * ॥ २० ॥

अनुवपुरिति ।—[अन्या] स्त्री, वपुषः पश्चात् [अनुवपुः] स्त्रीपृष्ठभागः। "अव्ययं विभक्ति" (२।१।६ पा०) इत्यादिना पश्चादर्थेऽव्ययीभावः। [बाहुमूलप्रहितभुजाऽऽकलितस्तनेन] बाहुमूलयोः स्त्री

---

* रूपकोपमयी संसृष्टिः।

अनुवनमसितभ्रुवः सखीभिः
सह पदवीमपरः पुरोगतायाः ।
उरसि सरसरागपादरेखा-
प्रतिमतयाऽनुययावसंशयानः ॥ २२ ॥
मदनरसमहौषपूर्णनाभी-
ह्रदपरिवाहितरोमराजयस्ताः ।

कक्षयोः, प्रहितावधःप्रसारितौ, भुजौ ताभ्याम् आकलितस्तनेन गृहीतस्तनेन, [कपोले निहितदशनवाससा *] न्यस्ताधरेण, किञ्चिदावृत्तमुख्याः सत्याः कपोलं चुम्बतेत्यर्थः । [अपरेण] कामिना, [विषमवितीर्णपदं] विषमं प्रियाङ्घ्रिसङ्घर्षात् श्लिष्टं, वितीर्णपदं न्यस्ताङ्घ्रि यथा तथा, [बलादिव, निन्ये] नीता । आरोप्य नीयमानेव गमयाञ्चक्रे इत्यर्थः । † एषा पुरोगामिनी ॥ २१ ॥

अनुवनमिति ।—[अपरः] कामी, [अनुवनं] वनं प्रति, [सखीभिः सह पुरोगतायाः, असितभ्रुवः] स्वकान्तायाः, [पदवीम्, उरसि] वक्षसि, [सरसरागपादरेखाप्रतिमतया] सरस आर्द्रः, रागो लाक्षारञ्जनं यस्य तस्य पादस्य, या रेखा विन्यासः, सा प्रतिमा उपमानं यस्याः सा तत्प्रतिमा तस्य भावस्तत्ता तया, तत्सदृशतयेत्यर्थः । [असंशयानः] असन्दिहानः । शीङो लटः कर्त्तरि शानजादेशः । [अनुययौ] । अत्र पादरेखाप्रतिमतयेति सादृश्यवस्तुना सुरतकालीनं पादताड़नं वस्तु सरागपदार्थमहिम्ना प्रतीयत इति पदगतः स्वतःसिद्धार्थशक्तिमूलो वस्तुध्वनिः संलक्ष्यक्रमध्वनेर्भेदः ॥ २२ ॥

मदनेति ।—[मदनरसमहौषपूर्णनाभीह्रदपरिवाहितरोमराजयः] मद-

---

* "ओष्ठाधरौ तु रदनच्छदौ दशनवाससी" इत्यमरः ।

† अत्र बलादिव इत्युत्प्रेक्षाऽलङ्कारः ।

सरित इव सविभ्रमप्रयात-
प्रणदितहंसकभूषणा विरेजुः ॥ २३ ॥
श्रुतिपथमधुराणि सारसाना-
मनुनदि शुश्रुविरे रुतानि ताभिः।

नद्य रसः शृङ्गारः, अन्यत्र,—रसो जलं, तस्य महौघेन महापूरेण, पूर्णा नाभ्य एव ह्रदाः, तेषां परिवाहाः कृताः परिवाहिता जलोच्छ्वासीकृताः, रोमराजयो यासां ताः। 'जलोच्छ्वासाः परिवाहाः' इत्यमरः। सरिज्जलानि ह्रदानापूर्य्य परितः उच्छ्वसन्तीति प्रसिद्धिः। [सविभ्रमप्रयातप्रणदितहंसकभूषणाः] सविभ्रमैः सविलासैः, प्रयातैः प्रकृष्टगमनैः, प्रणदिताः श्लिष्टाः, ये हंसकाः पादकटकाः। 'हंसकः पादकटकः' इत्यमरः। अन्यत्र,—हंसा एव हंसकाः मरालास्त एव भूषणानि यासां [ताः] स्त्रियः, [सरित इव विरेजुः]। मदनरसपूर्णेत्यनेन नाभीनां तदुद्बोधकत्वं व्यज्यते। परिवाहितरोमराजय इति रोमराजीनां परिवाहत्वरूपणात् नाभ्य एव ह्रदा इति रूपकाश्रयणम्। ताः सरित इवेति श्लिष्टविशेषणोपमा; श्लेष एवेत्यन्ये * ॥ २३ ॥

श्रुतिपथेति।—[अनुनदि] नदीनां समीपे। समीपार्थेऽव्ययीभावः। "अव्ययीभावश्च" (१।४।१८ पा०) इति नपुंसकत्वे ह्रस्वत्वम्।

---

* अत्र नाभ्यां ह्रदत्वारोपे रोमराजीनां परिवाहत्वारोपः निमित्तं तथा रसशब्दस्य श्लिष्टः, तेन च श्लिष्टशब्दनिबन्धनकेवलपरम्परितरूपकालङ्कारः,—'यत्र कस्यचिदारोपः परारोपणकारणम्। तत्परम्परितं श्लिष्टाश्लिष्टशब्दनिबन्धनम्॥' इति दर्पणोक्तेः। तथा श्लेषस्य साम्यनिर्वाहकत्वात् ताः सरित इव इत्युपमा च; एवंविध स्थले तु श्लेषस्य अङ्गत्वम् उपमायाश्चाङ्गित्वमिति नव्याः; यदुक्तं दर्पणे,—"सकलकलं पुरमेतज्जातं सम्प्रति सुधांशुबिम्बमिव" इत्यादौ च नोपमाप्रतिभोत्पत्तिहेतुश्लेषः, पूर्णोपमाया निर्विषयत्वापत्तेः" इत्यारभ्य "किञ्चात्र श्लेषस्यैव साम्यनिर्वाहकता, न तु साम्यस्य श्लेषनिर्वाहकता, श्लेषबन्धतः प्रथमं साम्यस्यासम्भवात्, इत्युपमाया एवाङ्गित्वेन व्यपदेशो ज्यायान्" इति।

विदधति जनतामनःशरव्य-
व्यधपटुमन्मथचापनादशङ्काम् ॥ २४ ॥
मधुमथनबधूरिवाऽऽह्वयन्ति
भ्रमरकुलानि जगुर्यदुत्सुकानि ।
तदभिनयमिवाऽऽवलिर्वनाना-
मतनुत नूतनपल्लवाङ्गुलीभिः ॥ २५ ॥

[ताभिः] स्त्रीभिः, [जनतामनःशरव्यव्यधपटुमन्मथचापनादशङ्कां] जनानां समूहो जनता । "ग्रामजन—" (४।२।४३ पा०) इत्यादिना सामूहिकस्तल्प्रत्ययः । तस्याः मनांसि एव शरव्यं लक्ष्यम् । * 'लक्षं लक्ष्यं शरव्यञ्च' इत्यमरः । तस्य व्यधः वेधः । "व्यधजपो-रनुपसर्गे" (३।३।६१ पा०) इत्यप्प्रत्ययः । तत्र पटुः समर्थो यो मन्मथचापनादः स इति शङ्कां † भ्रमं, [विदधति] विदधानानि । "वा नपुंसकस्य" (७।१।७८ पा०) इति वैकल्पिको नुम्प्रतिषेधः । [श्रुतिपथमधुराणि] श्राव्याणीत्यर्थः । [सारसानां रुतानि, शुश्रुविरे] श्रुतानि । सारसरुतश्रवणात् मन्मथोद्दीपनमासीदित्यर्थः । अत्र सारस-रुते मन्मथचापनादभ्रमात् भ्रान्तिमदलङ्कारः,—'कविसम्मतसादृश्या-द्विषये पिहितात्मनि । आरोप्यमाणानुभवो यत्र स भ्रान्तिमा-न्मतः ॥' इति लक्षणात् ॥ २४ ॥

मधुरिति ।—[उत्सुकानि] उन्मनांसि, [भ्रमरकुलानि, मधु-मथनबधूः] मधुमथनस्य हरेर्बधूः, [आह्वयन्ति] आकारयन्ति, [इव] इत्युत्प्रेक्षा । 'ह्वतिराकारणाह्वानम्' इत्यमरः । "शप्श्यनोर्नित्यम्" (७।१।८१ पा०) इति ह्वयतेः शतुर्नुमागमः । [जगुः] इति [यत्] । गायतेर्लिट् । [वनानामावलिः, नूतनपल्लवाङ्गुलीभिः] नूतनपल्लवा

---

* इति रूपकम् ।

† तस्य शङ्कामिति षष्ठीसमास उचितः ।

असकलकलिकाऽऽकुलीकृतालि-
स्खलनविकीर्णविकाशिकेशराणाम्।
मरुदवनिरुहां रजो बधूभ्यः
समुपहरन् विचकार कोरकाणि ॥ २६ ॥

एवाङ्गुल्य इत्येकदेशवर्त्तिसावयवरूपकम्। अस्यैव वनावलो नर्त्तकीत्व-रूपगमकत्वादिति। ताभिः [तदभिनयं] तद्व्यञ्जकचेष्टाम्, [अत-नुतेव]। 'व्यञ्जकाभिनयो समौ' इत्यमरः। 'अङ्गैरालम्बयेद्गीतं हस्तेनार्थं प्रदर्शयेत्' इति वचनात्। गीतार्थस्याज्ञानस्य व्यञ्जनमङ्गुलिभि-रकार्षीदिवेति क्रियास्वरूपोत्प्रेक्षा। पूर्वोक्तरूपकानुप्राणिता साङ्गानो-त्प्रेक्षा सापेक्षेति सजातीयसङ्करोऽपीति ॥ २५ ॥

असकलेति।—[मरुत्] वनानिलः, [असकलकलिकाकुलीकृतालि-स्खलनविकीर्णविकाशिकेशराणाम्] असकला असमग्राः, अर्द्ध-विकचा इत्यर्थः, ताभिः कलिकाभिः कोरकैः, आकुलीकृतानां संक्षोभि-तानामलीनां स्खलनेन विघट्टनेन, विकीर्णा विच्छिन्नाः, विकाशिनः केशराः किञ्जल्का येषां तेषाम्, [अवनिरुहाम्]। क्विप्। [रजः] परागं, [बधूभ्यः, समुपहरन्] प्रयच्छन्। यथा कश्चित् कामीति भावः। धनमर्जयन्वसतीतिवत् "लक्षणहेत्वोः क्रियायाः" (३।२।१२६ पा०) इति हेत्वर्थे शतृप्रत्ययः। [कोरकाणि] कुड्मलानि। 'कलिका कोरकः पुमान्' इत्यमरकोषे पुंस्त्वाभिधानं प्रायिकाभिप्रायम्। 'कोरकं कुड्मलेऽपि स्यात्कक्कोलकमृणालयोः' इति विश्वप्रकाशादौ नपुंसक-त्वस्याभिधानात्। [विचकार] विकासयामासेत्यर्थः। * विपूर्वात् किरतेः करोतेर्वा लिट्। अत्र कोरकविकासकरणस्य समुपहरन्निति हेत्वर्थेन बधूसम्प्रदानकपरागोपहरणार्थत्वावगमात् फलोत्प्रेक्षा व्यञ्ज-काप्रयोगाङ्गम्या ॥ २६ ॥

---

* यथा कश्चित् कामुकः, कान्तासन्तोषणाय मनोहरमुपहारं समर्पयति, तथा वायुरपि बधूपरितोषणाय कुसुमपरागं ताभ्यः समर्पयन् कोरकाणि विकासयामास इति ध्वनिः।

उपवनपवनानुपातदक्षै-
रलिभिरलाभि यदङ्गनागणस्य ।
परिमलविषयस्तदुन्नताना-
मनुगमने खलु सम्पदोऽग्रतःस्थाः ॥ २७ ॥
रथचरणधराङ्गनाकराज्ञ-
व्यतिकरसम्पदुपात्तसौमनस्याः ।

उपवनेति ।—[उपवनपवनानुपातदक्षैः] वने इत्युपवनम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । तत्र यः पवनस्तस्यानुपातेनानुसारेण * दक्षैर्विचक्षणैः [अलिभिः, यत्] यतः कारणात्, [अङ्गनागणस्य] सम्बन्धी, [परिमलविषयः] परिमलो गन्धविशेषः । "विमर्दोत्थे परिमलो गन्धे जनमनोहरे" इत्यमरः । स एव विषयो भोग्यार्थः । 'रूपं शब्दो गन्धरसस्पर्शाश्च विषया अमी' इत्यमरः । [अलाभि] लब्धः । लभेः कर्मणि लुङ् "विभाषा चिण्णमुलोः" (७।१।६८ पा०) इति विकल्पानुभावः इति "अत उपधायाः" (७।२।११६ पा०) इति वृद्धिः । [तत्] तस्मात्, [उन्नतानां] महताम्, [अनुगमने] पश्चाद्गमने, अनुव्रत्तौ च, [सम्पदः, अग्रतःस्थाः] पुरोवर्त्तिन्यः, [खलु] । "सुपि स्थः" (३।२।४ पा०) इति कप्रत्ययः । अलानुगमनयोर्द्वयोरभेदाध्यवसायात् श्लेषोत्थापितातिशयोक्त्यनुप्राणितोऽयमर्थान्तरन्यासः सामान्येन विशेषसमर्थनरूपः ॥ २७ ॥

रथेति ।—[सुमनसः] पुष्पाणि, [रथचरणधराङ्गनाकराज्ञव्यतिकरसम्पदुपात्तसौमनस्याः] रथचरणं चक्रं, तस्य धरो धारयिता हरिः । पचाद्यच् । तस्याङ्गनास्तासां कराज्ञैः † व्यतिकरः सम्पर्कः, स एव सम्पत्

---

* अत्र सप्तमीसमास उचितः ।

† अब्जतुल्यैः करैः ।

जगति सुमनसस्तदादि नूनं
दधति परिस्फुटमर्थतोऽभिधानम् ॥ २८ ॥
अभिमुखपतितैर्गुणप्रकर्षा-
दवजितमुद्गतिमुज्ज्वलां दधानैः ।
तरुकिसलयजालमग्रहस्तैः
प्रसभमनीयत भङ्गमङ्गनानाम् ॥ २९ ॥

तया उपात्तं लब्धं, सौमनस्यं सुमनस्कत्वं, सन्तुष्टचित्तत्वमित्यर्थः, याभिस्ताः सत्यः, अत एव स सौमनस्यलाभ आदिर्यस्मिन् कर्मणि तत्, [तदादि] ततः प्रभृतीत्यर्थः, [जगति । अर्थतः] पूर्वोक्तावयवार्थात्, [परिस्फुटं] प्रसिद्धावयवार्थम्, [अभिधानं] सुमनस इति नामधेयं, [दधति] ; पूर्वं त्वश्वकर्णादिवद्रूढमिति भावः। 'आख्याह्वे चाभिधानञ्च नामधेयञ्च नाम च' इत्यमरः। स्त्रियः पुष्पाख्यवचेतुं प्रवृत्ता इति फलितोऽर्थः। [नूनम्] इत्युत्प्रेक्षायाम्। अत्रोपात्तसौमनस्या इति सौमनस्योपादानस्य पदार्थस्य विशेषणगत्या सुमनःपदान्वर्थताहेतुकत्वोक्त्या काव्यलिङ्गम् ; तदुत्थापिता चेयं तदादित्वोत्प्रेक्षेति सङ्करः, तेन चाङ्गनाकराणामतिश्लाघ्यत्वं व्यज्यते ॥ २८ ॥

अभिमुखेति।—[अभिमुखपतितैः] भञ्जनार्थमभिमुखमागतैः, [उज्ज्वलाम्] उत्कृष्टाम्, [उद्गतिम्] उपरिप्रसारभोद्गत्यञ्च, [दधानैरङ्गनानाम्]। अग्राणि च ते हस्ताश्चेति समानाधिकरणसमासः। अत एव 'हस्ताग्राग्रहस्तादयोर्गुणगुणिनोर्भेदाभेदात्' (५ अधि० २ अध्या० २०सू०) इति वामनः। तैः [अग्रहस्तैः] कर्तृभिः। [गुणप्रकर्षात्] हेतोः [अवजितम्] अवधीरितं, [तरुकिसलयजालं, प्रसभं] बलात्, [भङ्गं] छेदं, पराजयञ्च, [अनीयत] नीतम्। "प्रधानकर्मण्याख्येयेलादीनाहुर्द्विकर्मणाम्" इति किसलयजालस्य प्राधान्यादभिधानम्।

मुदितमधुभुजो भुजेन शाखा-
श्चलितविशृङ्खलशङ्खकं धुवत्याः ।
तरुरतिशयिताऽपराङ्गनायाः
शिरसि मुदेव मुमोच पुष्पवर्षम् ॥ ३० ॥
अनवरतरसेन रागभाजा
करजपरिक्षतिलब्धसंस्तवेन ।
सपदि तरुणपल्लवेन बध्वा
विगतदयं खलु खण्डितेन मल्ले ॥ ३१ ॥

अग्राग्रहस्तेषु विशेषणमहिम्ना जिगीषुत्वस्य किसलयजाले जेतव्यत्वस्य च प्रतीतेः समासोक्तिरलङ्कारः * ॥ २९ ॥

मुदितेति ।—[मुदितमधुभुजः] मुदिता हृष्टा मधुभुजो मधुपा यासु ताः, [शाखाः,भुजेन] हस्तेन, [चलितविशृङ्खलशङ्खकं] चलितानि विशृङ्खलानि अप्रतिहतरवाणि शङ्खकानि वलयानि यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा, [धुवत्याः] कम्पयन्त्याः । 'धू विधूनने' इति धातोस्तौदादिकाच्छतरि ङीप् "क्ङिति च" (१।१।५ पा०) इति गुणवृद्धिप्रतिषेधादुवङादेशः । [अतिशयिताऽपराङ्गनायाः] अतिशयिता सौन्दर्य्येणातिक्रान्ता, अपराङ्गना यया सा तस्याः, † [शिरसि तरुः, मुदेव] तदभिसरणसन्तोषेणेवेति गुणहेतूत्प्रेक्षा । [पुष्पवर्षं] पुष्पवृष्टिं, [मुमोच] ॥३०॥

अनवरतेति ।—[अनवरतरसेन] अनवच्छिन्नद्रवेण, अन्यत्र,—अनुबद्धशृङ्गारेण, [रागभाजा] रक्तेन प्रीतिभाजा च ; [करजपरिक्षतिलब्धसंस्तवेन] करजपरिक्षतिषु नखक्षतेषु, लब्धसंस्तवेन प्राप्तपरिचयेन । 'संस्तवः स्यात् परिचयः' इत्यमरः । [बध्वा, विगतदयं] निर्दयं यथा

---

* भङ्ग्येषः पराजयश्च इति द्वयोर्भेदेऽपि अभेदारोपादतिशयोक्त्यलङ्कारः ।

† कस्याश्चित् तरुण्या इति शेषः ।

प्रियमभि कुसुमोद्यतस्य बाहो-
र्नवनखमण्डनचारुमूलमन्या।
मुहुरितरकराऽऽहितेन पीन-
स्तनतटरोधि तिरोदधेऽंशुकेन ॥ ३२ ॥
विततवलिविभाव्यपाण्डुरेखा-
कृतपरभागविलीनरोमराजिः।

तथा, [खण्डितेन] छिन्नेन, निराकृतेन च, [तरुणपल्लवेन] नवकिसलयेन युवविटेन च। 'पल्लवः किसलये विटे' इति विश्वः। [सपदि, मञ्चे] स्थानम्। [खलु] प्रसिद्धौ। स्थायतेर्भावे क्विप्। अत्राभिधायाः प्रकृतार्थे नियन्त्रितत्वादप्रकृतार्थप्रतीतेः शब्दशक्तिमूलो ध्वनिः, न श्लेषः; तेन चोभयोः पल्लवयोरौपम्यं गम्यते ॥ ३१ ॥

अथाऽऽसां पुष्पावचये शृङ्गारचेष्टाः वर्णयन् कस्याश्चित् चेष्टाविशेषमेकेनाह, प्रियमिति।—[अन्या] स्त्री, [प्रियमभि] प्रियस्याग्रत इत्यर्थः। "अभिरभागे" (१।४।९१ पा०) इत्यभेर्लक्षणार्थे कर्म्मप्रवचनीयत्वात् तदृयोगे द्वितीया। [कुसुमोद्यतस्य] कुसुमेषूद्यतः कुसुमोद्यतः, कुसुमग्रहणार्थमुत्थित इत्यर्थः। प्रकृतिविकारभावाभावान्न तादर्थ्ये चतुर्थीसमासः। तस्य [बाहोः, नवनखमण्डनचारुमूलं] नवं यन्नखं नखक्षतं, तदेव मण्डनं, तेन चारु सुन्दरं, मूलं कक्षभागमित्यर्थः। [मुहुः, इतरकराऽऽहितेन] इतरकरेण सव्यपाणिना, आहितेन निहितेन, [अंशुकेन] उत्तरीयेण; पीनं स्तनतटं रुणद्धीति [पीनस्तनतटरोधि] तदावरणं यथा तथा, [तिरोदधे] तिरश्चकार। अयं चापलाख्यः सञ्चारिभावः,—"आत्मप्रकाशिनी चेष्टा रागादेश्चापलं मतम्" इति लक्षणात्। प्रौढ़ा चेयम् ॥ ३२ ॥

अथापरस्याश्चेष्टाविशेषं षड्भिः कुलकैनाह, विततेत्यादि।—[विततवलिविभाव्यपाण्डुरेखाकृतपरभागविलीनरोमराजिः] काचित् विततावलि-

कृशमपि कृशतां पुनर्नयन्तो
विपुलतरोन्मुखलोचनाऽवलग्नम् ॥ ३३ ॥
प्रसकलकुचबन्धुरोद्धुरोरः
प्रसभविभिन्नतनूत्तरीयबन्धा ।
अवनमदुदरोच्छ्वसद्दुकूल-
स्फुटतरलक्ष्यगभीरनाभिमूला ॥ ३४ ॥

भिर्गात्रीन्नमनात् विश्लिष्टाभिः, वलिभिः त्रिवलिभिः, विभाव्याः संलक्ष्याः, पाण्डुरेखाः रेखाकाराः पाण्डुवर्णा वलित्रयान्तरालभागाः ताभिः, कृतपरभागा जनितवर्णोत्कर्षा ; अत एव विशेषेण लीना विलीना, रोमराजिर्यस्याः सा तथोक्ता, [कृशमपि] स्वभावत एवेति भावः । [अवलग्नं] मध्यम् । 'मध्यमञ्चावलग्नञ्च मध्योऽस्त्री' इत्यमरः । [पुनः कृशतां नयन्ती] । अग्रपुष्पग्रहणाय गात्रविजृम्भणादिति भावः । तथा [विपुलतरोन्मुखलोचना] विपुलतरे उन्मुखे ऊर्ध्वमुखे च लोचने यस्याः सा ; अग्रपुष्पग्रहणार्थमिति भावः ॥ ३३ ॥

प्रसकलेति ।—[प्रसकलकुचबन्धुरोद्धुरोरः प्रसभविभिन्नतनूत्तरीयबन्धा] प्रसकलाभ्यामतिसमग्राभ्यां कुचाभ्यां बन्धुरमुन्नतानतम् । 'बन्धुरं तून्नतानतम्' इत्यमरः । उद्धुरं निर्भरं, दृढ़मिति यावत् । 'ऋक्पूर्—' (५।४।७४ पा०) इत्यादिना समासान्तः । तस्मादुरसः प्रसभात् बलात्कारात् विभिन्नो विश्लिष्टस्तनूत्तरीयबन्धो यस्याः सा, गात्रविजृम्भणात् विस्रस्तकुचावरणेत्यर्थः । किञ्च, [अवनमदुदरोच्छ्वसद्दुकूलस्फुटतरलक्ष्यगभीरनाभिमूला] अवनमतोऽन्तर्लीयमानादुदरादुच्छ्वसत् विश्लिष्यत् दुकूलं यस्य तत्, अत एव स्फुटतरं यथा तथा लक्ष्यं गभीरमगाधं नाभेर्मूलमन्तरालं यस्याः सा * ॥ ३४ ॥

---

* अत्र परुषवर्णबहुलतया श्रुतिदुःखावहत्वात् दुःश्रवत्वदोष इत्यवधेयम् ।

व्यवहितमविजानती किलान्त-
र्वणभुवि वल्लभमाऽऽभिमुख्यभाजम्।
अधिविटपि सलीलमग्रपुष्प-
ग्रहणपदेन चिरं विलम्ब्य काचित् ॥ ३५ ॥
अथ किल कथिते सखीभिरत्र
क्षणमपरेव ससम्भ्रमा भवन्ती।
शिथिलितकुसुमाकुलाग्रपाणिः
प्रतिपदसंयमितांशुकावृताङ्गी ॥ ३६ ॥

व्यवहितमिति।—[काचित्] पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टा अङ्गना, [अन्तर्वणभुवि] वनाभ्यन्तरप्रदेशे। "प्रनिरन्तः—" (८।४।५ पा०) इत्यादिना वननकारस्य णत्वम्। [व्यवहितं] तिरोहितम्, [आभिमुख्यभाजं] अभिमुखावस्थितमित्यर्थः, तं [वल्लभं] प्रियम्, [अविजानती किल] जानानाप्यजानानेव, [अधिविटपि] विटपिनि वृक्षे। विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः। [सलीलं] यथा तथा, [अग्रपुष्पग्रहणपदेन] अग्रे वृक्षाग्रे यानि पुष्पाणि, तेषां ग्रहणस्य पदेन मिषेण, [चिरं विलम्ब्य] प्रियाय स्वाङ्गप्रकाशनार्थमिति भावः * ॥ ३५ ॥

अथेति।—[अथ] विलम्बानन्तरम्, [अत्र] अस्मिन् प्रिये, [सखीभिः कथिते] सति [किल] अयमत्रैवास्त इति निवेदिते सति, [क्षणं ससम्भ्रमा, अपरेव] पूर्वविपरीतव्यापारकरणादन्येव, [भवन्ती] बुद्धिपूर्वकारित्वमज्ञाननाटनेन वञ्चयन्तीत्यर्थः, [शिथिलितकुसुमाकुलाग्रपाणिः] शिथिलितः पुष्पग्रहणात् निवर्त्तितः, कुसुमाकुलः कुसुमव्यापृतो-

---

* अत्र व्यवहितं प्रियं जानत्यपि अजानतीव इति किलशब्देन सम्भावनाबोधनात् उत्प्रेक्षाऽलङ्कारः; तथा प्रियाय स्वाङ्गप्रदर्शनार्थं विलम्बनं पुष्पचयनव्याजेन प्रकटनादपह्नुतिश्च।

कृतभयपरितोषसन्निपातं
सचकितसस्मितवक्त्रवारिजश्रीः ।
मनसिजगुरुतत्क्षणोपदिष्टं
किमपि रसेन रसान्तरं भजन्ती ॥ ३७ ॥
अवनतवदनेन्दुरिच्छतीव
व्यवधिमधीरतया यदस्थितास्मै ।

ऽग्रपाणिर्यया सा तथोक्ता, [प्रतिपदसंयमितांशुकाव्रताङ्गी] प्रतिपदं प्रतिस्थानं, संयमितेन नियमितेनांशुकेन। 'अंशुकं सूक्ष्मवस्त्रे स्यात्' इति विश्वः। वस्त्रेणाव्रतमङ्गं यस्याः सा तथोक्ता सती * ॥ ३६ ॥

कृतभयेति।—किञ्च, [कृतभयपरितोषसन्निपातं] कृतः भयपरितोषयोः भर्तृदर्शनोत्थसाध्वसहर्षयोः सन्निपातः सङ्करो येन तत्, [मनसिजगुरुतत्क्षणोपदिष्टं] मनसि जातः मनसिजः स्मरः। "सप्तम्यां जनेर्डः" (३।२।९७ पा०) इति डः "हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम्" (६।३।९ पा०) इत्यलुक्। स एव गुरुराचार्य्यस्तेन तत्क्षणे उपदिष्टं तदैकहेतुकम् इत्यर्थः। [किमपि] अनिर्वाच्यं, [रसान्तरं] लक्षणया भावान्तरं, तच्चेह किलकिञ्चिताख्यं विवक्षितम्। कृतभयेत्यादिविशेषणेन "क्रोधाद्युहर्षभीत्यादेः सङ्करः किलकिञ्चितम्" इति लक्षणार्थस्य प्रतीतेः। [रसेन] रागेण हेतुना, [भजन्ती], अत एव [सचकितसस्मितवक्त्रवारिजश्रीः] सचकिता सभयसम्भ्रमा। 'चकितं भयसम्भ्रमे' इत्यमरः। सस्मिता हर्षात् समन्दहासा वक्त्रवारिजश्रीर्यस्याः सा सती। अत्र चकितस्मितयोः पूर्वोक्तभयहर्षानुभावत्वेनोक्तिः † ॥ ३७ ॥

अवनतेति।—[अवनतवदनेन्दुः] लज्जया नम्रमुखेत्यर्थः। [अधीर-

---

* अन्या भवन्ती इव इति सम्भावनाबोधनादुत्प्रेक्षा। नेयमुपमा, उपमानभूताया: अपरायाः अप्रसिद्धत्वात्।

† उपमारूपकयोः संसृष्टिः।

अहरत सुतरामतोऽस्य चेतः
स्फुटमभिभूषयति स्त्रियस्त्वपैव ॥ ३८ ॥

[षड्भिः कुलकम्।]

किसलयशकलेष्ववाचनीयाः
पुलकिनि केवलमङ्गके निधेयाः।
नखपदलिपयोऽपि दीपितार्थाः
प्रणिदधिरे दयितैरनङ्गलेखाः ॥ ३९ ॥

तया] अदृष्टतया, [व्यवधिं] किञ्चित् व्यवधानम्। "उपसर्गे घोः किः" (३।३।९२ पा०) इति किप्रत्ययः। [इच्छती] वाञ्छन्ती [इव] तथा व्याकुला सतीत्यर्थः। "आच्छीनद्योर्नुम्" (७।१।८० पा०) इति विकल्पान्नुमभावः। [अस्मै] प्रियाय, [अस्थित] आत्मानं प्रकाशयन्ती स्थितेत्यर्थः। तिष्ठतेः कर्त्तरि लुङ्। "प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च" (१।३।२३ पा०) इत्यात्मनेपदं, "स्थाध्वोरिच्च" (१।२।१७ पा०) इति सिचः कित्त्वमिकारश्च धातोरन्तादेशः, कित्त्वान्न गुणः। इति [यत्, अतः] हेतोः [अस्य] प्रियस्य, [चेतः सुतरामहरत]। तथा हि, [त्वपैव स्त्रियोऽभिभूषयति, स्फुटं] प्रसिद्धमित्यर्थः। अतोऽस्याऽपि त्वयाभूषितत्वादतिमनोहरत्वं युक्तमिति भावः। उत्प्रेक्षाऽर्थान्तरन्यासौ। * कुलकम्। मध्यमा चेयं नायिका,—"लज्जामन्मथमध्यस्था मध्यमोदितयौवना" इति लक्षणात् ॥३८॥

किसलयेति।—[किसलयशकलेषु] वर्त्तमाना इति शेषः। [अवाचनीयाः] प्रसिद्धलिपिवैलक्षण्याद्वाचयितुमनर्हाः, किन्तु [केवलं पुलकिनि] दयितस्पृष्टत्वात् तत्स्पर्शादेव रोमाञ्चवति, [अङ्गके] वपुषि,

---

* अत्र पूर्वार्द्धे व्यवधानेच्छायाः अवास्तवत्वात् "इच्छतीव" इत्यनेन सम्भावनया प्रकाशनात् उत्प्रेक्षा। "त्वपा स्त्रियो भूषयति" इत्यनेन पूर्ववाक्यसमर्थनाच्च अर्थान्तरन्यास इति विभाव्यम्।

कृतकृतकरुषा सखीमपास्य
त्वमकुशलेति कयाचिदाऽऽत्मनैव ।
अभिमतमभि साभिलाषमावि-
ष्कृतभुजमूलमबन्धि मूर्ध्नि माला ॥ ४० ॥
अभिमुखमुपयाति मा स्म किञ्चि-
त्त्वमभिदधाः पटले मधुव्रतानाम् ।

[निधेयाः] विरचितापशान्त्यर्थमर्पणीयाः । कुतः ?—[नखपदलिपयः] नखपदानि नखाङ्का एव लिपयोऽक्षराणि येषु ते, न तु प्रसिद्धाक्षराः, अतोऽवाचनीया इत्यर्थः । नैतावताऽनुतापकारित्वं चेत्याह,—[अपि] तथाऽपि, [दीपितार्थाः] सङ्केतितसन्निवेशवशादेव द्योतिताभिधेयाः, [अनङ्गलेखाः] लिख्यन्त इति लेखाः । कर्म्मणि घञ्प्रत्ययः । अनङ्गस्य लेखाः तत्प्रयुक्ता इत्यर्थः, [दयितैः] दयिताभिः, दयितैश्च, 'पुमान् स्त्रिया" (१।२।६७ पा०) इत्येकशेषः । [प्रणिदधिरे] प्रणिहिताः, लिखिता इत्यर्थः । दधातेः कर्म्मणि लिट् । 'नैर्गदनद—' (८।४।१७ पा०) इत्यादिना नकारस्य णत्वम् । लोकप्रसिद्धलेख्यवैलक्षण्याद्व्यतिरेकालङ्कारः ॥ ३९ ॥

कृतेति ।—[कृतकृतकरुषा] कृतकृत्रिमरोषया, [कयाचित्] नायिकया, [त्वम्, अकुशला] माल्यग्रथने कुशला नासि, [इति सखीम्, अपास्य] निरस्य, [आत्मनैव] स्वयमेव, [अभिमतम् अभि] अभिप्रायाभिमुखं, [साभिलाषमाविष्कृतभुजमूलं] प्रकाशितकक्षप्रदेशं यथा तथा, [मूर्ध्नि माला, अबन्धि] बद्धा । अयञ्च स्वाभिप्रायव्यञ्जकचेष्टारूपश्चापलाख्यः सञ्चारिविशेषः । नायिका प्रौढ़ेव,—"स्मरमन्दीकृतव्रीड़ा प्रौढ़ा सम्पूर्ण यौवना" इति लक्षणात् ॥ ४० ॥

अथ काञ्चिन्नायिकां प्रति सखी वचनं विशेषकेणाह, अभिमुखमिति ।—[मधुव्रतानां] मधु मकरन्दं व्रतयन्ति भुञ्जत इति मधुव्रताः

मधुसुरभिमुखाब्जगन्धलब्धे-
रधिकमधित्वदनेन मा निपाति ॥ ४१ ॥
सरजसमकरन्दनिर्भरासु
प्रसवविभूतिषु भूरुहां विरक्तः।
ध्रुवममृतपनामवाञ्छयाऽसा-
वधरममुं मधुपस्त्वाऽऽजिहीते ॥ ४२ ॥

मधुपाः। कर्मण्यण्प्रत्ययः। तेषां [पटले अभिमुखम्, उपयाति] आगते सति, [त्वं, किञ्चित् मास्म अभिदधाः] न किञ्चिदालप, मौनं भजेत्यर्थः। "स्मोत्तरे लङ्च" (३।३।१७६ पा०) "न माङ्योगे" (३।४।७४ पा०) इत्यटप्रतिषेधः। मौनस्य मधुकरबाधानिवृत्तिरेव फलमित्याह, मध्विति।—[मधुसुरभिमुखाब्जगन्धलब्धेः] मधुना मद्येन, सुरभेर्मुखाब्जस्य यो गन्धस्तस्य लब्धेर्लाभात्। स्त्रियां क्तिन्। [अनेन] मधुव्रतपटलेन [अधित्वत्] त्वयि। विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः। "त्वमावेकवचने" (७।२।९७ पा०) इत्यत्रैकवचन इत्यर्थनिर्देशादिह विभक्त्यभावेऽप्येकार्थवृत्तेर्युष्मदो मपर्य्यन्तस्य त्वादेशः; अत एव विभक्त्यभावात् च त्वादेशोऽत्र चिन्त्य इति वल्लभवचनं चिन्त्यम्। [अधिकम्] अत्यन्तं, सर्वत्रेत्यर्थः। [मा निपाति] मा निपत्यताम्। * भावे लुङि चिण्वद्वृद्धिः। अत्र निपातासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिरलङ्कारः॥ ४१ ॥

सरजसेति।—किञ्च, मधु पिबतीति [मधुपः] मधुलिट्, मद्यपश्च। "आतोऽनुपसर्गे कः" (३।२।३ पा०) इति कः। भुवि रोहन्ति जायन्त इति [भूरुहां] वृक्षाणां, भौमानाञ्च देहिनां सम्बन्धिनीषु, [सरजसमकरन्दनिर्भरासु] सह रजसा सरजसम्। "अचतुर—"

---

* यदि कैचिदपरे कामपरतन्त्राः त्वां प्रार्थयेयुः, तदा तैः सह सम्भाषणं न ते विधेयं, तव मुखनिःसृतमधुरालापश्रवणेन कथमपि त्वां न ते त्यजेयुरिति ध्वनिः।

इति वदति सखीजने निमील-
द्विगुणितसान्द्रतराक्षिपक्ष्ममाला ।

(५।४।७७ पा०) इत्यादिना साकल्यार्थेऽव्ययीभावे समासान्तनिपातः । तेन सरजस्क इति बहुव्रीह्यर्थो लक्ष्यः मुख्यो वा, महाकविप्रयोगबाहुल्यात् । अव्ययीभावदर्शनन्तु प्रायिकमित्युक्तं प्राक् । तथा च सरजसं सरजसो वा यो मकरन्दस्तेन निर्भरासु पूर्णासु, न तु त्वदधरास्तेन नाप्यरजस्कत्वेनेति भावः ; अन्यत्र,—रजः स्त्रीपुष्पम् । 'स्याद्रजः पुष्पमार्त्तवम्' इत्यमरः । तत्साहचर्य्यात् मकरन्दशब्देन शुक्रप्रतीतिः, तेन शुक्रशोणितसन्निपातप्राया स्त्रित्यर्थः । [प्रसवविभूतिषु] पुष्पसमृद्धिषु, जन्मपरम्परासु च, [विरक्तः] निःस्पृहः सन्, [अमृतपनामवाञ्छया] अमृतं पिबतीति अमृतप इति नाम्नो वाञ्छया, [असावमुं, तवाधरम्] ओष्ठं प्रति, [आजिहीते] आगच्छति । [ध्रुवं] सत्यमित्युत्प्रेक्षायाम् । अन्यत्र तु,—अमृतपो देव इति नामवाञ्छया देवभूयापेक्षयेत्यर्थः ; अथवा निःश्रेयसप्राप्तीच्छयेत्यर्थः । 'श्रेयो निःश्रेयसामृतम्' इत्यमरः । ध्रुवं शाश्वतम् अधरं धरासम्बन्धरहितम् अमुं परलोकपथम् । शुभमिह चामुत्र चान्वेति इत्यादौ लोके वेदे चैदमदसोर्लोकद्वये रूढिप्रदर्शनात् । आजिहीते अन्विष्यतीत्यर्थः । 'ओहाङ् गतौ' इति धातोर्लटि "श्लौ" (६।१।१० पा०) इति द्विर्भावः । "ई हल्यघोः" (६।४।११३ पा०) इतीकारः । इह नायिकावदनसौरभहेतुकस्य मधुपानागमनस्यामृतपनामवाञ्छाहेतुकत्वोत्प्रेक्षणाद् गुणहेतूत्प्रेक्षा ; सा च ध्रुवमिति व्यञ्जकप्रयोगाद्वाच्या सती मधुपस्याधरोद्देशस्यासम्बन्धेऽपि सम्बन्धाभिधानादतिशयोक्त्युत्थापितेति सङ्करः । पूर्वोक्ताप्रकृतार्थप्रतीतिस्तु मधुपादिशब्दानामभिधया प्रकृतार्थनियन्त्रितत्वात् शब्दशक्तिमूलो ध्वनिरेव, न श्लेष इत्यलं विस्तरेणेति ॥ ४२ ॥

इतीति ।—[इति] इत्थं, सख्येव जनस्तस्मिन् [सखीजने वदति] सति, [निमीलद्विगुणितसान्द्रतराक्षिपक्ष्ममाला] निमीलन्त्यौ भया-

अपतदलिभयेन भर्त्तुरङ्कं
भवति हि विक्लवता गुणोऽङ्गनानाम् ॥ ४३ ॥
मुखकमलकमुन्नमय्य यूना
यदभिनवोढ़बधूर्बलादचुम्बि ।
तदपि न किल बालपल्लवाग्र-
ग्रहपरया विविदे विदग्धसख्या ॥ ४४ ॥

न्मुकुलीभवन्त्यौ, अत एव ह्रे आवृत्ती ययोस्ते द्विगुणे द्विरावृत्ते। 'गुणस्त्वावृत्तिशब्दादिज्येन्द्रियामुख्यतन्तुषु' इति वैजयन्ती। कृते द्विगुणिते, अत एव सान्द्रतरे, अक्षिपक्ष्ममाले नेत्रलोमपङ्क्ती यस्याः सा, काचिदिति शेषः। अक्षिग्रहणस्य पक्ष्मद्वयद्वैगुण्यलक्ष्मीरक्षणीरेवेति द्योतनार्थत्वान्न पौनरुक्त्यम्। [अलिभयेन भर्त्तुः, अङ्कम्] उत्सङ्गम् [अपतत्] प्राप्नवती। अहो महत्कष्टं यत् कीटकादपि भयमित्याशङ्क्याह,—[अङ्गनानां] न तु पुंसामिति भावः। [विक्लवता] भीरुता, [गुणो भवति हि] न तु दोष इति भावः; अत एव जनसमक्षं भर्त्तुरङ्कारोहणमपि न दोषः, पार्श्वस्थाऽऽलम्बनादीनां भयानुभावत्वात्। अलङ्कारोऽयमर्थान्तरन्यासः। विशेषकम् ॥ ४३ ॥

मुखेति :—[यूना अभिनवोढ़बधूः] नवोढ़ाऽङ्गनाऽपि, [बलात्] बलात्कारात्। मुखं कमलमिवेत्युपमितसमासः। तदल्पं [मुखकमलकम्]। अल्पार्थे कन् प्रत्ययः। [उन्नमय्य] उद्यम्य। "ल्यपि लघुपूर्वात्" (६।४।५६ पा०) इत्ययादेशः। [अचुम्बि] चुम्बितेति [यत्, तत्] चुम्बनं, [विदग्धसख्या] चतुरसख्या, [बालपल्लवाग्रग्रहपरया] बालपल्लवाग्राणां ग्रहो ग्रहणम्। "ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च" (३।३।५८ पा०) इत्यप्प्रत्ययः। तत्परया तदासक्तया सत्या, कञ्चिद्व्यासङ्गं कल्पयन्त्येत्यर्थः; [न विविदे अपि किल] न प्रकाशितमिति किमुत वक्तव्यमित्यपिशब्दार्थः। किलेत्यलीके। वस्तुतो विदित्वाऽप्यविदित्वेव

व्रततिवितततिभिस्तिरोहितायां
प्रतियुवतौ वदनं प्रियः प्रियायाः ।
यदधयदधरावलोपनृत्य-
त्करवलयस्वनितेन तद्विवव्रे ॥ ४५ ॥
विलसितमनुकुर्वती पुरस्ता-
द्धरणिरुहाधिरुहो बधूर्लतायाः ।
रमणमृजुतया पुरः सखीना-
मकलितचापलदोषमालिलिङ्ग ॥ ४६ ॥

स्थितं वैदग्ध्यात्, अन्यथा तयोर्विश्रम्भविहारविघातादिति भावः। मुग्धेयं नायिका,—"उदयदृयौवना मुग्धा लज्जापिहितमन्मथा' इति लक्षणात् ॥ ४४ ॥

व्रततीति।—[प्रतियुवतौ] प्रतिकूला युवतिः प्रतियुवतिः सपत्नी तस्यां, [व्रततिवितततिभिः] व्रततिविततयो लताजालानि। 'वल्ली तु व्रततिर्लता' इत्यमरः। ताभिः [तिरोहितायां] सत्यां [प्रियः प्रियायाः वदनमधयत्] अपिबदिति [यत्]। धेटो भौवादिकाल्लङ्। [तद्] वदनपानम् [अधरावलोपनृत्यत्करवलयस्वनितेन] अधरावलोपेन अधरखण्डनेन, तज्जनितव्यथयेत्यर्थः। नृत्यतोश्चलतोः, करयोर्वलयानां कङ्कणानां, स्वनितेन ध्वनिना, [विवव्रे] विवृतम्, तदेव तस्यास्तदनुमापकमभूदित्यर्थः। अत्रैका दृष्टा, अपरा त्वौर्ध्वानिर्वेदवतीत्यनुसन्धेयम् ॥ ४५ ॥

विलसितमिति।—[बधूः] काचित् स्त्री, [पुरस्तात्] अग्रे, [धरणिरुहाधिरुहः] धरणिरुहमधिरोहतीति धरणिरुहाधिरुट् वृक्षादिरूढा। रुहेः क्विप्। तस्या [लतायाः, विलसितं] चेष्टितम्। भावे क्तः। [अनुकुर्वती] एवमित्याश्लेषप्रकारमभिनयन्ती, [ऋजुतया] अकुटिल-

सललितमवलम्ब्य पाणिनाऽंसे
सहचरमुच्छ्रितगुच्छवाञ्छयाऽन्या।
सकलकलभकुम्भविभ्रमाभ्या-
मुरसि रसादवतस्तरे स्तनाभ्याम् ॥ ४७ ॥
मृदुचरणतलाग्रदुःस्थितत्वा-
दसहतरा कुचकुम्भयोर्भरस्य।
उपरि निरवलम्बनं प्रियस्य
न्यपतदथोच्चतरोच्चिचीषयाऽन्या ॥ ४८ ॥

बुद्धितया, [सखीनां, पुरः] अग्रे, [अकलितचापलदोषम्] अकलितः अविचारितः, चापलमनुचितकरणमेव दोषो यस्मिन् कर्मणि तत् यथा तथा, [रमणं] प्रियम्, [आलिलिङ्ग]। एषा हर्षोत्सुक्यवती प्रौढ़ा च ॥ ४६ ॥

सललितमिति।—[अन्या] स्त्री, [उच्छ्रितगुच्छवाञ्छया] उन्नतस्तवकजिघृक्षया, [सललितं] सविलासं यथा तथा, [सहचरं] प्रियं, [पाणिना] औचित्याद्दामेनेति शेषः। [अंसे, अवलम्ब्य] अवष्टभ्य, [सकलकलभकुम्भविभ्रमाभ्यां] सकलयोः समग्रयोः कलभकुम्भयोः करिकुम्भयोर्विभ्रम इव विभ्रमः सौन्दर्य्यं ययोस्ताभ्यां, [स्तनाभ्यां, रसात्] रागात्, [उरसि, अवतस्तरे] आच्छादयामास, सहचरमित्यनुषङ्गः। अभिमुखावस्थानादिति भावः। स्तृणातेः कर्त्तरि लिट्। "ऋतश्च संयोगादेर्गुणः" (७।४।१० पा०) इति गुणः। "शर्पूर्वाः खयः" (७।४।६१ पा०) इत्यभ्याससकारलोपश्च। इयञ्च प्रौढैव ॥ ४७ ॥

मृदुरिति।—[अन्या] स्त्री, उच्चतराणाम् अत्युन्नतकुसुमानाम् उच्चेतुम् अवचेतुमिच्छया [उच्चतरोच्चिचीषया]। चिनोतेः सन्नन्तात् स्त्रियामप्रत्यये टाप। "विभाषा चेः" (७।३।५८ पा०) इति कुत्वविकल्पः।

उपरिजतरुजानि याचमानां
कुशलतया परिरम्भलोलुपोऽन्यः ।
प्रथितपृथुपयोधरां गृहाण
स्वयमिति मुग्धबधूमुदास दोर्भ्याम् ॥४९॥
इदमिदमिति भूरुहां प्रसूनै-
र्मुहुरतिलोभयता पुरः पुरोऽन्या ।
अनुरहसमानायि नायकेन
त्वरयति रन्तुमहो ! जनं मनोभूः ॥ ५० ॥

[मृदुचरणतलाग्रदुःस्थितत्वात्] मृदुचरणतलाग्रेण दुःस्थितत्वात् दुःखेन स्थितत्वात्, [कुचकुम्भयोर्भरस्य] । "घुंसि संज्ञायां घः प्रायेण" (३।३।११८ पा०) इति घप्रत्ययः । न सहतेऽत्यन्तमिति [असहतरा] । सहेः पचाद्यजन्तात् नञ् समासात् तरप्प्रत्ययः । भरमसहमानेत्यर्थः । कृद्योगात् कर्म्मणि षष्ठी । [अथ] अस्मिन्नवसरे, [निरवलम्बनं] यथा तथा [प्रियस्योपरि न्यपतत्] । निरवलम्बनत्वान्निपपातेत्यर्थः । एषा च प्रौढ़ा । स्वभावोक्तिरलङ्कारः ॥ ४८ ॥

उपरिजेति ।—[उपरिजतरुजानि] उपरिजानि उपरि जातानि, तरोर्जातानि तरुजानि कुसुमानि तानि, [याचमानाम्] अवचित्य देहीति प्रार्थयमानां, [प्रथितपृथुपयोधरां] प्रशस्तपीवरकुचां, [मुग्धबधूम्] अकुटिलधियं स्त्रियं, [परिरम्भलोलुपः] आश्लेषलालसः, [अन्यः, कुशलतया] वञ्चनापटुतया, [स्वयं गृहाण] त्वमेवावचिनुष्वेत्यर्थः, [इति] गम्यमानार्थत्वादुक्तेति न प्रयुक्तं पौनरुक्त्यात् । [दोर्भ्याम्, उदास] उदयच्छतिस्म । अयं चैकायत्तत्वादनुकूलनायकः, नायिका तु स्वाधीनपतिका प्रौढ़ा च ॥ ४९ ॥

इदमिति ।—[अन्या] स्त्री, [इदमिदमिति] इदं ग्राह्यमिदं

विजनमिति बलादमुं गृहीत्वा
क्षणमथ वीक्ष्य विपक्षमन्तिकेऽन्या ।
अभिपतितुमना लघुत्वभीते-
रभवदमुच्चति वल्लभेऽतिगुर्वी ॥ ५१ ॥

ग्राह्यमित्युक्तेत्यर्थः । [भूरुहां] वृक्षाणां, [प्रसूनैः] पुष्पैः, [पुरः पुरो मुहुः, अतिलोभयता] प्रलोभयता, [नायकेन] रहोऽनु [अनुरहसम्] एकान्तम् । "अन्ववतप्तात्" (५।४।८१ पा०) इत्यव्ययीभावसमासान्तः । [अनायि] नीता । तथा हि [मनोभूः] कामः, [जनं रन्तुं त्वरयति], देशकालानपेक्षयेति भावः । अत एवाश्चर्य्यम् [अहो] इति पूर्ववत् नायिकानायकविवेकः । अर्थान्तरन्यासः ॥ ५० ॥

विजनमिति ।—[अन्या] स्त्री, [विजनम्] एकान्तम्, [इति] हेतोः, [अमुं] वल्लभं, [क्षणं बलात्, गृहीत्वा] आकृष्य, [अथान्तिके, विपक्षं] सपत्नीजनं, [वीक्ष्य, लघुत्वभीतेः] तुच्छत्वभयात् ; अभिपतितुं मनो यस्याः सा [अभिपतितुमनाः] । "तुङ्काममनसोरपि" इति मकारलोपः । * अपसर्त्तुकामेत्यर्थः । [वल्लभे, अमुच्चति] अत्यजति सति । तस्य विपक्षानवेक्षणादिति भावः । [अतिगुर्वी] अतिगौरववति, [अभवत्] । स्वयङ्ग्रहलाघवतिरोधानात् भर्त्तृवल्लभत्वप्रकाशनाच्चेति भावः । भाग्यवतां सर्वं श्रेयसे भवतीति रहस्यम् । एषा त्वतिप्रगल्भैव † ॥ ५१ ॥

---

* "पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्" (६।३।१०९ पा०) इति सूत्रव्याख्याने कारका,—"सुस्पेदवश्यं मः क्लृप्ते तुङ्काममनसोरपि ।

समी वा हिततनयोः मांसस्य पचियुज्घत्रीः ॥" इति ।

† अत्र लघुत्वभयेन गन्तुकामायाः नायिकायाः नायककर्त्तृकगमनविरोधस्य कृतिरपि गुर्वीत्वजननेन नायिकायाः अभीष्टा इति विरुद्धकृतेऽरिष्टफलकत्वात् विचित्रालङ्कारः । यदुक्तं दर्पणे,—"विचित्रं तद्विरुद्धस्य कृतिरिष्टफलाय चेत्" इति, काव्यलिङ्गमलङ्कारश्च ।

अधिरजनि जगाम धाम तस्याः
प्रियतमयेति रुषा सजाऽवनद्धः ।
पदमपि चलितुं युवा न सेहे
किमिव न शक्तिहरं ससाध्वसानाम् ॥५२॥
न खलु वयममुष्य दानयोग्याः
पिबति च पाति च याऽसकौ रहस्त्वाम् ।

अथेति ।—[अधिरजनि] रजन्याम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । [तस्याः] सपत्न्या इत्यर्थः । बुद्धिस्थत्वान्नामग्रहणासहत्वाच्च तच्छब्देन निर्देशः । [धाम] गृहं, [जगामेति रुषा] हेतुना [प्रियतमया] कर्त्र्या, [सजा] करणेन [अवनद्धो युवा पदमपि] । "अत्यन्तसंयोगे च" (२।१।२९ पा०) इति द्वितीया । [चलितुं, न सेहे] न शशाक । तथा हि [ससाध्वसानां] भयत्रस्तानां, [किमिव] किं वा । इवशब्दो वाक्यालङ्कारे, "इवेतीवप्रेक्षावाक्यालङ्कारेषु" इति गणव्याख्याने । शक्तिं हरतीति [शक्तिहरम्] । "हरतेरनुद्यमनेऽच्" (३।२।९ पा०) इत्यच्प्रत्ययः । [न] भवतीति शेषः । 'अस्तिर्भवन्तीपरोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्ति' इति वचनात् । भवन्तीति लटः पूर्वाचार्य्याणां संज्ञा । सर्वस्यापि भीरूणां शक्तिहरत्वादबलाकृतः सम्बन्धोऽपि यूनः शक्तिहर इति युक्तम् इति सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । खण्डितेयं नायिका,—'ज्ञातेऽन्यासङ्गविकृते खण्डितेर्ष्याकषायिता' इति लक्षणात् । नायकस्तु दक्षिणः,—"भयसम्बन्धसहनादिभिस्तुल्यो नैकत्र दक्षिणः" इति लक्षणार्थप्रतीतेरिति ॥ ५२ ॥

अथ काचित् खण्डिता निजकान्तभागस्कारिणं पल्लवदानेन प्रसादयन्तं चतुर्भिर्भर्तर्सयितुमारभते, नेत्यादि ।—[वयममुष्य * दानयोग्या

---

* पल्लवस्य ।

व्रज विटपममुं ददस्व तस्यै
भवतु यतः सदृशोश्चिराय योगः ॥ ५३ ॥
तव कितव ! किमाहितैर्वृथा नः
क्षितिरुहपल्लवपुष्पकर्णपूरैः ।
ननु जनविदितैर्भवद्दालोकै-
श्चिरपरिपूरितमेव कर्णयुग्मम् ॥ ५४ ॥

न] भवामः [खलु]। किन्तु [या] असावेव [असकौ] त्वत्प्रिया। "अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक्टेः" (५।३।७१ पा०) इत्यकच्। [रहः] रहसि। 'रहश्चोपांशु चालिङ्गे' इत्यमरः। [त्वां, पिबति] पानं करोति * [च]। 'पा पाने' भौवादिकात् कर्त्तरि लट्। "पाघ्रा—" (७।३।१७८ पा०) इत्यादिना पिबादेशः। [पाति] रक्षति, [च] अन्यतो वारयति चेत्यर्थः। 'पा रक्षणे' अदादित्वाच्छपो लुक् [तस्यै अमुं], विटान् पातीति [विटपं] पल्लवम्। 'विटपः पल्लवे षिङ्गे' इति विश्वः। [ददस्व] प्रयच्छ। 'दद दाने' इति भौवादिकाल्लोट्। [व्रज] गच्छ, [यतः] दानात्, [चिराय] चिरकालात्। चिरार्थेऽव्ययम्। [सदृशोः] अनुरूपयोर्युवयोः, [योगो भवतु] उभयोरपि विटपत्वादिति भावः। समालङ्कारोऽयम् ;—'सा समालङ्कृतिर्योगो वस्तुनोरनुरूपयोः' इति लक्षणात् ॥ ५३ ॥

तवेति।—[हे कितव]! धूर्त्त! [वृथा] व्यर्थमेव, [आहितैः] तत्कार्य्यस्यान्यथासिद्धत्वादिति भावः। [तव] सम्बन्धिभिः [क्षितिरुहपल्लवपुष्पकर्णपूरैः] क्षितिरुहाणां पल्लवाः पुष्पाणि च तान्येव कर्णं पूरयन्तीति कर्णपूराः कर्णावतंसाः। कर्मण्यण्। तैः [नः] अस्माकं, [किम् ?] तत्साध्यं न किञ्चिदस्तीत्यर्थः। गम्यमानसाधनक्रियाऽपेक्षया कर्णपूराणां करणत्वात् तृतीया। उक्तञ्च न्यासोद्योते,—'न केवलं

---

* चुम्बति इत्येव साधु, अन्यथा त्वामित्यत्र द्वितीयानुपपत्तेः।

मुहुरुपहसितामिवालिनादै-
र्वितरसि नः कलिकां किमर्थमेनाम् ।
वसतिमुपगतेन धाम्नि तस्याः
शठ ! कलिरेष महांस्त्वयाऽद्य दत्तः ॥ ५५ ॥
इति गदितवती रुषा जघान
स्फुरितमनोरमपद्मकेसरेण ।

श्रूयमाणैव क्रिया निमित्तं कारकभावस्य, अपि तु गम्यमानाऽपि' इति । किन्तु [ननु] अङ्ग, [जनविदितैः] जनेष्वतिप्रसिद्धैः । जनेषु विदितैरिति सप्तमीसमासः । "क्तस्य च वर्त्तमाने" (२।३।६७ पा०) इति कृद्योगे षष्ठीप्रतिप्रसवत्वेऽपि "क्तेन च पूजायाम्" (२।२।१२ पा०) इति षष्ठीसमासनिषेधात् । जनानामाधारत्वविवक्षायां तदप्राप्तेः । [भवद्गालीकैः] तवाप्रियवचनैः, [कर्णयुग्मं चिरपरिपूरितम् एव] नित्यं पूर्णमेव ; अतः परिपूरितस्य पूरणायोगादलमेवैभिरित्यर्थः । अलीकोत्तरवाक्यार्थस्य पूर्ववाक्यार्थहेतुत्वेनोपनिबन्धाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ५४ ॥

मुहुरिति ।—[अलिनादैर्मुहुः, उपहसितां] प्रतारणार्थैरतिप्रहस्यमानाम्, [इव] स्थिताम्, [एनां, कलिकां] कोरकम्, अल्पं कलिं, कलहञ्च । 'कलहे च युगे कलिः' इति वैजयन्ती । स्त्रीप्रत्ययस्त्वविवक्षितः श्लेषे । [नः] अस्माकं, [किमर्थं वितरसि ?] हे [शठ !] गूढ़विप्रियकारिन् !, [तस्याः] त्वत्प्रियायाः, [धाम्नि] भवने, [वसतिं] स्थितिम्, [उपगतेन त्वया अद्य, एष] वर्त्तमानः, [महान् कलिः] कलहः, [दत्तः] स्वदत्त एव ; महति कलौ स्थिते किं कल्यन्तरेणेत्यर्थः । अत्रापि पूर्ववाक्यार्थस्योत्तरवाक्यार्थहेतुत्वाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ; तच्च कलिकामिति श्लेषोत्थापितया कोरककलहयोर्भेदेऽपि अभेदरूपातिशयोक्त्यानुप्राणितमिति सङ्करः ॥ ५५ ॥

इतीति ।—[इति] इत्थं, [गदितवती] उक्तवती, [अन्या] स्त्री,

श्रवणनियमितेन कान्तमन्या-
सममसिताम्बुरुहेण चक्षुषा च ॥ ५६ ॥
विनयति सुदृशो दृशः परागं
प्रणयिनि कौसुममाऽऽननानिलेन ।
तदहितयुवतेरभीक्ष्णमक्ष्णोर्द्वय-
मपि रोषरजोभिरापुपूरे ॥ ५७ ॥

[रुषा कान्तं, स्फुरितमनोरमपक्ष्मकेसरेण] स्फुरितान्युज्ज्वलानि, मनोरमाणि च पक्ष्माण्येव केसराणि ; अन्यत्र,—केसराण्येव पक्ष्माणि यस्य तेन, [श्रवणनियमितेन] श्रोत्रे धृतेन निरुद्धेन च, [असिताम्बुरुहेण] नीलोत्पलेन, [चक्षुषा च, समं] युगपत्, [जघान] ताड़यामास। * एषा खण्डिता। † नायकस्तु धृष्टः,—"व्यक्तागा निर्भयो धृष्टः" इति लक्षणात्। अत्र स्फुरितेत्यादितुल्यधर्मगम्योपमानयोरसिताम्बुरुहचक्षुषोरुभयोरपि ताड़नसाधनतयोपात्तत्वेन प्रकृतत्वात् केवलप्रकृतास्पदा तुल्ययोगिता। लक्षणन्तूक्तम्। कलापकम् ॥ ५६ ॥

विनयतीति।—[प्रणयिनि] प्रिये, [सुदृशः] प्रियायाः, [दृशः] लोचनात्, एकस्मादेवेति भावः। कुसुमेषु भवः [कौसुमं ,परागं] रजःकणं, तच्चैकमेवेति भावः। [आननानिलेन] निजमुखफूत्कारेण, [विनयति] अपनयति सति, [तदहितयुवतेः] तत्सपत्न्याः, [अक्ष्णोर्द्वयमपि] न त्वेकमेवेति भावः। [रोषरजोभिः] रोषा एव रजांसि तैः, [अभीक्ष्णम्, आपुपूरे]। नैकेन रजःकणेन किञ्चित् स्पृष्टमात्रमिति

---

* कान्ताकर्णयुगलार्पितनीलोत्पलावलोकनेन कामपरतन्त्रः नायिकाकर्तृकताड़ग्ररोषकषायितचक्षुषा दर्शनेन पुनर्नितरां सन्त्रस्तस्य कान्त इति ध्वनिः।

† इयं हि वक्रोक्त्या परुषभाषणेन कर्णोत्पलताड़नेन च धीरमध्यता-अधीरमध्यता-अधीरप्रगल्भताभिः सङ्कीर्णा इति दर्पणकारः।

स्फुटमिदमभिचारमन्त्र एव
प्रतियुवतेरभिधानमङ्गनानाम् ।
वरतनुरमुनोपलक्ष्य पत्या
मृदुकुसुमेन यदाहताऽप्यमूर्च्छत् ॥ ५८ ॥
समदनमवतंसितेऽधिकर्णं
प्रणयवता कुसुमे सुमध्यमायाः ।
व्रजदपि लघुतां बभूव भारः
सपदि हिरण्मयमण्डनं सपत्न्याः ॥ ५९ ॥

भावः । पूरयतेः कर्मणि लिट् । पूर्णमित्यर्थः । अत्र रजोविनयस्य अन्यत्र रजःपूरणकारणत्वायोगादकारणत्वमेव पूरणमिति विभावनाऽलङ्कारो रूपकानुप्राणित इति सङ्करः ॥ ५७ ॥

स्फुटमिति ।—[इदं, प्रतियुवतेः] सपत्न्याः, [अभिधानं] नामधेयम्, [अङ्गनानाम्] । अभिचारः परमारणकर्म ; यथा श्येनेनाभिचरन् यजेतेति, तस्य मन्त्रः [अभिचारमन्त्रः] स [एव स्फुटम्] इत्युत्प्रेक्षा । [यत्] यस्मात्, [वरतनुः] स्त्री, [पत्या] भर्त्रा, [अमुना] सपत्नीनामधेयेन, [उपलक्ष्य मृदुकुसुमेन] । मृदुग्रहणमचिरावचितत्वं द्योतयन् देवता अभिचारमन्त्राणामनादिसंस्कारभावं द्योतयति । तेन [अप्याहता अमूर्च्छत्] यदुच्चारणपूर्वकं कुसुमताडनमपि मारकं, सोऽभिचारमन्त्र एव सत्यम्, अन्यथा केवलकुसुमेऽपि तत्प्रसङ्गादित्यर्थः * ॥ ५८ ॥

समदनमिति ।—[प्रणयवता] प्रियेण, [सुमध्यमायाः] प्रियायाः, [अधिकर्णं] कर्णे । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । [कुसुमे समदनं]

---

* भर्त्रा चेत् सपत्नीनाम्ना सम्बोध्यते पत्नी, तदा भर्तुः सपत्नीस्मरणस्यातीव दुःसहतया तस्या मोहसम्भवादिति भावः ।

अवजितमधुना तवाहमक्ष्णो
रुचिरतयेत्यवनम्य लज्जयेव ।
श्रवणकुवलयं विलासवत्या
भ्रमररुतैरुपकर्णमाचचक्षे ॥ ६० ॥
अवचितकुसुमा विहाय वल्ली-
र्युवतिषु कोमलमाल्यमालिनीषु ।

यथा तथा [अवतंसिते] अवतंसीकृते सति, [सपदि, लघुतां] हीनतामगुरुत्वञ्च, [व्रजदपि], समान एकः पतिर्यस्यास्तस्याः [सपत्न्याः]। "नित्यं सपत्न्यादिषु" (४।१।३५ पा०) इति ङीप् नकारश्च । तस्मादेव निर्देशात् समानशब्दस्य सभावनिपातः । [हिरण्मयमखण्डनं] हिरण्यस्य विकारो हिरण्मयम् । "दाण्डिनायन—" (६।४।१७४ पा०) इत्यादिना निपातः । तन्मखण्डनं [भारो बभूव] यत्किञ्चिदपि प्रेम्णा कान्तेन स्वहस्तदत्तं श्लाघ्यं मखण्डनं भवति, अन्यन्महार्घमपि हीनं भारश्च, न तु मखण्डनमित्यर्थः । लघुत्वगुरुत्वगुणविरोधस्य हीनार्थत्वेन परिहारादिरोधाभासभेदः ॥ ५९ ॥

अवजितमिति ।—[विलासवत्याः] स्त्रियाः, [श्रवणकुवलयं] श्रवणोत्पलं कर्तृ । [अहमधुना तवाक्ष्णोः, रुचिरतया] रुचिरस्य भावः रुचिरता । भावे तल् । तया सौन्दर्य्येण [अवजितम् इति] वक्तव्यानुवादः । अत एव [लज्जया अवनम्य भ्रमररुतैः] * तन्निषेणेत्यर्थः । [उपकर्णं] कर्णे । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । [आचचक्ष इव] इत्युत्प्रेक्षा ॥ ६० ॥

अवचितेति ।—[अलीनां कुलानि, अवचितकुसुमा] अवचितानि युवतिभिरुपात्तानि कुसुमानि यासां ताः, रिक्ता इत्यर्थः । [वल्लीः] पुष्पलताः, [विहाय], कोमलानि माल्यानि मलन्ते धारयन्तीति तासु

---

* भ्रमररुतैरित्यपङ्क्तिसङ्कीर्णा ।

पदमुपदधिरे कुलान्यलीनां
न परिचयो मलिनात्मनां प्रधानम् ॥६१॥
श्लथशिरसिजपाशपातभारा-
दिव नितरां नतिमङ्गिरंसभागैः ।
मुकुलितनयनैर्मुखारविन्दै-
र्घनमहतामिव पद्मिणां भरेण ॥ ६२ ॥

[कोमलमाल्यमालिनीषु]। 'मल मल्ल धारणे' इति धातोर्णिनिः। "ऋन्नेभ्यो ङीप्" (४।१।५ पा०) इति ङीप्। [युवतिषु पदम्, उपदधिरे] निदधुः। तथा हि, [मलिनात्मनां] कृष्णदेहानां, दुष्टचित्तानाञ्च, [परिचयः] चिरकालसाहचर्य्यं, [न प्रधानं] न प्रयोजकं, किन्तु भुक्तिरेवेति भावः। * अतः परिचितलतात्यागो नाश्चर्य्यमित्यर्थः। अत्र मलिनात्मनामिति कृष्णाङ्गत्वस्य दुष्टचित्तत्वेन सहाभेदाध्यवसायेनार्थान्तरन्यासस्योत्थापनात् श्लेषप्रतिभोत्थापितातिशयोक्त्यनुप्राणितोऽयमिति सङ्करः ॥ ६१ ॥

अथोत्तरसर्गे जलक्रीड़ावर्णनाय तदुपोद्घातत्वेनाऽऽसां वनविहारोद्भवं श्रमातिरेकं सप्तभिः कुलकेन दर्शयति, श्लथेत्यादि।—[श्लथशिरसिजपाशपातभारादिव] शिरसि जाताः शिरोरुहाः। "सप्तम्यां जनेर्डः" (३।२।९७ पा०) इति डः। "हलदन्तात्—" (६।३।९ पा०) इत्यादिना सप्तम्या अलुक्। तेषां पाशः कलापः, श्लथस्य तस्य यः पातः तस्य भारादिवेति हेतूत्प्रेक्षा। "न पादादौ खल्वादयः" (५ अधि० १ अध्या० ५ सू०) इति वामनीयनिषेधेऽपि इवशब्दस्य पादादौ प्रयोगः

---

* यथा कश्चित् धूर्त्तः स्वभोगमात्रार्थमेव प्रणयपरायणः भोगक्लिष्टां चिरपरिचितामपि कामिनीं परित्यज्य नवीनामन्यामुपगच्छति, तथैवालिकुलमिति ध्वन्यते।

अधिकमरुणिमानमुद्वहद्भि-
र्विकसदशीतमरीचिरश्मिजालैः।
परिचितपरिचुम्बनाभियोगा-
दपगतकुङ्कुमरेणुभिः कपोलैः॥ ६३॥
अवसितललितक्रियेण बाह्वो-
र्ललिततरेण तनीयसा युगेन।

कवेरौद्दण्ड्यात्। * [नितराम्] अतिशयेन। अव्ययादाप्सुप्रत्ययः। [नतिमद्भिरंसभागैः] उपलक्षिताभिर्नितम्बिनीभिरिति भाविना सम्बन्धः। एवमुत्तरत्रापि योज्यम्। नतांसत्वमुत्तमस्त्रीलक्षणम्। पुनः [घनमहतां] सान्द्रदीर्घाणां, [पक्ष्मणां भरेणेव] इति पूर्ववद्धेतूत्प्रेक्षा। [मुकुलितनयनैर्मुखारविन्दैः]। अत्रोत्प्रेक्षयोः संसृष्टिः॥ ६२॥

अधिकमिति।—पुनः, [परिचितपरिचुम्बनाभियोगात्] परिचितानां प्रणयिनां परिचुम्बनैरभियोगान्मर्दनात्, [अपगतकुङ्कुमरेणुभिः] अत एव [विकसदशीतमरीचिरश्मिजालैः] विकसन्ति वैमल्यात् प्रतिफलन्ति अशीतमरीचेरुष्णांशो रश्मिजालानि येषु तैः। असम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्त्यातिशयोक्तिः। अत एव [अधिकमरुणिमानमुद्वहद्भिः] कुङ्कुमापायेऽप्यातपलक्षणादतिलोहितैरित्यर्थः। [कपोलैः] गण्डस्थलैः †॥ ६३॥

---

* निरर्थकानामेव खल्वादिशब्दानां निषेधादत्रोत्प्रेक्षाऽर्थकस्य इवशब्दस्य प्रयोगो न दुष्यति, इति कैश्चित्। वस्तुतस्तु तत्र सूत्रे निरर्थकानामेव निषेध इत्यत्र प्रमाणाभावात् सुष्ठक्तं मल्लिनाथेन; तथाहि, तत्सूत्रे वृत्तौ यदुक्तं,—"पादादौ खल्वादयः शब्दा न प्रयोज्याः। आदिशब्दः प्रकारार्थः। येषामादौ प्रयोगो न श्लिष्यति ते गृह्यन्ते। ते पुनर्वतङ्वत्प्रभृतयः" इति।

† काव्यलिङ्गमलङ्कारः।

सरसकिसलयानुरञ्जितैर्वा
करकमलैः पुनरुक्तरक्तभाभिः ॥ ६४ ॥
स्मरसरसमुरःस्थलेन पत्यु-
र्विनिमयसङ्क्रमिताङ्गरागरागैः ।
भृशमतिशयखेदसम्पदेव
स्तनयुगलैरितरेतरं निषण्णैः ॥ ६५ ॥

अवसितेति ।—पुनः, [अवसितललितक्रियेण] अवसिताः श्रमेण परिसमाप्ताः, ललिताः क्रियाः सुकुमारचेष्टा अपि यस्य तेन, [ललिततरेण] मृदुतरेण, [तनीयसा] तनुतरेण, [बाह्वोर्युगेन], पुनः [सरसकिसलयानुरञ्जितैर्वा] सरसैराद्रैः किसलयैरनुरञ्जितैर्वा अनुरञ्जनं प्रापितैरिव; पुनरुक्ता द्विगुणाः रक्ता भासो येषां तैः [पुनरुक्तरक्तभाभिः]। "हलि सर्वेषाम्" (८।३।२२ पा०) इति यकारलोपः। [करकमलैः] पाणिपङ्कजैः। अन्येतरजनकरापेक्षया पुनरुक्तरक्तत्वं स्वाभाविकमेव। तत्र किसलयरञ्जनहेतुकत्वमुत्प्रेक्ष्यते। इवार्थे वाशब्दः तदुत्प्रेक्षायां प्रयुक्तः ॥ ६४ ॥

स्मरेति ।—पुनः, [स्मरसरसं] स्मरेण सरसं सानुरागं यथा तथा, [पत्युरुरःस्थलेन] कर्त्रा [विनिमयसङ्क्रमिताङ्गरागरागैः] विनिमयेन व्यतिहारेण, संक्रमितोऽङ्गरागोऽनुलेपनं, तेन रागो रञ्जनं येषु तैः, [अतिशयखेदसम्पदा] अतिशयोऽतिशयितो यः खेदस्तस्य सम्पदा महिम्ना [इव] इत्युत्प्रेक्षा। [भृशम्, इतरेतरं निषण्णैः] परस्परं संश्लिष्टैः, [स्तनयुगलैः] * ॥ ६५ ॥

---

* अत्र हि कुचमण्डलानां घनसन्निविष्टतया अतिखेदहेतुकसंश्लिष्टत्वमुत्प्रेक्षितम्; तेन च लोकेऽपि यथा कैर्नचिद्धिमानितावुभौ तत्प्रतिविधातुमसमर्थतया महदनुतापवशात् परस्परं सन्तापाभिव्यक्तये मिलितौ भवतः, तथा कुचमण्डलानामपि युग्मसन्निहितावस्थानमिति व्यज्यते।

गच्छन्तीरलसंमवेक्ष्य विस्मयिन्य-
स्तास्तन्वीर्न विदधिरे गतानि हंस्यः।
बुद्ध्वा वा जितमपरेण काममाऽऽवि-
ष्कुर्वीत स्वगुणसपत्रपः क एव ? ॥ ७ ॥
श्रीमद्भिर्जितपुलिनानि माधवीना-
मारोहैर्निविड़बृहन्नितम्बविम्बैः।
पाषाणस्खलनविलोलमाशु नूनं
वैलक्ष्याद् ययुरवरोधनानि सिन्धोः ॥ ८ ॥

गच्छन्तीरिति।—[हंस्यः] हंसाङ्गनाः, [अलसं] मन्दं, [गच्छन्तीस्ताः, तन्वीः] स्त्रीः, [अवेक्ष्य, विस्मयिन्यः] गतिसौष्ठवादिस्मयवत्यः सत्यः, [गतानि] स्वयं लीलागमनानि, [न विदधिरे] न चक्रुः; लज्जयेति भावः। तथा हि [अपरेण] परेण, [जितं स्वगुणं, बुद्ध्वा वा] बुद्ध्वाऽपीत्यर्थः। [क एव] को वा, [अपत्रपः] सन् [कामम्, [आविष्कुर्वीत] प्रकाशयेत्? न कश्चिदपीत्यर्थः। "इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य" (८।३।४१ पा०) इति विसर्जनीयस्य षत्वम्। अत्र तिरश्चां विवेकित्वातिशयोक्त्या गतिकरणनिषेधसमर्थनार्थोऽयमर्थान्तरन्यासः * ॥ ७ ॥

श्रीमद्भिरिति।—[श्रीमद्भिः] श्रीभावद्भिः, [निविड़बृहच्चितम्बविम्बैः] निविड़ा बृहन्तश्च नितम्बविम्बाः कटिपश्चाद्भागा येषां तैः, [माधवीनां] माधवस्येमाः माधव्यस्तासां हरिवधूनाम्, आरुह्यन्त इति [आरोहैः] कटिपुरोभागैः, जघनैरित्यर्थः, [जितपुलिनानि] जित-

---

* अत्र तन्वीनां सविलासगतिदर्शनेन हंसीनां गमनाभासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धीकरतिशयोक्तिः।

मुक्ताभिः सलिलरयास्तशुक्तिपेशी-
मुक्ताभिः कृतरुचि सैकतं नदीनाम् ।
स्त्रीलोकः परिकलयाञ्चकार तुल्यं
पल्यङ्कैर्विगलितहारचारुभिः स्वैः ॥ ६ ॥
आघ्राय श्रमजमनिन्द्यगन्धबन्धुं
निश्वासश्वसनमसक्तमङ्गनानाम् ।

सैकतानि, [सिन्धोरवरोधनानि] समुद्रमहिष्यो नद्य इत्यर्थः । [वैलक्ष्यात्] पराजयकृतमनःसङ्कोचाद्धेतोः, [पाषाणस्खलनविलोलं] पाषाणेषु स्खलनेन अभिघातेन विलोलं यथा तथा, [आशु, ययुः] अगुः, [नूनम्]। नदीनां स्वाभाविक्याः पाषाणस्खलिताशुगतेः वैलक्ष्यहेतुकत्वोत्प्रेक्षणात् गुणहेतूत्प्रेक्षा ॥ ८ ॥

मुक्ताभिरिति ।—[स्त्रीलोकः] स्त्रीजनः कर्त्ता । [सलिलरयास्तशुक्तिपेशीमुक्ताभिः] सलिलरयेणास्ता नुन्नाः शुक्तयो मुक्तास्फोटास्त एव पेश्यः कोशाः, पुटा इति यावत् । 'मुक्तास्फोटः स्त्रियां शुक्तिः' इति 'पेशी कोशो द्वितीनेऽखडम्' इति चामरः । ताभिः मुक्ताभिः विमुक्ताभिः [मुक्ताभिः] मौक्तिकैः । 'अथ मौक्तिकं मुक्ता' इत्यमरः । [कृतरुचि] कृतशोभं, [नदीनां] सिकतामयं [सैकतं] पुलिनम् । 'तोयोत्थितं तत्पुलिनं सैकतं सिकतामयम्' इत्यमरः । "सिकताशर्कराभ्याञ्च" (५।२।१०४ पा०) इत्यण्प्रत्ययः । [विगलितहारचारुभिः] विगलितैर्विश्लेषैर्हारैः चारुभिः [स्वैः, पल्यङ्कैः] शयनैः । 'शयनं मञ्चपर्य्यङ्कपल्यङ्काः खट्वया समाः' इत्यमरः । [तुल्यं] सदृशं, [परिकलयाञ्चकार] मेने । पूर्णोपमेयम् ॥ ६ ॥

आघ्रायेति । -[भृङ्गैः] कर्तृभिः । [श्रमजम्] अध्वश्रमोत्थम्, [अनिन्द्यगन्धबन्धुं] अनिन्द्यगन्धस्य श्लाघ्यगन्धस्य बन्धुं सहचरं, तद्वन्तमित्यर्थः । [अङ्गनानां, निश्वासश्वसनं] निश्वासमारुतम्, [असक्तम्]

आरण्याः सुमनस ईषिरे न भृङ्गै-
रौचित्यं गणयति को विशेषकामः ? ॥१०॥
आयान्त्यां निजयुवतौ वनात् सशङ्कं
वर्हाणामपरशिखण्डिनीं भरेण ।
आलोक्य व्यवदधतं पुरो मयूरं
कामिन्यः श्रदधुरनार्जवं नरेषु ॥ ११ ॥
आलापैस्तुलितरवाणि माधवीनां
माधुर्य्यादमलपतत्रिणां कुलानि ।

अप्रतिषिद्धम्, [आघ्राय], अरण्ये भवाः [आरण्याः, सुमनसः] पुष्पाणि, [ईषिरे] ईष्टाः। 'इषु इच्छायां' कर्मणि लिट्। अनुचितोऽयमकाण्डे परिचितपरित्याग इत्याह,—विशेषं कामयते इति [विशेषकामः]। "शीलिकामिभिक्षाचरिभ्यो णः" (वा०) इति णप्रत्ययः। [कः औचित्यं गणयति ?] न कोऽपीत्यर्थः। अर्थान्तरन्यासः॥ १०॥

आयान्त्यामिति।—[निजयुवतौ वनात्, आयान्त्याम्] आगच्छन्त्यां सत्यां, [सशङ्कं] सभयम्, [अपरशिखण्डिनीं] जारिणीं, [वर्हाणां भरेण, व्यवदधतं] छादयन्तं, [मयूरं पुर आलोक्य, कामिन्यः नरेषु] प्रियेषु, [अनार्जवं] कौटिल्यं, [श्रदधुः] विश्रस्तवत्यः, कुटिलाः पुरुषा इति निश्चिक्युरित्यर्थः। * दधातेर्लुङि "गातिस्था—" (२।४।७७ पा०) इत्यादिना सिचो लुक्, "आतः" (३।४।११० पा०) इति झेर्जुसादेशः। "श्रदन्तरोरुपसर्गवद्वृत्तिर्वक्तव्या" (वा०) इति श्रच्छब्दस्य धातोः प्राक् प्रयोगः॥ ११॥

आलापैरिति।—[माधवीनां] हरिवधनाम्, [आलापैः]

---

* तिर्यञ्चोऽपि यत् निजयुवतिभयात् जारिणीं गोपायितुमभियतन्ते, स्वभावचतुराः नरास्तु सुतरामतीव धूर्त्तबुद्धिसम्पन्ना इत्यभिप्रायः।

अन्तर्ज्ञामुपययुरुत्पलावलीषु
प्रादुःष्यात् क इव जितः पुरः परेण ?॥ १२॥
मुग्धायाः स्मरललितेषु चक्रवाक्या
निःशङ्कं दयिततमेन चुम्बितायाः ।
प्राणेशानभि विदधुर्विधूतहस्ताः
शीत्कारं समुचितमुत्तरं तरुण्यः ॥ १३ ॥
उत्क्षिप्तस्फुटितसरोरुहार्घ्यमुच्चैः
सस्नेहं विहगरुतैरिवाऽऽलपन्ती ।

कर्तृभिः । [माधुर्य्यात्] हेतोः [तुलितरवाणि] तिरस्कृतरुतानि, [अमलपतत्रिणां] हंसानां, [कुलानि उत्पलावलीषु, अन्तर्ज्ञाम्]। "अन्तःशब्दस्याङ्किविधिणत्वेषूपसर्गत्वं वाच्यम्" (वा०) इति अन्तःशब्दस्योपसर्गत्वात् "आतश्चोपसर्गे" (३।३।१०६ पा०) इत्यङ्प्रत्ययः । [उपययुः]। युक्तं चैतदित्याह,—तथा हि, [परेण जितः कः, इव] इवशब्दो वाक्यालङ्कारे [पुरः] जेतुरग्रे, [प्रादुःष्यात् ?] प्रादुर्भवेत् ? "उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्य्यच्परः" (८।३।८७ पा०) इति षत्वम् । अर्थान्तरन्यासः ॥ १२ ॥

मुग्धाया इति ।—[दयिततमेन, निःशङ्कं] निर्विचारं, [चुम्बितायाः] दृष्टायाः, [स्मरललितेषु] चुम्बनाद्यनन्तरकृत्येषु शीत्कारादिकामचेष्टितेषु, [मुग्धायाः] मूढ़ायाः, [चक्रवाक्याः, समुचितं] योग्यं, [शीत्कारं] शीत्काररूपम्, [उत्तरं] कृत्यं, [तरुण्यः] स्वयं [प्राणेशान् अभि विधूतहस्ताः] सत्यः [विदधुः]। तादात्म्याभावनया स्वयं दृष्टा इव शीचक्रुरिति शीत्कारासम्बन्धे तत्सम्बन्धातिशयोक्त्या तत्तासामुद्दीपकमासीदित्युक्तम् * ॥ १३ ॥

---

* चुम्बनशीत्कारयोः कार्य्यकारणयोर्वैयधिकरण्यादसङ्गतिरलङ्कारः ।

नारीणामथ सरसी सफेनहासा
प्रीत्येव व्यतनुत पाद्यमूर्मिहस्तैः ॥ १४ ॥
नित्याया निजवसतेर्निरासिरे यत्
रागेण श्रियमरविन्दतः कराग्रैः ।
व्यक्तत्वं नियतमनेन निन्युरस्याः
सापत्न्यं क्षितिसुतविद्विषो महिष्यः ॥ १५ ॥

उत्क्षिप्तेति ।—[अथ] अनन्तरम्, [उत्क्षिप्तस्फुटितसरोरुहार्घ्यम्] उत्क्षिप्तं स्फुटितसरोरुहं विकचारविन्दमेवार्घ्यमर्घ्यद्रव्यं यस्मिंस्तत्तथा, [सस्वेदं विहगरुतैरुचैः, आलपन्ती] स्वागतादिवचनं व्याहरन्ती, [इव] स्थिता इत्युत्प्रेक्षा । फेन इव हासः * तेन सहिता [सफेनहासा] स्मित-पूर्वाभिभाषिणीत्यर्थः । [सरसी] पुष्करिणी, [नारीणाम्, ऊर्मिहस्तैः] ऊर्मिभिरेव हस्तैः, [पाद्यं] पादोदकम् । "पादार्घाभ्याञ्च" (५।४।२५ पा०) इति यत्प्रत्ययः [प्रीत्येव] इत्युत्प्रेक्षा । [व्यतनुत] । रूपकानु-प्राणितोत्प्रेक्षाद्वयस्य सापेक्षत्वात् संसृष्टिः † ॥ १४ ॥

नित्याया इति ।—[क्षितिसुतविद्विषः] नरकद्विषो हरेः, [महिष्यः, कराग्रैः] पाणिपल्लवैः करणैः [यत्, रागेण] रक्तवर्णेन, इच्छया च, [श्रियं] शोभां, रमाञ्च, [नित्यायाः] सदातन्याः, [निजवसतेः] स्ववासात् [अरविन्दतः] अरविन्दात्, [निरासिरे] निष्काशयाञ्चक्रुः, निश्चक्रुश्चेति यावत् । "उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वा वचनम्" (वा०) इति विकल्पादात्मनेपदम् । [अनेन] निरासेन, [अस्याः] श्रियः, [सापत्न्यं] सपत्नीत्वम् । ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ्प्रत्ययः । [नियतं, व्यक्तत्वं निन्युः] व्यक्तीचक्रुरित्यर्थः । अत्र श्रीशब्देन रमाश्रीभयोरभेदाध्यवसायेन श्रीनि-

---

* फेनः एव हास इति युक्तं प्रतिभाति, सरसीनां प्रकृतहासासम्भवेन फेने हासत्वारोपस्यैव युक्तत्वात् ।

† सङ्कर इति पाठो युक्तः, सापेक्षयोः संसृष्टयसम्भवात् ।

आस्कन्दन् कथमपि योषितो न याव-
द्भौमत्यः प्रियकरधार्य्यमाणहस्ताः ।
औत्सुक्यात्त्वरितममूस्तदम्बु तावत्
सङ्क्रान्तप्रतिमतया दधाविवान्तः ॥ १६ ॥
ताः पूर्वं सचकितमाऽऽगमय्य गाधं
कृत्वाऽथो मृदुपदमन्तराऽऽविशन्त्यः ।
कामिन्यो मन इव कामिनां सरागै-
रङ्गैस्तज्जलमनुरञ्जयाम्बभूवुः ॥ १७ ॥

रासस्य सापत्नाव्यक्तीकरणार्थत्वोत्प्रेक्षणात् श्लेषप्रतिभोत्थापितातिशयोक्त्यनुप्राणितेयं फलोत्प्रेक्षेति सङ्करः ॥ १५ ॥

आस्कन्दन्निति ।—[भौमत्यः] प्रवेशभीरवः, [योषितः, प्रियकरधार्य्यमाणहस्ताः] प्रियकरैर्धार्य्यमाणहस्ताः प्रियकरावलम्बाः सत्यः, [यावत् कथमपि, नास्कन्दन्] न प्राविशन्, [तावत्, सङ्क्रान्तप्रतिमतया] सङ्क्रान्तप्रतिबिम्बतया, [तदम्बु] कर्त्तृ [औत्सुक्यात्] उत्कण्ठया, [त्वरितममूः, अन्तर्दधाविव] अन्तः प्राविशदिवेत्यर्थः । प्रतिबिम्बसङ्क्रमणादन्तर्द्धानोत्प्रेक्षणात् क्रियानिमित्ता क्रियास्वरूपोत्प्रेक्षा ॥१६॥

ता इति ।—[ताः कामिन्यः, कामिनां] कामुकानां, [मन इव तज्जलं, पूर्वं] प्रथमं, [सचकितं] सभयं यथा तथा, [गाधम्] उत्तानम्, [आगमय्य] गमनेन ज्ञात्वा, पुरःप्रविष्टपुरुषमुखेन गाधं तदिति परामृश्येत्यर्थः ; अन्यत्र,— दूतमुखेन ज्ञात्वेत्यर्थः । [अथो] अनन्तरं, [मृदु] मन्दं, [पदं कृत्वा] पदं न्यस्य ; अन्यत्र तु,—स्वयं सम्भाषणादिकं कृत्वेत्यर्थः । [अन्तराऽऽविशन्त्यः] अन्तरमभ्यन्तरमाऽऽविशन्त्यः प्रविष्टाः सत्यः ; अन्यत्र,—रहस्यकर्मणि प्रवृत्ता इत्यर्थः । [सरागैः] साङ्गरागैः सानुरागैश्च,

सङ्क्षोभं पयसि मुहुर्मदेभकुम्भ-
श्रीभाजा कुचयुगलेन नीयमाने।
विश्लेषं युगमगमद्रथाङ्गनाम्नो-
रुद्वृत्तः क इव सुखावहः परेषाम् ? ॥१८॥
आसीना तटभुवि सस्मितेन भर्त्रा
रम्भोरूरवतरितुं सरस्यनिच्छुः।
धुन्वाना करयुगमौचितुं विलासान्
शीतालुः सलिलगतेन सिच्यते स्म ॥ १९ ॥

[अङ्गैः] गात्रैः, [अनुरञ्जयाम्बभूवुः] तद्वर्णाक्रान्तं चक्रुः; अन्यत्र,—त्वनुरक्तं चक्रुरित्यर्थः। श्लेषसङ्कीर्णेयमुपमा ॥ * ॥ १७ ॥

सङ्क्षोभमिति।—[मदेभकुम्भश्रीभाजा] तत्सदृशश्रीभाजेत्यर्थः; अत एवासम्भवद्वस्तुसम्बन्धो निदर्शनाऽलङ्कारः। [कुचयुगलेन] उच्छ्वसितेनेति भावः। [पयसि मुहुः सङ्क्षोभं, नीयमाने] प्राप्यमाणे सति, [रथाङ्गनाम्नोर्युगं] चक्रवाकयुगलं, [विश्लेषं] वियोगम्, [अगमत्] वियोगासहमपीति भावः। तथा हि, [उद्वृत्तः] उन्नतो वृत्तश्च उद्वर्त्तनं यस्येति वा उद्वृत्तः; अन्यत्र,—उद्वृत्तः उन्मार्गवर्त्तीति यावत्। स [क इव] को वा, [परेषां] स्वेतरेषां, [सुखावहः ?] सुखकरः ? न कोऽपीत्यर्थः। अयञ्च श्लेषमूलातिशयोक्तिर्जीवितोऽर्थान्तरन्यासः ॥ १८ ॥

आसीनेति।—शीतं न सहत इति [शीतालुः] शीतभीरुः। "शीतोष्णाभ्यां तदसहने आलुच् वक्तव्यः" (वा०) इत्यालुच्। अत एव [सरसि, अवतरितुं] प्रवेष्टुम्, [अनिच्छुः] अनभिलाषुका, अत एव [तटभुवि, आसीना] उपविष्टा। आसेः कर्त्तरि शानच्। "ईदासः"

---

* तथा "तद्गुणः स्वगुणत्यागादत्युत्कृष्टगुणग्रहः" इति दर्पणोक्तलक्षणादत्र जलस्य अङ्गरागादिनाऽनुरञ्जनत्वकथनात् तद्गुणालङ्कारः।

नेच्छन्ती सममसुना सरोऽवगाढुं
रोधस्तः प्रतिजलमीरिता सखीभिः ।
आश्लिच्चद्भयचकितेक्षणं नवोढ़ा
वोढ़ारं विपदि न दूषिताऽतिभूमिः ॥ २० ॥
तिष्ठन्तं पयसि पुमांसमंसमात्रे
तद्दघ्नं तदवयती किलाऽऽत्मनोऽपि ।

(७।२।८२ पा०) इतौकारः । रम्भे कदलीरूभाविवीरू यस्याः सा [रम्भोरूः] स्त्री । "ऊरूत्तरपदादौपम्ये" (४।१ ६९ पा०) इत्यूङ्प्रत्ययः । [सलिलगतेन] स्वयं सलिलं गतेन प्रविष्टेन, [सस्मितेन भर्त्रा विलासानीचितुं करयुगं, धुन्वाना] कम्पयन्ती । धुनोतेः कर्त्तरि श्यानच्प्रत्ययः । [सिच्यते स्म] सिक्ता ॥ १९ ॥

नेच्छन्तीति ।—[अमुना समम्] अनेन भर्त्रा सह, [सरः, अवगाढुम्] अवगाहितुम् । "स्वरतिसूतिसूयतिधूञूदितो वा" (७।२।४४ पा०) इति विकल्पादिडागमः । [नेच्छन्ती] लज्जया अनिच्छन्ती । नञर्थस्य नञ्शब्दस्य सुप्सुपा * इति समासः, नञ्समासो वा । अथ [सखीभिः, प्रतिजलं] जलं प्रति, [रोधस्तः] रोधसः । पञ्चम्यास्तसिल् । [ईरिता] नुन्ना, [नवोढ़ा] नववधूः, [भयचकितेक्षणं] भयेन चकितेक्षणं सम्भ्रान्तदृष्टि यथा तथा, [वोढ़ारं] भर्त्तारम् [आश्लिच्चत्] आलिङ्गितवती । 'श्लिष आलिङ्गने' इति धातोर्लुङि च्लेः क्सादेशः । न च धार्ष्टादोषापत्तिरित्याह,—[विपदि] विपत्तौ, अतिक्रान्ता भूमिः [अतिभूमिः] अमर्य्यादा, [न दूषिता] "आपत्काले नास्ति मर्य्यादा" इति न्यायादिति भावः । अर्थान्तरन्यासालङ्कारः ॥ २० ॥

तिष्ठन्तमिति ।—[सुतनुः] शुभाङ्गी स्त्री, अंसः प्रमाणमस्येति

---

* "सह सुपा" (२।१।४ पा०) इति सूत्रम् ।